A. ANNIST

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALDI MUINAS-JUTTUDE ALGUPÄRA JA KUNSTILINE LAAD

A. ANNIST

FR. R. KREUTZWALDI MUINASJUTTUDE ALGUPÄRA JA KUNSTILINE LAAD

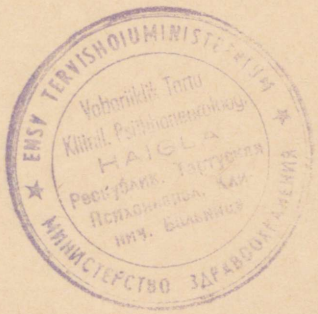

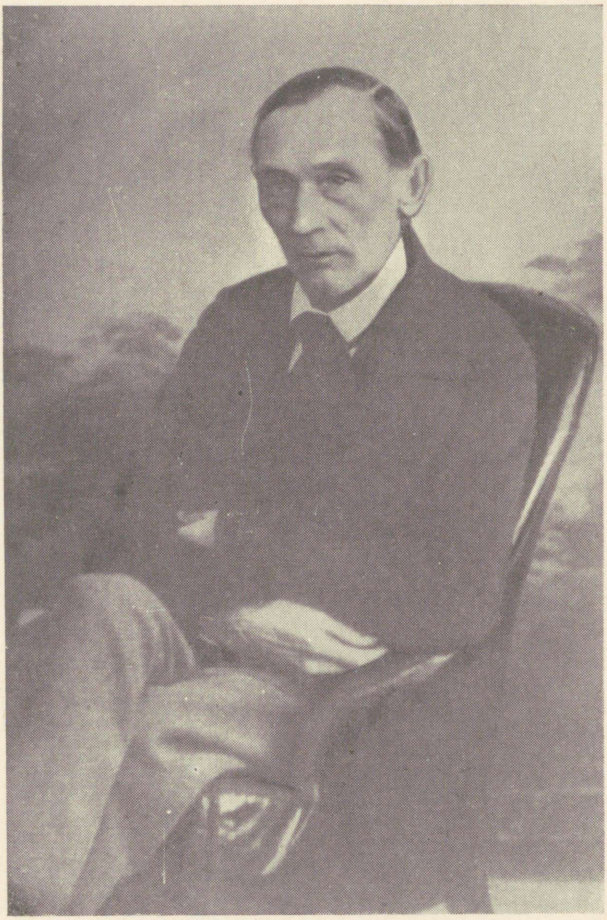

Friedrich Reinhold Kreutzwald, 1860

A -27912

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

AUGUST ANNIST

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALDI MUINASJUTTUDE ALGUPÄRA JA KUNSTILINE LAAD

TALLINN
KIRJASTUS «EESTI RAAMAT»
1966

8E
A67

Kunstiliselt kujundanud *H. Arrak*
Toimetaja *Ü. Tedre*

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

EESSÕNA

«Kalevipoja» järel on «Eesti rahva ennemuistsed jutud» (1860—1866) Fr. R. Kreutzwaldi teine peateos ja ühtlasi eesti rahvuskirjanduse üks esikteoseid. Ta on eesti rahvajutu väljaannete hulgas kuni praeguseni jäänud esikohale niihästi oma kirjandusloolise asendi kui ka oma kunstiväärtuse poolest. Esmakordselt anti siin rahvale tagasi tema poolt aastasadade jooksul jutu vormis viljeldud luuleunistused, tema ootuste ja lootuste kajastused — ja seda nii kunstipärases vormis, et nad said eesti proosakirjanduse klassikaliseks teoseks. Esmakordselt kandsid nad eesti muinasjuttude paremiku ka maailma teiste rahvaste lugemislauale ja on jäänud sinna nende kõige silmapaistvamaks esindajaks tänaseni.

«Kalevipoja» sünnilugu, vahekorda rahvaluulega, ta ideelis-kunstilist olemust on saja aasta jooksul püütud selgitada kümneis ja sadades suuremais või vähemais töis; «Eesti rahva ennemuistsete juttude» kohta pole aga ilmunud ühtki põhjalikumat eriuurimust: on avaldatud ainult umbmääraseid üldarvamusi või selgitatud ainult mõningaid üksikküsimusi.

On siis ilmne, et seegi põhjapanev teos on kord vaja võtta ligema vaatluse alla — vähemalt nüüd, kus temagi on saanud juba saja-aastaseks. On vaja ligemalt jälgida tema ettevalmistust ja välist saamislugu, temale asetatud ühiskondlikke ja kunstilisi ülesandeid ning vahendeid, millega autor neid on püüdnud täita. Kõigepealt tuleb aga analüüsida ta v a h e k o r d a e h t s a t e e e s t i r a h v a p ä r i m u s t e g a, sest just selle kohta on seni arvamised kõige rohkem erinenud.

Kui palju on alust kodanlikul ajal avaldatud oletustel, nagu oleksid need jutud suurel määral «saksa algupära»

ja kogu oma laadilt «germaanilised»? Mil määral vastab iga üksikjutt eesti rahvajutule ja mil määral ning mis suunas Kreutzwald on seda ümber töötanud? Kui palju kajastavad need jutud eesti rahvajuttude ideoloogiat, elukujutust ning stiili ja mil määral ümbertöötaja ning tema ajajärgu oma? Kuidas on see stiil arenenud? Milline on nende juttude ühiskondlik ja kunstiline väärtus ning asend eesti kirjanduse ajaloos?

Siin on terve rida raskeid küsimusi, millele on võimatu vastata ilma iga jutu üksikasjalise analüüsita. Kuna Kreutzwaldi allikmaterjalid pole säilinud, on selleks aga vaja kõigepealt selgitada iga jutu rahvalik tüüp (või tüübid) ja siis omandada ülevaade enam-vähem kõigist selle tüübi rahvateisendeist, sest ainult nii võib öelda, mis Kreutzwald v õ i s saada eesti rahvapärimustest ja mida ei.

On loomulik, et selline töö kaua kedagi ei meelitanud end tegema ja et ta ka nende ridade kirjutajal pole saanud valmida ühe-kahe aastaga. Juba 1940-ndate aastate algupoolel tegelesin Tartu ülikooli dotsendina sellekohase materjali kogumisega, kusjuures sain tarvitada veel prof. W. Andersoni nõuandeid ja mõningate minu poolt juhendatud üliõpilaste eeltöid. Aga alles paarkümmend aastat hiljem võisin Keele ja Kirjanduse Instituudis pärast «Kalevipoja» teadusliku väljaande valmimist selle poolelioleva töö juurde tagasi pöörduda. Ja nüüd tuli omaaegne visand muidugi juba palju põhjalikumalt ümber töötada. Selle maht kasvas mitmekordseks, eriti sünniloo ja ideelis-kunstilise osa käsitluse arvel, mis varem olid olnud üsna pealiskaudsed. Aga ka iga üksikjutu folkloristlikus analüüsis püüti nüüd lähtuda jutu ühiskondlikust ideelis-kunstilisest funktsioonist ja mitte ainult piirduda tema faabula selgitamisega nagu varem. Kreutzwaldi juttude kunstiliskirjanduslikku külge, stiili ja kirjandusloolist tähtsust käsitletakse ligemalt teose teises osas.

Mis puutub allpool iga üksiku Kreutzwaldi jutu puhul antud rahvalike üleskirjutuste arvudesse, siis on need toodud kõigepealt J. Hurda kogust, kuna see on A. Aarne poolt tüpoloogiliselt läbi töötatud. Teistes kogudes (Eiseni, ERA, Sommeri jt. omis) leiduvaist teisendeist on arvestatud ainult neid, mis uurimuse valmimise ajaks (1963) Kirjandusmuuseumi tüpoloogilisse kartoteeki olid sisse kantud. Kuna Aarne kataloogile aeg-ajalt ikka uusi täiendusi tehakse, ei ole siin antud arvud kaugeltki lõplikud. Ometi

piisab neistki, et näidata Kreutzwaldi juttudes kasutatud tüüpide rahvapärasust ja peajoontes ka nende populaarsuse astet. Muidugi võib tulevikus siinsele teosele mõndagi täiendust juurde lisada, aga loodan, et ta ka praegusel kujul suudab anda ülevaate kõige olulisemast.

Lõpuks lubatagu mul avaldada tänu kõigile neile, kes töö pikal valmimiskäigul mulle nõu või abi andnud, nii kõigepealt Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna töötajaile, kes oma tüüpkataloogidega kui ka lahkete isiklike nõuannetega mu tööd palju on hõlbustanud, teiseks Keele ja Kirjanduse Instituudile, kes töö lõpuleviimise võimaldas, eriti aga selle rahvaluule sektorile ja teose toimetajale, kes oma kriitiliste märkustega ja joonealuse aparaadi täpsustustega teose viimistlemiseks palju kaasa on aidanud.

LÜHENDID

Aarne	= A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen, FFC 25, Hamina 1918.
Aarne, mt	= muinasjututüüp Aarne süsteemis.
Aarne, S	= muistenditüüp Aarne süsteemis.
Aarne, US	= tekkelootüüp Aarne süsteemis.
Aarne-Thompson	= S. Thompson, The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FFC 3) Translated and Enlarged. Second Revision, FFC 184, Helsinki 1964.
ACUT	= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis).
Afanasjev	= А. Н. Афанасьев, Народные русские сказки I—III, Москва 1957.
AT	= muinasjututüüp Aarne-Thompsoni süsteemis.
Beiträge	= J. H. Rosenplänter, Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache, Pernau 1813—1832.
Bienemann	= Fr. Bienemann jun., Livländisches Sagenbuch, Reval 1897.
Bolte-Polivka	= J. Bolte, G. Polivka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm. Neu bearbeitet I—V, Leipzig 1913—1932.
Bulletin	= Bulletin de la Classe Historico-Philologique de l'Academie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg.
E	= M. J. Eiseni käsikirjaline rahvaluulekogu (1880—1934). Tsiteeritakse lehekülge ja numbrit.
Eisen, EM	= M. J. Eisen, Eesti mütoloogia I, Tartu 1919; II Eesti uuem mütoloogia, Tallinn [1920]; III Esivanemate ohverdamised, Tartu 1920; IV Eesti vana usk, Tartu 1926.
EKirj.	= Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne (Tartu 1906—1940).

EKmS = Eesti Kirjameeste Selts.
EKRK = TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri käsikirjaline rahvaluulekogu (1950—).
EKS = Eesti Kirjanduse Selts.
EKS 4°, 8° = Eesti Kirjameeste Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu (1871—1891). Tsiteeritakse seeriat, köidet, lehekülge ja numbrit.
EKÜ = Eestimaa Kirjanduse Ühing (Ehstländische Litterärische Gesellschaft), ühingu käsikirjaline rahvaluulekogu.
ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu (1927—1944).
EREJ = Fr. R. Kreutzwald, Eesti rahva ennemuistesed jutud, 2. trükk, Tartu 1875. Teiste trükkide kasutamisel on lisatud ilmumisaasta.
EStK = M. J. Eiseni stipendiaatide käsikirjaline rahvaluulekogu (1921—1927).
EÜS = Eesti Üliõpilaste Selts, sellenimeline käsikirjaline rahvaluulekogu (1904—1916). Tsiteeritakse mappi, lehekülge ja numbrit.
FFC = FF Communications, edited for the Folklore Fellows. Suomalainen Tiedeakademia, Helsinki (1910—).
F.-Kr. Kirjavahetus = Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Trükki toimetanud M. Lepik, ÕES-i Kirjad IV, Tartu 1936.
Grimm = Kinder- und Hausmärchen. Gesammelt durch die Brüder Grimm, Berlin 1959.
Grundzüge = O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens I—III, Lund 1949, 1951 ja 1957.
H = J. Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu (1860—1906). Tsiteeritakse seeriat, köidet, lehekülge (ja numbrit).
Inland = Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Curländische Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur, Dorpat (1836—1863).
Jahresbericht = Jahresbericht der estnischen Philologie und Geschichte. Herausgegeben von der GEG bei Universität Dorpat. I Jahr 1918, Tartu 1922; II Jahr 1919, Tartu 1923; III Jahr 1920, Tartu 1926; XII Jahr 1929, Tartu 1932.
Jutud = Fr. R. Kreutzwald, Jutud, Tallinn 1953.
Kalevala = Kalevala. 12. tr., Helsinki 1913.
Kalevipoeg = Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega. Peatoimetaja P. Ariste, tegevtoimetaja A. Annist, I Tallinn 1961, II Tallinn 1963.
Kallas = O. Kallas, Achtzig Märchen der Ljutziner Esten. Verh. GEG XX:2, Dorpat 1900.

Kirjavahetus	= Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II—V. Toim. M. Lepik, Tallinn 1953—1962.
KKI	= Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut, samanimeline käsikirjaline rahvaluulekogu (1948—).
KKirj.	= Ajakiri «Keel ja Kirjandus», Tallinn (1958—).
KM	= Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum.
KM RO	= KM-i rahvaluule osakond.
KM KO	= KM-i käsikirjade osakond.
KsVk	= Kalevalaseuran Vuosikirja, Helsinki (1921—).
Kunder	= J. Kunder, Eesti muinasjutud, 2. tr., Tartu 1924.
Lebite	= Королева Лебедь. Литовские народные сказки. Ред. А. Лебите, Вильнюс 1962.
Liungman	= W. Liungman, Die schwedische Volksmärchen. Herkunft und Geschichte, Berlin 1961.
Löwe	= Fr. R. Kreutzwald, Ehstnische Märchen. Aus dem Ehstnischen übersetzt von F. Löwe, I, Halle 1869; II, Dorpat 1881.
Maailm	= Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, Tallinn 1953.
Paar sammukest	= Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale I, Tallinn 1958; II Tartu 1961; III Tartu 1964.
RAKA	= Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv.
S	= S. Sommeri käsikirjaline rahvaluulekogu.
Sb GEG	= Sitzungberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.
Simonsuuri	= L. Simonsuuri, Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen, FFC 182, Helsinki 1961.
t.	= teisend (~ teisendid).
Thompson	= S. Thompson, Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrativ Elements in Folk-tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends I—VI, FFC 106—109, 116, 117, Helsinki 1932—1936.
TRÜ	= Tartu Riiklik Ülikool.
Verh. GEG	= Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.
v.	= värss.
ÕES	= Õpetatud Eesti Selts.
ÕES EK	= ÕES-i eestikeelsed käsikirjad (KM RO-s).
ÕES SK	= ÕES-i saksakeelsed käsikirjad (KM RO-s).

ESIMENE OSA

FR. R. KREUTZWALDI MUINASJUTTUDE ALGUPÄRA

SISSEJUHATUS

1. Lähtekohti

Rahvaluule ja kirjandus on ühe ja sama sõnakunsti kaks haru, mille vahel on ikka valitsenud umbes samalaadsed suhted, nagu üldse rahvahulkade kultuuri ja sellest spetsialiseerunud individuaalse kultuuriloomigu vahel. Asetatud kas erineva sotsiaalse seisundi või ka ainult oma andekuse tõttu soodsamaisse tingimustesse, on kirjanikud kui luule spetsialistid rahva kollektiivses sõnaloomingus eestleitud algeid välja arendanud ja õitsele viinud. Ka see kirja abil viljeldav individuaalne sõnakunst on jäänud elujõuliseks ainult sedavõrd, kuivõrd ta on püsinud kontaktis laiemate rahvahulkade eluga, rahvaliku keeletarvitusega ja rahva ootusi ning lootusi kajastava pärimusliku luulega. Rahva sõnaloomingust eemaldudes on kirjandus varem või hiljem kidunenud ainult kitsa ülakihi või kirjandusspetsialistide ringi paberlikuks eraharrastuseks — olgu selle nimeks siis hellenistliku aja aleksandrism, keskaja skolastiline või skaldiline sõnaviljelus, XVI—XVII sajandi marinism või gongorism, XVIII sajandi rokokooluule, XIX—XX sajandi vahetuse estetism või praegune abstraktsionism ning teised veiderdavad moevoolud. Ja ikka jälle on kirjanduse või kunsti lopsaka õitsengu üheks eelduseks olnud asjaolu, et selles osati avaldada rahva elulisi huvisid ja et ka väljendusstiili õpiti rahva enda sõnakunsti lihtsast, aga võimsast stiilist. Nii oli see Homerose ajal Kreekas, XII—XIII sajandil Lääne-Euroopas («Nibelungide laul»), Venes («Lugu Igori sõjaretkest») ja Idamail (Rustaveli, Firdousi); nii oli see renessansi ajal ja XIX sajandi algupoolel. Dante ja Boccaccio, Rabelais ja Shakespeare, Goethe ja Schiller, Scott ja Byron, Puškin, Lermontov ja Gogol, Nekrassov ja Gorki on oma loomingu tippudele jõudnud, õppides elavalt rahvaluulelt. Ja teatavasti on

just Maksim Gorki kõige entusiastlikumalt rõhutanud rahvaluule tähtsust, kirjutades: «... kõige sügavamad ja eredamad, kunstiliselt kõige täiuslikumad kangelastüübid on loonud folkloor, töörahva suuline looming»[1]. Teisal toonitab ta: «Kõigi maade suurte poeetide parimad teosed on ammutatud rahva kollektiivse loomingu varamust, kus juba muistsest ajast on antud poeetilised üldistused, kõik kuulsad kujud ja tüübid... Milton ja Dante, Mickiewicz, Goethe ja Schiller tõusid kõige kõrgemale siis, kui neid tiivustas kollektiivi looming, kui nad ammutasid inspiratsiooni rahva poeesia allikast, mis on mõõtmatult sügav, loendamatult mitmekülgne, tugev ja tark.»[2] «Kollektiivse loomingu vägevust tõendab kõige selgemini see, et sajandite vältel pole individuaalne looming loonud midagi võrdset «Iliasele» või «Kalevalale»...»[3]

Miks? Aga sellepärast, näitab Gorki, et rahvalooming avab tee rahva olemuse juurde. «Sõnakunsti algus on rahvaluules.»[4] «Ei saa tunda töötava rahva tõelist ajalugu, kui ei tunta suulist rahvaloomingut...»[5] Kuivõrd aga töötav rahvas on ajaloo otsustavaim tegur, lähtub folkloorist ka igasugune objektiivne rahvaelu kujutamine.

Eriti oluline osa on rahvaloomingul olnud nn. noorte ja väikeste rahvaste juures, kes alles XIX sajandil koos kapitalistlike vahekordade tekkimisega rahvusteks kujunesid ja oma rahvusliku kirjanduse loomiseni jõudsid. Mis puutub näiteks eesti rahvuskirjandusse, siis see teatavasti tekkiski eesti rahvaluule kogumise ja kirjandusliku edasiarendamise teel, kuna varasem eestikeelne kirjandus kolme aastasaja vältel (välja arvatud mõned erandid, nagu O. W. Masing, K. J. Peterson ja P. Mannteuffel) oli olnud üsna jõuetu, elu- ja rahvakauge või otse rahvavaenulik.

Kõigi nende ja varasemate raskete sajandite jooksul oli ainult rahvaluule olnud meie talupojarahva elu ja igatsuste kajastaja ning vaimse loomingu võimaldaja. Ainult folklooris oli see rahvas saanud väljendada oma protesti julma kurnamiskorra, ebainimlike olude ja viimastest tingitud muude hädade vastu. Peaaegu ainult siin oli ta otsi-

---

[1] M. Gorki, Kirjandusest, Tallinn 1960, lk. 682.
[2] Sealsamas, lk. 52.
[3] Sealsamas, lk. 48.
[4] Sealsamas, lk. 711.
[5] Sealsamas, lk. 687. Vt. Н. К. Пиксанов, Горький и фольклор, Ленинград 1938.

nud ka sellest vallapääsu ja nende hädade võitmist. Ainult siin oli ta õppinud ise oma elu kujutama, oma tundeid ja unistusi sõnaliselt väljendama, oma kogemusi ja elutarkust säilitama ja uutele põlvedele sisendama. Ainult see oli harjutanud teda kunstipäraselt rahuldama oma ürgseid rõõmu- ja iluigatsusi ja nii «itkudki iloks» muutma. Ja peamiselt see oli ergutanud isegi ta loodusteaduslikku ja tehnilist mõtlemist, tema taotlust looduse seaduspärasusi tabada — ehkki alles müütide kujul — ja oma tehnilise kultuuri ideaale projitseerida — ehkki fantastilistesse soovunelmaisse, näiteks lendavkiirest jooksjast või isetootvast käsikivist. Ühesõnaga — enam-vähem kõiki neid ülesandeid, mida praegu täidavad ilu-, aja- ning teaduslik kirjandus, koolid ja muu haridustöö, püüdis tol ajal oma võimaluste piirides täita rahvalaul, muinasjutt, muistend ja vanasõna. Isegi nii-öelda välisinformatsioon ja rahvaste vaimne läbikäimine sündis eelkõige nende luuleloomete vahetamise teel. Ja kuigi see vahetustegevus oli nii avar, et samu muinasjutte tunti Hispaaniast Jaapanini ja samu müüte Eestist Taga-Indiani, ei puudunud seejuures ometi neil eesti ümbertöötustel oma kohalik karakter, mis nad teeb m e i e rahvaloominguks.

Niisiis moodustas folkloor Eestis peaaegu ainsa rahvaomase eeltöö ja eeskuju, rahva enda poolt loodud aluspõhja, millele võis hakata ehitama uueaegset eesti rahvuskirjandust. Peamiselt see andis esimestele eesti soost haritlastele julgust ja usku oma rahva loovaisse võimeisse, suurendas nende ustavust oma rahvale, ergutas neid endidki eestikeelsele luuleloomingule ja pakkus ühtlasi mitmekesist ja viljastavat eeskuju nende sümboli-otsinguile ja stiilitaotlustele, juhtides seda senise poolsaksiku ja kirikliku kirjastiili kammitsaist vaba ja mitmekordselt rikkama rahvakeele ja rahvastiili radadele.

Ühtlasi kasutasid need teedrajavad autorid muidugi ära ka senise kolmesaja-aastase kirja(ndus)liku sõnaviljeluse saavutusi, näiteks abstraktsemate oskussõnade ja komplitseerituma lauseehituse alal. Ning kolmandaks olid nad enam või vähem kontaktis ka teiste rahvaste seniste ja kaasaegsete ideoloogiliste ja kirjanduslike saavutustega. Niisiis tähendavad nende teosed suurt sünteesi, kus rahvaluule ja kirjaluule, kaks meie maal seni eraldi arenenud sõnakunsti liiki nagu ühte poogitakse ja nii Euroopa teiste rahvuskirjanduste eeskujul alus pannakse eesti rahva

kaasaegseid vajadusi teenivale, s. o. sootuks uue kvaliteediga rahvalikule ja rahvuslikule eesti kirjandusele.

Sääraseid suuri üleminekuaja sünteesteoseid ja uue rahvuskirjanduse nurgakive on meil teatavasti kaks: värsseepika alal «Kalevipoeg» ja proosa alal «Eesti rahva ennemuistsed jutud». On loomulik, et eriti nende algupära ja iseloomu selgitamine on eesti kirjandusloo üks esimesi ja kardinaalsemaid ülesandeid: teataval määral võtavad nad ju kokku eestikeelse sõnaloomingu senise arengu tulemused ja on ühtlasi põhjaks ja lähtekohaks selle järgnevale arenemisele. Kust on saadud neis esinevad mõtted ja sisumotiivid, kujundid ja stiilielemendid; kuidas neid on rakendatud ja edasi arendatud; milline on neist saadud uut laadi terviku kunstiline ja ideoloogiline väärtus; kuidas see on mõjutanud järgneva eesti kirjanduse ja kultuuri arengut — need kõik on möödapääsmatud, aga ka üsna komplitseeritud probleemid, mille lahendamiseks tuleb kogu aeg tarvitada nii folkloristlikku kui ka kirjandusloolist vaatlusmeetodit. Ja nood lahendusedki on võrdselt tähtsad nii eesti kirjandusloole kui ka eesti folkloristikale, sest siin kasutatud rahvaained kuuluvad enamasti kõige vanemate sellekohaste üleskirjutuste hulka, mille kriitilist selgitust ei vaja mitte ainult eesti folkloristid. Teiselt poolt ei saa eesti kirjanduslugu teha lõplikke otsuseid nende teoste ja üldse Kreutzwaldi kirjandusliku tegevuse osatähtsuse ning iseloomu kohta, seni kui pole selgitatud nende teoste vahekord rahvaluulega.

2. Probleemi senised käsitlused

Eelkõige tuleb meil selgitada «Eesti rahva ennemuistsete juttude» väline saamislugu ja siis iga üksiku jutu rahvapärased juured. Eriti viimased on kõige ebaselgemad, keerulisemad ja kõige enam kahtlusi tekitanud.

Mis on sel alal tehtud seniste uurijate poolt? Juba Kreutzwaldilt endalt on säilinud mõningad andmed, mis teeotsimist kergendavad. Et muinasjuttude süžeed on enamasti rahvusvahelised, see oli uurijaile XIX sajandi keskpaiku juba tuntud tõsiasi. Kuigi sajandi esipoolel tegeldi peamiselt müütide võrdleva uurimisega (J. Grimm jt.), otsiti «degenereerunud müütide» jälgi ka muinasjuttudest ja see viis iseendast eri rahvaste muinasjuttude ühisjoonte

ning nende juttude «rändamise» avastamiseni. Näeme allpool, kuidas Kreutzwald juba 1850. a. protesteerib liialdava rändamisteooria vastu, mis kõikide muinasjuttude algupära otsib Idamailt. Aga temagi ei eita laenamist ja rändamist üldse, vaid väidab ainult, et üksikuid jutte võib olla tekkinud igal rahval. Oma kogu koostamisel püüab ta vahet teha päris muinasjuttude ja kohaga ning ajaga seotud «paiklike» juttude, s. o. muistendite vahel. 9. oktoobril 1864 kirjutab ta A. Donnerile: «Müütilist sisu on [eesti] ennemuistsetes juttudes üsna kasinalt, nagu ka suur osa aineid näikse teistelt rahvastelt laenatud olevat; see on aga ükskõik. Ennemuistsed jutud on, nagu A. Schiefner märkitabavalt tähendab, — «ilma kodumaata», kuna aga laad ja viis, kuidas iga rahvas neid oma vajadusteks kohandab, on selle rahva peegliks.»[1]

Samasugust, kõigepealt siis Schiefnerilt õpitud seisukohta tutvustab Kreutzwald kolm aastat hiljem ka oma suure muinasjutukogu eessõnas: «Ennemuistsed jutud on koduta loomade sarnased, kelle sündimise paik mõnikord teadmata on, kuid kes siiski igal maal ja kõigi rahvasugude keskel elavad, ja ehk küll esiotsa kui võõrad sinna tulnud, aegamööda sealse rahva kombeid ja viise mööda endid kujundavad, nagu oleksid nad praeguses paigas sündinud ja maast madalast üles kasvanud. Meie päevil, kus vanu jutte mitmelt maalt hoolega kokku korjatakse ja kirja pannakse, võivad õpetatud mehed selgesti tunnistada, et mitme laialilagunenud jutu eod ühest tüvikust on üles kasvanud, kust võsusid teistesse kohtadesse viidi ja kus nad hiljemini sedaviisi kasvasid, kuidas päikeseterad, vihmasajud ja tuulehood neid kosutasid, või tähendussõnata üteldes: kuidas iga rahva mõistus, vaimuharidus ja elamise viis nende külge puutusid.»[2]

Siin on siis juba teadlikult toonitatud 1) muinasjuttude rahvusvahelisust, 2) nende tundmatut algupära, 3) nende rändamist ühe rahva juurest teise juurde ja 4) ainult nende ümbertöötamises ning oludele kohandamises avalduvat rahvuslikku omapära. Just viimast

[1] Kirjavahetus IV, lk. 340. Muinasjuttude ja muistendite vahest kirjutab ta näit. A. Schiefnerile (9. VI 1859): «Muinaslood ja jutud [Sagen und Märchen] on vennad-õed; eestlastel esinevad nad üldise nimetuse all *«ennemuistne jutt»*, ainult harva kutulukse muinasjuttu *«tühjaks»* jutuks nimetatavat.» Kirjavahetus III, lk. 114.

[2] EREJ 1953, lk. 5.

peabki Kreutzwald muinasjuttude juures kõige olulisemaks, sest ainult selle läbi saavad laenatud ained rahva elu ja hinge tõeliseks peegliks.

Kui aga asja nii võtta, kas siis ongi oluline, et see laenamine ja ümbertöötus alati toimuks juhusliku rahvajutustaja poolt? Kas ei või seda teha ka õppinud kirjanik, kui ta ainult tahab ja oskab laenatud aineid rahva vaimulaadile ja oludele kohandada? Viimasele küsimusele on Kreutzwald vastanud põhimõttelise jaatamisega, nagu näeme allpool. Kas ja kus on ta aga säärase laenaja osas esinenud ka ise? Seda näib küll eitavat Kreutzwaldi enda otsene kinnitus Schultz-Bertramile 17. veebruaril 1867, et kõik «Eesti rahva ennemuistsed jutud» «... pärinevad algusest kuni lõpuni eesti rahva suust, kusjuures nimelt enamik peaaegu sõna-sõnalt nõnda üles on kirjutatud, nagu neid parajasti mõni jutustaja edasi andis».[3] Aga oma mõnede juttude väga suurt lähedust saksa juttudele pole Kreutzwald siin ega mujal salanud — ja asjatundjate ees olekski seda olnud üsna raske teha. Nii kirjutab Schiefner 6. märtsil 1867, kui kõne all on Kreutzwaldi kogu tõlkimine saksa keelde: «Kas aga kõik tõlkida tuleb? Mõned on ju saksa muinasjuttudele väga lähedased, nii et nad ainult keeleuurijale huvitavad võiksid olla, näit. «Kolm soovi».»[4]

Kreutzwald vastab 10. märtsil 1867 üsna avameelselt: «Nii nagu «Lopis ja Lapis» on «Kolm soovi», nii on ka seitsme rätsepa sõjakäigus peaaegu muutmata edasi antud lugu seitsmest švaablasest; sellepärast tohiks vaevalt tasuda vaeva sääraseid lugusid saksa keelde tõlkida. Hoopis iseasi on seal, kus traditsiooniline aine eestipärasega paremini assimileeritult moondatud kujul ilmsiks tuleb.»[5] Sellessamas kirjas seletab Kreutzwald sellist sarnasust mitte kirjandusliku laenuga tema enda poolt, vaid lähedase saksa mõjuga eesti rahvajuttudele, nimelt eesti soost teenijate ja ammede kaudu, kes mõisast kuuldud lugusid ja muinasjutte küladesse vahendasid, kus nad suitsutaredes uuesti ümber töötati.

Peaaegu sõna-sõnalt sedasama oli Kreutzwald pisut varem kirjutanud ka Schultz-Bertramile (17. II 1867): «Peaaegu igal pool sakslaste lastetubades leidus eesti

[3] Kirjavahetus IV, lk. 185.
[4] Kirjavahetus III, lk. 389.
[5] Sealsamas, lk. 390.

ammesid ja lapsehoidjaid, nii et viiskümmend või kuuskümmend aastat tagasi suur osa aadlikkude lapsi enne kooliastumist eesti keelt soravamalt oskas kui oma emakeelt. Seal siis oli üsna loomulik, et lapsed nii mõnegi emadelt ja tädidelt kuuldud lookese omakorda ammedele ja hoidjatele edasi jutustasid ... Mina ei võtnud meelega oma kogusse ühtki muinasjuttu, mis eesti allikast pärit ei olnud.»[6] Ent samas kirjas märkis Kreutzwald: «Mina panin iseäralist rõhku sellele, et midagi omapärast kaotsi ei läheks, sest väga huvitav on just see viis ja laad, kuidas iga rahvas oma muinasjutu-aineid ümber töötab. Mis puutub ainetesse, siis tohiks need küll suuremalt jaolt teiste rahvaste käest laenatud olla, iseäranis tugev on siin saksa element, kusjuures mõned muinasjutud peaaegu samasugusel kujul esinevad, nagu me neid saksa keeles tundma oleme õppinud, näituseks «Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad» — need on ju tuttavad «Sieben Schwaben».»[7]

Pole kahtlust, et Kreutzwald siin õigesti on ära näidanud ühe saksa ja eesti rahvapärimuste segunemist soodustava tähtsa teguri. Raskem on küsimus, kas see üksinda seletab tema enda muinasjuttude ja nende välisvastete kõik ühiskohad. Kuid seda vaatleme allpool. Igatahes ei pea ta õigeks süžeeliselt saksa jutte meenutavaid muinasjutte oma kogust välja jätta. Sellest kirjutab ta juba 1850. a. ka Neusile ja see on temaga samal arvamusel.[8]

Juba varakult pannakse tähele, et Kreutzwaldi mõne jutu stiil on õige lähedane ka mõnele saksa kirjanduses esinevale jutule. Nii kirjutab Neus (18. I 1861): «Teine jutt esimeses vihus [«Kuuvalgel vihtlejad neitsid»] on mind iseäranis huvitanud, kuna see oma õrnuse ja unistusliku laadiga mulle mõningaid Tiecki muinasjutte meelde tuletas.»[9] Allpool näeme, et Neus on siin Kreutzwaldi ühe mõjustaja õigesti ära tundnud.

Kuid need kõik on ainult väikesed vihjed ja sedagi erakirjavahetuses. Üldiselt ei äratanud Kreutzwaldi juttude rahvaehtsus neil aastakümneil kahtlusi, vähemalt mitte avalikus sõnas. Küll aga püüti juba tollal leida nende jutusüžeede folkloristlikke seoseid teiste rahvaste pärimustega. Nii kirjutab A. Schiefner «Eesti rahva ennemuistsete

[6] Kirjavahetus IV, lk. 185 (17. II 1867).
[7] Sealsamas.
[8] Neus Kreutzwaldile 25. X 1850 = Kirjavahetus II, lk. 120.
[9] Sealsamas, lk. 193.

juttude» saksakeelse tõlke eessõnas: «Mõned jooned juhivad eksimatult leedu suhetele, teised ja nooremad (?) vene elementidele, mõni muinasjutt on rootsi algupäraga, paljud saksa lastetoast.»[10] Kahjuks pole seejuures märgitud ühtki konkreetset juttu, ei ole ka oletatavaid laenusuhteid ligemalt tõestatud. Kuid tolleaegse folkloristika taseme juures ei olekski see tõestus saanud olla kuigi veenev, nagu näeme Schiefneri jt. võrdlevaist märkustest «Kalevipoja» puhul. Ometi on selle saksakeelse väljaande kommentaarid huvitavad, vähemalt bibliograafiliste andmete ja mõningate paralleelide poolest.

Ka järgneva poole sajandi jooksul püsib Kreutzwaldi kogumik eesti muinasjuttude peaaegu ainsa välistutvustajana, ilmudes heas väljaandes ka Inglismaal jm.[11] Järkjärgult aga muutuvad folkloori täpse üleskirjutuse nõuded ikka rangemaks ja selgub vähemalt peajoontes ka Kreutzwaldi töö iseloom. Kui ilmub J. Bolte ja G. Polivka suur teatmeteos «Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm», tunnistatakse seal Kreutzwaldi kogu folkloristlikult täiesti ebausaldatavaks.[12] Kuid siingi pole seda põhjendatud konkreetse materjaliga.

Ka eestikeelseis käsitlustes hakkab aja jooksul avalduma kriitilist suhtumist Kreutzwaldi juttude rahvaehtsusse. Nii näiteks on Mihkel Veske juba 1879. a. Eesti Kirjameeste Seltsis kõnelnud kahesugusest muinaslugude kirjapanemisest: «esimesed jutustada võimalikult nõnda kui meile ette jutustatakse, teised võtta paljalt mõtte ja loo kava rahva käest, koore ja kuju anda nemad ise; viimast teed olla Dr. Kreutzwald oma «Eesti rahva ennemuistseis juttudes» käinud.»[13]

V. Reimani ülevaates eesti folkloristika ajaloost nimetatakse «Eesti rahva ennemuistseid jutte» kolmandaks «hiilgavaks täheks», mis Kreutzwald «Kalevipoja» ja Forselius-Boecleri töö uusväljaande kõrval «esivanemate väljakaevatud kullast oma kadumata aukroonile ehteks on kinnitanud». Aga nende stiili suhtes ollakse juba kaunis kriitiline: «Sisu poolest on nad kõige täielikumad ja rikka-

[10] Löwe II, lk. IV.
[11] Sellest pikemalt vt. lk. 388 jj-d.
[12] Vt. Bolte-Polivka V, lk. 166.
[13] EKmS Aastaraamat 1879 (protokollide osa), Tartu 1879, lk. 14.

mad, jutustamise viisi poolest mõnusad ja sügav-luulelised, aga rahvalik k e r g e, l õ b u s jutumõnu puudub Kreutzwaldil siiski. Jutud on rahva m e e l e s räägitud, nende mõtted ja kava rahva käest võetud, kuju ja koore on ta ise annud. Ei liigu tema suus keel aga mitte nii ladusasti, nagu sooviksime, nagu tema armsa Toa-Jaagupi suus...» Kriitikaga käib kaasas reservatsioon: «Seega ei taha meie muidugi lauluisa laita,» kuna oma talendi kohaselt «teisiti ta ju ei võinud laulda, kui keel suhu pandud.» [14]

Sajandivahetusel süvenes eesti muinasjuttude ja muistendite maailma ehk kõige enam J a a n J õ g e v e r, kes juba 1889. a. oli Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamatuis algatanud nende juttude teaduslikku süstematiseerimist ja väljaandmist. Oma asutatud ajakirjas «Eesti Kirjandus» püüab ta 1908. a. meie rahvajuttudest anda süstemaatilist ülevaadet ja peab selle tõttu paiguti puudutama ka Kreutzwaldi jutte, peamiselt muistendipäraseid.[15] Jõgever toob neile juttudele mõningaid paralleele teistest üleskirjutustest ja tabab ka teose üldist laadi kaunis lähedalt, kirjutades: «Kuna aga Kreutzwald üle pea oma väljaantud muinasjutud rahvajuttude kohaselt on ümber jutustanud, täiendanud ja ilustanud, jääb küsitavaks, missugused kirjeldused ta tõeste rahva suust on kuulnud, missugused ise juurde luuletanud, ehk otseteel sellekohastest Saksa keeli juttudest Eesti juttude sisse punud.» [16] Need Jõgeveri vähesed märkused jäävad kõnesoleva aine kohta kaua aega kõige asjalikumaiks.

Alustades sõjakäiku klerikaal-konservatiivse kodanluse elu- ja kirjandusekäsitluse vastu, ründavad «Noor-Eesti» radikaalid kõigepealt «Kalevipoja» fetišeerimist ja tema seni mahavaikitud stiilivigu. «Kalevipoja» asemel soovitab

---

[14] V. R e i m a n, Kullakaevajad. EÜS-i Album I, Tartu 1889, lk. 37. Vt. ka V. R e i m a n, Kivid ja killud I, Tartu 1907, lk. 1—81. Reserveeritud suhtumine Kreutzwaldi kogumikusse ilmneb ka Reimani hinnangus J. K u n d e r i muinasjuttude kohta, mis olevat «tõsise rahvaliku keele ja ladusa õnneliku jutumõnu poolest» Kreutzwaldi juttudest kaugel ees. Vt. sealsamas, lk. 65.

[15] Vt. J. J õ g e v e r, Eesti muinasjutud. EKirj. 1908, lk. 201 («Vaskjala silla piiga»), lk. 291 («Helde puuraiuja»), lk. 294 («Rohkesti tasutud heategu»), lk. 295—297 («Kuuvalgel vihtlejad neitsid»), lk. 298 («Udumäe kuningas»), lk. 406 («Emujärv ja Virtsjärv»), lk. 450 («Maa-alused») jt.

[16] Sealsamas, lk. 450—451.

noor Fr. Tuglas rohkem tähele panna just «Eesti rahva ennemuistseid jutte». Teisal aga märgib ta nendegi kohta õige halvakspanevalt: «Jungi «Muinasajateadus» on sellepärast oma lühikeste lookestega minus alati enam huvitust äratanud kui Kreutzwaldi germaniseeritud «Eesti rahva ennemuistsed jutud» või Eiseni maitsetud rahvaraamatud.»[17] Milles see «germaniseeritus» seisneb, pole öeldud, aga mõnest eelmisest lausest selgub, et «germaaniliseks» peetakse isegi «kuningapoegade ja -tütarde» esinemist, mis tegelikult eesti kõige rahvalikumaiski muinasjuttudes oli tavaline küll juba sadasid aastaid. Üldse tuleb neid väiteid võtta kõigepealt tolleaegsete noorte poleemikana väikekodanlike «vanade» võltsromantilise maitse vastu, poleemikana, mis omakorda kaldus liialdama ja lihtsustama.

M. Kampmaa oma kirjandusloo esmatrükis 1913 kõneleb niisamuti Kreutzwaldi juttude ebarahvalikust laadist: «Kreutzwald ise ei püüdnud ka rahvuslikus toonis muinasjutte üles kirjutada, vaid võttis rahvasuust ainult aine ja kava ning lisas omalt poolt iluehteid ja elutarkust juure. Sisu poolest on need muinasjutud täielikumad ja rikkamad, kui muude teiste üleskirjutused, kuid jutustamise viis on siingi, nagu mujal, pisut keerulik ja kunstlik.»[18]

Fr. Tuglase arvates polnud Kreutzwaldi muinasjuttude stiilis küllalt arvatava «ehtsa» eesti rahvaluule «painajalist luulet ja isesugust surnuaialist fantaasiat» või otse «leekivate silmadega viirastusi». Tolleaegsed folkloristid aga arvustasid õige kurjalt tema koostamisprintsiipe. M. J. Eisen, kes ise oma väljaandeis oli rahvajutte sageli kaunis keskpäraselt ümber sõnastanud, suhtub Kreutzwaldi loovasse ümbertöötusse õige üleolevalt. J. Kunderi «Eesti muinasjuttude» uue trüki järelsõnas 1922. a. kirjutab ta: «Enamasti on Kreutzwald rahvalt motiivi võtnud ja

---

[17] F. Tuglas, Kirjanduslik stiil. Noor-Eesti IV, [Tartu] 1918, lk. 39. Samas väidetakse, et Kreutzwaldi kogus «rahva keele ning fantaasia stiilist palju järele ei ole jäänud» (lk. 45). Vt. ka viimane trükk kogus: Teosed VII. Valik kriitilisi töid, Tallinn 1959, lk. 120, resp. lk. 127.

[18] M. Kampmann, Eesti kirjanduseloo peajooned II, Tallinn 1913, lk. 50.

Umbes samasugune, ainult «Eesti Biograafilisest Leksikonist» võetud täiendustega, on hinnang ka teises trükis (1933, lk. 59).

selle nagu vahuse veetilga toredaks, vikerkaare värvides hiilgavaks seebimulliks üles puhunud, mõne korra otsid isegi rahvasuust saadud motiivi asjata; jutt esineb täiesti Kreutzwaldi luulekujuna. Kreutzwaldi muinasjutud on peaaegu kõik enam Kreutzwaldi enese kui eesti rahva omad. Isegi juttude stiil on täiesti Kreutzwaldi oma; rahva jutustamisviis sulab Kreutzwaldi jutustamisviisisse.» Väliselt võttes on Eisenil, nagu järgnevas näeme, palju õigust. Ent sellest hoolimata on ta otsus ülekohtune, kuna ta ei oska hinnata Kreutzwaldi ümbertöötusi kui rahvalike dispositsioonide edasiarendusi nii sisus kui vormis. Mida aga Eisenilt kui tol ajal meie muinasjutumaailma parimalt tundjalt eriti oleks oodanud, jääb tulemata (nimelt Kreutzwaldi töö detailne allikakriitika). Ainult siinseal esitab ta «Eesti mütoloogia» köiteis mõne Kreutzwaldi jutu kohta pisut konkreetsemaid märkusi.

Kõige rängemalt arvustab Kreutzwaldi teost folkloristlikust seisukohast prof. W. Anderson, retsenseerides M. Kampmaa «Kirjandusloolist lugemikku»: «Kreutzwaldi tekstid pole mitte ainult (nagu ka Kampmaa ise möönab) jutustatud täiesti mitterahvalikus toonis, vaid ka sisuliselt enamasti moonutatud ja mõnikord lihtsalt võltsitud; retsensent toonitab seda asjaolu siin eriti, kuna Kreutzwaldi muinasjutud, tänu Löwe tõlkele, ka välismaal hästi tuntuks on saanud ja seal põhjalikult vale kujutlusi eesti muinasjuttude iseloomust on levitanud.» [19]

Hinnates rahvajutte ainult nende süžeeskeemide formaalse rahvaehtsuse seisukohalt, ei tule W. Andersonil meeldegi küsida, kas need «võltsingud» siiski ei sisalda ka midagi väärtuslikku ning rahvalikku oma elukujutuse poolest ja kas nad välismaalgi nii tuttavaks pole saanud just oma rahvalike ning kunstiliste väärtuste tõttu. Ent ka nende «võltsingute» folkloristlik paljastus jääb retsensendil andmata.

Leebema esteetilise iseloomustuse Kreutzwaldi kogu kohta toob V. Ridala, kes väidab küll, et «tõendatavasti on Kreutzwald pääle omade kirjapanekute ka muid allikaid tarvitanud», aga ligemalt ta seda ei tõesta, vaid mai-

[19] Jahresbericht III, lk. 67. Tõepoolest tsiteerivad Kreutzwaldi jutte Löwe tõlkes võrdlemisi ebakriitiliselt veel isegi säärased suured teatmeteosed nagu J. Bolte ja L. Mackenseni «Handwörterbuch des deutschen Märchens» I (1931—).

nib ainult, et nimetused Uku, Pikker, Taara ja Rõugutaja on raamatulist algupära. Ümbertöötuse laadi iseloomustatakse järgmiselt: «Harilikust lihtsast, sagedasti kuiva võitu jutukesest on Kreutzwald rikka luulelise meelekujutusega enamasti suureväärtusliku kirjanduse toote teinud. See jubeduse romantika .... on Eesti suure luuletaja aegu saadud isikukohaste kunsti abinõudega, meeleolu loomisega, romantilise valgustuse andmisega ja fantastika tihendamisega.»[20]

Kuigi Ridala nimetab Kreutzwaldi kogu «üheks Eesti kirjanduse nurgakiviks», on ka tema teose stiili iseloomustamisel õige terav: «Ümbertöötuses ohverdati ühtlasi muinasjutule rahvapärases kujus omane lihtsus ja mitte harva esinduv plastiline selgus. Kreutzwaldi muinasjuttude kogus valitseb lilleline Saksa romantika stiil, võõralaadiline ja vahetevahel raskepäranegi.»[21] Ridala arvates ei saavat kogule «süüks panna» stiili puudust, vaid pigemini just «stiili liialisust, ebaselgust ja koormatust». Kahjuks puudub siingi selle väite ligem tõestus.

1920-ndail aastail, kui äsjaavatud Tartu eesti ülikoolis G. Suitsu juhatusel meie klassika allikate uurimine tehti üheks kirjandusloo esmaülesandeks, püüti lähemalt selgitada ka «Eesti rahva ennemuistsete juttude» algupära. Prof. Suitsu ettepanekul seati see mitu aastat järgemööda ülikooli auhinnatööde teemade nimestikku, kuid ülesanne oli liiga raske ja keeruline, et ükski üliõpilane oleks usaldanud sellega õnne katsuda — teistel aga polnud nii suure töö jaoks veel aega. Püüdes selgitada «Kalevipoja» kirjandusloolist tagapõhja Lääne-Euroopas, leidis käesolevate ridade kirjutaja mõningaid otseseid ühtelangemisi «Udumäe kuninga», «Tontla metsa» ning L. Tiecki kunstmuinasjutu «Die Elfen» vahel ja kõneles sellest oma loenguis.

Umbes samasugune on käsitlus kodanliku perioodi kõigis hilisemates uurimustes, näiteks L. Tohveri töös «Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi elust ja loomingust» (Tartu 1934), H. Jänese toimetatud «Eesti kirjandusloos» I (Tartu 1937) jm. Seda jätkab G. Suits veel hiljemgi: «On tõsiasi, et need ennemuistsed jutud on vahe-

[20] V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I. Teine parandatud ja täiendatud trükk, Tartu 1924, lk. 287.

[21] Sealsamas.

pealsed rahva- ja kunstmuinasjutu vahel: Kreutzwald on rahva suust küll haaranud aine, aga omalt poolt lisanud iluehteid ja elutarkust juurde.»[22] Siingi juhitakse tähelepanu stiililaenudele saksa romantikuilt.

Kodanlikus Eestis avaldatud üksikuurimustest on mainitavad ainult E. Laugaste võrdlus «Lopi ja Lapi» ning P. Hebeli «Kolme soovi» vahel ja O. Looritsa ning W. Andersoni uurimused «Pikse pilli» ja «Paristaja poja» rahvavastete ja nende algupära selgituseks. Kõiki neid tutvustame ligemalt allpool, mainitud juttude analüüsis. Kreutzwaldi «Kullaketrajate» sõnastusstiili on üsna detailselt analüüsinud A. Aspel[23].

Üldse jäi «Eesti rahva ennemuistsete juttude» käsitlus kodanlikus Eestis ikka veel üsna pinnaliseks. Teose algupära uurimises ei jõutud üldiseloomustustest kaugemale ja kirjanduslik analüüs piirdus peaaegu ainult stiiliga. Toonitati liialdavalt ja liigagi sageli selle saksapärasust ega nähtud üldse kogus esinevaid rohkeid rahvapäraseid jooni ning kõige olulisemat — ehtsat rahvaelu kujutust ja rahvalikku ideoloogiat. Otsides ja hinnates kirjanduses peaaegu ainult selle elamusväärtusi, fantastika abil saadud «jubedusmeeleolusid», «painajalist luulet» jne., nähti ka Kreutzwaldi kogus ainuüksi neid romantilisi, mitte aga realistlikke elemente. Joh. Aavik leidis «Kuuvalgel vihtlejad neitsid» selle romantika tõttu väärt olevat isegi oma «Hirmu ja õuduse juttude» hulka võtta. Ja peamiselt see romantika päästis «Eesti rahva ennemuistsete juttude» renomee ka estetistlike kohtunike eest ega lasknud neil teost rünnata nii vihaselt nagu «Kalevipoega». Teose tõeline rahvalikkus, tema realistlik ja võitlev sisu jäi märkamata.

Sellega kooskõlas oli ka tähelepanu Kreutzwaldi teose enese vastu küllalt väike. Üldise maitsesuuna, folkloristide poolt levitatud halvustuse ja ka mõnede majanduslike asjaolude tõttu lükkus teose uue väljaande ilmumine aastast aastasse ikka edasi. Küll oli «Odamehe» kirjastus juba 1920. a. oma lasteraamatute seerias avaldanud «Kullaketrajad» A. Roosilehe illustratsioonidega, kuid selle jätk ei saanud ilmuda, kuna «Odamees» jäi pankrotti. Mõni aasta

---

[22] G. Suits, Eesti kirjanduslugu I, Lund 1953, lk. 176.

[23] A. Aspel, Lähtekohti Kreutzwaldi stiili iseloomustamiseks. EKirj. 1937, nr. 8, lk. 380—393 ja nr. 9, lk. 437—459.

hiljem (1924) ilmus Kreutzwaldi kogust esimene pool, samuti A. Roosilehe joonistega. Ent siis tabas kodanlikku vabariiki raske majanduskriis ja riigi abiraha «kraanid keerati kinni». Nii ei suutnudki «Tallinna Kirjastuse Ühisus» «Eesti rahva ennemuistseid jutte» lõpuni välja anda. Kuid ta ei teinud ka pankrotti, vaid pidas Kreutzwaldi teost ikka veel oma tegevuskavas — aastate kaupa. Selle tõttu lükkus teose väljaandmine ka mõne teise kirjastuse poolt aina edasi, kuigi näiteks Eesti Kirjanduse Seltsis seda mõnigi kord taotleti. Alles kolmekümnendate aastate lõpul võeti teos Seltsi kirjastuskavasse koos teiste Kreutzwaldi «Kogutud teostega».

Kohe pärast Suurt Isamaasõda otsustatakse koos muude esmavajalike töödega eesti klassikast «Eesti rahva ennemuistsed jutud» kiiresti välja anda. Alles 1951. a. ilmub teos, ent seegi kord jälle poolikuna, nimelt noorsooväljaandena, kuhu esmatrüki 61 jutust on võetud ainult 29. Ka tekstis on tookordne ümberredigeerija (I. Pau) teinud terve rea kärpeid ja moonutusi, mida «pedagoogilised huvid» vaevalt oleksid nõudnud.[24] Teos on kaunistatud G. Reindorffi joonistega, mis siitpeale on saanud Kreutzwaldi muinasjutukogu n.-ö. klassikalisteks illustratsioonideks ning ikka jälle ilmunud selle uuteski väljaannetes ja tõlgetes.

1951. a. väljaande arvustustes tõstetakse otse ülistavalt esile Kreutzwaldi muinasjuttude ideoloogilisi väärtusi, neis juttudes avalduvaid rahvapäraseid jooni ja sotsiaalset kriitikat. Nii näiteks väidetakse E. Nirgi artiklis, et rahvajuttude olemuse mõistmises oli «Kreutzwald täiesti õigetel seisukohtadel ja on koguni oma aja folkloristidest ette jõudnud». «Kreutzwald on rahvajuttudele omase põhihoiaku selgemini ja teravdatult esile toonud, teadlikumalt alla kriipsutanud, sel viisil edasi arendades rahvajutustajate loomingut. «Ennemuistsed jutud» on oma maailmavaatelt ja elukäsitluselt tõepoolest rahva muinasjutud.» Isegi nende sõnastust, mille kallal varem aastakümneid oli kurjustatud, iseloomustab E. Nirgi arvates «suurepärane, elav ja ilmekas rahvalik keel»; kuigi see «stiil on märksa arendatum kui rahvajutustajatel», on ta ometi

[24] Nii näit. on originaali «jättis jumalaga» asemele pandud «jättis head aega» — kuid sisse jäetud lause, et kurat sedagi väljendust kardab — nagu varasemat sõna «jumalaga»!

ühtlane. «Neid muinasjutte lugedes tunned tõelist, võltsimatut rahvalikkust.» [25]

Kuigi siin paiguti on ehk kiituses omakorda ühekülgsusse kaldutud ega ole Kreutzwaldi juttude omavahelist erinevust arvestatud, on teose olemusele ja õigele hinnangule kahtlemata palju lähemale jõutud kui seni. Need seisukohad esinevad ka sama autori kirjutatud kirjandusloolises ülevaates. [26]

Alles 1953. a. jõutakse Kreutzwaldi sajandaks sünnipäevaks ka «Eesti rahva ennemuistsete juttude» teksti uue ja peaaegu täieliku avaldamiseni (allakirjutanu poolt redigeeritud kujul). Isikukultuse ajast päritud vaatekitsuse mõjul ei söandanud toimetus siiski avaldada kümmet «paiklikku» juttu. Tähelepandav on seejuures H. Niidu järelsõna, kus esmakordselt ligemalt valgustatakse Kreutzwaldi jutukogu saamislugu ja analüüsitakse mõne muinasjutu algupära ning Kreutzwaldi tööd nende väljakujundamisel.

Nii on nõukogude ajal «Eesti rahva ennemuistsete juttude» iseloomustamiseks tehtud kahtlemata rohkem kui varasemail aegadel ja nende väärtuse väljaselgitamisel õiendatud mitmed senised väärkäsitlused. Aga nii tähtsa teose nagu eesti «klassikalise proosa nurgakivi» puhul pole sellest kaugeltki küllalt. Kõigepealt vajame juba ülevaadet ja kokkuvõtet senistest asjakäsitlustest enam kui saja aasta jooksul. Ent suurem osa nii varem kui ka kaasajal avaldatud seisukohtadest ja hinnanguist on üldsõnalised ja ilma teaduslike põhjendusteta, seejuures sagedasti üksteisele täiesti vastukäivad või liialdavad. Niisiis vajavad kõik need probleemid süstemaatilist käsitlust. Pealegi on seda laadi teose kõige raskem probleem — iga üksiku jutu algupära — seni peaaegu üldse selgitamata, välja arvatud paar eespool mainitud katset. Alles siis, kui see töö on tehtud, kui siin esinevad suured erinevused on kätte näidatud, igal üksikjuhul Kreutzwaldi eeskujud ja ta enda ümbertöötuse määr ja laad kindlaks tehtud, iga üksiku jutu ideoloogiline ja kunstiline väärtus iseloomustatud, —

---

[25] E. Nirk, Rahva ootuste ja lootuste kajastus. «Sirp ja Vasar» 1952, 18. IV, nr. 16, lk. 6 = Laias laastus, Tallinn 1957, lk. 136—147. Umbes niisamuti hindab teost ka V. Mälk, Rahva võitlev unistus. «Rahva Hääl» 1952, 30. mail, nr. 127.

[26] Vt. Eesti kirjanduse ajalugu I. Toimetanud E. Sõgel, Tallinn 1957, lk. 233—240.

alles siis võime kõigil neil aladel teha üldistavaid järeldusi.

Kreutzwaldi allikate ja eeskujude avastamine on aga muinasjuttude puhul veel raskem kui näiteks «Kalevipoja» puhul, sest juttude mustandeid või allikaid pole peaaegu säilinud. Sageli võib arvata, et viimaseid pole olnudki ja et jutt oma praegusel kujul on koostatud ainult mälu järgi. Kirjanduslike eeskujude avastamine on aga ikka teatud määral juhuslik; Kreutzwald võis neid saada ka meile tundmatuist saksakeelseist teostest. Niisiis peame iga jutu algupära selgituseks kõigepealt küsima, mida Kreutzwald v õ i s saada rahvasuust (ja varasemaist üleskirjutustest). Vastuse andmist võimaldavad meie rahvaluulekogud võrdlemisi usaldatavalt, sest peaaegu igast rahvapärasest jututüübist on enam kui saja aasta jooksul üsna mitmeid või isegi mitmekümneid üleskirjutusi. Kui eesti rahvajuttude kümnete tuhandete teisendite seas ei leidu ühtki vastet Kreutzwaldi jutule, siis on väga tõenäoline, et seda juttu rahvas üldse pole tundnud, vaid et see on kas laenatud kirjandusest või autori enda kompileeritud. Kuid ka kõigi nende võimalike rahvavastete leidmine meie umbes 800 000 lehekülge sisaldavast folkloorivaramust on üsna raske ülesanne, eriti kui arvestada igasuguseid võimalikke kontaminatsioone. Seepärast on rahvalike vastete määramisel aluseks võetud Hurda kogu kui kõige suurem ja esinduslikum, mille muinasjutud ja nende tüübikuuluvuse on peajoontes selgitanud juba tuntud A. Aarne kataloog (1918). Peamiselt nende põhjal on võidud kindlaks teha Kreutzwaldi juttudele vastavate rahvajuttude p õ h i j o o n e d. Hiljem on neid täiendatud ja kontrollitud ka teistes kogudes leiduvate teisendite järgi, tarvitades Kirjandusmuuseumis valminud tüpoloogilisi, nii muinasjuttude kui ka muistendite kartoteeke. Et aga viimases pole veel kontsepte kõigist üleskirjutustest ja et neis pole üldse arvestatud meie muid uusi kogusid (nii KKI ja TRÜ omi), võib nende põhjal anda mitte teisendite lõpliku, vaid ainult esialgse arvu. Positiivseil juhtudel piisab asja otsustamiseks juba neistki või isegi ainult Hurda kogu arvudest.

Eriti raske on olemasolevate jutuüleskirjutuste algupära kriitika: kõnelemata otseseist võltsinguist, on terve rida Kreutzwaldi jutte läinud kirjanduse (eriti C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatu») kaudu uuesti rahva-

repertuaari, seal vahel isegi segunenud teiste pärimustega ja siis jälle üles kirjutatud, osaliselt või täiesti uues sõnastuses. Kuidas kindlaks teha, mis on tõesti pärimuslik, mis Kreutzwaldi oma? Kui mitmes kahtlusaluses üleskirjutuses on ühisjooni, mis Kreutzwaldil puuduvad, siis on see nende teisendite rahvapärasuse üheks kindlamaks kriteeriumiks. Ainult siis, kui pole selliseidki kriteeriume, kipub otsustus jääma ainult hüpoteetiliseks. Kuid kõigest sellest ligemalt üksikjuttude eneste analüüsi puhul.

I. «EESTI RAHVA ENNEMUISTSETE JUTTUDE» SÜNNILUGU

1. Kultuuri- ja kirjanduslooline tagapõhi Euroopas

«Eesti rahva ennemuistsete juttude» sünni ühiskondlikul tagapõhjal pole põhjust siin pikemalt peatuda, kuivõrd see on nõukogude eesti kirjandusteadlaste ja ajaloolaste poolt eriti seoses «Kalevipoja» uurimisega suhteliselt kõige paremini läbi töötatud.[1] Niihästi Kreutzwaldi koostatud rahvuseepos kui ka muinasjutukogu on ju sündinud täiesti samal pinnal, samal suurel ajaloolisel murranguajal, kus feodalismi järkjärguline lagunemine ja kapitalistlike suhete kujunemine lõi aluse eesti rahvuslikule liikumisele. Ka nende teoste sügavam ühiskondlik eesmärk on olnud täiesti sama — lähtudes rahva enda muinasjutupärimustest: 1) näidata kõigepealt saksa ülaklassile eesti rahva kultuurivõimeid, 2) võidelda eestlaste feodaal-rassistliku halvustamise ja sellega «põhjendatud» feodaalorjuse jäänuste vastu ning 3) tõsta eestlaste rahvuslikku enesetunnet, ära hoida haritud jõudude saksastumist ja äratada kõigis aktiivset isamaa-armastust ning kultuuritahet. Selles raskes ja pikas võitluses käis kirjanduse alal «Kalevipoeg» kogu aeg esirinnas nii ajaliselt kui ka sisuliselt, kuna tol ajal peeti nimelt värsikujulist «rahvaeepost» kogu rahva vanuse ja kultuurikõrguse parimaks tõestajaks. Teiseks võis sisuliseltki just kangelaseepose najal kõige mõjukamalt heroiseerida rahva ajalugu ja nii ergutada tema kangelasmeelt ning patriotismi ka kaasaegseks võitluseks oma vabaduse ja sotsiaalse õigluse eest. Eepose lähtekohaks ja aluseks peeti ajaloolisi pärimusi või jumalamüüte, kuna muinasjutte käsitati ena-

[1] Eesti NSV ajalugu I. Toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955; Kalevipoeg I, lk. 21 jj.

masti juba nende müütide (ja kangelasmotiivide) kidunemisvormidena, mis juba oma rahvusvahelisuse tõttu enam kuigi palju ei sobinud rahva «suure ajaloo» illustreerimismaterjaliks. Küll aga, nagu mainisime, nägi juba Kreutzwald nende rahvusvaheliste süžeede kohalikes ümbertöötusteski tähelepandavaid eesti rahva olustiku ning hinge kajastusi. Nii püüdis ta lokaalseid ja rahvuslikke elemente kõigiti rohkendades just muinasjuttude põhjal luua eesti rahvusliku proosakirjanduse esikteost.

Ka «Eesti rahva ennemuistsete juttude» laiem kirjandustooline tagapõhi mujal Euroopas langeb peajoontes kokku «Kalevipoja» omaga ja seetõttu ei tarvitse sellel siin enam pikemalt peatuda.[2] Tuletame meelde ainult selle kõige olulisemaid momente ja püüame pisut lähemalt vaadata üle-euroopalist *muinasjuttude* harrastust, kuna sel on Kreutzwaldi tööga otseseid ühiskohti.

Teatavasti oli Kreutzwaldi muinasjuttudekogu — niisamuti nagu «Kalevipoja» — kaugemaks kirjandustooliseks ettevalmistajaks üle-euroopaline rahvaluuleharrastus XVIII sajandi teisel ja XIX sajandi esimesel poolel. See omakorda oli liikumine, mille põhiliseks jõuandjaks oli areneva tööstuse baasil tugevnevate kodanlike kihtide võitlus laguneva feodalismi ja sellega enamasti liitunud pseudoklassitsistliku kirjanduse vastu. Nagu see kodanluse vabadusvõitlus teatud määral kaitses ka laiemate rahvahulkade huve ja tarvitas nende abi, nii otsisid selle ajajärgu progressiivsed «tormtunglevad» kirjanikud juba XVIII sajandi keskpaigast peale rahvaste luuleloomingus liitlast ja tõestusmaterjali oma võitluses «ehtsa luule», s. o. rahvalikuma, realistlikuma, elulisema, tundeehtsama kirjanduse eest ja feodalistlik-klassitsistliku konventsionaalsuse vastu. Tuletame meelde nimesid, nagu Percy ja Macpherson Inglismaal, Rousseau Prantsusmaal, Herder ja Goethe Saksamaal, Radištšev ja Žukovski Venemaal. Kuigi selles võitluses oli esikoht rahvalikul kangelaslool, ballaadil ja lüürikal, ei jää tähele panemata ka muinasjutt, eriti kui vaba luulelise fantaasia viljeleja, rahvaliku elukujutuse näide ja rahva demokraatliku ideoloogia väljendaja. Selles harrastuses liituvad nii varasema valgustusfilosoofia humanisminõue kui ka algava romantilise

[2] Sellest pikemalt vt. A. *Annist*, «Kalevipoja» saamislugu, ACUT B XXXIII, Tartu 1936, lk. 1—19 ja Kalevipoeg I, lk. 21—28.

tunde- ja fantaasiaviljeluse ideaalid ja alles siitpeale võib lugeda tõelise rahvamuinasjutu kirjandusliku harrastuse algust.

Tõsi küll, ka varasemail ajajärkudel ei olnud rahvamuinasjutud kõrgemate klasside kirjandusele päris võõraks jäänud. Neid kasutati aeg-ajalt juba keskaja rüütlieepostes, renessansi ajajärgu kangelaseepostes, rahvaraamatutes, satiirides ja õpetuslugudes, neid töötati ümber vahel isegi reformatsiooniaja jutluste elustamiseks ja XVI ning XVII sajandi näidendisüžeede rikastamiseks. Seejuures aga peeti muinasjutte ikka «madalaks žanriks», millel eepose või draamaga võrreldes oli ainult «lõbustav» ülesanne.

Ka XVIII sajandi esimese poole «rokokoolises» kirjanduses ja kunstis kasutati muinasjutumotiive peamiselt kergelt mängleva fantaasialõbu taotluseks. Seejuures kõrvaldati neist realistlikud ja sotsiaalse satiiri elemendid, suurendati aga erootilisi, galantseid või koguni pikantseid elemente. Nii kujundati välja terve rokokoolik feede riik oma printside ja printsessidega ning nende armueluga. See oli kirjandus, mis kajastas peamiselt aristokraatliku jõudeseltskonna armumänge, kuid levis laialt ka keskkihtide lugemislaual. Selliseid feejuttusid ilmus Prantsusmaal juba XVII sajandi lõpul. Kõige populaarsemaks jutukoguks sel ajajärgul sai aga Charles Perrault' «Histoires et Contes du temps passé» («Lugusid ja muinasjutte minevikust», 1697), kus rokokoolise ümbertöötuse tagant võib veel võrdlemisi selgesti ära tunda ehtsaid prantsuse rahvajutte.

Uue sajandi algul (1707—1717) ilmusid A. Galland i prantsuskeelses tõlkes araabia muinasjutud «1001 ööd», mis seltskonna huvi seda laadi kirjanduse vastu veelgi suurendasid. Teiselt poolt äratas ligem tutvumine Idamaadega ja meretaguste eksootiliste rahvastega ka võrdlevat filosoofilist ja poliitilist huvi. Idealiseeritud «looduslapsest» ehk «õilsast metsmehest» kujuneb moraalne eeskuju, kelle abil tõusev linnakodanlus üha teravamalt hakkab ründama manduva aristokraatia eesõigusi, neil põhinevat kultuuri ning peenutsevat salongikirjandust.[3] «Õil-

[3] Vt. pikemalt Д. Коккьяра, История фольклористики в Европе, Москва 1960. Eriti osad: I. Uue humanismi allikad, rahvaste uurimine, lk. 29—110 ja II Allikate otsingud. Valgustuse ja eelromantismi vahel, lk. 111—202.

sast metsmehest» ja tema luule austamisest oli aga juba võrdlemisi kerge jõuda omagi talurahva ja selle «loodusliku luule» ihalemiseni. Selle arengu viisid tema tipule teatavasti nn. esiromantikud Rousseau, Herder jt. Ja alles viimaste ideoloogia ning maitsesuund paneb aluse romantilisele muinasjutuharrastusele kõigepealt Saksamaal.

Ent Saksamaalgi oli muinasjuttude vastu huvi tuntud juba enne romantikuid. Nii oli valgustuslik-klassitsistliku suuna üks juhtivamaid poeete Martin Wieland oma pika rokokoolise poeemi «Oberon» (1780) ehitanud feemuinasjuttude aineile. Wieland tundis huvi ka lihtrahva luule vastu ja avaldas muuseas oma ajakirjas «Der Teutsche Merkur» a. 1787 eestigi rahvalaule. Aastail 1782—1786 ilmusid J. K. A. Musäuse kuulsad «Volksmärchen der Deutschen» («Sakslaste rahvamuinasjutud»), kus lähtekohaks on juba saksa rahvajuttude motiivid, kuigi neid on üsna vabalt edasi kujundatud pikemaiks muinasjutt-novellideks. Oma salongilise laadiga on need rahvajuttudest üsna kaugel. Ka Goethe loodud kunstmuinasjutt «Das Märchen» on veel tugeva didaktilis-allegoorilise ilmega.

Alles saksa kõrgromantikud tõstavad muinasjutu eriti ausse, teevad selle otse üheks oma lemmikžanriks. Just muinasjutt vastas nende esteetika ühele põhiteesile, et luule peab sisendama meeleolu ning seda sümbolite ja muusika kaudu (kuna «mõtted seisavad temast kaugel» — L. Tieck). Seejuures on ka varasem, nn. Jena romantism L. Tiecki ja vendade Schlegelitega eesotsas veel kaugel rahvaluule lihtsuse ja selle demokraatliku ning võitleva ideoloogia mõistmisest. Võideldes saksa väikekodanliku vulgaarratsionalismi (Wolff) ja ühtlasi ka Napoleoni võimupoliitika vastu, satuvad Tieck ja Schlegelid pikaks ajaks Preisi reaktsioonilise monarhismi ja katolitsismi sõiduvette. Nii kasutavad nad muinasjutuluulet ning vanu rahvaraamatuid feodaalse keskaja idealiseerimiseks ja müstilise «ööluule» viljelemiseks. Ludwig Tiecki kunstmuinasjutud, omal ajal erakordselt kuulsad, sisaldavad ainult üksikuid rahvajutu motiive ja needki — nagu kogu autori enese süžeelooming ning stiil — on rakendatud ebarahvalike hirmu- ja jubedusmeeleolude sisendamiseks, inimmõistuse piiratuse ja inimelu koleduse ning väljapääsmatuse toonitamiseks

(näit. otse dekadentlik «Der blonde Eckbert»)[4]. Aga oma erga loodustundega, üksinduse kujutamise ja igatsuse väljendamisega on mõni neist muinasjuttudest siiski üsna sugestiivne ja sellisena, nagu allpool näeme, mõningal määral ka Kreutzwaldi mõjustanud.

Sootuks teistsugune on romantilise voolu teine ring, kuhu kuuluvad Cl. Brentano, A. Arnim, Jacob ja Wilhelm Grimm jt. Need kirjanikud esindavad nn. nooremat ehk Heidelbergi romantismi, mis tekkis Napoleoni vastu suunatud saksa rahvusliku liikumise pinnal. See suund ei taotle mitte ainult rahvusliku, vaid ka rahvaliku kirjanduse loomist. Ja nende rahvaluule harrastusest lähtunud muinasjutu- ja luulekogud tõidki saksa kirjandusse värsket verd. «Nendega algas saksa romantismis uus ajajärk, mida võib iseloomustada «rahvaliku romantismina».»[5] Arnim ja Brentano pühenduvad saksa rahvalaulude väljaandmisele ja nende stiili taaselustamisele, Grimmi-vennaste elutööks saab aga muinasjuttude publitseerimine ja rahvaluule uurimine. Kui Tiecki puhul võib kõnelda paiguti otse «muinasjutumotiivide kuritarvitusest dekadentlike ideede väljenduseks» [6], siis nüüd nagu kogunevad kõik Napoleoni vägivallavalitsuse all kannatanud kihid rahvaloomingu kui rahva ürgseima varanduse ümber, et sealt oma rahvuslikuks vabadusvõitluseks uut jõudu saada. Nüüd ei kasutata rahvaluulest ainult üksikuid motiive, vaid püütakse ise tagasi tulla rahvaluules valitseva loomuliku ja terve elutunde ning lihtsa ja rahvaliku väljendusviisi juurde. Nii muutub rahvalaul kogu saksa kirjanduse uuestisünni ja uue õitsengu lähtekohaks (näit. Brentano, Uhlandi, Eichendorffi, Heine, Mörike jt. luulelooming). Ja Grimmide muinasjutukogu («Kinder- und Hausmärchen», 1812—1814) tõstab rahvajutu üldhinnatud ja viljeldud kirjandusžanriks mitte ainult Saksamaal, vaid kogu Euroopas.

Tõsi küll, ka nende saksa romantikute käsitus ei tabanud veel rahvaluule võitlevat olemust, ka nemad kaldusid sellesse segama mõningaid reaktsioonilisi «alandlikkuse ja vagaduse» ideaale (nii näit. oma kunstmuinasjuttudes

---

[4] Vt. pikemalt P. Reimann, Hauptströmungen der deutschen Literatur 1750—1848, Berlin 1956, lk. 453 ja R. Benz, Märchendichtung der Romantik, Gotha 1908.

[5] P. Reimann, tsit. t., lk. 447.

[6] Sealsamas, lk. 453.

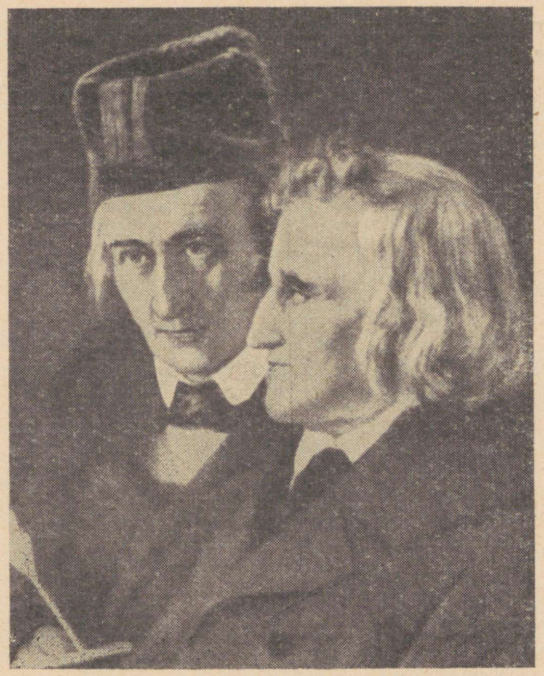

Wilhelm ja Jacob Grimm

Brentano ja W. Hauff). Ei ole ka Grimmide jutud päris rahvaehtsad meieaegses mõttes. Nende kogu oli ainult esialgu mõeldud teadusliku väljaandena. Hiljem, eriti teisest trükist peale, hakkasid koostajad rahvajutte Arnimi ja Brentano laulukogu («Des Knaben Wunderhorn») eeskujul ümber töötama ja n.-ö. romantilise muinasjutu ideaalkujule lähendama. Wilhelm Grimm, selle töö peamine teostaja, mitte ainult ei sulatanud ühte eri teisendeid, vaid püüdis oma tekste teha ka stiili poolest võimalikult «muinasjutuliseks», s. o. elavaks ja naiivseks. «Kaudne kõne muudeti dialoogiks, toodi sisse kordusi ja aeglustusi, aga ka kohalikke väljendeid ja kõnekäände; abstraktmõisted asendati konkreetsetega jne.»[7] Seda kõike

[7] М. К. Азадовский, История русской фольклористики I, Москва 1958, lk. 338.

aga pidasid Grimmid mitte võltsimiseks, vaid just ehtsa rahvapärasuse taastamiseks.[8] Ja tõepoolest oligi seejuures ümbertöötajail küllalt kriitilist vaistu, et oma töös tüüpilisest rahvajuttude stiilist ja keelest mitte kaugeneda, vaid sellele pigem läheneda. Nii on Grimmide jutud ümbertöötusest hoolimata — või otse selle tõttu — tõesti rahvalikud või nagu Engels ütleb, mitte üksikautori, vaid «rahva tunnete kehastus ja rahva fantaasia tooted»[9]. Seetõttu ongi see kogu püsinud mitte ainult saksa, vaid ka maailmakirjanduse klassikalise teosena kuni tänaseni ja olnud ka Kreutzwaldi töö tähtsaim eelkäija.

Saksa romantikute folkloorialased teooriad ja teosed olid peamiseks väliseeskujuks ka paljude teiste maade muinasjutuharrastusele, kuid selle määravad põhjused peitusid iga maa enda ühiskondlikes vajadustes ja mõnel maal oli juba varemgi ilmunud võrdlemisi rahvalikke muinasjutte. Nii näiteks ilmus Venemaal aastail 1780—1783 M. Tšulkovi (V. Levšini) muinasjutukogu, millel oli üsna suur menu ja mida neli aastakümmet hiljem tarvitas ka A. S. Puškin oma esimese poeemi «Ruslan ja Ljudmila» loomisel. Nagu tolleaegsed lääne autorid, nii käitub ka Tšulkov-Levšin rahvajuttudega üsna vabalt, liidab ühesugused süžeed, liidab muinasjutu ja bõliina, alistades kõik selles avantüürse rüütliromaani stiilile. Rahvapärimuste väärtust vene rahvuskirjanduse rajamisel mõistis juba N. N. Novikov (1744—1818). Ka A. N. Radištšev oma kuulsas «Teekonnas Peterburist Moskvasse» (1790) soovitab rahvaluulet kasutada nii ilukirjanduses kui ka rahva hinge tundmaõppimiseks ja temale sobiva valitsusviisi leidmiseks.[10]

Kuid alles XIX sajandi algupoolel, pärast 1812. a. isamaasõda, tekivad tingimused, kus — osalt ka Rousseau, Herderi ja saksa romantikute mõjustusel — hakatakse rahvaluules nägema tõelist rahva hingepeeglit ja seda kasutama rahvaliku rahvuskirjanduse loomiseks. On tähelepandav, et selles etendasid suurt osa ka Baltimaad

---

[8] Vt. Д. Коккьяра, История фольклористики в Европе, lk. 246 jj. Vrd. Br. Markwardt, Geschichte der deutschen Poetik III, Berlin 1958, lk. 361—363.

[9] Pikemalt vt. Fr. Engels, Landschaften, 1840. Marx-Engels, Gesamtausgabe, I Abteilung, 2. Band. Berlin 1930, lk. 76—82.

[10] Vt. ligemalt M. K. Azadovski, tsit. teos, lk. 67, 97 jm.

ja eriti Tartu ülikool kui tolleaegse tsaaririigi üks tähtsam «aken Euroopasse». Siin olid professoriteks Grigori Glinka ja Andrei Kaissarov, esimesed slaavi mütoloogia uurijad.[11] Siin töötasid pikemat aega «Sõbraliku Kirjandusliku Seltsi» liikmed prof. A. Vojeikov ja luuletaja Vassili Žukovski, lääne-euroopa romantilise luule tähtsaim tutvustaja Venemaal ja vene romantilise rahvalaulupärase luule (näit. ballaad «Svetlana») üks rajajaid. Siin elas mõnda aega ka Žukovski sõber N. Jazõkov, keda omakorda ühendasid lähedased sõprussidemed Pihkva kubermangus Mihhailovskojes maapaos viibiva A. S. Puškiniga. Siin õppis omal ajal ka hilisem vene kuulsaim lingvist ja vanasõnade väljaandja V. Dal. Baltimaadega olid tihedalt seotud mitmed dekabristid, eriti W. Küchelbecker ja A. Bestužev-Marlinski. Dekabristidest peale aga saabki rahvaluuleharrastus Venemaal ka aktuaalse poliitilise tähenduse. Vene vanade kaubalinnade Novgorodi ja Pihkva ajaloost otsitakse nüüd rahvavalitsuse eeskujusid ja rahvalauludes Stenka Razinist imetletakse rahva vabadusvõitlust.

Kõik see kõneleb rahvaluule suurest osast selles maailmavaatelises ja kirjanduslikus miljöös, milles toimus ka noore Kreutzwaldi ideoloogiline küpsemine ja mida ei mõjustanud siis mitte ainult Saksamaalt tulnud eeskujud ja äratused, kuigi need olid esikohal.

Just Venemaal saabki rahvaluuleharrastus ühtlasi kaasaegse rahva vabaduse eest võitlemise üheks koostisosaks. Sellekohase dekabristliku folkloorikäsituse võtab üle ja arendab edasi A. S. Puškin, innustunud rahvaluulekoguja ja eriti rahva muinasjuttude meisterlik ümbertöötaja. On tähelepandav, et ta seejuures muinasjuttude rahvusvahelisi elemente hoopiski ei kartnud, vaid üsna õigesti arvas, et just need lasevad veel selgemini väljendada folkloori rahvuslikku olemust. Nimelt saab muinasjutt Puškini järgi rahvalikuks seeläbi, et ta ka võõrained oma moodi ümber töötab, andes neile uue sisu ja mõtte.[12] Samasugune oli, nagu nägime, ka Kreutzwaldi käsitus.

---

[11] Azadovski, tsit. teos, lk. 128 jj. Vt. ka А. В. Любарский, Слово дружбы, Tallinn 1956; Ю. М. Лотман, А. С. Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени. TRÜ Toimetised nr. 63, Tartu 1958.

[12] Azadovski, tsit. teos, lk. 251.

Žukovski ja Puškini eeskujul püüavad rahvajutte ümber töötada mitmed teisedki vene autorid, nagu P. P. Jeršov oma väga populaarses värssmuinasjutus «Küürselg Sälg» (1834), S. Aksakov («Helepunane lilleke»), V. F. Odojevski, A. Pogorelski jt.[13] Leidus isegi kirjamehi, kes oma koostatud kunstmuinasjutte serveerisid rahva omadena (näit. P. Sahharovi «Ankudini» lugu a. 1841).

Alles XIX sajandi keskel hakatakse vene folkloristikas nõudma rahvaluule täpsemat üleskirjutamist ja väljaandmist. Rahvalaulude alal on sääraseks uut laadi koguks P. V. Kirejevski oma, mis ilmus alles 1860—1874, mille materjal aga oli kogutud juba 30-ndail aastail. Muinasjutukogudest on aga praeguseni esindavaks jäänud Aleksander Afanasjevi oma, mis ilmus 1855—1864, nii siis peaaegu üheaegselt Kreutzwaldi koguga.[14] Selles vastavad tekstid juba võrdlemisi täpselt rahvajuttudele, kuigi siin on tehtud mitmeid stiililisi parandusi ja paiguti liidetud eri teisendeid. Rahvalikku olustikukujutust on siin aga vähemgi kui näiteks Kreutzwaldi juttudes, sest mütoloogilise kooli mõjustusel oli Afanasjevi ideaaliks näidata juttude müütilist ürgalust, mitte neis kajastuvat rahva kaasaegset elu ja püüdeid. Ses suhtes ligineb Afanasjevgi Kirejevski jt. slavofiilide folkloorikäsitusele, Kreutzwaldi vaated on aga oluliselt lähedal A. Puškini ja ühtlasi vene revolutsiooniliste demokraatide (Belinski, Tšernõševski, Rõbnikovi jt.) seisukohtadele, kes rahvaluules nägid kõigepealt kaasaegse rahva elu ja vaimulaadi tundmaõppimise vahendit.[15] Küll ei saa seda vaatesugulust seletada venepoolse mõjuga, sest Kreutzwald ei tundnud mainitud vene autoreid (ka Rõbnikovi kogust kuulis ta Schiefneri arvustuse kaudu alles hiljem).[16] Kuid samasugused olud ja kõigepealt niisama siiras püüd aidata rahvaluule kaudu rahvast ennast, viis teda (ja juba Faehlmanni) osalt samadele seisukohtadele. Kohalikest rahvuslikest vahekordadest tingitult liitus eelnevaga püüe rahvapäri-

---

[13] А. П. Бабушкина, История русской детской литературы, Москва 1948.

[14] Viimane väljaanne А. Н. Афанасьев, Народные русские сказки I—III, Москва 1957.

[15] Azadovski, tsit. t., 7. ptk.

[16] Kreutzwald Schiefnerile 21. X 1861 = Kirjavahetus III, lk. 229 ja 434.

muste esteetiliste väärtuste abil tõsta eestlaste nime valitsevate klasside silmis, kuigi see tegur pole muinasjuttude väljatöötamisel enam nii tähtsal kohal kui «Kalevipoja» puhul.

Umbes samasuguselt kui Saksamaal ja Venemaal kulges muinasjuttude harrastus ka mujl naabermail. Soomes näiteks avaldati esialgu üksikuid jutte ja vähemaid jutukogusid. Alles siis avaldas Eero Salmelainen suure kogu «Suomen kansan satuja ja tarinoita» (1852—1866). Siingi on koostamismeetod umbes samasugune nagu mujalgi romantismi ajal ja nagu ta suurel eelkäijal E. Lönnrotil «Kalevala» koostamise puhul (1835, 2. trükk 1849). «Alusmaterjalina tarvitas ta omaenda korjatud kogusid, liitis aga nendega teiste korjandusi, valis põhjaks oma arust kõige paremad teisendid ja ühendas nendesse jooni teistest, silus ja vormistas keelt jne.» [17] Nii ümberkujundatult sai muinasjutukogu nii sisult kui ka vormilt tolleaegse soome proosakirjanduse parimaks teoseks ja «mõjus pööret tekitavalt [soome] proosakeele arengule» [18]. Grimmide kogu kõrval oli temagi üheks eeskujuks Kreutzwaldile. Ometi ei saa teda, nagu Lönnroti publitseeritud rahvalaulegi, pidada veel teaduslikuks tekstiväljaandeks. Neid hakkas Soomes ilmuma alles sajandi lõpupoole (näit. K. Krohni «Suomalaisia kansansatuja» I, 1886).

Lätis on rahvusliku liikumise aja peamine tähelepanu juhitud rahvalaulude kogumisele ja väljaandmisele. Muinasjuttude süstemaatilisele kogumisele ja publitseerimisele asuti alles sajandi lõpul; see-eest jõuti aga siis juba üsna mahuka ja teaduslikku laadi väljaandeni (A. Lerchis-Puškaitis «Läti rahva muinasjutud ja muistendid» I—VII, 1891—1915).

Nii ei olnud «Eesti rahva ennemuistsete juttude», samuti nagu «Kalevipoja» ilmumine mingi erandnähtus, vaid osa suurest üle-euroopalisest protsessist, mis igal maal enam-vähem ühetaolise majandusliku ja sotsiaalse arengu pinnal oli viinud ka enam-vähem ühetaoliste tule-

---

[17] J. Hautala, Suomalainen kansanrunouden tutkimus, Helsinki 1954, lk. 165; S. Haltsonen, E. Salmelainen. Elämäkerrallisia piirteitä, Suomi V: 11, Helsinki 1931. On tähelepandav, et Salmelainen oma kogusse liitis ka eesti loomajutte, võttes need Rosenplänteri «Beiträge'st» (Haltsonen, lk. 74).

[18] J. Hautala, tsit. teos, lk. 166.

musteni, ilma et seejuures oleksid väga olulised olnud vastastikused või ühised välismõjustused. Oli loomulik, et tol ajal, rahvusliku liikumise tõusu tingimustes, püüdsid kõik, eriti aga nn. noored ja väikesed rahvad rajada uut, rahvuslikku kultuuri olemasolevale rahvalik-rahvuslikule alusele. Et sääraseks aluseks oli peamiselt rahvaluule, püüti selles esile tõsta kõigepealt «rahva vaimu» väljendavaid ideoloogilis-kunstilisi väärtusi, neid tarbe korral ka ise «restaureerides», s. o. täiendades ja antud dispositsioone välja arendades. Selline loov rahvaluuleharrastus oli neis olusuhteis mitte ainult loomulik, vaid otse vajalik. Tänu nende kirjanduslikele väärtustele ongi praeguseni püsinud ja üldtuttavaks saanud just sellise loova ümbertöötuse tulemused — muinasjuttudest näiteks eelmainitud Grimmide, Afanasjevi ja Salmelaise kogud — mitte aga paljud hiljem väljaantud (täpselt või isegi mehaaniliselt) rahva suust üles märgitud teisendid, mis on muidugi vajalikud uurijaile, aga kunstiliselt seisukohalt enamasti ikka juhuslikud või puudulikud.

Eelmainitud rahvajuttude loovalt edasiarendatud esinduskogude hindamisel on peamine nende kultuurilooline ja kirjanduslik väärtus. Kuid nende iseloomustamisel tuleb loomulikult selgitada ka seda, kuivõrd neis on edasi antud tõelisi rahvapärimusi ja kuivõrd on viimaseid täiendatud ja edasi arendatud ühtlases rahvapärases stiilis.

Peamiselt sellelt seisukohalt püüame alljärgnevas vaadelda Kreutzwaldi muinasjutte.

2. Eesti varasem rahvajutukirjandus ja Fr. R. Kreutzwaldi noorpõlv

Nagu teada, tekkis mõnedes saksa haritlastes teatud huvi eesti rahvaluule vastu juba võrdlemisi vara, ühenduses saksa vararomantilise rahvaluuleharrastuse algusega. Selle olulisim avaldus oli eesti rahvalaulude avaldamine J. G. Herderi «Rahvalaulude» kogus a. 1778.[1] Sellest peale esineb seda huvi mõne Saksamaalt sisserännanud koduõpetaja ja siis uue sajandi algukümnendeil järk-järgult ka mõnede siinsete pastorite juures.

[1] Vt. Ü. Tedre, Eesti rahvalauludest K. Marxi albumis. KKirj. 1961, nr. 9, lk. 517—528.

Kuid selle huvi objektiks on peamiselt eesti rahvalaulud ja vanasõnad kui rahvakeele õppimise vahendid. Huvi eesti proosapärimuste vastu on palju juhuslikum ja see piirdus eelkõige ajaloopäraste muistenditega, mis olid seotud siinsete sakslastega ja nende elukohtadega.

Selliseid «ajaloolisi» pärimusmotiive esineb juba eelmiste sajandite kroonikais (Russow, Kelch). Esimesed iseseisvalt avaldatud pärimusjutud on nähtavasti need kolm «ajaloolist» muistendit, mis Rõngu kirikuraamatust võetuna ilmusid 1764. a. ühes Riia ajakirjas. Neis kõneldakse Rõngu Voorumäe ja Andresejärve nime saamisest, kingsepp Torsten Gröni aardeleiust ja tondinägemusest Rõngu lossis ning Rõngu ja Rannu lossihärrade jubedast tülist.[2]

Sellest eesti rahvaluule esimeste üleskirjutuste ajast on pärit ka mõned kohamuistendid A. W. Hupeli teoses «Topographische Nachrichten», näiteks muistend Valgjärve tekkimisest.[3]

Juba XVIII sajandi lõpust või XIX sajandi algusest pärinevad ka mõned üleskirjutused koduõpetaja J. Chr. H. v. Schlegeli kogus. Neist mõned on ta avaldanud oma tuntud reisikirjelduses[4], näit. 1807. a. üleskirjutatud 4 muistendit ja 2 muinasjuttu, mis ilmusid 1830. a. Osalt on need säilinud käsikirjas ja hiljem liidetud Knüpfferi koguga, nende hulgas ka «Röögutaja naine», mille H. Neus 1846 avaldas «Inlandis» ja mis arvatavasti mõjutas ka Kreutzwaldi selletaolise nimega juttu (vt. «Rõugutaja tütre» analüüs).[5]

Esimene eesti kohamuistend, mis võitis juba teatud rahvusvahelise kuulsuse, oli lugu Võrtsjärve tekkimisest

---

[2] Gelehrte Beyträge zu den Rigischen Anzeigen, 1764, 22. Stück, lk. 171—176. Vt. ka Bienemann, lk. 85, 179, 210 ja M. J. Eisen, Esivanemate varandus. Toimetanud H. Tampere, Tallinn 1958, lk. 7.

[3] A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland III, Riga 1782, lk. 331—332. Vt. M. J. Eisen, tsit. teos, lk. 9. On teadmata, kas sisaldas eesti rahvajutte J. M. Hehni «Jutto nink Moistukönne» (Tallinn 1778), kuna see tartukeelne raamatuke pole meieni säilinud.

[4] Chr. H. J. v. Schlegel, Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815 I, Meiningen 1819. V köites a. 1830, lk. 179 soovitab ta eesti juttudest terve kogu avaldada.

[5] Neus Kreutzwaldile 25. X 1850 = Kirjavahetus II, lk. 126.

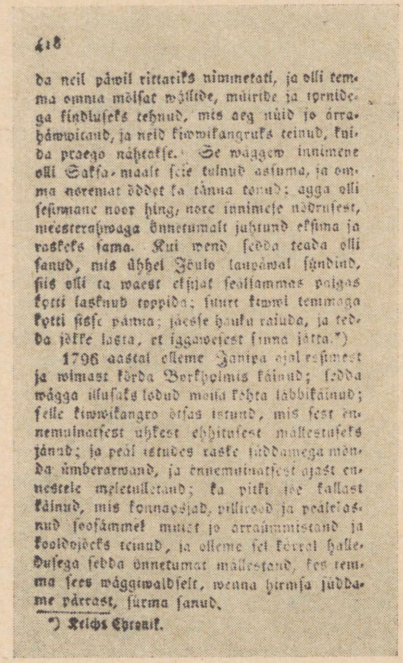

418

da neil päwil rittariks nimmetati, ja olli temma omnia mõisat wälitde, müritde ja tornidega kindluseks tehnud, mis aeg nüid jo ärrahäwitanud, ja neid kiwwikangruks teinud, kuida praego nähtakse. Se wäggew innimene olli Sakka-maalt sele tulnud asuma, ja omma noremat wendet ka tänna toonud; agga olli sesmuane noor hing, nore inimiste nõudmisest, meesterahwaga ünnetumalt juhtund eksima ja raskeks saama. Kui wend sedda teada olli sanud, mis ühhel Jõulo laupäwal sündind, siis olli ta waest eksijat seallammes paigas kotti lasknud toppida; suure kiwwi temmaga kotti sisse panna; jäesse hauku raiuda, ja tedda jälle lasta, et iggawesest sinna jätta.*)

1796 aastal olleme Jaanipa ajal resimest ja wimast kõrda Borkpolmis käinud; sedda wägga ilusaks leidud mõisa kohta tähhelkäinud; selle kiwwikangru ötsas istund, mis sest ennemuinatsest ühhest ehhitusest mälestuseks jänud; ja peäl istudes raske jüddamega mõnda ümberarwand, ja ennemuinatsest ajast ennesteie mõtteulletand; ka pitki jee kallast käinud, mis konnaojad, pillirood ja pealeiasnud seotämmel muust jo ärrasümmistand ja kooldojõeks teinud, ja olleme sel kõrral halledusega sedda ünnetumat mälestand, kes temma sees wäggiwaldselt, wenna hirmsa jüddame pärrast, surma sanud.

*) Reichs Chronik.

Porkuni preili lugu Masingi «Marahva Näddalalehes» 1825

ja Emujärve kadumisest. Selle värsikujuline ümbertöötus anonüümselt autorilt ilmus 1807. a. F. Tierschi toimetatud raamatukeses «Taschenbuch für Liebe und Freundschaft», millest Jacob Grimm ta aastal 1835 ära trükkis oma kuulsas töös «Die deutsche Mythologie».[6] Hiljem oli see peamiseks lähtekohaks ka Kreutzwaldi vastavale muistendile.

Kuid need on ikkagi ainult juhuslikud killud. Eesti muinaslugudega intensiivsema tegelemise ajajärk algab alles siis, kui kohapealses pastorkonnas eesti keele ja rahvaluule vastu suuremat huvi hakatakse tundma. Selle huvi peamiseks organiseerijaks on teatavasti J. H. Rosenplänter oma almanahhiga «Beiträge zur genauern

[6] Lk. 566.

Kenntniss der ehstnischen Sprache» (1813—1832), mille VI, VIII ja XI vihikus a. 1814—1818 avaldatakse esmakordselt eesti keeles 19 eesti muinasjuttu ja 5 muistendit. Samuti on säilinud suurem käsikiri aastaist 1832—1836, kus Rosenplänteri õpilased (eeskätt Abram Holter) on üles kirjutanud tervelt 151 juttu. Neist on osa kirjanduslikku algupära (Fr. W. Willmanni kogust «Juttud ja Teggud»), kuid osa (69 juttu) otse rahvasuust.[7] Ka O. W. Masing avaldab ühe muistendi ja ühe muinasjutu ajaleheS «Neue Inländische Blätter».[8]

Ometi on nende publikatsioonide tähtsus võrdlemisi väike. Üksikud jutukesed siin-seal saksa ajakirja või raamatu veergudel ilmusid ja kadusid, äratamata mingit tähelepanu «õpetatud maailmas», eesti rahvast endast kõnelemata. Ainus suurem eestikeelne kogu — Rosenplänteri oma — oli samuti maetud õpetatud saksakeelse ajakirja kaante vahele, kus teda veerisid mõned harvad estofiilid, kuna rahvani see ajakiri üldse ei ulatunud. Olid need jutud ju avaldatudki selleks, et nende abil õpiksid maarahva keelt ta tulevased kirikhärrad. Abram Holteri jt. üleskirjutatud jutud jäid aga suurelt osalt käsikirjana lebama. Pealegi olid need võrdlemisi lühikesed ja ilmetud.

Vähe aitab kaasa tõeliste eesti rahvajuttude kogumisele ka romantiline ballaadiharrastus 1830-ndail ja 1840-ndail aastail. Järelkajana Saksamaal juba mööduvale moevoolule otsib seegi balti-saksa kodanlike literaatide suleliigutus peamiselt pärimusi Baltikumi rikkalikest lossivaremeist ja nende härraste juhtumistest, kuigi seejuures ei puudu vahel mõni heatahtlik soe sõna ka maa pärisrahvale. Eriti suurt osa etendab siin 1836. a. peale Tartus ilmuv ajakiri «Das Inland», kus iga aasta avaldatakse mitmeid värssmuistendeid Balti minevikust, näit. H. Neusi, H. Blindneri, E. Pabsti, hiljem J. v. Siversi, Minna v. Mädleri ja teiste sulest, muu seas ka Kreutzwaldilt. Ent üsna harva esineb 1840-ndail aastail rahvamuinasjutte (nii näit. juba mainitud Schlegel-Knüpfferi «Die Frau des Röögutaja»). Esimene iseseisev, kuid üsna väike eesti juttude anonüümne kogumik ilmub Soomes

[7] Pikemalt bibliograafiat vt. Bolte-Polivka V, lk. 166; W. Anderson, J. H. Rosenplänteri eesti muinasjutud, Suomi V : 16, Helsinki 1933, lk. 15—37.

[8] 22. dets. 1817, nr. 29.

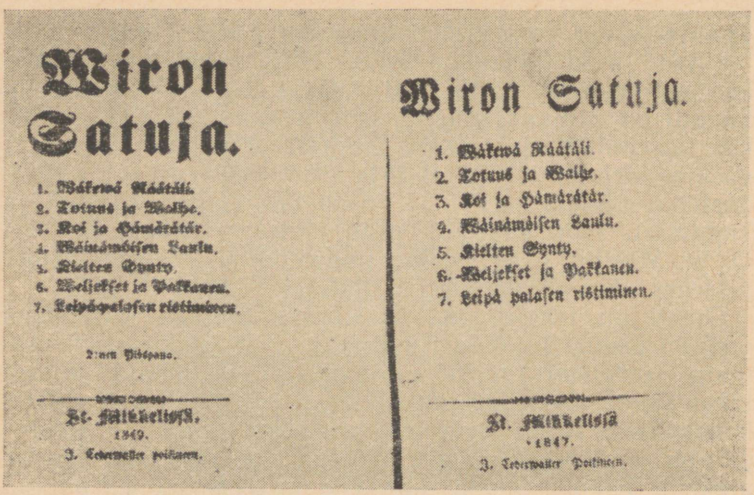
Wiron Satuja.

1. Wäkewä Räätäli.
2. Totuus ja Walhe.
3. Koi ja Hämärätär.
4. Wäinämöisen Laulu.
5. Kielten Synty.
6. Weljekset ja Pakkanen.
7. Leipä palasen ristiminen.

2:nen Piäspano.

St. Mikkelissä.
1849.
J. Cederwaller poikinen.

Wiron Satuja.

1. Wäkewä Räätäli.
2. Totuus ja Walhe.
3. Koi ja Hämärätär.
4. Wäinämöisen Laulu.
5. Kielten Synty.
6. Weljekset ja Pakkanen.
7. Leipä palasen ristiminen.

St. Mikkelissä
1847.
J. Cederwaller Poikinen.

Eesti muinasjuttude esimene soomekeelne tõlge (1847)
(P. Hannikainen)

(«Viron satuja» 1847, II trükk 1849), sisaldades 4 juttu ja 3 Faehlmanni müüti.

Ka eelmainitud 40-ndate aastate saksakeelne ballaadiharrastus on suurel määral Faehlmanni müütide menust ergutatud. Niisiis võime kõnelda uuest ajajärgust mitte ainult «Kalevipoja», vaid üldse eesti proosapärimuste harrastuses, alates sellest ajaloolisest Õpetatud Eesti Seltsi koosolekust 4. jaanuaril 1839, kus esimesed neist müütidest ette loeti, ja 1840-ndast aastast, kus need Seltsi «Toimetistes» avaldati («Emajõe kaevamine», «Vanemuise laul» ja «Keelte keetmine»; hiljem järgnesid neile «Koit ja Hämarik» 1844, «Loomine» — 1848, seejärel Juta ja Endla lugu ning «Vanemuise viimne laul» 1852). Esmakordselt ja alles Faehlmanni tõttu saavad siin tähelepanu keskuseks eesti talupoja ajalugu ja vaimset loomingut kajastavad pärimused; esmakordselt rakendatakse neid siin veenvalt selle rahva muistse kultuuri ja nüüdsegi andekuse tõestamiseks, kuid ka tema praeguse viletsuse paljastamiseks ja tema õiguste kaitseks.

Eriti nendest müütidest peale muutub, nagu öeldud, huvi eesti proosapärimuste vastu balti-saksa kirjandu-

seski võrdlemisi elavaks, soodustades niihästi Neusi «Eesti rahvalaulude» kui ka «Kalevipoja» ilmumist. Ühtlasi hakkab ilmuma esmalt üksikpalasid ja viimaks ka suuremaid muistendikogusid balti-saksa folkloristide sulest, peamiselt saartelt ja Läänemaalt.[9]

Aga kõik need lood, juurde arvatud Faehlmanni muistendid, olid avaldatud saksa keeles ega andnud seega otseselt midagi eesti kirjandusele. Jah, Faehlmanni müütide puhul väideti isegi, et säärast peent kunsti üldse eesti keeles ei saavat edasi anda. Eriti sellelt seisukohalt saab selgeks Kreutzwaldi folklooriharrastuse murranguline tähtsus. Kui 1839/40. a. Faehlmann algatab uue, eesti rahvusliku folkloorikäsituse ajastu, siis alustab alles Kreutzwaldi «Härjapõlvelaste riid» a. 1855 eestikeelsete, s. o. rahvalike pärimusjuttude avaldamise ajajärgu. Ja kuigi see algus on suhteliselt väheandev, järgneb sellele peatselt (1860—1866) terve jutukogu, mille tähtsus on juba valdav.

Kuidas, milliste eeldustega ja millise ettevalmistuse teel Kreutzwald selleni jõudis? See nõuab juba üksikasjalisemat vaatlust.

Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803—1882) on teatavasti sündinud ja kasvanud olusuhteis, mis soodustasid temas rahvaluule tulevase uurija ning rahvapärase edasiarendaja kujunemist. Juba sünnipäraselt oli ta saanud kaasa niihästi erga, luuletundliku meele kui ka elava vaimu ja juurdleva mõistuse. Oma sagedastes «hüpohondria-hoogudes» allub ta hiljemgi kergesti meeleoludele ja pessimismile, neile järgnevail rahulikel järkudel aga püüab seda visamalt vaimse tasakaalu ja rahuliku maailmavaatluse poole. Nii ergatundelisena paneb ta kiiresti tähele ümbritseva elu tõsiasju, kannatab raskesti feodalistliku ülekohtu ja kirikliku rumaldamise all, kuid süttib ka kergesti uutest, vabastamist lubavaist ideedest ja fantaasiat haaravast luulest.

Nende psühholoogiliste eeldustega liituvad geograafilised. Juba ta sünni- ja kasvukoht Lääne-Virumaal kuulub aastatuhandeid asustatud nn. Kõrg-Eesti viljakasse piirkonda, kus oli säilinud mitte ainult Kalevipoja-päri-

[9] C. Fr. W. Russwurm, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö I—II, Reval 1855; Sagen aus Hapsal und der Umgegend, Reval 1856; Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö, Reval 1861.

musi ja klassikalise vormiga rahvalaule, vaid ka muid muinaslugusid. Umbes sedasama võib öelda ka ta hilisemaist koduümbrustest. Või nagu ta ise ütleb: «Olen sündinud Rakvere ligidal keset rikast muinaslugude maad ja kuni 15. eluaastani üles kasvanud peaaegu katkematus läbikäimises eestlastega; nii oli mul võimalik mitte ainult siis rahva keelt, kombeid, uskumusi ja muinaslugusid täpselt tundma õppida, vaid mu elutee viis mind ka veel hilisemail aastail Harjus, Järvas, Virus ja Alutaguses eesti rahvaga mitmesuguseisse kokkupuuteisse, kus ma sagedasti juhuseid leidsin, et mõningaid tumedaid noorusmälestusi jälle värskendada, lünki täiendada ja mõningaid fakte õiendada.» [10]

Kõige olulisem eeldus oli aga sotsiaalne kuuluvus: eesti soost mõisa-aidamehe, hiljem vaesevõitu väikemõisa valitseja pojana oli Kreutzwald muule mõisarahvale ja ka talurahvale peaaegu omataoline. Nii oli tal võimalus mitte ainult lähedalt jälgida feodalismi ajastu süvenevat kriisi ja selle all vaevleva orirahva kannatusi, vaid ka varakult tundma õppida talurahva vaimset loomingut, millega see oma tumedaid orjapäevi püüdis helendada ja oma pakitsevaile protestimeeleoludele väljendust leida. Nii tutvub noor Kreutzwald lapsepõlvest peale rahvaluulega mitte ainult eemaltvaatajana, «rahva juurde» tuleva asjaarmastajast härrana, nagu balti-saksa «estofiilid», ka Schlegel ja Rosenplänter, vaid selle töörahva enda lapsena. Ta tundis enam või vähem n.-ö. omal nahal kõiki neid hädasid ja vajadusi, muresid ja rõõme, ootusi ja igatsusi, mis ajendasid rahvast seda luulet viljelema ja määrasid nõnda selle omapära.

Faehlmanngi kaebab veel, et ta muinaslugude korjamise puhul vahel teopoistelt naha peale pidi saama oma «saksa haisu» pärast — oli ta ju üles kasvanud Hao pärishärraste laste seltsis. Kreutzwaldi puhul oli seda «saksa haisu» kindlasti palju vähem. Tema haridustee «külavainult targema rahva seltsi» läks «köies ja kammitsais» üle kivide ja kändude. Seda iseloomustavad enneaegne lahkumine Rakvere kreiskoolist, ebaõnnestunud õpipoisikatse Tallinnas von Huseni äris, masendunud kojutulek sealtki ja seejärel vennastekoguduse ihu-

[10] Nochmals eine Erklärung über die Labyrinth-Frage. «Inland» 1844, nr. 51, vrg. 814 = Maailm, lk. 86.

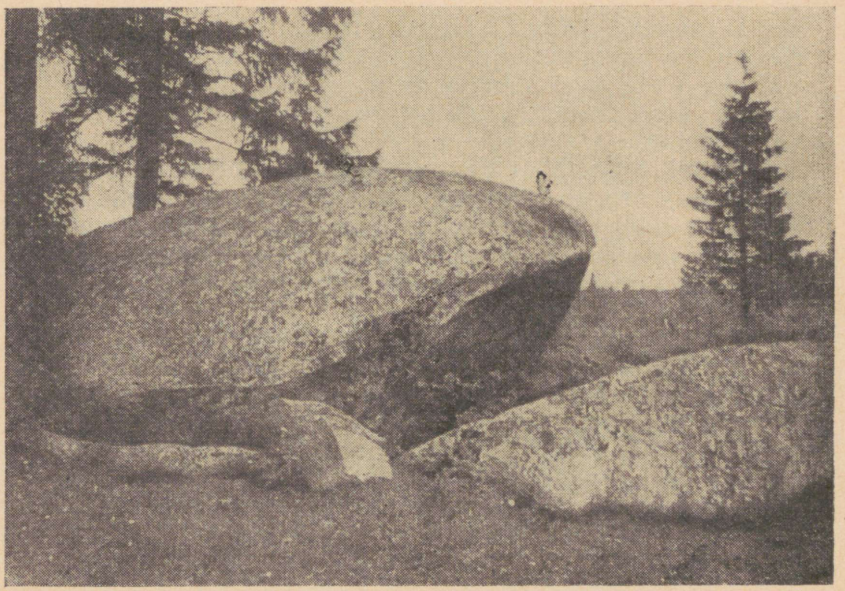

Kreutzwaldi kivi Kaarlis

abistaval, kuid vaimukütkestaval hooldusel veedetud õppeaastad Tallinna kreiskoolis, vaevarikkad algkooliõpetaja, koduõpetaja ning iseõppija aastad Tallinnas ja Peterburis (1824—1825), mis lõpuks viivad gümnaasiumi lõpueksamini eksternina. Siis algavad rasked üliõpilasaastad Tartus (1826—1832), muidugi peamiselt enda teenitud rahadega, või võlgadega ja auvõlgadega, mida tuli tasuda eluaeg. Alles siis algab 40-aastane teenistus Võru linna arstina, kus samuti tuli elada igasugustes raskustes, enamasti peost suhu ja alalisis ametikütkeis, ilma võimaluseta mingiks pikemaks rahvaluule kogumise retkeks.

See ei olnud hariduskäik, mis oleks noorukit hellitanud või oma nälgivast sugurahvast võõrutanud. Veel enam: juba aitasid ka ajajärgu haridusmõjud pisut kaasa noore ülespürgija tähelepanu juhtimiseks oma mahajäänud rahva vaimsele põlisvarale. Seniseist estofiilseist rahvaluulekogujaist oli kõige agaram just Kreutzwaldi oma-

aegse kodukihelkonna hingekarjane Arnold Knüpffer. Küllap see andis eeskuju ja innustust ka noorele Kreutzwaldile, et ta juba 15-aastase noorukina alustas rahvalaulude üleskirjutamist ja jätkas seda hilisemail suvevaheaegadel.

Muidugi oli siin kõige mõjukamaks ajendiks isiklik meeldumus neisse rahvaloometesse juba maast madalast. Milliseks elamuseks Kreutzwaldi ergale meelele olid juba varakult eriti rahva muinasjutud, sellest kõneleb ta ise oma «Eesti rahva ennemuistsete juttude» eessõnas:

«Kes ei peaks seda lahkesti meelde tuletama, kuidas ta ammuli suuga jutuvestja peale vahtis, nagu tahaks ta iga sõna alla neelata, et pisematki raasukest kaotsi ei läheks! Videviku pidamisel, või kui eit ja tütarlapsed õhtul vokkide taga istusid, oli kõige magusam jutuvestmise aeg, ja oh mis kiiresti kadusid seal pikemad talveõhtud meil käest, nii et igakord ehmatust tegi, kui eit meid magama pidi sundima. Lahked imelikud unenäod venitasid jutte pikemaks ja kudusid neisse uusi iludusi. On meil pisematki õigust seda oma lastele keelda, mis meile noorpõlves nii suurt õnne on valmistanud? Üksnes kivituimad südamed võiksid oma laste vastu nii armutud olla.» [11]

Umbes niisamuti kujutab Kreutzwald neid oma esimesi kokkupuuteid muinasjuttude maailmaga «Tuisulastes».

«Juba lapsepõlves tegi mulle rõõmu, vanaaegseid lugusid laulu- ja jutusõnas tundma õppida, ehk ma küll sel ajal veel seda ei osanud ära tunda, mis jutu varre otsas kui kaun või mis kui iva kasvas. [- - -] Vana Toa-Jaagup, keda kogu mõisarahvas Toapapaks nimetas, oli väga osav jutumees, kes tõsiseid ja naljakaid lugusid tosinate kaupa oskas vesta, et lust oli kuulda [- - -] Ema pidi meid lapsi ja vana Toapapat mitu korda vägisi sängi ajama, enne kui magamiserahu tuppa sai. Sedamööda kuidas kuuldud õhtune jutt olnud, näitasid enamasti meie õised unenäod, kord lahked ja naljakad, teinekord jälle koledad. Kui jutuvestja mõnda vanast sarvikust, kodukäijatest ja nendesarnastest oli rääkinud, siis ei julgenud keegi enam üksi uksele minna, ja õine unenägu sünnitas sagedasti nuumhärja-suurusi sikkusid ja kassisid, kellel kümme sarve peas ja tulised sabad taga. Teinekord tõid kuulmised lahkeid, kirjusid, naljakaid kujusid unenäole iluks. Kõige armsamad jutud olid meile niisugused, kus mõnikord vaga sõba alt koerahamba jalg või käsi kogemata välja paistis.» [12]

Selletaolisi mälestusi Toa-Jaagupist (Ohulepa mõisa vanast toapoisist Jakob Fischerist) ja teistest muinasjutuvestjaist leidub Kreutzwaldi kirjapanekuis mitmeid. Ja ikka jälle kahetseb ta, et ta ka neid jutte juba varem

[11] EREJ 1953, lk. 6—7 = Maailm, lk. 342.

[12] Maa-rahva Kasuline Kalender ehk Täht-raamat 1859. a. p. = Jutud, lk. 366 jj.

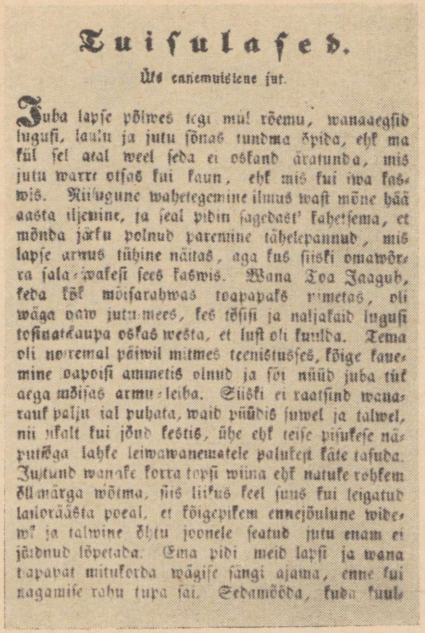

Tuisulased.

Üks ennemuistene jut.

Juba lapse põlwes tegi mul rõemu, wanaaegsid lugusi, laulu ja jutu sõnas tundma õpida, ehk ma kül sel aeal weel seda ei oskand äratunda, mis jutu warre otsas kui kaun, ehk mis kui iwa kaswis. Niisugune wahetegemine ilmus wast mõne hää aasta iljemine, ja seal pidin sagedast' kahetsema, et mõnda järku polnud parenine tähelepannud, mis lapse armus tühine näitas, aga kus siiski omawõrra sala-wakesi sees kaswis. Wana Toa Jaagub, keda kõk mõisarahwas toapapaks nimetas, oli wäga oaw jutu-mees, kes tõsisi ja naljakaid lugusi tosinatkaupa oskas westa, et lust oli kuulda. Tema oli noremal päiwil mitmes teenistusses, kõige kauemine oapoisi ammetis olnud ja sõi nüüd juba tük aega mõisas armu-leiba. Siiski ei raatsind wanarauk palju ial puhata, waid püüdis suwel ja talwel, nii ukalt kui jõud kestis, ühe ehk teise pisukese näputõga lahke leiwawanematele palukesi käte tasuda. Justund wanake korra topsi wiina ehk natuke rohkem õllmärga wõtma, siis liikus keel suus kui leigatud lauloräästa poeal, et kõigepikem ennejõulune widewk ja talwine õhtu joonele seatud jutu enam ei jõudnud lõpetada. Ema pidi meid lapsi ja wana toapapat mitukorda wägise sängi ajama, enne kui magamise rahu tupa sai. Sedamööda, kuda kuul-

«Tuisulaste» eessõna «Maa-rahva Kasulises Kalendris», 1859

ei hakanud kirja panema. Et hilisema ratsionalisti ja valgustaja tundelaad oli omal ajal küllalt erk rahva uskumusi isegi liiga tõsiselt kaasa uskuma, seda laseb järeldada näiteks mälestus poisipõlve päevist Tallinnas, kus ta kõrvaltoas asunud surnut ja kassi kui kodukäijat kartes surmahirmu oli tundnud.[13] Ja isegi veel vanast «Viru laulikust» kirjutab ta väimees Blumberg, et laulik vahel oma fantaasiakujusid eluilmsi enda ees arvas nägevat.[14] See oli iseloom, kel olid head dispositsioonid mitte ainult rahvajuttude kogumiseks, vaid ka uute muinasjuttude loomiseks.

Tuletame meelde sedagi, et Kreutzwaldi varasemad mälestused on seotud Põhja-Eestiga ja just rahva proosa-

---

[13] Maailm, lk. 286 jj.

[14] [G. ja A. Blumberg], Dr. Reinhold Friedrich Kreutzwald's Leben. Verh. GEG XXI : 1, Dorpat 1904, lk. 74.

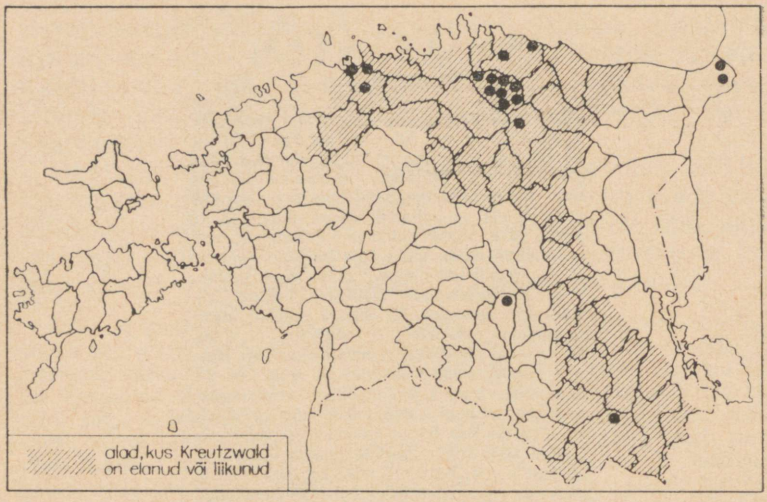

Kreutzwaldi «paiklike juttude» päritolukohad

pärimustega, ja et legendaarsel Rakvere kokkutulekul just tema osaks langes muinasjuttude kogumine, kuna «Kalevipoja» lood jäid Faehlmanni erialaks.

Võime siis arvata, et elamuslikest nooreea mälestustest põlvnevad vähemalt need muistendid, mis pajatavad Kadrina ja Rakvere ümbrusest (näiteks «Vinguv jalaluu», mis on seotud «Jõepere Arukülast Kadrina kiriku poole» viiva teega, ja «Toolse rannamehe tütar», millel on seos Kaarli mõisa ja Haljalaga). Võib aga oletada, et ka «Porkuni preili», Narva ning Palmse härrastega seotud lood — niisiis hilisema muinasjutukogu «paiklike juttude» enamik on kuuldud juba poisipõlves või siis ülikooliaastail. Autori hilisemate elukohtade ümbrusest on neid palju vähem: Tallinna juurest ainult Ülemiste järve vanakese lugu, «Vaskjala silla piiga» ja vististi ka «Parknaha kaupmees», Tartu ümbrusest Emujärve lugu, Võru ümbrusest (Rõugest) aga ainult «Paigast läinud järveke» (vt. kaart ülal). Muinasjuttude puhul on raskem geograafilist päritolu kindlaks teha, kuid tõenäoliselt on neistki suur osa kuuldud juba Kaarli mõisas, Arukülas ja Ohulepas, eriti viimases. Aga vähemalt oma

«Tänuliku kuningapoja» jutu ütleb Kreutzwald Kadrinast [15] pärit olevat ja jutu «Kuidas vaenelaps õnne leidis» — Ranna-Virust. [16] Vaevalt olid need ainsad seesugused.

3. Muinaslood Kreutzwaldi varasemas kirjanduseharrastuses (1831—1859)

Kunas alustas Kreutzwald nende proosapärimuste kirjapanemist? Kas toimus seda juba koos rahvalaulude üleskirjutusega, s. o. peamiselt üliõpilasaastate suvevaheajul, niisiis Viisu ümbruses, Lääne-Virus ja Laiusel? Selle kohta puuduvad teated. Kuid Kreutzwaldi enda kahetsus ja asjaolu, et selliseid ülestähendusi üldse pole säilinud, laseb arvata, et neid märkimisväärselt ei olnudki.

Ometi on meil kindlaid tõendeid, et Kreutzwald juba oma üliõpilasaja lõpul on tegelnud vähemalt «romantiliste» kohamuistenditega ja neid Saksamaal, Venemaal jm. moesoleva romantilise voolu kohaselt püüdnud kasutada ballaadide loomiseks (esialgu saksa keeles). Kõige vanem neist — lugu uhkest Segewoldi lossipreilist — on käsikirjas dateeritud 1831. a. juulikuuga. Selles loos tunneme ära hilisema «Toolse rannamehe tütre» süžee. Edasi leiame 21. oktoobril 1836 värsistatuna ka hilisema «Porkuni preili» loo. Vähem rahvalikud ja seetõttu hiljem eesti keeles mitte ümbertöötatud ballaaditeemad olid Läti Henriku kroonikast tuntud Beverini piiramise lugu, muistend Rakvere krahvipreili armuloost rändlaulikuga ja 1836. a. kirjutatud ballaad Kalevipojast kui hiidlikust «kollelajast».

Nagu näeme, valitseb siin veel täielikult saksapärane ja romantiline käsitlusviis, mille maitsele vastavalt on armu- ja jubedusromantikat juurde poogitud isegi hiidliktalupoeglikule Kalevipoja kujule. Küll oli Tartu üliõpilasaastail F. R. Faehlmanni, Ph. Karelli, J. Nocksi, H. Jürgensoni jt. sõprusringis juba tõotatud teadlikku ustavaksjäämist oma rahvusele, võib-olla endale isegi võetud kohustusi tema rahvusliku kultuuri alal — oli ju eesti

[15] Maailm, lk. 314.
[16] Schiefner Kreutzwaldile 9. X 1859 = Kirjavahetus III, lk. 128.

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

Toolse lossi varemed (W. S. Stavenhagen, 1857)

senine kirjakeel üsna vähe viljeldud ja üsna raske isiklikumate tunnete väljendamiseks. Aga selles keeles kirjutatud tööde avaldamise võimalusi oli 1830-ndail aastail veel vähem kui O. W. Masingu ja K. J. Petersoni päevil, s. o. neid polnud tegelikult olemaski. Valitses Nikolai I kasarmurežiimi kõige süngem surve koos kõikjal ründava sakslusega — isegi Kreutzwaldi enda perekonnas.

Kuid Kreutzwaldile on see XIX sajandi umbseim aastakümme ometi ainult teatavaks küpsemisajaks, kus omaaegsed rahva- ja rahvusesõbralikud ideed kas vaikivalt edasi köevad või siis saksa keeles väljendust otsivad. Selleks aitab kaasa vähemalt jätkuv kirjavahetus Faehlmanniga, kus vahel on juttu ka rahvaluulest.

Edasiarengut võimaldab aga juba 1836. a. Tartus ilmuma hakkav ajakiri «Das Inland» ja 1838. a. Faehlmanni algatusel rajatud Õpetatud Eesti Selts. Mõlemale teeb Kreutzwald algusest peale innukalt kaastööd. «Inlandis» ilmubki tema esimene trükitud eesti muis-

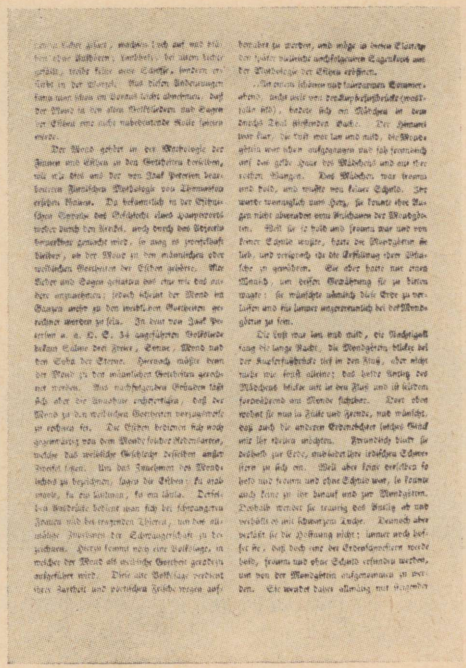

«Vaskjala silla piiga», «Inland» 1836

tend «Vaskjala silla piiga».[1] Ja esmakordselt pole siin peategelaseks enam armunud lossipreili, vaid vooruslik eesti talutüdruk.

[1] Inland 1836, nr. 2, vrg. 24. Kuigi see ilmus artiklis «Täiendus eesti mütoloogiale», mille all on tähed λ. λ., s. o. pastor R. Hollmanni tuntud nimimärk, ei tarvitse me ometi kahelda, et vähemalt muistend ise on Kreutzwaldilt, kes ju teatavasti muidu oma kogus pole avaldanud ühtki võõra poolt saadud lugu, vähemalt mitte nii ümbertöötamatult. Tuleb pidada meeles, et Hollmann oli Kreutzwaldi lähedane sõber, kes teda hiljem näiteks «mitu korda hoiatas» tema «Inlandis» ilmunud sõnumike pärast. (Kreutzwald Koidulale 1. X 1869 = Kirjavahetus V, lk. 304.) Ei ole midagi loomulikumat, kui et alati tagasihoidlik, tol ajal veel ilma kirjanikukogemusteta Kreutzwald andis oma (juba Tallinna ajajärgul kuuldud?) ja romantiseeritud Vaskjalamuistendi kasutamiseks oma vanemale sõbrale, kel nähtavasti olid sidemed «Inlandi» väljaandja F. Bungega juba enne seda, ja kes võib-olla on ka artikli kui sellise kaasautor. (Lugu ilmus kohe 1836. a. alguses, seega pidi käsikiri olema Bungele saadetud juba 1835.) See on muidugi teatud määral veel oletus.

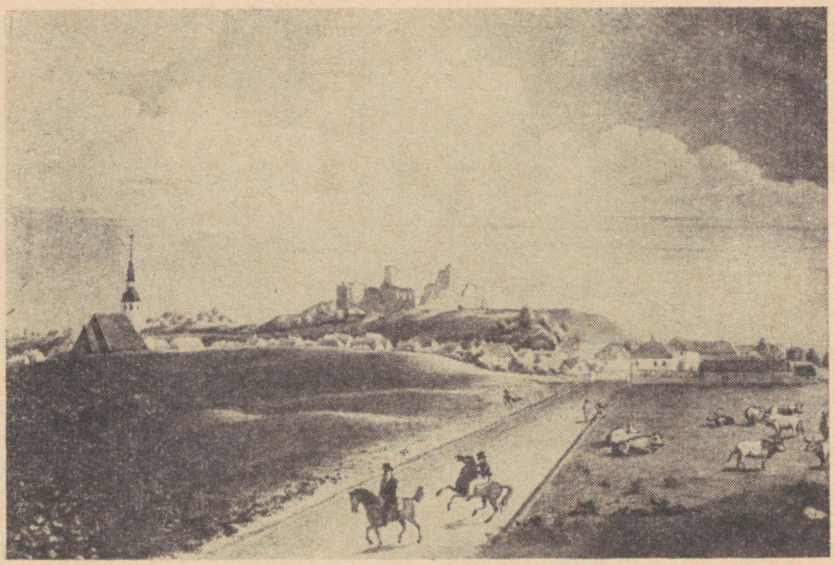

Rakvere ja selle lossi varemed (C. v. Ungern-Sternberg, 1827)

Muidu on Kreutzwaldi tähelepanu 30-ndate aastate lõpul ja 40-ndate esimesel poolel juhitud peamiselt eesti mütoloogilise, etnograafilise ja arheoloogilise materjali kogumisele ja avaldamisele. Võimalikkuse piiridesse jäädes oli seda nähtavasti kõige rohkem vaja, et vähemalt nii pareerida eestlaste kui rahva rassistlikku halvustamist ja nende ekspluateerimise õigustamist. Neis artikleis kasutab Kreutzwald mitmel puhul ka rahva usundlikest muistendeist saadud motiive, kuid ilma neist ühtki pikemalt esitamata või välja töötamata. Nii näiteks esineb tal «Inlandis» juba 1837. a. nõidküti motiiv[2], mille ta hiljem välja arendab jutus «Küti kadunud õnn», niisamuti näkineitsi motiiv[3], rehepapi ja kuradi kemplemise motiiv[4] koos mitme teise kuradilooga jne. Kõik need

[2] Vt. Inland 1837, nr. 12, vrg. 193—200 ja nr. 25, vrg. 409—410 = Maailm, lk. 72.

[3] Inland 1837, nr. 25 ja 27, vrg. 457—460 = Maailm, lk. 73, vrd. allpool «Näki neitsi».

[4] Vt. Maailm, lk. 101, vrd. «Julge rehepapp».

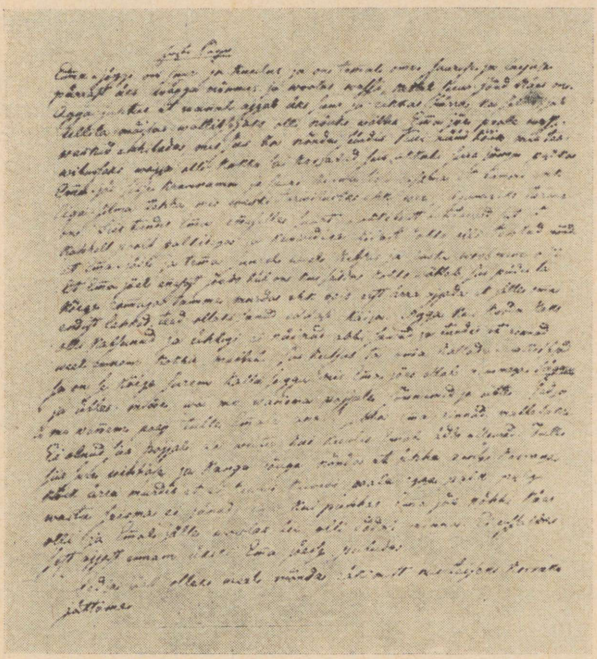

«Emajõgi ja Pedja» (Kreutzwaldi esimene eestikeelne muistend)

kirjutised, niisamuti Forselius-Boecleri raamatukese rohked täiendused on ühtlasi otsene ettevalmistus «Eesti rahva ennemuistsete juttude» koostamiseks, kuna viimastes sääraseid etnograafilisi ja mütoloogilisi elemente kohtab igal sammul. Kaudselt olid selliseks ettevalmistuseks ka kõik Kreutzwaldi eestikeelsed kirjatööd, kus ta eestikeelne väljendusvõime üha kasvab ja hilisemale muinasjutustiilile teed teeb.

40-ndail aastail on Kreutzwald juba nähtavasti kaalunud ka eesti muinasjuttude ulatuslikumat kogumist ja publitseerimist. Seda võime järeldada «Sipelgas» I avaldatud tuntud üleskutsest (kirjutatud a. 1841), milles lugejaid palutakse Õpetatud Eesti Seltsile teatada, «kus veel rahva hulgas mõningad vanad ennemuistsed jutud ja

regivärsi-lood liikumas».[5] Kuigi otsestest tulemustest mingeid teateid pole, aitas ta esimese selletaolise ülekutsena tõsta rahva lugupidamist oma vanavara vastu ja valmistas ette järgnevat kogumistööd. 1840-ndate aastate keskel (1844?) on ka Õpetatud Eesti Seltsis juttu olnud muinasjuttude kogumisest ja 1844. a. lõpul saadab Kreutzwald Faehlmannile sünnipäevatervituseks peale 14 rahvalaulu ka kaks kohamuistendit — «Emajõgi ja Pedja» ning «Peipsi kümnis».[6] Need on esimesed eestikeelsed jutukirjapanekud, mis meile Kreutzwaldilt on säilinud. Tallinnas oli äsjaasutatud Eestimaa Kirjanduse Ühing (EKÜ) H. Neusi õhutusel varakult oma töökavva võtnud rahvalaulude avaldamise, nii et ÕES-il oleks sobinud sedasama teha rahva proosapärimustega. Kahjuks ei leidu Seltsil selleks siiski veel tarvilikku jõudu. Ainult Kreutzwald ise saadab 1845. a. sügisel ÕES-ile lühikese kirjelduse «Tori põrgust»[7] ja pisut hiljem kimbu Palmse mõisa von Pahlenite kohta käivaid rahvamälestusi. Faehlmann on viimaste üle väga rõõmus ja leiab, et «see on väga meeldiv ja ka hästi jutustatud». Lood loetakse ette Seltsi detsembrikoosolekul, avaldatakse «Inlandis»[8] ja on hiljem peaaegu samal kujul võetud ka Kreutzwaldi suurde muinasjutukogusse. See on Kreutzwaldi esimene avalik esinemine eesti proosamuistenditega ja juba palju asjalikumas stiilis kui «Vaskjala silla piigas». Needki muistendid liiguvad veel balti-saksa «ajalooliste» ja rahvausundiliste pärimuste vahemail, aga nad on palju rahvaehtsamad. Nende ajaloolises sissejuhatuses puudutatakse (nagu Faehlmanni samaaegseis müütideski) ka aktuaalseid ühiskondlikke probleeme, kuna Palmse «häid härrasid» seatakse idealiseerivalt nagu eeskujuks «Pühajärve sõja» aegseile rahvanülgijaile.

1846. aastal esitatakse ÕES-is veel paar Kreutzwaldi saadetud muistendikildu («Kivide rändamisest» ja eel-

---

[5] Vt. Maailm, lk. 236.

[6] Avaldatud «Looming» 1953, nr. 12, lk. 1447 jj.

[7] «Die Hölle bei Torgel», KM KO, ÕES SK 96; Inland 1845, nr. 42, vrg. 739. Kreutzwald Faehlmannile 1. X ja 22. X 1845 = F.-Kr. Kirjavahetus, lk. 78 jj.

[8] Das Freiherrliche Geschlecht von der Pahlen in der Estnischen Volkssage. Inland 1845, nr. 50, vrg. 866 ja 1846, nr. 7, vrg. 143—149. Vrd. Faehlmann Kreutzwaldile 9. XI 1845 = F.-Kr. Kirjavahetus, lk. 80.

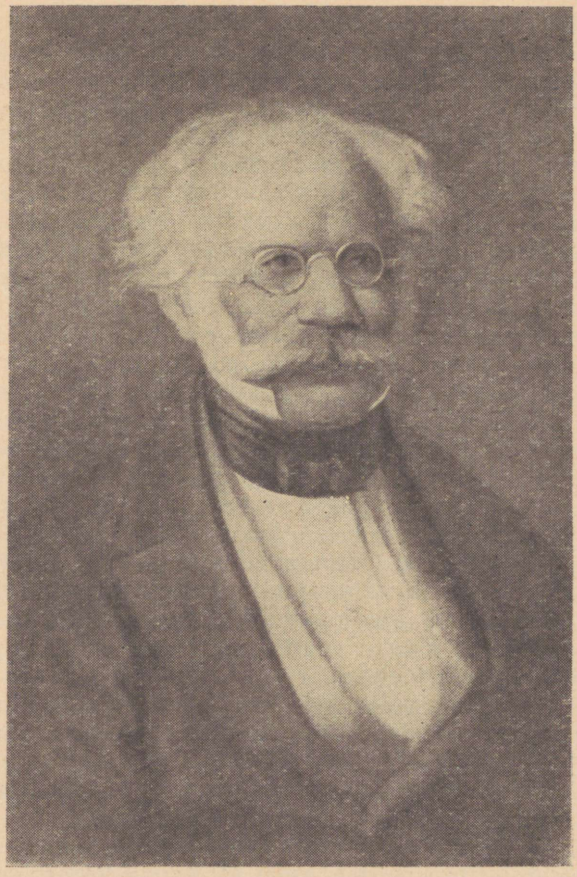

Heinrich Neus

mainitud «Tori põrgust»)[9] ja 1847. aastal pisut pikem lugu Oleviste kiriku ehitamisest[10], mida Kreutzwald kahjuks pole hiljem oma kogusse võtnud. Kuid alles siis tuleb päevakorda päris muinasjuttude avaldamine. Nagu rahvalauludegi puhul, on siin algatajaks Heinrich N e u s, kes avaldab «Inlandis» mõned jutud A. Knüpfferi (resp.

[9] Vt. Inland 1846, nr. 8, vrg. 192.
[10] Vt. Inland 1847, nr. 45, vrg. 1061—1064.

Schlegeli) kogust («Röögutaja naine», hiljem ka «Tänulik kuningapoeg»).[11] Kreutzwald on viimase looga juba enne selle ilmumist käsikirjas tutvunud ja — kuna ta sama juttu «lapsepõlve aastaist täpselt tunneb» — otse pahane: asi puutub eesti rahva ausse, mida ta hoiab rohkem kui enda oma. Sest mõelda ometi: «Knüpffer on muinasjuttu mõistnud vaevalt äärjoontes; see on palju pikem ja võrratult meeldivam, nagu eesti rahvas üleüldse kenade ennemuistsete juttude poolest väga rikas on. Oleks mul rohkem mahti, kirjutaksin ma mõne neist mälestuse järgi üles, kuid ma ei leia selleks aega.»[12]

Selles kirjas Neusile on antud *Kreutzwaldi kogu hilisema muinasjutuloomingu lähtekoht*: et päästa kalli sugurahva jutte kui nende «au ja ilu» sakslastest vassijate eest, otsustab Kreutzwald neid ise hakata esitama nende õigel, s. o. «võrratult meeldivamal» kujul. Ja teiseks ütleb ta siin ise selge sõnaga, et ta seda peab tegema «mälestuse järgi», s. o. *et tal neist «lapsepõlves tuntud» juttudest puuduvad varasemad üleskirjutused*. Varem kuuldud lugusid mälu järgi edasi andes oli ta siis otse sunnitud unustatud kohti vabalt täiendama või puudulikult valgustatud motiive edasi arendama. Seda peame meeles pidama kogu alljärgneva vaatluse jooksul.

Juba samal aastal oligi Kreutzwaldil võimalus oma soove teostama hakata. Neus on «Inlandis» avaldanud kirjutise «Eim-järw»[13], kus lühidalt tutvustatakse sama «Emujärve» muistendit, mille juba varem oli avaldanud Thiersch. See äratab Kreutzwaldi tähelepanu ja otsides leiab ta «oma mälukastis» sama teema kohta käivaid mälestuskilde; ta küsitleb Märt Mohni ja ka see on kuulnud umbes sedasama. Kreutzwald peab asja küllalt huvitavaks, et sellest kohe Faehlmannile kirjutada ja temalt lisandeid küsida: see on ju uus *müüt*! Kahjuks pole Faehlmanni vastus säilinud. Ka Neusile teatab Kreutzwald oma uutest kavatsustest. Neusi palvel otsustab ta esialgu muistendit «Inlandis» omapoolsete täiendustega uuesti jutustada. Siis aga ei tee ta seda ometi mitte ja

[11] Vt. Inland 1846, nr. 48, vrg. 1146—1148 ja 1847, nr. 14, vrg. 307—310.

[12] Kreutzwald Neusile 13. VII 1847 = Kirjavahetus II, lk. 31. Vt. ka samas, lk. 26 ja 33.

[13] Inland 1847, nr. 43, vrg. 1024.

nimelt kahel põhjusel:« ... esiteks on mul teada üksnes ühe loo fragmendid, millede täiendamisega ma kogu kulutatud vaeva kiuste toime ei tulnud, teiseks on mul niisama vähe kohast meeleolu kui aega oma katkendeid sündsasse rüüsse panna, et nad ilma häbipunata võiksid laiema publikumi silmade ette astuda.»[14] Ja ta saadab mainitud fragmendidki Neusile. Neid ja nende kasutamist vaatleme ligemalt allpool vastava jutu puhul, siin aga konstateerime, et Kreutzwaldi huvi muinaslugude vastu aktiviseerus eriti 1848. aastal ja et ta kohe erilist muret tundis jutule isiklikult antud «sündsa rüü» pärast. Selleks püüdis ta üht süžeed või selle fragmenti t ä i e n d a d a teiste rahvalt kuuldud «fragmentidega» või selleks sobivate lugudega. Arvatavasti varsti pärast seda ongi Kreutzwald oma «Emujärve ja Virtsjärve» loo kujundanud (juba 40-ndail aastail), sest selle stiil, nagu allpool näeme, on veel lähedal tema varasemale «faehlmanlikule», mütoloogilisele töötlusstiilile.

Ent kui Kreutzwald «Emujärve» töötluse vähemalt esialgu veel edasi lükkab, siis ei tee ta seda enam «Tänuliku kuningapojaga». Ta võtab ainult n.-ö. hoogu. Kui Neus veel «Inlandis» Knüpfferi kogust ühe päris ebarahvaliku jutuskeemi avaldab, ähvardab Kreutzwald 11. III 1849 uuesti: «Kui ma mahti saaksin, siis võiksite Teie paari tõelist eesti ennemuistset juttu tundma õppida.» Knüpfferi kogus leidvat ta ainult «tuttavate ennemuistsete juttude kõhnu äärjooni, kuna loomulikud jooned ja ehted täiesti puuduvad».[15]

Muinasjuttude avaldamise küsimust püüab üles tõsta ka soome noor folklorist David E u r o p a e u s. 1848. a. suvel on ta Ingerimaal muinasjutte ja rahvalaule kogunud ja oma kirjas Eestimaa Kirjanduse Ühingule kutsub ta seda üles «niisamuti tegema».[16] EKÜ aga ei saa seda ettepanekut vastu võtta nähtavasti jõudude puudusel, pealegi et tal ammukavatsetud rahvalaulude väljaandmine ikka veel viibib.

---

[14] Kreutzwald Neusile 6. I 1848 = Kirjavahetus II, lk. 55 j. Sellestsamast kirjutab Kreutzwald Faehlmannile juba 26. XI 1847.

[15] Kreutzwald Neusile 11. III 1849 = Kirjavahetus II, lk. 79.

[16] Neus Kreutzwaldile 23. XI 1848 = Kirjavahetus II, lk. 72; vrd. Europaeuse kiri EKÜ-le 6. XI 1848. EKÜ vastab 25. XI 1848. On huvitav, et Europaeus juba pooldab ka eesti-soome seltsi asutamist Peterburis (Sjögren jt.).

Alles 1849. a. sügisel võib Kreutzwald viimaks oma muinasjutu ammu lubatud väljatöötamisele asuda ja oktoobris 1849, ühes viimases saadetises Faehlmannile, läkitab ta selle Tartu.[17] See loetakse ÕES-is ette ja avaldatakse järgmisel aastal Seltsi toimetistes.[18] Pealkirjaks aga on nüüd «Tänulik vürstipoeg», sest tsensori arvates ei sobivat muinasjutus tarvitada kuningapoja nimetust![19]

Jutu saatesõnas kordab Kreutzwald juba avalikult oma põhimõtteid eesti muinasjuttude väljatöötamise kohta, toonitades, et neid ei tohtivat esitada nagu Knüpfferi kogus «katkendlike märkmetena», mis võivat olla tehtud ainult selleks, et oma «mälu toetada», vaid et just siin antud kuju on ka kõige rahvalikum: «Ma tahan selle rahvajutu nõnda jutustada, nagu ta rahva suus elab, sellepärast annan ma jutustuse ilustamatult edasi kogu tema laiuses ja lihtsuses, isegi ilma et oleksin sagedaid kordusi välja jätnud, mis niihästi lauludes kui ka juttudes just eesti rahvaluule rahvuslikku, omapärast külge iseloomustavad.»[20]

Muidugi esineb rahvajutus palju kordusi ja tõesti on seal mõne hea jutustaja suus sama lugu mitu korda pikem kui teisal. Aga käesoleva jutuga on Kreutzwald siiski tahtnud anda otse muinasjutu musternäite, mis nii oma ulatuselt kui ka laadilt ületab kõik rahvajutud. Nagu näeme Kreutzwaldi kriitikast H. Neusi rahvalaulude puhul, peab ta otse vajalikuks, et rahvaluuleteoste väljaandjaks oleks «mõistja, vaimukas ja asjatundlik mees», kes «oleks kindlasti kõigepealt paljudest teisenditest esitanud kõige toredamad ja üht teisega täiendanud. Niisugusest katsest pole siin jälgegi»[21]. Praegune rahvaluuleteadus tunnistab küll õigemaks Neusi menetluse, aga muidugi ainult rahvaluule folkloristlikuks u u r i m i s e k s väljaantud tekstikogudes. Kirjanduslikuks nautimiseks laiemale üldsusele väljaantud kogudes on aga Kreutzwaldi põhimõtteil talitanud kõik suured folkloristid-kirjanikud, nagu Grimmid, Lönnrot ja Afanasjev. Ja neid on kerge kaitsta ka teoree-

---

[17] Faehlmann Kreutzwaldile 27. X 1849 = F.-Kr. Kirjavahetus, lk. 166.

[18] Inland 1849, nr. 45, vrg. 765; Verh. GEG II : 3, lk. 74—93.

[19] Kreutzwald Schiefnerile 27. I 1867 = Kirjavahetus III, lk. 387.

[20] Maailm, lk. 314.

[21] Kreutzwald Faehlmannile 29. I 1850 = F.-Kr. Kirjavahetus, lk. 168.

tiliselt kui viimaseid rahvajutustajaid. Tähtis on ainult, kas nende esitusviis ja edasiarendus on küllalt rahvalik ja kooskõlas teose üldstiiliga.

Ka selles suhtes iseloomustab «Tänuliku vürstipoja» sissejuhatus hästi Kreutzwaldi vaateid. Ta on, nagu mainitud (§ 2), siin juba teadlik teooriaist, mille järgi kõik muinasjutud on sisse rännanud Oriendist.[22] Kreutzwald, nagu praegunegi teadus, ei pea sellist ühekülgsust õigustatuks: «Meie ei tarvitse muinasjuttude hälli mitte idamail otsida, sest et igal rahval oma isiklik häll on, kus ta oma fantaasia sünnitused suureks kasvatab.» Kreutzwald ei eita, et eesti juttudes «väga palju võõraid elemente võib peituda», kuid «tohime peajoontes ometi väita: et mitte üheski neist muinasjuttudest omapärane rahvuslik värving ei puudu».[23] Sellise rahvusliku värvingu ja lokaalkoloriidi lisamine ongi olnud — nagu allpool ligemalt näeme — Kreutzwaldi ümbertöötuse peamine eesmärk.

«Tänulik vürstipoeg» oli tolleaegsele seltskonnale peaaegu samasugune üllatus nagu Faehlmanni müüdid. Faehlmann ja ÕES kiidavad seda[24] ja Neus on sellest otse vaimustatud: «Ma pean Teie muinasjuttu selle vihu krooniks, ja pean õnne tänama, et ma selle päevavalgele meelitasin.» Neus mõtleb muidugi oma kehvi publikatsioone, mis Kreutzwaldi töö n.-ö. välja provotseerisid. «Teie muinasjutus tundub, kui Teie ehk ka midagi omalt poolt juurde olete lisanud (näit. väikese salmi riimid), igal pool eestilist.»[25]

Kord juba sellisesse töösse süvenenud, on Kreutzwald 1850. a. kevadel asunud ka teisi muinasjutte välja töötama.[26] Juba mõlgub tal nähtavasti meeles neist terve

[22] Selles on nähtud viidet Th. Benfey tuntud teooriale, mille järgi kõik muinasjutud põlvnevat Indiast. See pole täpne, sest Benfey vastav teos — «Pantšatantra» tõlge ilmus alles a. 1859. Ja muide, Kreutzwald ei räägigi siin Indiast, vaid üldiselt Oriendist. Idamaile aga juhtisid paljud indo-eurooplaste ja nende mütoloogia «algkodu» otsijad, nende hulgas ka J. Grimm, M. Müller jt. Vt. Д. Коккьяра, История фольклористики в Европе, lk. 316 jj.

[23] Maailm, lk. 313.

[24] Faehlmann Kreutzwaldile 27. X 1849 = F.-Kr. Kirjavahetus, lk. 166.

[25] Neus Kreutzwaldile 28. IV 1850 = Kirjavahetus II, lk. 105.

[26] Vrd. ka Blumberg, Kreutzwalds Leben, lk. 81, kuigi selle kinnitust, et Kreutzwald 1850-ndail aastail hoolsasti muinasjutte on k o g u n u d, tuleb mõista nii, et ta neid k i r j a p a n i peamiselt oma «mälukastikese» andmeil. Mõningaid lisasid võis ta siiski koguda ka Võrumaa rahvalt.

kogu väljaandmine. Vastav kiri Neusile pole säilinud, küll aga Neusi vastus: «Et Teie jälle eesti muinasjuttude kallal töötate, on mind väga rõõmustanud. Ma pean eesti muinasjuttude väljaandmist väga õnnelikuks mõtteks; minu arvates tõstaks see ainult huvi nende vastu, kui Teie ka need sisse võtate, mis laenatud on. Pealegi võiks kergesti juhtuda, et see, mida me algupäraseks peame, siiski meile tundmata rahvakirjandusest on laenatud.»[27]

Ka Kreutzwaldi järgmises, kaotsiläinud kirjas avaldatud põhimõtetega (nähtavasti parima teisendi valiku ja teistega täiendamise kohta) on Neus «täiesti ühel arvamisel» ja rõõmustab väga selle kokkusattumuse üle. Ta lisab ainult: «Kas siiski ei tuleks ka üks nõrk [jututeisend] sisse võtta, kui just selle liigi esindaja, mis ju ometi rahva seisukorda iseloomustab?»[28]

Ka järgmises kirjas (25. X 1850) toonitab Neus, et kavatsetavas kogus ei tohiks «saksa muinasjuttude sugulased vististi küll puududa, kui nad just viletsad ja sinna paigutamiseks kõlbmatud ei ole»[29]. Nähtavasti on Kreutzwald juba tollal, oma ümbertöötamise alguses tõsiselt kaalunud lähedaste saksa juttude küsimust. Neusi poolehoidu teades on ta neist nüüd nähtavasti mõne sisse võtnud ka sel juhul, kui see ta mällu on jäänud mitte rahva suust kuulduna, vaid kirjandusest loetuna. Oluline oli ju mõlema mehe arvates rahvuslik ümbertöötus, lokaalkoloriit.

Varsti näib Kreutzwaldi seekordne muinasjuttudega tegelemine ometi katkevat: vahele tulid «Kalevipoja» esialgne redaktsioon, Faehlmanni eluloo kirjutamine ja muud tööd. 1851. a. kevadel (24. V) küsib Neus koguni, kas Kreutzwald ei tahaks oma muinasjutte Eestimaa Kirjanduse Ühingule avaldamiseks anda, sest «siin tegeldakse säherduse kavatsusega». Ent Neus ise oletab õigesti, et see ainult «fantaasia mänguks» jääb.[30] Ei aita midagi ka Neusi vaga soov (14. X 1854), et Kreutzwald peaks mõned sobivad jutud välja andma vähemalt noorsoo jaoks.[31]

Näib, nagu ununeks muinasjuttude avaldamise mõte

---

[27] Neus Kreutzwaldile 17. VI 1850 = Kirjavahetus II, lk. 114.
[28] Neus Kreutzwaldile 31. VIII 1850 = Kirjavahetus II, lk. 117.
[29] Kirjavahetus II, lk. 120.
[30] Sealsamas, lk. 127.
[31] Sealsamas, lk. 162.

mitmeks aastaks. Kuid mida Tartu ega Tallinn ei suuda, seda suudab ligidal asuv tsaaririigi pealinn oma akadeemiaga — sinnapoole pöördub nüüd ikka enam Kreutzwaldi tähelepanu. Akadeemik Köppenile statistilisi andmeid korjates oli ta sattunud kirjavahetusse ka soome päritolu lingvisti Antti (Anders) Juhana Sjögreniga, kes oli juba aastakümneid olnud üks soome filoloogia algatajaid ja tähttegelasi[32], juba 1831 aga nimetatud ka Peterburi Keiserliku Teaduste Akadeemia liikmeks. Sjögreni kaudu aga sigines Kreutzwaldil tutvus Tallinnast pärineva A. Schiefneriga, kes oli tal abiks Forseliuse-Boecleri töö ja selle kommentaaride ning «Müütiliste ja maagiliste laulude» väljaandmisel. Schiefner oli eesti keele tundmise tõttu saanud spetsialistiks ka soome rahvaluule alal, oli tõlkinud saksa keelde Castreni töö soome mütoloogiast ja juba enne seda (1852) terve «Kalevala». Eeskätt Schiefneri kaudu süveneb Kreutzwaldil ühtaegu kontakt saksa, vene ja soome folkloristidega. Ja eriti viimaste eeskuju ergutab teda ikka intensiivsemale tegevusele mitte ainult «Kalevipojaga», vaid ka muinasjuttudega.

Juba oma esimeses (säilinud) kirjas Kreutzwaldile kiidab Schiefner Peterburis elava soomlase E e r o S a l m e l a i s e tegevust, kes tollal saatis Helsingisse trükkimiseks juba teise ande oma suurest kogust «Soome rahva muinasjutud ja muinaslood» (1852—1866). Ühtlasi kahetseb Schiefner, et Faehlmann pole avaldanud oma «Koitu ja Hämarikku» eestikeelsel kujul, mis oleks ära hoidnud palju väärsüüdistusi ja kahtlusi. «Kas poleks siiski veel võimalik nende eestikeelset teksti nõutada?» küsib Schiefner. «Oleks huvitav Koidu ja Hämariku muinasloo tõeline leiukoht kindlaks teha.»[33]

Sellega oli puudutatud Kreutzwaldi kõige kallima sõbra mälestust. Ta peab tegutsema, et sõbra poolt tegemata jäetut tasa teha. Juba kolm kuud hiljem ongi ta saatnud Peterburi müüdi teisendi «Videvik ja Hämarik», mis olevat J. Lagose poolt üles kirjutatud Viljandimaalt. Schiefner on tänulik ja avaldab selle (eestikeelsena ja saksa tõlkes) peatselt Akadeemia «Bülletäänis» (1855).[34]

---

[32] Vt. A. R. N i e m i, Kalevalan kokoonpano I, Helsinki 1898, lk. 29. J. H a u t a l a, Suomalainen kansanrunouden tutkimus, Helsinki 1954, lk. 91 ja 94.

[33] Schiefner Kreutzwaldile 15. XII 1853 = Kirjavahetus III, lk. 36.

[34] Zur estnischen Mythologie. Bulletin XII, 1855, lk. 45—52.

Anton Schiefner

Siin pole koht analüüsida, kui palju see ümbertöötus oli rahvapärasem Faehlmanni omast (rahvalik alus on neil mõlemal). Märgime ainult, et nii on Kreutzwald jälle aktiivselt asunud rahva proosakujulisi müüte ja muistendeid propageerima. Ta on Schiefnerile kaevanud ka oma senise muinasjutukogu laualaekas lamamisest.

Schiefner on kohe mees seda kitsaskohta avalikkusele teatama. Samal aastal ilmunud «Müütiliste ja maagiliste laulude» eessõnas kirjutab ta: «Nagu Kreutzwald mulle teatab, on tal olemas kaunis suur hulk eesti muinasjutte, sealjuures ei olevat mingeid väljavaateid neid algkeeles avaldada, kuna puuduvad lugejad ja ükski kirjastaja ei taha selliseks ettevõtteks oma abi pakkuda, mille puhul ta

vähemalt oma väljaminekuid ei saa katta.»[35] Schiefner seab siingi eeskujuks Soome Kirjanduse Seltsi, kes pole mitte ainult soome rahvalaule välja andnud, vaid ka juba teise ande E. Salmelaise muinasjutte avaldanud.

On loomulik, et selline autoriteetne ergutus Kreutzwaldi aktiivsust tõstab, niisamuti tema valimine Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaliikmeks aastal 1855. Ka saadab Schiefner talle oma artikli soome (Salmelaise) muinasjuttude «müüdisisu» kohta.[36] Kuigi Kreutzwald leiab sealt «... vähe sugulust meie muinasjuttude maailmaga, ainult kahel-kolmel esitatud lool on sidemeid meie muinasjutuvaraga», annab seegi teatud eeskuju (Salmelaise kogu enda 2 annet saab Kreutzwald 1856. a.). Kuid ainult ühe jutu, «Härjapõlvelaste riid», saab ta avaldada 1854. a. sügisel järgmise aasta peale määratud «Maarahva Kasulises Kalendris». See on esimene ja ainus jutuke, mis tal eesti keeles ilmub enne 1860. aastat.

Edasi on Kreutzwald uute muinasjuttudega töötanud vähemalt 1857. a. suvel, võib-olla ergutatuna «Kalevipoja» esimeste laulude ilmumisest. Nii kirjutab ta C. Reinthalile: «... nüüd valitsev suvevaheaja-vaikus oleks peaaegu elu võtnud ja meeleheitele viinud, kui ma tüütava kuumuse kiuste ei oleks muinasjuttude kallale asunud ja raskes palehigis neid pool tosinat valmis kirjutanud. Järgmisel kättejuhtuval jõudeajal loodan tööd jätkata.»[37]

25. augustil kirjutab ta aga: «Mõne nädala pärast loodan Teile mõned ennemuistsed jutud näha saata, kui mul õnneks läheb ümberkirjutajat leida, kes minu mustkirja dešifreerida suudab. Muidu peaksite veel kauemini ootama. Oma käpaga olen jõudnud alles pool tosinat juttu säherdusteks kirjakriipseldusteks muuta, et neist ka teine inimene aru võib saada.»[38]

Kas Kreutzwald oma kogu juba siis ümber kirjutada ja Reinthalile näha saata sai, seda me ei tea; igal juhul

---

[35] Fr. R. Kreutzwald, H. Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten, St. Petersbourg 1854. Vorwort, lk. V. Vastav Kreutzwaldi kiri Schiefnerile on kaotsi läinud, vt. Kirjavahetus II, lk. 39 jj.

[36] Kreutzwald Sachssendahlile 13. XI 1855 = Kirjavahetus II, lk. 381. A. Schiefner, Ueber den Mythengehalt der finnischen Märchen. Bulletin XII, 1855 = Mélanges Russes II, 1855, lk. 599—624.

[37] Kreutzwald Reinthalile 2. VIII 1857 = Kirjavahetus II, lk. 504—505.

[38] Kreutzwald Reinthalile 25. VIII 1857 = Kirjavahetus II, lk. 506—507.

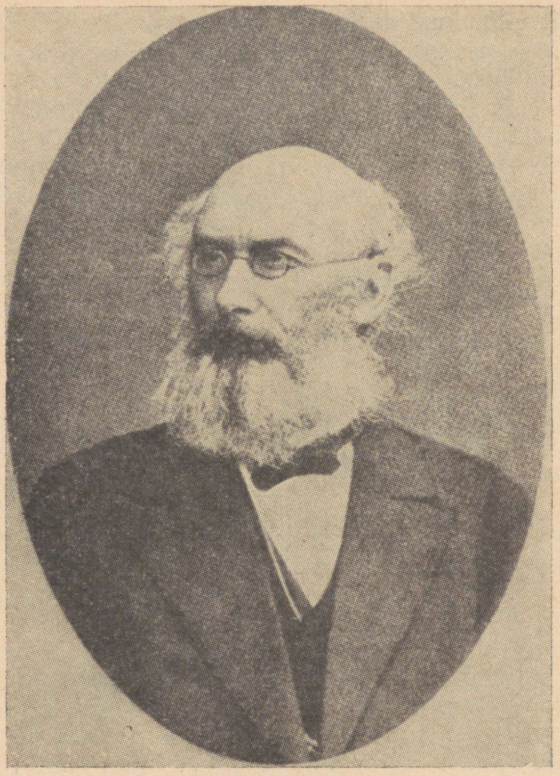

Fr. N. Russow

ei olnud sellest mingit kasu — kirjastajat ta ÕES-ist ikkagi ei leidnud. Ainult saksakeelses tõlkes õnnestus tal järgmisel aastal kaks juttu avaldada ühes Jegor von Siversi toimetatud albumis.[39] Need olid «Kuidas kuningatütar seitse aastat oli maganud» ja «Võllamehikesed». Eestikeelse väljaande jaoks aga puuduvad ikka veel kõik võimalused — on küllalt närveldamist «Kalevipoja» pärast.

Krimmi sõja ajal võis eesti raamaturul märgata väi-

[39] Literarisches Taschenbuch der Deutschen in Russland, Riga 1858.

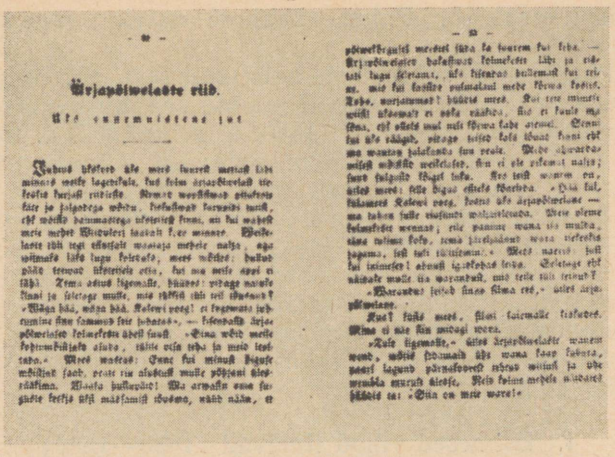

«Härjapõlvlaste riid» (Kreutzwaldi esimene eesti keeles ilmunud muinasjutt)

kest elavnemist. Fr. Russowi, hiljem Petenbergi sõjaainelised vihukesed levisid esialgu üsna hästi. Ja «Petenbergi Münchhausen tulevat juba neljandas trükis välja», kirjutab Neus.[40] Ka Neusi ja Kreutzwaldi rahvalaulude kogu on head vastuvõttu leidnud koguni Saksa- ja Prantsusmaal, kus Thalés Bernard sellest rea motiive prantsusegi luuleks kasutas. See tõstab koostajate meeleolu: «Kui ka kodumaa niisuguste toodete peale hoolimatult alla vaatab, siis leidub mujal ometi üksikuid, kes läbi välise kõva koore ilusa sisemise tuumani tungivad,» kirjutab Neus sealsamas. «On häbiks meie raamatukaubandusele, et Teie oma rahvamuinasjuttudele, mille järele ma kõige elavamat igatsust tunnen, kirjastajat ei leia.»[41]

Möödub jälle kolmveerand aastat ja taas kirjutab Neus, viidates E. Pabsti ja C. Russwurmi saksakeelsete muistendikogude ilmumisele Tallinna raamatukaupmees Kluge kirjastusel: «Kas ehk ka Teiegi Kluges oma eesti muinasjuttudele kirjastajat ei leia, mis ju igatahes uuemat ja algupärasemat sisaldavad kui Pabsti-Russwurmi kogu, mis ühtaegu rootsi ja ehk isegi algupäraselt enam saksa

[40] Neus Kreutzwaldile 13. I 1858 = Kirjavahetus II, lk. 177.
[41] Sealsamas, lk. 178.

pärimusi sisaldab? Palun, kaaluge natuke seda minu mõtet.» [42]

Muidugi pole säärastest haletsemistest või vagadest soovidest palju kasu. Ometi näitab see kirjavahetus, et Kreutzwaldi jutukogu, eriti 1850. a. ning 1857. a. tööhoogude tõttu on kasvanud juba sedavõrd suureks (võime arvata, et seal oli vähemalt paarkümmend juttu), et ta tõsiselt selle avaldamisele mõtleb ja selleks ka mitmelt oma sõbralt abi otsib. Teiseks näeme, et need Kreutzwaldi ja eesti kirjanduse sõbrad tõesti ka omalt poolt aktiivsemalt kirjastamisvõimalusi hakkavad otsima. Eriti aktiivne on siin vana innukas Neus, aga siis ka juba palju mõjuvõimsam A. Schiefner. Ja nende abil hakkabki asi viimaks liikuma.

4. Esimesed vihud ilmuvad (1860—1865)

1859. a. jaanuaris on Tallinna vabameelsete «eestisõprade» ringi kõige aktiivsem tegelane Friedrich Russow olnud Peterburis ja kohtunud sealse kõige mõjurikkama eestlase dr. Ph. Karelliga ja A. Schiefneriga. Eesti asjust kõneldes on Russow Karellile rääkinud ka Kreutzwaldi saavutustest, s. o. peamiselt «Kalevipojast». [1] Schiefneri kaudu sellest teada saanud, söandab Kreutzwald oma vanale ülikoolikaaslasele Karellile saata «Kalevipoja» seni ilmunud laulud. Nii on tal viimasega jälle kontakt jalule seatud. Karelli kutsel ja kulul sõidab Kreutzwald sama aasta märtsikuus Peterburi ja viibib seal üle kahe nädala. Sõbralikel kohtumistel tema ja teiste sealsete eestisõpradega otsitakse ja leitakse abinõusid kõigepealt «Kalevipoja» ilmumise edasiaitamiseks. Küllap oli seal juttu ka Kreutzwaldi muinasjuttudest ja nii aitas see külaskäik kaasa nendegi avaldamisele. Igatahes järgmisel (1859) suvel, kui Schiefner Tallinnas suvitab, on tal Russowi ja Neusiga nõupidamine just nende juttude ilmalesaatmisest. Ta ise teatab Võrru: «Ma ei tea, kas Russow kirjutas Teile eesti muinasjuttude väljaandmise asjus. Mina andsin järgmist nõu. Muinasjutud peaksid ilmuma üksikult ja iga muinasjutt peaks odava hinnaga saadaval olema. Kuid sedasama trükiladu tuleks aga tarvitada ühtlasi ka muinasjutukogu jaoks, mis

[42] Neus Kreutzwaldile 6. X 1858 = Kirjavahetus II, lk. 180.
[1] Schiefner Kreutzwaldile 16. 1 1859 = Kirjavahetus III, lk. 86.

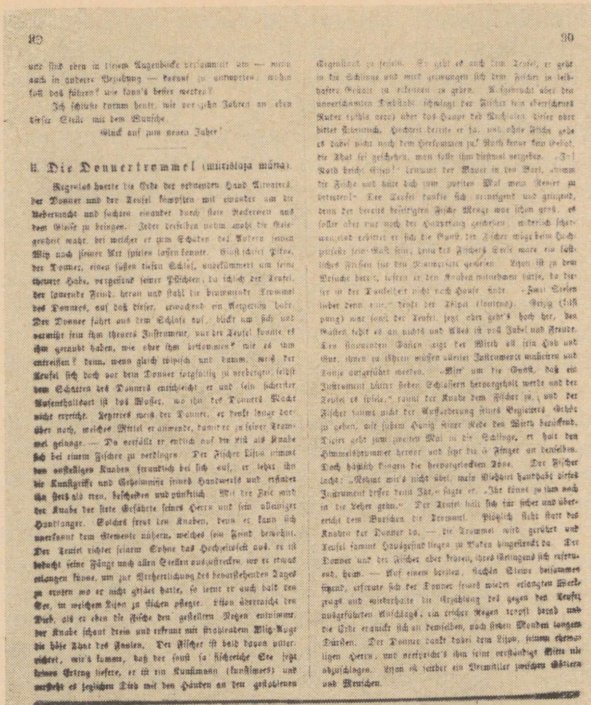

«Pikse pill» (Lagose redaktsioon «Inlandis», 1858)

tuleks muidugi alles siis välja anda, kui köide on küllalt mahukaks kujunenud. Üksikud muinasjutud leviksid kiiresti ja kerge vaevaga rahva seas ja kogu kindlustaks muinasjutud kiire hävinemise eest. Nagu Russow mulle ütles, tahtvat Lindforsi trükikoja praegune omanik väljaandmise enda peale võtta.» [2]

Nähtavasti on siin otsustav abi olnud Russowist, kes teatud kirjandusliku nõuandjana võis mõjutada ka trükikoda.

Vahepeal on Kreutzwald oma juttudega osanud Schiefneri huvi eriti elavdada. Kevadel (9. VI 1859) on ta saa-

[2] Schiefner Kreutzwaldile 14. IX 1859 = Kirjavahetus III, lk. 124.

nud Schiefneri poolt väljaantud tatari kangelaslood, kus esineb maailma hukutavate koerte motiiv. 14. augustil saadab Kreutzwald talle vastu ühe Ranna-Virust pärineva muinasjutu «Kuidas üks vaenelaps õnne leidis» (vt. allpool selle analüüs), kus esineb umbes samasugune motiiv ja veel teisi motiive, mida Schiefner peab vana-germaani müütide kajastusteks. Ta on vaimustatud ja esitab selle jutu kohe Teaduste Akadeemiale koos oma uurimusega «Lisandeid maailmahukkumise müüdi juurde»[3]. Nagu allpool näeme, on Kreutzwaldi selle muinasjutu algupära võrdlemisi segane ja praeguse teaduse silmis pole ka Schiefneri teooriatel vana-germaani mütoloogia mõjust suuremat väärtust. Aga tol ajal, kus indogermaani mütoloogia võrdlev uurimine elas alles oma kevadjärku, aitas niisuguste paralleelide toonitamine tublisti kaasa ka Kreutzwaldi muinasjuttude (niisamuti «Kalevipoja») ilmalepääsemisele. Ei ole siis midagi imestada, kui Kreutzwald selliseid oletatavaid ühiselemente ehk ka omalt poolt sisse põimis — see oli parim abinõu huvi äratamiseks eesti rahva muinasvara vastu. Ka näiteks J. Lagose poolt saadetud ja «Inlandis» avaldatud lugu piksetrummist[4] huvitab Schiefnerit (ja isegi Jacob Grimmi) just võrdlev-mütoloogilise materjalina, s. o. germaani mütoloogia selgituseks. Schiefner järeldab: «Kindlasti peitub lõpmata palju muistsete põhjamaade aineid ka veel teistes eesti muinasjuttudes, mis on lõpmata rohkem huvitavad kui nii mõnigi soome muinasjutt, mis on tekkinud alles hilisemal kokkupuutel skandinaavlaste või venelastega. Kui tore oleks eesti muinasjutte nõnda trükituna näha, nagu ma hiljuti Teile jutustasin.»[5] Sedasama kirjutab Schiefner ka «Inlandis» ja tsiteerib seal Jacob Grimmi kirja, kus «Piksetrummi» lugu otse üllatavaks nimetatakse, kuna see olevat ju «ehtne Edda Hymirsqvida ja osalt ka Thrymsqvida». Nii tõestavat «müristaja mäng» tema, J. Grimmi teooriat, et Thrym ja Hymir on «kindlasti vanad piksetegijad (Donnerer)».[6]

---

[3] A. Schiefner, Zum Mythus vom Weltuntergange. Mélanges Russes IV, 1859, lk. 7—18.

[4] Der Donnertrommel. Inland 1858, nr. 6, vrg. 89—90.

[5] Schiefner Kreutzwaldile 23. IX 1859 = Kirjavahetus III, lk. 126.

[6] A. Schiefner, Über die Mythenstoffe des Kalevipoeg. Inland 1858, nr. 39, vrg. 629.

Umbes neidsamu mõtteid kordab Neus ja rõõmustab, nähes, «kuidas Te juhusest kinni haarate, et eesti rahvaluulet rahva hulka viia. Mina olen oma uurimiste kaudu veendumusele jõudnud, et Põhja-Euroopa muinsuste tundmiseks võib läänemeresoome rahvaste keeltest ja pärimustest palju-palju rohkem võtta ja võita, kui seda seni üldse aimatudki».[7]

Osalt küll liiga kitsalt ja ekslikult[8], aga sügavamas mõttes siiski õigesti oli nii nähtud meie muinsuseuurimise rahvuslikku ja rahvusvahelistki tähtsust. See aitas kahtlemata kaasa, et Kreutzwaldi muinasjuttudele viimaks ometi avaldamisvõimalus leiti. Juba sama aasta sügisel saadab Kreutzwald oma käsikirja Russowi kätte.

Nagu hilisemast kirjavahetusest näeme, sisaldas see 168 tihedal leheküljel 25 muinasjuttu, mis suuremalt jaolt (aga kaugeltki mitte kõik ja mitte samas järjekorras!) on ilmunud 1866. a. koguväljaande esimeses pooles. Meieni pole see käsikiri jõudnud. Tema kannatuste rada algas juba eeltsensuuris ja siis Tallinna trükikojas, sealt rändasid ta säilinud osad Peterburi, siis tagasi Võrru ja mõni neist jõudis võib-olla viimaks isegi Helsingisse.

Millest olid tingitud need eksirännakud? Tol ajal elati, nagu teame, kogu maal ärevaid murranguaastaid. Teorendiga maskeeritud, kuid tegelikult peaaegu endisena püsiv feodaalorjus oli talupoegade kannatuse pingutanud äärmuseni ja uue petliku talurahvaseaduse väljaandmise puhul viinud lõpuks massiliste rahutusteni (Mahtra «sõda» 1858. a. suvel, Anija meeste läbipeksmine Tallinna turul 1859). Sellest oli alarmeeritud kogu valitsev kiht kuni Peterburini välja; maasaksad olid mõne päeva jooksul olnud otse paanikas, kartes — nagu pastor E. Ahrens hiljem tunnistas — otse 1343. a. «Harju mässu» taolist veresauna, kõigi sakslaste mahatapmist.[9] Oli loomulik, et mõisnike hirm polnud mitte ainult liikuma pannud tuhandeid sõdureid koos suurtükkidega, vaid vähendanud ka seniseid estofiilseid huvisid, kõigepealt aga ärevile aja-

---

[7] Neus Kreutzwaldile 7. XI 1859 = Kirjavahetus II, lk. 185.

[8] Vt. Kirjavahetus III, lk. 127, kommentaar 2 a, kus aga Schiefneri jt. vaateid kritiseerides on satutud teise äärmusse.

[9] Vrd. Maailm, lk. 486. Vt. ka J. Kahk, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda, Tallinn 1958, lk. 9.

nud maarahva vaimsed vaoshoidjad ja südamesandarmid, s. o. pastorid ja tsensuurimehed.

Kui Eestimaa Kirjanduse Ühingusse koondunud vähesed eestisõbrad eesotsas Neusi ja Russowiga kavatsevad välja anda eesti rahvalaulude kogu ka eestlastele ja ainult eesti keeles (saksa väljaandes olid need ilmunud juba 1850—1852), segas Tartu tsensoriabi Carl Mickwitz (sama, kes oli 1853. a. rüüstanud «Alg-Kalevipoja» käsikirja) end jälle otsustavalt vahele. Juba kogu eessõnas leiab ta lubamatut rahvalaulude eelistamist kirikulauludele; isegi jumalasõna (Matteuse evangeeliumi 7. pt. 21. salm!) olevat tsiteeritud «sobimatult». Kui isegi piiblit ei lubata tsiteerida, mis siis veel rääkida orjuslauludest, kus avaldub teoorjusevastane «lubamatu tendents», mida rahvas võivat kohaldada ka kaasajale — «seda enam, et talupoegade vastuhakkamine oma härradele Eestimaal 1859. a. suvel kõige nüüdisaegsemate sündmuste hulka kuulub».[10] Niisiis tuleb välja jätta terve orjuslaulude osa.

Rahvalaulude tükeldatud käsikirja ülejäänud osa aga ei tasu Russowi arvates enam iseseisvana välja anda ja nii kavatseb ta need avaldada annete kaupa koos Kreutzwaldi poolt saadetud muinasjuttudega. Nii tuleb viimastegi algosa saata eeltsensori kätte Tartu. Ent ka muinasjuttudesse suhtub üliagar Mickwitz umbusklikult: ta paneb ette, et esitatud käsikirja 10 jutust ära keelataks vähemalt kaks — «Võllamehikesed» ja «Naljakas härjamüümine», kuna neisse olevat «sobimatul kujul» sisse põimitud kirikuõpetaja (kes on esimeses jutus ahne ja rumal, teises jutus kade ja valelik ning sellepärast tapetakse, kusjuures tapja karistamata jääb). «Kullaketrajaid» kahtlustab ettekaebaja, et need oma nõidumistega maarahvast meelitavat järeletegemisele. Ja «Kuuvalgel vihtlejad neitsid» võivat lugejais äratada niisama ohtlikke igatsusi nagu jutu peategelases.[11]

Nagu näeme, läheb rumalavõitu ja pahatahtlik Mickwitz oma hoolitsuses «maarahva hingerahu» eest otse naeruväärsuseni ja isegi De la Croix ei arvesta seekord

---

[10] C. Mickwitz De la Croix'le 7. XII 1859. RAKA, f. 321, s.-ü. 230, lk. 121 jj.

[11] C. Mickwitz De la Croix'le 20. III 1860. RAKA, f. 321, s.-ü. 230, lk. 89—90. De la Croix' keelumärkused on sealsamas äärel punase tindiga.

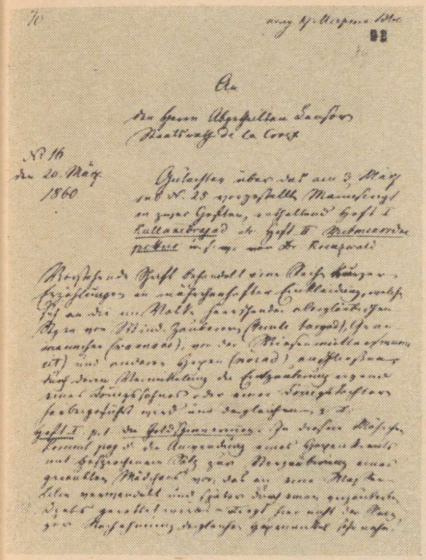

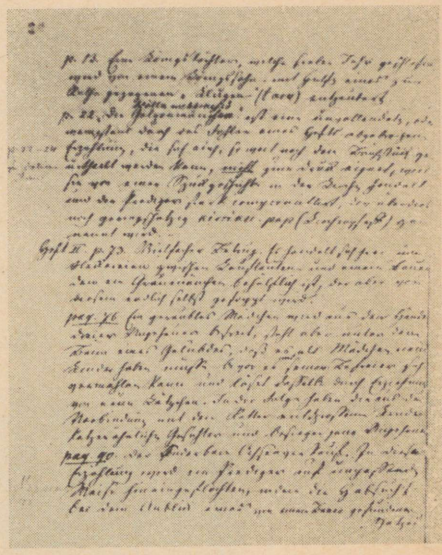

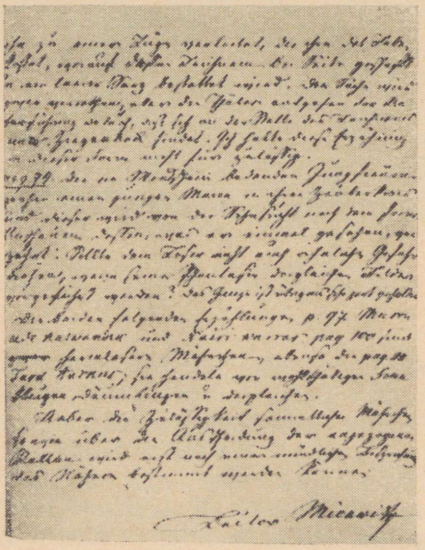

Kreutzwaldi muinasjuttude tsenseerimisakt a. 1860

Eesti-rahwa
Ennemuistsed jutud
ja
Wanad laulud.

Esimene Jägu.

Tallinnas
trükitud Lindworsi pärijate juures.
1860.

Kreutzwaldi muinasjuttude I vihk, 1860

kõiki ta kahtlustusi. Kuid «Võllamehikesed» ja «Härjamüümise» keelab ta ometi. Nii ilmub 1860. a. aprilli lõpul ainult 32-leheküljeline vihukene «Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud, noore põlvele mälestuseks korjatud ja kirja pandud. Esimene jägu». Koostaja või autori nime pole kuskil mainitud. Vihk sisaldab Kreutzwaldi lühikese «Eeskõne», ainult kaks juttu («*Kullaketrajad*» ja «*Kuuvalgel vihtlejad neitsid*») ja kolm rahvalaulu.

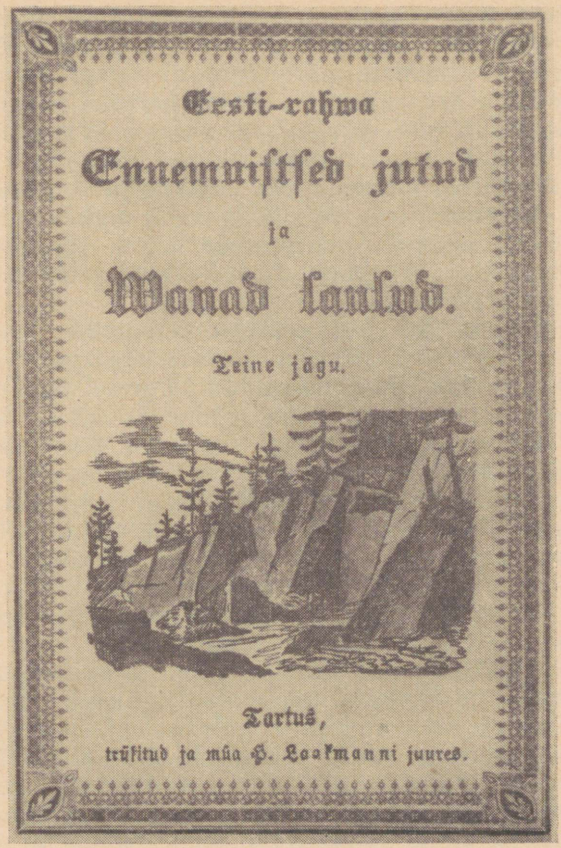

Kreutzwaldi muinasjuttude II vihk, 1864

Nii on siis Kreutzwaldi kauahellitatud plaan ka sel alal viimaks teostuma hakanud, kuigi esialgu üsna vähenõudlikult. Juba siin on üsna tähelepandav Kreutzwaldi mainitud «Eeskõne», kus esimest korda eesti rahvaluulet iseseisva teosena rahvale pakutakse kui «meie eesti rahva vanast ajast päritud rikast varandust». Kohe lisatakse peamise soovitusena, et selle luule üksikute välismaale viidud kildude tõttu seal juba «ammugi eesti rahva nimi au sisse on tõusnud». Edasi toonitab Kreutzwald

uuesti selle luule aussetõstmise vajadust ka rahva enda juures: «Vaata, nõnda peavad võõrad meid õpetama oma kallist vanemate pärandust austama! Aga millal meie ise seda ära mõistame, et see halvaks peetud vanemate pärandus meie eesti rahva au ja ilu on?» [12]

Nii tähendas see «Eeskõne» ühtlasi üleskutset, et eestlased oma rahvust auväärseks peaksid ja sellesse kuulumist ei häbeneks; see tähendas samasugust rahvusliku «äratuse» propagandat, nagu seda leiame järgmisel aastal «Sipelgas» II ilmunud kadaklusevastases manitsuses. [13]

Schiefneri ja Russowi esialgse kavatsuse järgi pidid muinasjuttude esimesele vihule peatselt järgnema teised. Miks neid ei ilmu? Majanduslikud põhjused üksi ei olnud mõõduandvad: esimese vihu väike tiraaž (550 eks.) müüdi läbi võrdlemisi varsti, igatahes paari aastaga. Nagu võib järeldada Neusi kirjast Kreutzwaldile [14], peab kirjastav trükikoda võimalikuks isegi selle uue trüki ilmumist. Kuid nähtavasti ei tunta uute vihkude ilmumise vastu suuremat huvi. Russow kui asjale kõige lähemal seisja kaebab Neusile, et ladumine venivat uue kirjaviisi pärast. Neus aga arvab, et Russow ise on asja soiku jätnud oma teiste tööde ülirohkuse tõttu.

Nimelt trükib sama Lindforsi pärijate trükikoda ka äsjaasutatud ja Russowi toimetatud ajalehte «Revalsche Zeitung», mis oma progressiivsete seisukohtadega baltisaksa seltskonnas palju pahameelt äratas. Seal arenev võitlus nõudis toimetajalt endisest rohkem tööd ja tähelepanu, nii et seda nähtavasti enam ei jätkunud teise autori töödele.

Kuuleme sellest ka Neusi kirjas Kreutzwaldile: «Kahju ainult, et ajalehe tõttu Teie eesti muinasjuttude trükkimine seisma on jäänud.» [15]

Kolmveerand aastat möödub ja uuesti kirjutab Neus: «Teie eesti muinasjuttude järele ma otse janunen, aga ma pean juba, ei tea missuguste pattude pärast, janunedes piina kannatama.» [16]

---

[12] Vt. Maailm, lk. 334 jj.

[13] Eesti rahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest. Sipelgas II, Tartu 1861 = Maailm, eriti lk. 360—363.

[14] Neus Kreutzwaldile 31. V 1863 = Kirjavahetus II, lk. 210.

[15] Neus Kreutzwaldile 18. I 1861 = Sealsamas, lk. 193.

[16] Neus Kreutzwaldile 10. X 1861 = Sealsamas, lk. 196.

Ja jälle poole aasta pärast teatab ta: «Et Teie muinasjuttude trükkimist ikka veel ei jätkata, palusin ma Russovilt, kes tõepoolest töödega üle koormatud ja omale liiga teinud, mulle neist mõnda lugeda anda. Kui tänulik olen ma Teile selle lektüüri eest! Võin Teile avameelselt tunnistada, et mind kaua aja jooksul pole miski nõnda rõõmustanud. Loodetavasti saan ja võin ma lugeda tagantjärele ka neid muinasjutte, mis veel trükikojas lamavad. Russov ütleb, et raamat ei minevat, ja arvab selle põhjuse uues kirjaviisis seisvat. Ma ei taha selles päris kindel olla. [———] Kas ei mõtle eestlased üsna kergesti endamisi: *tühjad jutud*? On kurb, kui arvata tuleb, et ka meie haritud sakslaste juures niisuguste rahvatoodete vastu arusaamist ei leidu! Sellega ühenduses on ka ükskõiksus «Kalevipoja» vastu.» [17]

Mõlema väljaande venimise tõelist põhjust tuleb otsida nähtavasti aga ka saksa seltskonna üldisest huvipuudusest, millele Neuski viitab: «Nüüd on nii mõnelgi vist põhjalik vastumeelsus oma talupoegade vastu.» Juba tehtavat isegi plaane tõrksate eestlaste asemele Saksa nälgivaist tööstuspiirkondadest siia sakslasi koloniseerida. [18] Kuidas võiks neid härrasid siis veel huvitada eestikeelsete «lorijuttude» väljaandmine. [19]

Nagu «Kalevipoja» väljaandmine oli ÕES-i töö kõrgpunktiks, nii oli ka Eestimaa Kirjanduse Ühing teinud oma kõige tähtsama Neusi rahvalaulude kogu avaldamisega. Pärast seda laguneb ta juhtiv tuumik ikka enam ja ühes sellega kogu see balti-saksa estofiilne liberalism, mis 1850. a. ümber oli ka Tallinnas end kuidagi püüdnud püsti ajada ja mille esileküündivamad õhutajad olidki just Neus ja Russow. «Revalsche Zeitung» peab kogu aeg võitlema konservatiivide boikoti ja rünnakute vastu, kuni alistubki nende mõjule. Russow lahkub 1863. a. mais üldse Tallinnast, läheb esmalt Lääne-Euroopasse õppereisile ja siis Peterburi riigiametisse. Neusi tervis (silmanägemine) halveneb pidevalt ja temal on ka vähem või-

[17] Neus Kreutzwaldile 1. V 1862 = Kirjavahetus II, lk. 204.
[18] Sealsamas, lk. 204.
[19] Olgu märgitud, et samal ajal, kui Kreutzwald ja Schiefner askeldavad Soomest saabunud «Kalevipoja» kahe suure kastiga, ilmub «Inlandis» otse «grandioosne artikkel eestisõprade vastu». Selle autorist ironiseerib Schiefner, et tolle kõrval kõik teised «peavad suu pidama» (Schiefner Kreutzwaldile 11. VI 1862 = Kirjavahetus III, lk. 271 jj.).

malusi muinasjuttude asja edendada. Kauasest ootamisest tüdinud Kreutzwald otsustab jälle oma vana kirjastaja Laakmanni poole pöörduda. Juba 1862. a. algul oli ta oma käsikirja Tallinnast tagasi palunud. Ent nüüd selgub kõige halvem lugu: o s a k ä s i k i r j a s t o n k a d u n u d! Nimelt pole Kreutzwaldi muinasjuttude kirjastaja, Lindforsi trükikoja enda asjad enam korras. Trükikoja oli omandanud algkooliõpetaja J. Diesfeldt, kes jäi aga peatselt pankrotti ja müüs trükikoja edasi Chr. Assafrey'le. Ühes endise omanikuga siirdus Narva ka trükikoja juhataja ja faktor J. N. Pachmann. Nähtavasti selle vahetuse puhul läkski kaotsi Kreutzwaldi teose käsikirja algus ja üks keskosa, võib-olla pahandatud faktori hoolimatuse tõttu. «Pachmann võis küll üsna ärritatud meeleolus olla, kui ta «Revalsche Zeitungi», mis ta oma ettevõttena oli rajanud, trükikoja omaniku nõudel teisele pidi üle andma,» seletab Neus Kreutzwaldile.[20] Ja juba varemini: «Ma kahetsen väga seda kaotust, loodan aga, et Teie seda osalt asendada võite ja tahate, sest kindlasti tuleb aeg, kus rahvaluule vastu rohkem arusaamist ja huvi tuntakse kui praegu. Oleks meie kirjanduslikkudel seltsidel natuke rohkem raha, siis võtaks küll üks või teine oma kohuseks Teile kätt anda, et Teie muinasjutu varade avaldamist võimaldada. Aga kahjuks, kahjuks!»[21]

Kreutzwaldi rabab see kaotuse teade valusalt, kuna tal puudub käsikirjast ärakiri. Ta süüdistab käsikirja kaotsiminekus Russowi luuletajaloomust. «Sellest kibedast kogemusest targaks saanult hoidun tulevikus poeetidega äriasjust.»[22] Ka Schiefner on kaotsiminekust õige ehmunud ja kaebab, et Russow on varemgi pabereid segi ajanud. Suvel Tallinnas viibides saab ta suurema osa kaotsiläinud käsikirjast siiski tagasi[23] — H. Neusi käest, kellele Russow enne ärasõitu selle olevat hoiule andnud ja siis ise unustanud. «Loodetavasti on ainult üksikud lehed

---

[20] Neus Kreutzwaldile 31. V 1863 = Kirjavahetus II, lk. 210.
[21] Neus Kreutzwaldile 25. IX 1862 = Sealsamas, lk. 207.
[22] Kreutzwald Schiefnerile 16. VI 1862 = Kirjavahetus III, lk. 276.
[23] Kuna käsikirja esimene vihk, lk. 1—24, olevat hävinud trükikojas ja lk. 73—104, nagu hiljem selgub, niisamuti, sai Schiefner Neusilt kätte vist ainult vihu «B» (lk. 25—72) ja lõpposa, lk. 105—168. Viimane tookord tsensori kätte ei jõudnudki, sest Mickwitzi kirjas räägitakse ainult vihkudest I ja II (lk. 1—104), kusjuures osa lehekülgi ka juba puudusid, nii et «Võllamehikesed» seal pooleli jäi.

ehk kaduma läinud...» arvab Schiefner.[24] Nüüd aga tahab Schiefner käsikirja mõni aeg enda käes hoida ja lugeda. See võtab jälle ligi pool aastat.

Kreutzwaldi kätte jõuab käsikiri tagasi alles järgmise, 1863. aasta aprillis.[25] Nüüd selgub, et selles siiski veel puudub üks terve tsensori käes olnud vihk («Lit. D»), leheküljed 73—104.[26] Ja seda enam ei leitagi.

Nagu võib järeldada eespool mainitud C. Mickwitzi kirjast tsensor De la Croix'le[27], sisaldas tookordne käsikiri järgmised jutud:

Lk. 1—12 Kullaketrajad
13—21 Kuidas kuningatütar 7 aastat maganud
22—24 Võllamehikesed

. . . . . .

73—75 *Mitmekordne pettus*
76—79 (*mingi tundmatu jutt*)
80—89 Tark mees taskus
90—93 Naljakas härja müümine
94—96 Kuuvalgel vihtlejad neitsid
97—100 *Murueide kasvandik*
100—104 *Naerivaras*

Õnneks suudab Kreutzwald kas mustandite või mälu põhjal mõned jutud taastada, aga neli (ülal kursiivis trükitud) jäävadki kadunuks.[28]

---

[24] Schiefner Kreutzwaldile 9. VI, 26. VI ja 9/21. VIII 1862 = Kirjavahetus III, lk. 288. Vt. ka lk. 270 ja 279.

[25] Kreutzwald Schiefnerile 16. IV 1863 = Sealsamas, lk. 298.

[26] Schiefner Kreutzwaldile 22. IV 1863 = Sealsamas, lk. 300. Siin väidab Schiefner, et kaotsiminek mitte tema juures ei sündinud, vaid et ta seda juba varem märganud; see on kadunud siis Tallinnas.

[27] 26. III 1860. RAKA, f. 321, s.-ü. 230, lk. 89—90.

[28] Tsensoriarhiivis leiduvas aruandes on märkused tehtud Kreutzwaldi käsikirja lehekülgede numbreid tsiteerides. Nende põhjal võime teha umbkaudseid järeldusi lõplikult hävinud juttude mahu kohta. Arvestades säilinud juttude lehekülgede arvu selles käsikirjas ja 1953. a. väljaandes, võime järeldada, et tolleaegse käsikirja lehekülg vastab umbes $1^1/_4$—$1^1/_2$ 1953. a. trükilehekülje (näit. «Tark mees taskus» siis 11 lk., 1953 — 16 lk., «Kullaketrajad» siis 12 lk., 1953 — 14 lk., «Kuuvalgel vihtlejad neitsid» siis 3 lk., 1953 — 5 lk. jne.). Nii võime oletada, et väljajäänud jutud oleksid andnud 1953. a. trükilehekülgi umbes järgmiselt:

Mitmekordne pettus	(käsikirjas	3	lk.) 1953.	a.	4—5 lk.
(teadmata jutt)	„	4	„	„	5—7 „
Murueide kasvandik	„	4	„	„	5—7 „
Naerivaras	„	5	„	„	6—8 „

Millise sisuga olid need kaotsiläinud jutud?

Selle kohta on teateid üsna vähe, ainult eespool mainitud Mickwitzi kirjas, mida siin täpselt tsiteerime:

«Vihk II, lk. 73. Mitmekordne pettus. Siin räägitakse nõidumistest (Hexereien) kaupmeeste ja ühe talupoja vahel, keda aitab üks hall vanamees (Graumännchen), kes aga tolle poolt lõpuks ise peksa saab (gefoppt wird).

Lk. 76. Keegi röövitud tütarlaps vabastatakse kolme koletise käest, seisab aga vande all, et ta tüdrukuna peab saama üheksa last, enne kui ta oma vabastajaga abielluda võib; ta lahendab selle [vandel üheksa kassipoja üleskasvatamisega. Selle tagajärjel on lastel, kes talle ta vabastajaga sünnivad, kassitaolised näod ja nad võidavad tolle koletise.

Kaks järgmist juttu lk. 97 «Murru eide kasvandik» ja «Nairi varras» lk. 150 on vähem ohtlikud (harmlosere) muinasjutud, niisamuti lk. 80 «Tark taskus»; neis räägitakse heatahtlikest haldjaist (Feen), tarkadest, päkapikkudest (Däumlingen) jne.»

Need andmed on liiga vähesed ja ebamäärased, et nende põhjal kindlaks määrata kaotsiläinud juttude vastavust mõnele üldtuntud muinasjututüübile; pealegi on viimased Kreutzwaldi juttudes sagedasti muudetud, omavahel liidetud või uute motiividega täiendatud. Kuid mitmed mainitud motiivid esinevad siin-seal ka Kreutzwaldi teistes juttudes ja näitavad, et ka kadunud palad kuulusid nn. imemuinasjuttude rühma. «Murueide kasvandik» oma heatahtliku feega võiks vahest olla sama jutt, mis hiljem ilmus «Kivialuste ristitütre» nime all; sel juhul aga pidi ta olema tookord palju pikemalt välja töötatud.

Ent tuleme tagasi jutukogu edaspidise saatuse jälgimise juurde. Ka Laakmanni juures venib trükkimine esialgu mitu kuud.[29] Viimaks ilmub 1863. a. lõpul või päris 1864. a. algul[30] t e i n e v i h k, milles on jutud *«Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm»*, *«Tontla mets»*, *«Vaeselapse käsikivi»* ja *«Kaksteistkümmend tütart»*.

Kokku oleks lõplikult kaotsiläinud lehekülgede arv seega u. 20—26, s. o. umbes p o o l t e i s t trükipoognat. Kreutzwaldi enda kaebus (Ahlqvistile 25. XII 1864, resp. 26. II 1865), et kaduma läks 6 (teisal 4—5) poognat, tohiks seega liialdatud olla, isegi sel puhul, kui selle sisse on arvatud kõik hiljem kättesaadud või restaureeritud osad.

[29] Vrd. Kreutzwald Bertramile 17. XI 1863 = Kirjavahetus IV, lk. 145.

[30] Igatahes teab Schiefner sellest juba 29. I 1864. Kirjavahetus III, lk. 307.

Umbes aasta hiljem, 1865. aasta algul, avaldab Laakmann ka k o l m a n d a v i h u, mis sisaldab jutud: *«Kuidas vaenelaps kogemata õnne leidis»*, *«Puulane ja Tohtlane»*, *«Udumäe kuningas»*, *«Kergejalgne kuningatütar»* ja *«Lopi ja Lapi»*. Laakmann söandab juba sellegi vihu välja anda ainult riskeerimisi, sest on ikaldusaasta, maarahval raha vähe ja eelmisegi vihu minek üsna halb.[31] Kolmas vihk levib aga veel vähem ja nii on ka Laakmanni kirjastuslahkus läbi. Tiraaž oli kummalgi vihul suhteliselt suur, nimeliselt 1500 (tegelikult 1750) eksemplari, honorar 50 priieksemplari. Minekust kirjutab Kreutzwald hiljem Bertramile: «...müüdi läbi ainult e s i m e n e vihk, järgmisi vaevalt nuusutati, ostmisest rääkimata».[32] Selle üheks põhjuseks peab Kreutzwald, nagu sageli, vennastekoguduse mõju, eriti jõukamate talupoegade juures, mille tõttu tühiseks peetakse iga «ilmalikku lori».[33]

Nii on nüüd Kreutzwaldi muinasjuttude väljaandmine jälle surnud punktis.

Kokku sisaldavad kuue aasta jooksul ilmunud kolm vihukest ainult 11 juttu, hilisemas tervikus oli neid aga 61 (43+18). Isegi selles tempos edasi minnes oleks terviku avaldamiseks kulunud üle 30 aasta!

5. Koguväljaanne (1866)

On arusaadav, et kohalike kirjastajate viivitamisest tüdinud Kreutzwald juba 1864. a. hakkas abi otsima Soomest, sealtsamast, kus ilmus «Kalevipoja» esimene rahvaväljaanne.

Ka sel abiotsimisel on oma eellugu. Juba 1859. a. oli Schiefner Ahlqvisti ülesandel järele kuulanud, millist oma tööd Kreutzwald peab stiililt parimaks, et seda soome keelde tõlkida või ka otse eesti keeles tarvitada Helsingi ülikoolis e e s t i k e e l e õ p i n g u i k s — sest seda seal harrastati. Ahlqvist arvab, et selliseks sobivaks tööks võiks olla «Reinuvader Rebane», ja tellibki viimast Helsingi 50 eksemplari. Sealsamas nimetab Ahlqvist väga

[31] Neus Kreutzwaldile 2. V 1866 = Kirjavahetus II, lk. 219.

[32] Kreutzwald Schultz-Bertramile 3. III 1870 = Kirjavahetus IV, lk. 226.

[33] Kreutzwald Kölerile 17. III 1864. KM KO, EKS Köler 1 : 8.

huvitavaks, et Kreutzwald ka eesti muinasjutte tahab avaldada, ja loodab: «Tema käes peab niisugune töö õnnestuma.» Ja Schiefner refereerib edasi: «Ta arvab, et kui Teie sel puhul soome õigekirjutuse täiesti omaks võtaksite, siis saadaks muinasjuttudest aru ka Soomes.»[1]

Nüüd, ligi 5 aastat hiljem, tuletab Kreutzwald meelde eelmainitud läbirääkimist ja hakkab Soomes maad kuulama. Kas otse tema algatusel või tema soovi tundes pöördub sõber Neus 1864. a. kevadel oma tuttava, soome õpetlase dr. O. Donneri poole järelepärimisega, kas Soome Kirjanduse Selts ei tahaks kirjastada Kreutzwaldi muinasjutukogu. Donner kirjutabki siis 12. oktoobril 1864 otseselt Kreutzwaldile ja avaldab lootust, et «... Soome Kirjanduse Seltsile, kes nii erksat huvi tunneb eesti muistelugude, laulude jne. vastu, võib-olla poleks vastumeelt enda peale võtta trükkitoimetamine oma kirjastamisel, kui ühtki muud teed käsikirja avaldamiseks ei oleks».[2] O. Donner soovitab Kreutzwaldile pöörduda ses asjas Seltsi esimehe G. Forsmanni (Yrjö Koskise) poole või teatada temale, Donnerile, oma seisukoht, et ta saaks Seltsiga edasi läbi rääkida. Kreutzwald valib viimase tee, aga kui ta kahe kuu jooksul Donnerilt, kes viibib Berliinis, pole vastust saanud, pöördub ta esmalt sõber Schiefneri kaudu ja siis, 25. XII 1864, juba otse A. Ahlqvisti kui Soome Kirjanduse Seltsi sekretäri poole ja palub teatada, kuidas asi edeneb. Ahlqvisti vastusest[3] selgub, et Donner selles asjas veel üldse Seltsi juhatust pole informeerinud. Kuid ka Ahlqvist kirjutab Schiefnerile: «Ma arvan siiski, et Selts võiks ehk tõesti kirjastamise enda peale võtta, kui ta andmeid muinasjuttude mahu ja kvaliteedi kohta saaks. [- - -] Selts tasub honorari seesuguste tööde eest 10 kuni 15 rubla poognalt, nii et Kreutzwaldil tasuks vaeva katset teha.»[4]

Nähtavasti on Ahlqvist Kreutzwaldi ettepaneku kohe ka Seltsile esitanud, sest juba 6.(18.) jaanuari koosolekul 1865 võtabki Selts selle põhimõtteliselt vastu,

---

[1] Schiefner Kreutzwaldiile 19. XI 1859 = Kirjavahetus III, lk. 143.

[2] Tsiteeritud Kreutzwaldi kirjast Ahlqvistile 25. XII 1864 = Kirjavahetus IV, lk. 367.

[3] Muide Kreutzwaldi ja Ahlqvisti läbikäimine sünnib kogu aeg Schiefneri kaudu, sest Ahlqvist ei oska või ei taha kirjutada saksa keelt, Kreutzwald aga ei oska küllalt soome keelt.

[4] Schiefner Kreutzwaldiile 20. XII 1864 = Kirjavahetus III, lk. 318.

Otto Donner

muidugi «tingimusel, et talle lubatakse pakutud muinasjutud enne trükkimist läbi vaadata». Ühtlasi soovib Selts, et Kreutzwald seal järjekindlalt kasutaks soome ortograafiat, «mida seni tema töödes alati ei esine». Teiseks soovitatakse, «et ta kogu täiendaks, mispärast ka tema poolt varemalt väikestes vihkudes väljaantud muinasjutud kogusse tuleks võtta. Kirjanduse Seltsil on praegu raha ja seetõttu võiks töö ikkagi mõne poogna võrra kogukam olla. Seltsil on peaasjaks midagi terviklikku ja tublit välja anda.»[5]

Sellist lahket vastutulekut kohtab Kreutzwald oma elus esimest korda. On selgesti näha, et siin on tegemist sõb-

[5] Schiefner Kreutzwaldile 19. I 1865 = Kirjavahetus III, lk. 320.

raliku teadusliku asutusega, kus valitsevad temaga ühised eesmärgid ja arusaamised.

Nii on Kreutzwald pärast Ahlqvisti vastust kohe asunud oma teose käsikirja tunduvalt laiendama — kõigepealt trükitud materjaliga, aga siis arvatavasti ka uute lugudega, eelkõige nn. «paiklike ennemuistsete juttudega», mida esialgses arvestuses nähtavasti üldse sisse polnud võetud. Oma esimeses kirjas Ahlqvistile mainib Kreutzwald seda küll ainult kui võimalust: «Peale rahva ennemuistsete juttude on mul veel mitmed muistelugude killud, mis, kui jõudeaega juhtub olema, tulevad kokku panna ning ära kirjutada ning mis samuti Teie Kirjanduse Seltsile heatahtlikuks väljavalimiseks ja vahest ka tarvitamiseks saadetakse, sest meie kodumaal pole nende avaldamiseks ühtki väljavaadet.»[6]

Juba mõni nädal hiljem, 15. II 1865, läkitabki Kreutzwald Ahlqvisti soovil osa käsikirja «suure rutuga» Schiefneri kaudu teele. «Peaks Soome Kirjanduse Selts nõus olema kirjastamise enda peale võtma, võib järge poognahaaval järele saata, niipea kui ärakirja tegemiseks mahti saan.»[7] 14. märtsil kirjutab Schiefner, et Selts oma aastakoosolekul 4.(16.) märtsil on Kreutzwaldi käsikirja andnud retsenseerimiseks A. Ahlqvistile ja E. Lönnrotile ning et need mõlemad teose väljaandmist soovitavad. «Kreutzwaldi käsikirja jätku saamisega pole seega kiiret.» Kiires korras nõutakse aga järele 1860. a. ilmunud esimene vihk (seda ei saanud Kreutzwald esimesse saadetisse veel juurde lisada), «... et trükkimine alata saaks».[8]

Kreutzwald saadabki juba 19. märtsil nõutud esikvihu teele, palub selle aga kui oma ainukese pärast trükkimist tagasi. Ka palub ta selles olev eessõna trükkimata jätta, kuna «mul on nõu seda pisut teisendatult ja laiendatult avaldada».[9]

Soome Kirjanduse Seltsi aprilli-koosolekul otsustatakse Kreutzwaldi töö kirjastamine ja kohe ka trükkiandmine lõplikult. Nõutakse ainult, et selles kui üliõpilastelegi

---

[6] Kreutzwald Ahlqvistile 25. XI 1864 = Kirjavahetus IV, lk. 368.
[7] Kreutzwald Schiefnerile 15. II 1865 = Kirjavahetus III, lk. 324.
[8] Schiefner Kreutzwaldile 14. III 1865 = Sealsamas, lk. 328. Vrd. Suomi II : 4, lk. 355; II : 5, lk. 276, 281—283, 286, 300, 342, ja II : 7, lk. 359, 364, 371 ja 375.
[9] Kreutzwald Schiefnerile 19. III 1865 = Kirjavahetus III, lk. 329.

August Ahlqvist

määratud raamatus uus kirjaviis oleks läbi viidud korrektselt.[10]

Töö honorariks on määratud 10 rubla poognast (see on tunduvalt suurem kui Laakmannil). «Osava puulõikaja puudumisel peavad puulõiked ära jääma, seda enam et nad oleksid raamatu hinda paratamatult kõrgendanud. Korrektuuri võtab Ahlqvist enda peale, teise korrektuuri saate Teie otseselt. [- - -] Kaks poognat on juba laotud.»[11]

Niisiis on soomlased tööga üsna kiirelt alustanud, ilma et neil kõike käsikirjagi oleks käes olnud. Veel enam, Ahlqvist soovib alles nüüd teada saada, kui suureks kuju-

[10] Schiefner Kreutzwaldile 6. IV 1865 = Kirjavahetus III, lk. 331.
[11] Schiefner Kreutzwaldile 27. IV 1865 = Sealsamas, lk. 337 jj.

neb Kreutzwaldi teose maht. «20 kuni 25 poogna suurune köide oleks paras,» kirjutab ta, lähtudes puhtvälistest kaalutlustest.[12]

Kreutzwald loomulikult on üpris tänulik nii «... meeldiva teate eest, mis oli üle minu kaunimatest lootustest. Puulõigetest ma ei hooli, nende kaasapanemine ennemuistsetele juttudele ei olnud minu idee, vaid tuli Tallinnast ja oli vilets kahjutasu kadumaläinud manuskripti eest, sest ma ei suuda kadumaläinut mälu järgi enam asendada. Ma kahtlen, kas käsikirja allesjäänud osast 20 trükipoogna täitmiseks jätkub, seda enam, et formaat pidavat tulema suurem kui Laakmanni oma Tartus. Mulle oleks üsna meeltmööda, kui trükkimine suveks seisma jääb, selle aja vältel saaksin oma käsikirja ümber kirjutada. Nüüd on meil nii palav tööaeg, et kirjutamisele ei saa mõeldagi...»[13]

Näeme siis, et Kreutzwald veel 1865. a. kevadel ka ise päris kindlasti ei tea, kui suur ta kogu maht tuleb, ja tõenäoliselt ka seda mitte, mida sinna veel sisse võtta. Kuigi ta siin kõneleb «käsikirja ümberkirjutamisest» (mitte enam «ära kirjutamisest ja kokku panemisest», nagu varem), on ta järgnevail kuudel vist üsna agarasti ametis olnud ka uute juttude «kokkupanemisega».

On enam-vähem kindel, et Kreutzwaldil neist juttudest polnud sääraseid kindlakujulisi, otse rahvalt saadud üleskirjutusi nagu rahvalaulude puhul. Me ei saa ju kuidagi kujutleda, et ta mõne sellise oleks täiesti ära hävitanud pärast jutu käsikirja valmimist, mis Tallinnas kaotsi läks. Kui ta neid nüüd «mälu järgi» kuidagi enam restaureerida ei suuda, peame järeldama, et nad olid loodudki peamiselt ühekordse aktina, toetudes mälus säilinud üksikmotiividele (või nende üsna vähestele kontseptidele paberil[14]). «Ümber» või «ära kirjutada» tulid ehk mõned Tallinnast tagasisaadud, kuid veel mitte trükitud jutud ja ka juba varemini saksa keeles ilmunud

---

[12] Kirjavahetus III, lk. 338. Neist puulõikeist pikemalt allpool, kus antakse ülevaade Kreutzwaldi muinasjuttude mõjust kujutavaile kunstidele.

[13] Kreutzwald Schiefnerile 30. IV 1865 = Sealsamas, lk. 338.

[14] Vrd. seejuures ka veel vastavat viidet «Tänuliku vürstipoja» eessõnas: «Koguja teeb sagedasti märkusi, mil muud eesmärki pole kui tema mälu toetada.» Ainult nende põhjal olevat üsna kahtlane arvestada, kuidas jutt kõlas rahva suus. Vt. Maailm, lk. 314.

muistendid (nagu Vaskjala ja Palmse lood, Ülemiste lugu jt.). Tähelepandav on aga, et ka «päris muinasjuttude» arv senise 25 asemel on 1866. a. väljaandes tõusnud juba 43-ni. Peale selle tuleb neist 25-st maha arvata 3—4 juttu, mis Tallinnas hävisid ja mis asendati. Pole küll usutav, et need juurdetulnud 22—23 uut pikka juttu ja enamik paiklikke jutte kõik oleksid loodud alles 1865. ja 1866. aastal. Küllap oli siin osalt tegemist juba varem väljatöötatud juttudega, mida aga mõnel teadmata põhjusel veel ei võetud 1860. a. Tallinna saadetud 25 jutu hulka. Suur osa neist uutest juttudest aga on tõenäoliselt siiski välja töötatud pärast 1860. aastat, s. o. ajal, millal muinasjutukogu väljaandmine oli pooleli.

Millised need hiljem koostatud jutud just on, seda on raske täpselt kindlaks teha. Üldiselt võib öelda, et nende hulka kuulusid peamiselt 1866. a. trüki teises pooles avaldatud jutud, alates umbes nr. 25-st («Näkineitsist»). Kindlasti oli aga ka järgnevaist vähemalt nr. 27 («Tark mees taskus») valmis juba a. 1860, samuti «Naljakas härja müümine». Ka esimese poole puhul pole meil mingeid varasemaid teateid juttudest nr. 13—15, 18 ja 21, mõnest teisest aga üsna kaudselt, nimelt nr. 23 ja 24. Oletus, et «Kivialuste ristitütar» vastab kaotsiläinud «Murueide kasvandikule», on tõestamata. Küll aga on kõige viimane muinasjutt «Hädast pääsenud kuningapoeg saab oma vendadele peastjaks» valminud alles 1866. a., sest see on Helsingis ära trükitud alles pärast «Paiklikke jutte», kuigi ta sisukorras seisab enne neid.

1866. a. väljaande «Eessõna» on alla kirjutatud 1866. a. jaanipäeval (24. VI). Eesti rahva nime ausse tõstmise asemel toonitatakse seal nüüd muinasjuttude rahvusvahelist algupära, nende esteetilist ja eriti pedagoogilist väärtust.

Ent jälgime edasi teose välist saamiskäiku. Teose ladumine algas, nagu nägime, juba 1865. a. kevadel. Suveks läheb Ahlqvist maale ja trükikoda seisab remondi tõttu. Ent ka Kreutzwaldil pole suve jooksul aega rohkem käsikirja juurde soetada kui paari poogna võrra.[15] Alles sügisel saab ta rohkem töötada.[16] Aga aegaviitev on juba korrektuurpoognate käimine Helsingi ja Võru vahet, see-

[15] Kreutzwald Schiefnerile 3. VIII 1865 = Kirjavahetus III, lk. 345.
[16] Kreutzwald Schiefnerile 10. IX 1865 = Sealsamas, lk. 346.

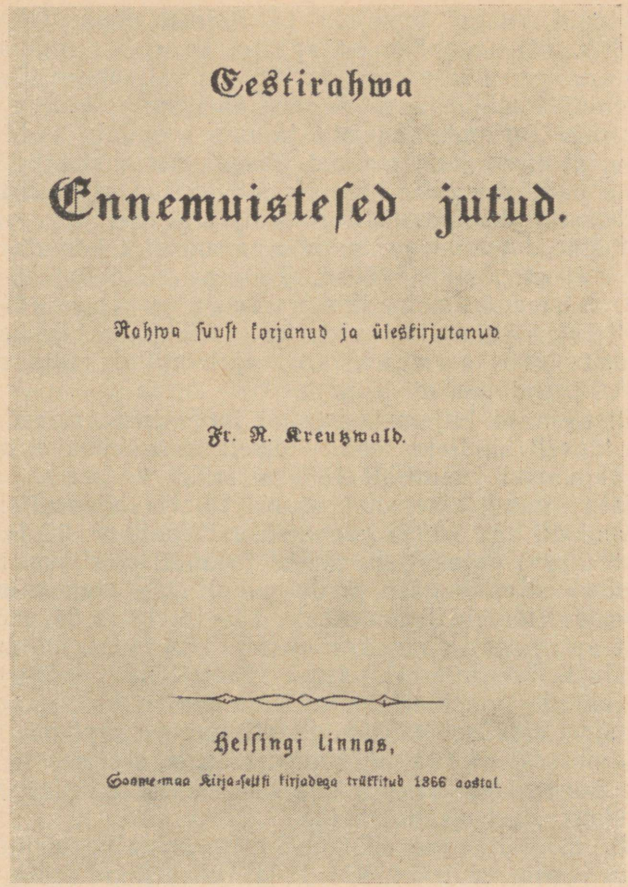
Eestirahwa

Ennemuisteſed jutud.

Rahwa ſuuſt kokjanud ja üleskirjutanud

Fr. R. Kreutzwald.

Helſingi linnas,

Soome-maa Kirja-ſeltſi kirjadega trükkitud 1866 aastal.

«Eesti rahva ennemuistsed jutud», 1866

juures ikka üle Peterburi Schiefneri kaudu (et margiraha kokku hoida). Ja siis hakkab trükikoda nurisema Kreutzwaldi raskesti loetava käekirja pärast; käsikiri tuleb lasta Võrus kalligraafiliselt ümber kirjutada.[17] Alles jaanuari lõpus 1866 näikse Helsingis «trükipress pikema vaheaja

[17] Kreutzwald Schiefnerile 7. XII 1865 = Kirjavahetus III, lk. 351.

järel jälle tegevusse astuvat».[18] Märtsikuuks on trükitud juba 10—11 poognat. Siis tuleb jälle vaheaeg.[19] Põhjuseks on nähtavasti käsikirja puudus, igatahes kaebab Kreutzwald 1866. a. algul Kölerile, et ta «käsikirja lõpposa ikka veel trükivalmis ei saa».[20] 23. septembril lohutab Kreutzwald Schiefnerit, et «trükkimine läheneb lõpule ja et kõige rohkem on ainult veel kaht saadetust oodata».[21] 7. oktoobril on veel üks korrektuuriümbrik Peterburis ja 14. oktoobril ennustab ta veel ainult ühe tulekut. See saadetakse Peterburi 21. oktoobril. Ühtlasi palub Kreutzwald, et ta vähemalt poole honorarist kätte saaks. Järgmisel päeval tuleb siiski veel ka «... just praegu läbivaadatud eessõna ja sisukord, seega on töökese trükkimine lõpetatud. Tuhat tänu kõigi sõbralikkude vaevanägemiste eest, mida Teie kõige lahkema meelega sellele lapsele tema raske sündimise juures pühendasite!»[22]

Järgneb mõningaid sekeldusi honorari väljaarvestamisega. Poognatasuks on lubatud 10 rubla või 40 Soome marka ja Ahlqvist tahaks väga, et see makstaks välja Soome rahas, sest siis saaks Kreutzwald kursivahe tõttu 44 rubla rohkem. Juba on plaangi valmis, kuidas seda summat juveliiriäri kaudu Peterburi toimetada, sest Helsingis pole paberist tsaarirublasid saada.[23] Kuid nagu Ahlqvist hurjutab, «teatud kisakõrid Kirjanduse Seltsist arvavad patriootilise teo tegevat, kui nad Seltsile mõned närused rublad kokku hoiavad, ei tunne aga sugugi häbi, et nad samal ajal sellega Seltsi head nime alandavad».[24]

Nõnda saab Kreutzwald detsembri algul kokku 235 rubla. (Ja juba kohe kulub tal sellest ligi 200 rubla võlgade maksmiseks.[25]) Ta on vägagi rahul — see on ju ta elus esimene nii korralik honorar. Ta on väga tänulik soomlastele eesotsas Ahlqvistiga, kellele ta kirjutab: «Ilma Teie vahetalituseta ja Soome Kirjanduse Seltsi ohvrimeeleta poleks tööst iial asja saanud, sest meil tuleb säherdusteks asjadeks tahtmist ja abinõusid alles kasva-

---

[18] Kreutzwald Schiefnerile 28. I 1866 = Kirjavahetus III, lk. 356.
[19] Kreutzwald Schiefnerile 29. III 1866 = Sealsamas, lk. 361.
[20] Kreutzwald Kölerile 28. I 1866. KM KO, EKS, Köler 1 : 8.
[21] Kirjavahetus III, lk. 369.
[22] Sealsamas, lk. 376.
[23] Schiefner Kreutzwaldile 20. XI 1866 = Sealsamas, lk. 379.
[24] Schiefner Kreutzwaldile 22. I 1867 = Sealsamas, lk. 385.
[25] Sealsamas, lk. 381 jj.

tada; praegu aga asjad paigast ei liigu, ka peavad enne mõned rahvapõlved hauda minema, kui muutus paremuse poole endast märki tohiks anda.»[26] Muidugi mängis siin vahetalitajana suurt osa ka Schiefner Peterburis ja H. Neus Tallinnas.

Soomes ilmumine nähtavasti kergendas ka «Eesti rahva ennemuistsete juttude» pääsemist läbi tsensorivärava, ilma et tal oleks tarvis olnud ohverdada isegi kord juba keelatud «Võllamehikesi» ja «Härja müümist». Teose esmatrükingul puudub üldse tsensoriloa märge — ilmus see ju Soomes ja pealegi Soome Kirjanduse Seltsi Toimetuste teaduslikus seerias. Selle paari-kolmesaja eksemplari toomisest Eestisse ei tehtud nähtavasti numbrit. Ja teise trüki puhul aastal 1875 olid olud juba meilgi muutunud.

Teose pealkirja on nüüd pisut muudetud, see on **«Eesti-rahva Ennemuistesed jutud. Rahva suust korjanud ja üles kirjutanud Fr. R. Kreutzwald.** Helsingi linnas, Soomemaa Kirja-seltsi kirjadega trükkitud 1866. aastal. (Suomen Kirjallisuuden Seuran toimituksia nr. 42)». Tiitli alaosa — «rahva suust» — esineb ka Kreutzwaldi eessõnas. Teadusliku seltsi traditsioonid nõudsid juba to! ajal rahva suust, s. o. enam-vähem täpselt üleskirjutatud folkloori publitseerimist, mida hoiti eraldi isiklikust loomingust. Kreutzwaldi käsitus ses suhtes oli mõneti erinev, nagu «Kalevipoja» puhulgi. Ta peab end ka siin sel määral rahva hulka kuuluvaks, et ta rahvalt saadule arvas võivat lisada ka enda loodud ehitusmaterjali.

Nõnda jõudis lõpule Kreutzwaldi teise peateose raske ja pikk sünnilugu, mis väga mitmes suhtes meenutab esimese oma. Nagu «Kalevipoega» kirjutati umbes kakskümmend aastat (1839—1862) ja trükiti enam kui seitse aastat (1854—1862), nii valmis ka muinasjutukogu ligi paarikümne aasta jooksul, vähemalt alates aastast 1847. Ja ka tema ilmutamine vältas tervelt seitse aastat (1859—1866). Niihästi ühe kui teise suurteose ilmalesaatmisel sai Kreutzwald suurt abi Baltikumist pärinevailt Peterburi Teaduste Akadeemia töötajailt, eriti akadeemik Schiefnerilt. Mõlemad teosed («Kalevipoeg» vähemalt oma rahvalikus väljaandes) ilmusid Soomes ja soome teadlaste aktiivsel kaasabil. Mõlemad ülesanded olid tol ajal veel

[26] Kreutzwald Ahlqvistile 10. I 1867 = Kirjavahetus IV, lk. 371 jj.

nii rasked, et nende täitmiseks oli tarvis mitte ainult mitme inimese, vaid ka mitme rahva esindajate kollektiivset abi.

Erinevalt «Kalevipojast» said need «Eesti rahva ennemuistsed jutud» oma ilmumisel juba palju vähem toetust balti-saksa estofiilidelt (siin tuleb kõne alla veel ainult Neusi abi, seegi peamiselt moraalne) ja üldsegi mitte nende õpetatud seltsidelt. Balti-saksa abi vähenemine, eesti enda jõu suurenemine, vene ja soome abi kasv — seda rahvusliku liikumise aja üldtendentsi võib märgata juba siin.

Eesti oma ostjaskonna tekkimisest kõneleb ka «Eesti rahva ennemuistsete juttude» levik. «Kalevipoja» rahvaväljaanne Kreutzwaldi enda kirjastusel oli esimene nii suur eestikeelne luuleteos, mis ilmale jõudis peamiselt juba eesti ostjaskonna õlgadel — ja, nagu teame, vaeva ning aega nõudis see üpris palju. «Eesti rahva ennemuistsed jutud» oli teine selline ja temaga läks asi juba palju hõlpsamini. Kuigi tema kirjastajaks oli Soome Kirjanduse Selts, ei olnud tolle majanduslik abi iseendast muud kui ainult ajutine laen, sest teos tasus end mõne aastaga ise. Tõsi küll, suure osa ostjaiks olid seejuures nähtavasti soome üliõpilased.[27] Kuid ka Eestis oli levik üle ootuste hea, vähemalt Kreutzwaldi enda arvates. Nii kirjutab ta sellest Bertramile: «Kõige silmatorkavam on aga lugu Helsingis väljaantud eesti muinasjuttudega: kuigi see maksis 1 rubla 40 kopikat ja meil säärase kõrge hinnaga veel ühtki ilmlikku raamatut müügile pole lastud, oli sel ometi ennekuulmatult suur minek — ligemale 200 eksemplari kogu tagavarast on läbi müüdud, kusjuures aga odavaid vihukesi peaaegu üleüldse pole ostetud.»[28] Nähtavasti oli Kreutzwald üksikvihkude ebaedu tõttu üsna pessimistiks muutunud, sest 200 eksemplari 4 aasta kohta polnud tõesti veel kuigi hiilgav minek. Aga tuleb arvestada teose kõrget hinda ja sel puhul võib siitki järeldada, et eestikeelse kirjanduse vastu huvi tundev ja seda ostev haritum

---

[27] Nende eesti keelt õppivate üliõpilaste jaoks andis Soome Kirjanduse Selts välja isegi spetsiaalse eesti-soome sõnastiku: T. G. Aminoff, Virolais-suomalainen sanakirja. Satukokoukseen: Eestirahva Ennemuistesed jutud, Helsingissä 1869. Selle korrektuurpoognaid luges ka Kreutzwald (vt. Kirjavahetus IV, lk. 427 jj.).

[28] Kreutzwald Schultz-Bertramile 3. III 1870 = Kirjavahetus IV, lk. 227.

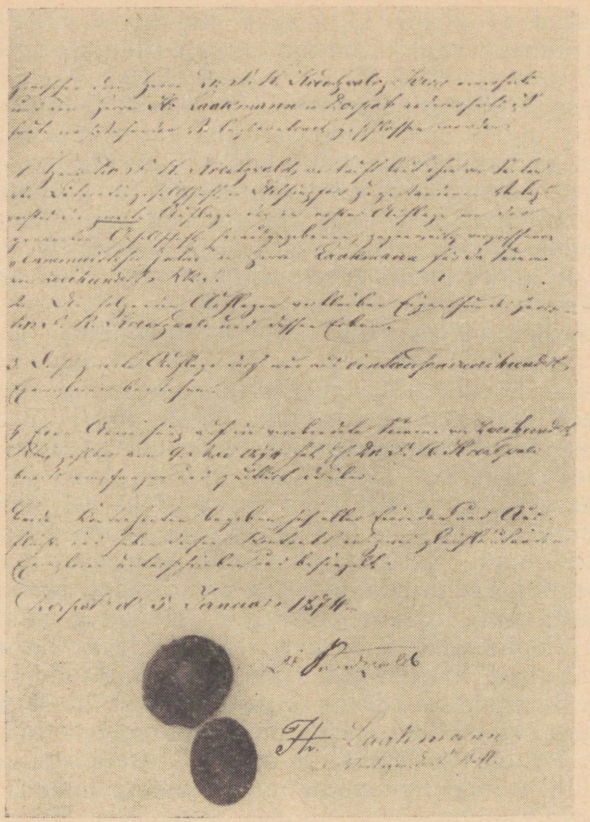

Fr. R. Kreutzwaldi ja H. Laakmanni vaheline leping «Eesti rahva ennemuistsete juttude» II trüki kohta, 1874

kiht on suurenenud. Eriti kõneleb sellest aga uus trükk, mis võis ilmuda 1875. aastal — üheaegselt «Kalevipoja» III trükiga —, seekord juba Tartus ja 1800 eksemplaris (kuigi petlik Laakmann lepingu oli teinud ainult 1500 eksemplarile!). Väljamüügihind oli ka nüüd 1.40 kopikat, Kreutzwaldi honorar (200 rubla) aga ei tõusnud esimese trüki omani.

Ka välimuselt on see II trükk palju kehvem I trükist ja nii peene kirjaga, et selle lugemise raskus juba siis ägedaid nurinaid esile kutsus.[29]

Nii oleme läbi aastakümnete lõpuni jälginud «Eesti rahva ennemuistsete juttude» ettevalmistust ja välist saamis- ning sünnilugu, seejuures ühtlasi vaadelnud ka mõningaid Kreutzwaldi põhimõttelisi seisukohti selle töö eesmärkide ja koostamismeetodi kohta. Võime asuda oma peaülesande juurde — Kreutzwaldi muinasjuttude sisulise geneesi ja iseloomu selgitamisele.

---

[29] Palju parem polnud ses suhtes ka III trükk 1901. aastal (ka H. Laakmanni kirjastusel). Ja see jäigi teose viimaseks täielikuks väljaandeks enam kui poole aastasaja jooksul.

II. ÜKSIKUTE RAHVAJUTTUDE ANALÜÜS

A. MUINASJUTUD

1. Kullaketrajad

(AT 301 A, 403)

Nõiamoor elab metsas kolme tütrega, kes peavad ketrama kuldlõnga. Metsa eksinud kuningapoeg satub nende juurde ja kosib noorimat tütart. Nad põgenevad, kuid eit saadab neile järele oma nõiakera, mis viskab neiu vette ja muudab ta jõenupuks. Prints kuuleb jõest laulu, moondub õdede ja targa abil vähiks, toob jõenupu välja ning muudab inimeseks. Nad abielluvad. Nõiamoor mürgitatakse, ta kass tunnistab, et neiud on varastatud kuningatütred.

Juba Kreutzwaldi kogu esimese jutu algupära on üks segasemaid. Otseseid rahvalikke vasteid jutule kui tervikule pole leitud, samuti mitte kirjanduslikke allikaid; nõnda peame siis — vähemalt täpsemate vastete leidmiseni — oletama Kreutzwaldi enda võrdlemisi iseseisvat liitmismenetlust, kus paari rahvalikku põhimotiivi on täiendatud mitme siin-seal esineva rahvapärase rändmotiiviga ja kõik koos üksikasjaliselt välja maalitud.

Kolme «kullaketraja» kujud näikse olevat võetud muinasjututüübist «Kolm röövitud kuningatütart» (AT 301 A). See on igivana ja paljudel maadel levinud jutt, millest ka Hurda kogus on 23 üleskirjutust (teistes kogudes veel vähemalt 80 teisendit). Sama lugu on Kreutzwald tarvitanud Kalevipoja põrguskäigu kujutuses. Oluliseks erinevuseks on see, et rahvajutus kuningatütarde kinnipidajaks on kas mingi salapärane paharet, lohe või kolm lohet, uuemais redaktsioonides aga lihtsalt kurat (või kuradid), kes on tütarlapse (või tütarlapsed) röövinud endale nai-

hüüdis: „Mehest wähki!“ ja kargas sedamaid wee alla. Silmapilgul tõusis wesi kihisedes ülesse, ja siis oli jälle kõik waik kui ennegi.

Wähiks moondatud mehike hakkas jõenupu juuri weepõhjast lahti aruta[illegible], mis tal wäga palju aega wiitis. Juurikad seisid tugewast kõntsa ja muda sees kinni, nõnda et wähil seitse pääwa tugewast tööd oli, enne kui asja tallitus korrale läks. Töö lõpetusel näpistas mehike wähk sõrad ühe juure ots-sakese külge, ja wesi kergitas teda lillega tükis jõe pinnale. Kõikuwad laened wiisid wähi ja jõenupu

«Kullaketrajad» (tundmatu kunstnik, 1860)

seks ning peab neid oma koopas või kuskil «allmaailmas» (põrgus) ja kelle käest jutu peakangelane nad vabastab. Selle lohe või kuradi asemel on siia toodud teine rahvapärane kuju — metsahurtsikus elav lonkur nõiaeit (vrd.

vene baaba-jagaa), kes esineb mitmes jututüübis (näit. AT 327 A «Hansuke ja Greeteke» e. «Lapsed ja inimesesööja»).[1] Viimase eellooks aga on liidetud taas teistest muinasjuttudest tuntud jooni: et see eit on olnud enne kuningakoja toaneitsi, kes koos majapidajaga on varastanud kuningakoja suure varanduse ja lisaks veel kuninga kolm tütart üsna väikeste lastena (selline motiiv esineb näit. AT 707 «Kolm kuldset poega»).

Võib-olla pole nii rikka aardevarga püsiv elamine kehvas metsahurtsikus ja võõraste laste üleskasvatamine mitte just tavalise muinasjutuloogika kohane, aga mitte sellel pole siin pearõhk. Nagu Kreutzwaldi käe all «Kalevipojas» igiaegne lohe ja piigaröövija paharet saab oma röövitute ekspluateerijaks, n.-ö. altmaailma mõisnikuksorjapidajaks, nii on ka siinset nõiamoori näidatud kõigepealt ihne ja ahne kurnajana, kes tütarlastelt võimalikult palju tööd püüab välja pigistada. Nii omandavad oleviku karjuvate sotsiaalsete vastuolude survel ka minevikulised motiivid ja kujud sootu uue mõttesisu. Igiaegse looduskurja fantastilised esindajad saavad üsna reaalseiks oleviku «sotsiaalkurja» esinduskujudeks ja kauge uduse allmaailma asemel näeme lihtsalt — balti tigeda mõisaproua või eesti oma rikka talueide peretuba.

Ainult «kuldlinade» ketramine kuldlõngaks juhib meid siin veel fantastilisse muinasjutu-maailma. Samasugune kullaketramise või kuldlõnga motiiv esineb vahel muinasjututüübis 500 («Salanimega sulane» e. «Rumpelstilzchen»).[2] On võimalik, et keskajal ülakihtide juures väga armastatud brokaatriides või mujal nähtud kullast (või pronksist ja valgevasest) ribakesed ehk niidid olid jutuvestjatel loonud kujutluse, et need on kedratud «kuldlinadest».

Moraalne motiivikene kuldlõnga tuhmumisest ketraja tütarlapse armuvahekorra tõttu ei ole arvatavasti rahvaehtne, kuid ta on ometi muinasjutu-loogika kohane. Nii tuhmuvad rahvajutus imelisel kombel mõned muudki asjad

---

[1] Vrd. näit. üht sestsamast tüübist 327 A leedu muinasjuttu, kus kangelanna, Päikese tütar, samuti põgeneb maa-aluse nõiamoori juurest, kes on ta endale varastanud. Vt. Lebite, lk. 154.

[2] Grimm nr. 55. Vrd. J. Kunder, jutt «Südi sõsar». Liungman, lk. 117 «Titteliture oder das Mädchen, das Gold spinnen sollte.» Tegelikult kedratakse seal kulda küll ainult ime abil ja nimelt lihtsaist õlgedest.

«Kullaketrajad» (A. Roosileht)

(näit. «Naiste mõrtsuka» toa võti) ja ükski küürimine ei jaksa neid enam heledaks teha. Teisal närtsib armuühenduse tagajärjel mingi lill (näit. AT 513 B «Kuus lähevad läbi kogu maailma»).

Kuid röövitud kuningatütarde loost (või sellega osalt sarnanevast AT 466++) on saadud ainult siinse muinasjutu raam-motiiv (vangistatud kuningatütred ja nende pääsemine). Päris faabula algab sellega, et vanaeide ära olles jõuab tütarlaste juurde metsa eksinud noormees (kuningapoeg). Ja nüüd järgneva kosimisloo keskseks ja iseloomustavaks motiiviks on kositava põgenemine, jõkkesattumine, jõenupuks saamine ja hiljem inimeseks tagasi muutumine. Vähemalt see on laenatud tuntud rahvajutust «Vahetatud mõrsjad» (ehk «Valge ja must mõrsja», AT 403): seal annab võõrasema (nõid) kosilasele petuteel oma päristütre, hea võõrastütre aga heidab jõkke, kus see putkeks (või haneks) muutub ja kust kosilane ta hiljem päästab ja inimeseks muudab. Selle jutu kahest esimesest

alatüübist (A ja B) on Hurda kogus 25 teisendit, kolmandast alatüübist (C), kus kosilane ise nõiatütre jõkke heidab — 32 teisendit.[3] Selle iidse uppumis- ja moondumismotiivi ongi Kreutzwald liitnud eelmainitud lähtesituatsiooniga ja siis seda ise edasi arendanud, tarvitades seejuures teistest muinasjuttudest tuntud motiivikesi või kujutlusi. Nii näiteks meenutab noorpaari põgenemine ja nõia poolt väljasaadetud tappev «nõiakera» (<rahvaliku nõianoole kujutlus?) umbes samasugust situatsiooni ja seda hiilgavat kera, mida nn. «maagilise põgenemise» jutus[4] tarvitavad põgenejad (või vahel ka tagaajaja). Nõiakera valmistamise üksikasjaliseks kirjelduseks on Kreutzwald kasutanud eesti rahvapäraseid nõidumispärimusi (nagu ta neid muide kirjeldab ka oma täiendustes Forselius-Boecleri vastavale teosele). Sellekohased sajatusvärsid näikse ta olevat ise loonud, nagu muide suurema osa siia ja mujale vahele liidetud värssidest.

Üksikasjalisemalt on kujutatud kuningapoja armuvahekorda piigaga ja viimase päästmist jõepõhjast: seda maalitakse mitu korda detailsemalt kui näiteks sama motiivi «Rõugutaja tütres», kõnelemata vastavaist rahvateisendeist. Võib-olla on Kreutzwaldil sealjuures meeles mõlkunud ka mõni meile tundmatu rahvapärimus, kuid tema enese loomingu määravas osas pole meil siin põhjust kahelda. Just tema muinasjutustiilile on iseloomulik näiteks see rohke «soome tarkade», «tuuletarkade» jt. abi tarvitamine, sagedasem linnukeele oskuse kasutamine, muinasjutu kuningapoja «eestipärastamine» (teda «Kalevi sugulaseks» nimetamisega), mujalgi korduv motiiv omaste ja saatuskaaslaste meelespidamisest (mis siin avaldub lisandis, et metsapiiga koos kuningapojaga läks tagasi ka oma õdesid orjusest ära päästma), võrdlemisi kirev ja sündmusterikas eel- ja kõrvaltegevuse esitamine (siin eriti jutu lõpus) jne. Kõik see laseb väita, et Kreutzwald on analüüsitava pika jutu mitte ainult välja maalinud, vaid tunduvas osas ka ise komponeerinud, lähtudes võrdlemisi lühikestest ja oma laadilt eriilmelistest pärimuslikest motiividest.

Kuid vahest just seetõttu sisaldabki jutt nii rohkesti

---

[3] Neist ligemalt vt. allpool juttude «Võõrasema» ja «Rõugutaja tütar» analüüs.

[4] AT 313 A, vt. «Tänuliku kuningapoja» analüüs.

kohalikku koloriiti ja oma aja rahvalikku ideoloogiat, mida vastavais rahvajuttudes on tavalisti vähem teravdatult. Nagu öeldud, kolme tütarlapse raske tööorjus tigeda nõiamoori juures meenutab selgesti eesti korrapiigade orjaelu mõisa ketrustoas ja tigeda vanaeide suhtumine on väga lähedal balti mõisaproua omale. Nii on loomulik, et sellest elutruust algsituatsioonist lähtudes lugeja meelsasti kaasa elas päästva kuningapoja tulekule ja vihatud kurnaja mürgitamisele: aitas see ju projitseerida tema endagi «ootusi ja lootusi». Nii saavad siin just Kreutzwaldi ümberloomingu tõttu rahvusvahelised ja võrdlemisi elukauged fantastilised jutumotiivid tugeva ideoloogilise selgroo ja kujunevad suure kunstiväärtusega tervikuks. Kõnelemata sellest, et see tervik on kogu ulatuses välja maalitud detailirikkamalt ja kunstipärasemalt kui vaevalt ükski päris «ehtne» rahvajutt.

Veel enam — just selle jutu asetamine terve kogu etteotsa laseb oletada, et temale on tahetud anda isegi teatud üldistavat, s ü m b o o l s e t väärtust; vähemalt võime seda näha temas meie, lugejad.[5] Sest nii kergesti tekib võrdlus: nagu need orjapiigad seal tigeda nõiamoori juures, nii töötab ja ootab oma vabanemist tigeda feodaalkorra kütkeist ka kogu eesti rahvas. Ja kuldniit, mida nad ketravad, on eesti rahva luulekuld, muinasjuttude unistuskuld, seesama iluheie, mille jumalikku algupära Kreutzwald nii kaunisti kujutab «Kalevipojas»[6] või millest ta teisal ütleb, et see kogu meie «talupoja-põlve otsekui kullaga üle tõmbab»[7]. Seda luulekulda on piigadel juba kedratud «viiskümmend hobusekoormat», ja kui tige kurnaja kord hävitatud, on see kõik nende oma, s. o. eesti rahva kasutada. Kas ei kõla see nagu varjatud üleskutse? Kui «Kalevipojaga» eestlastele kui kerjusrahvale öeldi, et ta on «kuningapoeg», siis ütleb Kreutzwald oma muinas-

[5] A. A s p e l oma eelmainitud artiklis (EKirj. 1934, lk. 385) eitab «Kullaketrajate» igasugust «sümboolset väärtust» ja näeb isegi ta ideoloogia asemel ainult lihtsat meelelahutuskavatsust ühes «tagasihoidliku praktilise õpetustendentsiga». Nähtavasti nõuab Kreutzwaldi sotsiaalse sümboolika nägemine marksistlikult teritatud silma. Nii tõlgitseb «Kullaketrajate» piigasid sümboolselt alles E. N i r k (Laias laastus, lk. 142).

[6] VI, v. 935 jj.: «Takukoonal Taara tares, / Lõnga lõime Looja lättel».

[7] Maailm, lk. 362.

juttudega vaimupiigadele, et nemadki on sündinud «kuningatütred», s. o. üheõiguslikud inimesed. Neil on õigus oodata oma orjastaja «kõngemist» ja neil on õigus ning kohus ka ise selleks kaasa aidata.

2. Kuuvalgel vihtlejad neitsid

(AT 672*, 400, S 80)

Keegi noormees igatseb teada saada kõiki «öö varjul sigivaid salajasi asju». Soome tark hoiatab teda, kuid õpetab siis talle, mis vaja. Suure vaevaga õnnestub noormehel maitsta usside peol ussikuninga ees seisvat taevakitse piima ja sellest saab ta võime haldjaid näha. Ta näebki kord nende vihtlemist kuuvalgel, kuid siis mitte enam ja sureb seetõttu igatsuse kätte.

Kreutzwaldi kogu teine jutt on tegelikult kunstmuinasjutt, kuna temas rahvaainete alusel on loodud täiesti uuesihiline kunstiline tervik. Vähemalt selle keskosa lähtekohaks on rahvajutt ussikuninga krooni röövimisest ja söömisest ning nõnda omandatud linnukeele mõistmisest. Harilikult röövib krooni teener oma härra jaoks, kuid viimase keelust hoolimata maitseb ka ise selle krooni keedist ja saab nii omandatud linnukeele oskuse abil rikkaks. Seda juttu (AT 672 «Ussikuninga kroon» — vrd. S 80) tuntakse peale Eesti ka Soomes, Venemaal jm. Hurda kogus leidub temast 36 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 5 teisendit.[1]

Linnukeele oskust hinnatakse rahvajutus tavaliselt puhtpraktilise kasu seisukohalt, jutustatakse ka mehe põgenemisest tagaajavate usside eest ja pääsemisest linapõllule sattumise tõttu, kuna kasvav lina usside liikumist takistab. Lühidalt: see rahvajutt on puhtasjalik, teatud määral isegi uskumist eeldav, niisiis muistendlik pärimus ühe mehe vägiteost ja seeläbi saavutatud imepärasest, argielus kasulikust oskusest.

---

[1] Vt. ka EKmS Aastaraamat 1889, Tartu 1890; J. Jõgever, Eesti muinasaeg, lk. 35, «Ussi tapja». Vrd. Kreutzwaldi teadet, et eesti rahvausu andmeil usside pidu on 25. aprillil, Markuse päeval Sirtsu soos: Kreutzwald-Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten, St. Petersbourg 1854, lk. 77. Vrd. Bolte-Polivka II, lk. 464 jj.

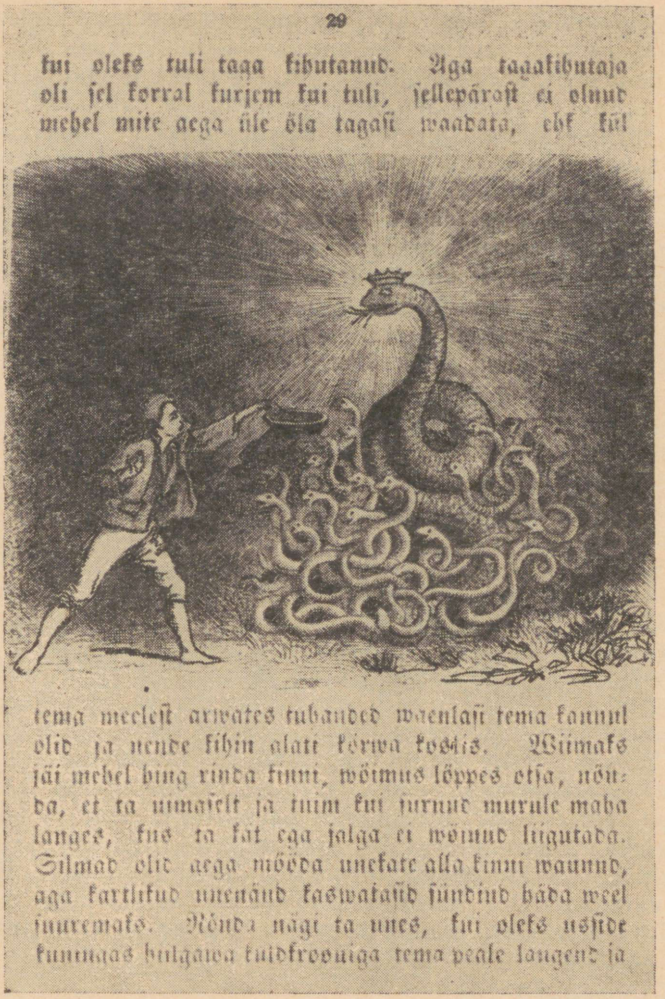

«Kuuvalgel vihtlejad neitsid» (tundmatu kunstnik, 1860)

Aga ussidega on rahvatraditsioonis seotud ka teatav usundliku salapärasuse ja kartliku austuse tundetoon. Nagu mujal, nii on Eestiski ussi peetud pühaks või koguni

hingeloomaks.[2] Ussi, eriti paljude usside koosnägemine täidab inimest tavalisti jahmatuse ja jubedusega. Nii on ka eelmainitud rahvajutt paiguti võrdlemisi elamuslikult sõnastatud. Kreutzwald on seda püüdnud rakendada just romantilise jubedusmeeleolu sisendamiseks, suurendades kihisevat usside hulka veelgi (kuuvalgel mustavad künkad, mis hiljem kõik hakkavad liikuma kui ussihunnikud!) ja välja maalides noormehe hirmu ja õudust, hiljem isegi ta hirmuunenägusid. Ka vist omalt poolt lisatud t a e v a k i t s e p i i m a[3] maitsmine (rahvaliku ussikuninga krooni söömise asemel) taotleb ilmsesti säärase «müütilise», pühalik-jubeda meeleolu süvendamist.

Veelgi muudab jutu rahvapärast ilmet see, et ohtliku ettevõtte eesmärgiks polegi siin enam linnukeele tundmaõppimine (seda lastakse noormehel mõista juba varem!), vaid õise looduse kõige peidetumate saladuste ja «salatarkuse» tajumine. Nagu hiljem selgub, ei tähenda see «salatarkus» küll mingit natuurfilosoofilist kaemust, vaid «metshaldja ja murueide tütarde» nägemist, kui need parajasti alasti on ja ennast vihtlevad. Sellest motiivist ongi moodustatud jutu peasüžee, nimelt Kreutzwaldi enda fantaasia tunduval kaasabil. Rahvalikuks lähtekohaks on läänemeresoomlastele ühine rahvauskumus, et mõned inimesed vahel tõesti olevat metsa- ja muid haldjaid näinud; räägitakse isegi eriliselt erga hingega inimtüübist, kel olevat võime haldjaid ja surnute vaime näha. «Kalevala» ja mõned soome runod vestavad ka «salupiigade pidudest» ja mainivad neist piigadest mõnd nimepidi (Tellervo, Tapio tütar, metsapiiga peenikene). Soomes leidub jälgi ka rahvusvahelisest uskumusest, et neil haldjail on kalduvus jahimeestega armuühendusse astuda.[4] Eesti rahvamuistendite haldjad (kellest on teateid üldse säilinud palju vähem) näikse olevat argipäevasemad, peami-

---

[2] Grundzüge I, § 89.

[3] Eiseni teatel tuntakse meil rahvapärimusi vähemalt «taevalehma piimast», mis vihmana maale voolab ja on väga kosutav, vt. E i s e n, EM IV, lk. 60. Ka «taevakitse» nimetus on rahvapärane; selleks või «piksekitseks» nimetatakse üht «kitse häält» tegevat lindu, «mökitajat» või «tikutajat» (Grundzüge II, lk. 22). On oletatud, et siin kajastub indogermaani kujutlus taevasikkudest, kes veavad piksehaldja (Thori, Odini) vankrit. Vt. ka M. M ä g e r, Linnu häälitsus uskumuste alusena. Emakeele Seltsi Aastaraamat X, Tallinn 1964, lk. 90 jj.

[4] Vrd. näit. L. S i m o n s u u r i, Myytillisiä tarinoita, Helsinki 1947, lk. 396.

selt metsloomade ja lindude eest hoolitsejad (metsaeit, metsataat).[5]

Murueide ja tema tütarde kujutlus (mida vaatleme ligemalt «Tontla metsa» analüüsis) on meil eriti populaarseks saanud alles Kreutzwaldi ja teiste romantiliste kirjanike mõjul, keda omakorda on mõjustanud antiikmaailma ja lääne-euroopa haldjaluule. Näib, et meil pole säilinud ehtsaid rahvapärimusi, kus räägitakse metshaldja ja murueide vahelisest abielust või nende tütarde v i h t l e m i s e s t.[6] Selle kujutluse võis Kreutzwald küll laenata näiteks laialtlevinud rahvauskumusest, et n õ i a d vihtlevad kuuseokstega neil kaunis haruldastel juhtumitel, kui samaaegselt päike paistab ja vihma sajab.[7] A l a s t i h a l d j a s n e i d u d e v a h t i m i s e stseen sellisena aga näib olevat võetud muinasjutust «Luikneitsi» (ehk «Kadunud abikaasa otsimine», AT 400, Hurdal 25 teisendit). Just seal näeb noormees, ise varjul olles, luikedena kohale lendavaid ja siis alasti järve või jõkke suplema minevaid haldjasneide, peidab neist ühe sulgrüü ja saabki nii neiu oma naiseks (sama igivana motiiv esineb juba «Eddas»; seda on kasutanud P. Tšaikovski balletis «Luikede järv»). Juhitud eelmainitud rahvauskumusest ja võib-olla soovides suplemist asendada millegi veel eestipärasemaga, kujutas Kreutzwald haldjaidki vihtlevana. Ühtlasi jättis ta ära kogu järgneva naiseksröövimise stseeni ja andis oma tööle õnnetu lõpu, nagu see on omane mitte muinasjutule, vaid pigemini muistendile. Mispärast? Võib ju olla, et Kreutzwald vastavat luikneitsite lugu ei tundnudki, vähemalt mitte selles ühenduses.[8] Aga küllap aitas siin kaasa arusaamine, et just nii lõppeval lool on palju tugevam emotsionaalne väärtus; et ta just nõnda sobib tolle

[5] E i s e n, EM I, lk. 78 j.

[6] Eisen mainib seda, aga usaldab nähtavasti liiga Kreutzwaldi käesoleva jutu rahvapärasust (vt. EM I, lk. 81 jj.). Vrd. siiski Grundzüge I, lk. 556.

[7] Vt. M. K u u s i, Regen bei Sonnenschein. FFC 171, Helsinki 1957.

[8] Leidub küll üksikuid teisendeid, kus murueide tütarde t a n t s u jälgiv noormees neist ühe kinni haarab, koju viib, talle mett annab ja nii omale naiseks lepitab (E i s e n, Rahva raamat I, Tartu 1893, lk. 84 = EKirj. 1908, lk. 295 jj). Kahjuks pole see üleskirjutus päris usaldatav ja nii jääb küsitavaks, kas siingi pole algupäraselt tegemist pigem veeneitsi või luikneitsiga. Niisamuti on lugu teisendis, kus murueit noormehele, kes ta tütarde s u p l u s t salaja pealt vaatab, oma kepiga suule lööb, nii et see keeletuks jääb ega nähtuga kellegi ees ei saa hoobelda (E i s e n, Rahva raamat I, lk. 81 = EKirj. 1908, lk. 297).

romantilise igatsuse väljenduseks, mis selleaegses luules üldse ja ka Kreutzwaldi loomingus sagedasti esineb. Sestap ongi need haldjaspiigad tõstetud talupoeglikest järve- või metshaldjaist palju poeetilisemale ja erootilisemale tasemele, tehtud lääne-euroopaliste elfide ja feede sarnaseks. Ühtlasi on nad muutunud püüdjale kättesaamatuks, sümboliseerides nii romantilise unistustemaailma ideaalilu, mis tavalisele surelikule reaalelus jääb ikka kättesaamatuks. Sellise täiusliku õnne erakordne läbielamine oli Läänegi kirjanduses ikka ainult lühiaegne ja lõppes õnnetult (näit. La Motte Fouqué kunstmuinasjutt «Undine», kus inimene abiellub näkineitsiga, H. Heine jt. kasutatud rahvalegend Tannhäuserist Veenuse koopas jne.). Kreutzwaldi jutus piisab eluaegseks nukrutsemiseks juba sellest, et noormees sai mõne tunni jooksul ainult pealt vaadata haldjariigi ilu. Pärast seda ei olnud siin maailmas enam midagi, mis talle rõõmu oleks võinud teha. Ta ei võtnud enam «kuiva ega märga, vaid lõppes igatsemise kätte».

Kreutzwaldi loo ideoloogiline mõte on sellega õigupoolest romantismivastane, sama kui näiteks Goethe ballaadil «Kalamees»: näidata ja hoiatada, et liiga ergatundeline, «sentimentaalne» sukeldumine romantilisse tundmusõndsusse ja unemaailma iludesse mõjub tahet hävitavalt ning seega hukutavalt. Eks ütle Kreutzwaldigi loo jutustaja: «Küll on inimesele õnneks, kui ta seesuguseid salaasju näha ei saa.» Aga huvitav: loo kunstiline pearõhk on seejuures ometi just romantilise öömaailma salapärasuse kui ka selle igatsema paneva ilu kujutusel.[9]

Ja just säärase romantilise meeleolupildina on see üks Kreutzwaldi kogu kunstiväärtuslikumaid palasid. Algusest peale on teda just luulena esile tõstetud rohkem kui ühtki teist; samuti on teda kõige rohkem tõlgitud (vene, saksa, inglise, prantsuse, läti keelde). Võime arvata, et jutu lõpu elutargast hoiatusest hoolimata see romantiline igatsus ka Kreutzwaldi enese elus ja loomingus õige suurt ning loovat osa mängis ja et talle need unistusmaailma ilud kord unustamatu mulje olid jätnud.

---

[9] Selles mõttes oli Neusil õigus võrrelda mainitud pala oma «õrnuse ja unistusliku laadi» poolest Tiecki muinasjuttudega (vt. Neus Kreutzwaldile 18. I 1861 = Kirjavahetus II, lk. 193). Ometi on Kreutzwaldi ainekäsitlus palju rahvapärasem ja lihtsam, mitte nii jubetsev nagu enamasti Tiecki muinasjuttudes.

Nii esindavad juba Kreutzwaldi kogu kaks esimest juttu kaht erinevat ümbertöötluse liiki; esimene laad oma keerulise sündmustikuga ja õnneliku lõpuga on lähemal muinasjutustiilile ja seda kannab tugev, kuigi peidetud sotsiaalne võitluspaatos. Teine on oma laadilt lähemal muistendile, sageli õnnetu lõpuga, on kantud romantilisest meeleolutaotlusest ja kajastab suurel määral Kreutzwaldi enda tundeelu romantilist poolust.

3. Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm

(AT 513 A, 1060 A, 550)

Lasteta talunaisele ennustab salapärane «titeke» lapsi ja seob neile lõngakesi eri elundite (jalgade, käte, silmade) ümber, mistõttu need imeliselt arenevad. Täiskasvanult läheb üks poeg võõrsile hobusekarjaseks, teine käsitööliseks ja kolmas püüab kinni kuninga kuldõunte varga. Tagasi tulles täidavad nad vaheldumisi printsessi teenusülesandeid: 1) põhjapõtra karjatades, 2) nõiduskrambiga lossiväravat lukutades ja 3) mehe suust õuna pooleks lastes. Teravsilm saab kuningaks.

Selle jutu (samuti kui «Kergejalgse kuningatütre») aluseks on tuntud muinasjutt «Kuus saavad läbi kogu maailma» ehk «Imeabilised».[1] Hurda kogus on sellest 7 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 15 teisendit, mitmed neist kirjanduslikult mõjustatud. Tüüp on Eestis hästi säilinud ja tema normaalkuju umbes järgmine: keegi (tavaliselt vana soldat) kohtab oma teel ja võtab endaga kaasa puukergitaja jõumehe, täpsuslaskuri, veskitepuhuja, kiirjooksja (kel jalg rihmaga kaelas on vms.) ja viltkübaraga mehe, kelle kübara peast võtmisele järgneb kole külm. Nende abil kosib peakangelane kergejalgset kuningatütart, kes on lubanud abielluda ainult oma võitjaga. Imejooksja möödub kuningatütrest kohe, kuid heidab poolel teel pikali ja jääb magama; kütt äratab ta viimsel hetkel, lastes paku ta pea alt või puuoksa ta pea kohalt. Et kuningatütart vastumeelsest abielust päästa, pannakse vägimehed kuuma raudtuppa või ahju — kuid «külmamees» jahutab selle; edasi lubatakse neile loobumise kor-

[1] AT 513 A. Vrd. Bolte-Polivka II, lk. 79—96; Löwe I, lk. 357.

ral nii palju kulda, kui mees jaksab seljas ära kanda, kuid jõumees viib ära kogu kuninga varanduse; neile saadetakse järele sõjavägi, kuid puhuja hävitab selle. Järgnevad pulmad. Üldiselt on see eesti normaalkuju õige lähedane saksa omale, millest mõni eesti teisend (Tarvastu) näikse ka olevat otse mõjustatud.

Jätnud selle jututüübi põhimotiivistiku teise loo («Kergejalgse kuningatütre») puhuks, on Kreutzwald sealt võtnud mitmeid motiive, kõigepealt kolme imevõimetega kangelase kujud ja nende ühise kosjaskäigu. Neid aitavad tervikuks liita ka teised siit-sealt lisandunud motiivid. Nii on tulise labida pigistamine käe asemel tõenäoliselt laenatud vastavast rumala kuradi jutust (AT 1060 A, Hurdal 5 teisendit). Imevõimetega kangelaste sündimise seletuseks on kasutatud mõnes teiseski Kreutzwaldi jutus (näit. «Kaksteistkümmend tütart») esinevat rändmotiivi lastetust naisest ja imevõimelisest ristiemast (feest). Vähemalt siin näib see olevat laenatud lääne-euroopa kirjandusest («titekese» kujul).

Nõiduslõngakeste sidumine laste liikmete ümber meenutab vastavat eesti rahvameditsiini võtet, näiteks nikastuse puhul, kus teatud värvi lõnga sidumisel arvatakse olevat parandav mõju. Suurt osa mängiv kuldõunte varga püüdmine on laenatud «Tulilinnu» jutust (AT 550, Hurdal 7 teisendit, mujal veel vähemalt 21 teisendit). Kuid siin on see Kreutzwaldi poolt üsna iseseisvalt ümber töötatud, näiteks on tulilind ise ära jäänud, lisatud aga targa nõidustoimetused. Põhjapõdra nimetuse on tõenäoliselt Kreutzwald ise sisse toonud, eeskujuks «Kalevala» (Lemminkäise jaht Hiide põhjapõdrale). Kuid sääraseid karjatamis- ja jahtimismotiive esineb meiegi juttudes (näit. «Maagiline' põgenemine», AT 313, vrd. «Kuningatütar klaasmäel», AT 530 jm.). Õunalõhestamise motiiv on tuntud rahvusvahelisest «Wilhelm Telli» muistendist — kuigi pisut teisel kujul, ja rändmotiivina vahel ka eesti rahvajuttudes. «Piirisilla nõia» nimetuses on A. Schiefner arvanud kajastuvat Vergiliuse (Virgiliuse) nime, keda keskajal Euroopas tõesti laialt tunti nõiana.[2] Schiefneri oletus on siiski kahtlane.

---

[2] Löwe I, lk. 357; Schiefner Kreutzwaldile 6. X 1868 = Kirjavahetus III, lk. 422 ja 424.

«Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm» (G. Reindorff, 1945)

Kokku võttes võib öelda, et käesoleva jutu elemendid on enam-vähem kõik rahvapärased, igatahes rohkem kui kahes eelmises jutus. Ometi on tollegi loo kujundus suurel määral Kreutzwaldi töö. Et ta sellest hoolimata moodustab kunstilise terviku, see näitab, kuivõrd Kreutzwald oma ümberkujundustes oskas tabada ehtsa rahvajutu laadi. Ideoloogiliselt on jutt justkui loodud tõestuseks M. Gorki väitele, et rahvaloomingu fantastikagi kajastab rahva materialistlikku mõtlemist — püüdu oma töövaeva kergendada. Pikkjala, Osavkäpa ja Teravsilma võimed on ju — niisamuti nagu nende rahvalikel vasteil — tüüpilised soovunelmad, mida on täitnud alles nüüdisaegsed tehnilised saavutused.

4. Tontla mets

Alutaga Tontla metsas on nähtud imelikke väikesi inimesi jms. Vaeslaps Els eksib sinna, satub uhke proua mõisa, saab selle tütre Kiisikese mänguseltsiliseks, kuna ta asemele koju saadetakse savikuju, uss hingeks. 9 aasta pärast muudab proua Else kotkaks. Kui ühe kuningapoja nool teda lennul haavab, saab ta inimeseks ja abiellub kuningapojaga.

Muinasjutt on kõigil aegadel kajastanud inimese ootusi ja lootusi, niisiis ka projitseerinud tema unistusi õ n n e m a a s t, kus puuduvad tavalise elu hädad ja kus valitseb alatine tervis, jõukus, õiglus ja õnn. Enamasti on seda soovi projitseeritud jumalate riiki (näit. Olümpos), selle kõrval aga sageli ka kuskile erakordsesse inimeste asupaika, kas siis kauges minevikus (piibli paradiis) või kaugel maal (Vana-Kreekas näit. Elüüsioni saar või Faiaakia saar). Taoline «õndsate saare» kujutlus, nüüd juba palju reaalsemana, hakkas uuesti arenema XVII—XVIII sajandi kirjanduses (näit. «Robinson Crusoe») ja sel on oma osa «õilsa metslase» ja üldse romantilise rahva- ja looduseihaluse tekkimises.[1] Rahvaluules kajastavad neidsamu õnnemaa igatsusi kujutlused haldjate asukohast, näiteks veehaldjas Kalüpso saar «Odüsseias». Ka põhjapoolse Euroopa rahvausundeis on säärase õnnemaana kujutatud peamiselt veehaldja (Ahti, näki, Venes mere tsaari jne.)

[1] Vrd. Y. H i r n, Valtameren saari, Helsinki 1928.

elukohta. Harvemini on seda ka metshaldjate asula, kus külluses igasugu rikkust.[2] Üldiselt on see «õnnelike haldjate riigi» kujutlus arenenud rohkem Lääne-Euroopas, kus seda viljelesid ka valitsevate klasside esindajad ja nii nendesse projitseerisid omaenese klassi elumiljöö. Nii tekkisid stseenid tervest haldjate riigist, selle kuningaist, printsidest, hertsogitest ja kõikvõimsaist feedest (vrd. näit. itaalia renessansieeposed, Shakespeare'i näidendid «Torm» ja «Suveöö unenägu», Wielandi «Oberon» jt.). Suur osa on sel haldjamaailmal ka Perrault' eespool vaadeldud muinasjutukogus (1697).

Pisut teises vaimus, ent samuti üsna rohkesti viljelesid haldjate õnnemaa kujutlust saksa romantikud (L. Tieck jt.), kuna see vastas hästi nende põhiteooriale fantaasia abil saavutatavast õnnest, ühtlasi võimaldas arendada tugevat meeleolu ja rabavaid kontraste. Niisamuti esines see vene romantilises kirjanduses (näit. A. Pogorelski kunstmuinasjutus «Must kana»).

Mis puutub aga eesti-soome rahvapärimustesse, siis on ka nendes esinev haldjate maailm üsna talupoeglik ega kujutata tavalisti mingit «õnnelat» (ehk olgu siis ainult ühenduses näkineiuga). Kuigi ka meil uskumus näiteks maa-aluste haldjate (või maaliste) olemasolust oli üldine, iseloomustab viimaste ja inimeste vahekorda n.-ö. kaine asjalikkus. Nagu teiste stiihiate (vee, tule, metsa, ilma jne.) isikustatud jõude haldjate näol, nii tuleb inimestel ka «maalisi» lepitada teatud ohvritega (näit. piimaga) ja hoolitseda, et neid ei pahandataks (näit. sellega, kui inimeste loomalaudast virts maaliste söögilauale tilgub!). Vahel harva räägitakse ka nende maa-alusest elust pisut ligemalt ning teatakse nende juures lapseristsel käimisest ja nende kaudu saadud rikkustest.[3]

Ka metshaldjaist kõneldakse meil peamiselt seda, et nad metsloomi hoidvat ja inimesi metsas ära eksitavat. Ometi on tuntud ka muistend, et kord keegi naine üksijäetud haldja last olevat kiigutanud; tasuks selle eest olevat haldjad tolle naise riided igal öösel puhtaks pesnud.[4] Ainult harva on teateid, et (näit. Tudu hiies) on nähtud «üht

[2] Vt. jutu «Maa-alused» analüüs.

[3] Vt. allpool «Maa-alused» analüüs; Eisen, EM I, lk. 94 jj.; Grundzüge III, lk. 70.

[4] ERA II 30, 50/1 (30) < Torma; P. Ariste, 1930 = O. Loorits, Vanarahva pärimusi, Tartu 1936, lk. 135.

saksa neitsit», kel oli metsas söögilaud ja «kõik oma kohvitassid ja söömakraamid seal peal», kuni viimaks «üks soome vanamoor» ta sealt ära lausunud ja ta «punases rõivas», ise nuttes, Umbjärve läinud.[5]

Sellised võrdlemisi harvad rahvauskumused ongi olnud nähtavasti Kreutzwaldile lähtekohaks «Tontla metsa» (ja «Udumäe kuninga») kirjutamisel. Selle motiivi väljaarenduseks on aga ilmselt kasutatud ka saksa romantilist kirjandust. Kas sündis see otse kirjutamise juures või ainult mälu järgi, on teine küsimus (aga vaevalt siiski ainult saksa lastetoa ammede vahetalitusel). Igatahes on nii «Tontla metsa» (kui ka «Udumäe kuninga») faabulast suur osa võetud L. Tiecki kunstmuinasjutust «Die Elfen» («Haldjad»); sealt pärineb kogu jutu algupool (kuni Savise motiivini). Ainult Tiecki juttu on seejuures tugevasti muudetud ja eestipärastatud. Vaeselapse nimi pole Tieckil mitte Els, vaid Marie ja haldjatütre nimi mitte Kiisike, vaid Zerina; nad lasevad end puude latvadel kõrgele tõsta ja kiigutada, sõidavad paadiga tiigil jne.

Ometi pole siin tegemist otsese kirjandusliku laenuga, vaid ainult mõnede stseenide ümberjutustamisega. Üldiselt on Tiecki jutu esitusviis palju novellistlikum, Kreutzwaldi oma aga lihtsam ja rahvalikum, ka puudub tal rida Tiecki mitterahvalikke motiive. Jutu lõpu on Kreutzwald moodustanud jälle iseseisvalt. Robot Savise episoodiks on ta tarvitanud arvatavasti mõningaid rahvapärimusi pisuhänna tegemisest (vrd. jutt «Puulane ja Tohtlane»). Samuti tarvitab ta jutu lõpus rändmotiivi lindneitsist (või nõiutud loomast), kes haavatuna või surres saab uuesti inimeseks. Siiski tundub see järsk Else linnuksmoondumine ja kuningaprouaks lennutamine (oma varjatud erootilise sümboolikaga) eesti rahvaluule vaimule võrdlemisi võõrana ja literaarsena. Ka haldjariigi elu kujutus tundub rahvaluule jaoks paiguti liiga «peen». Kuid muidugi nägi rahvas sellist elu mõisas ja nii võis ka Kreutzwald seda kujutada üldiselt rahvalikus laadis; ta täiendas seda ainult soovunelmaga, et säärases maa-aluses «mõisas» kõik on ühetaolised, vabad ja õnnelikud.

Seega aitab ka «Tontla mets» väljendada orjastatud rahva igatsust jõuka ja õnneliku elu ning õiglase ühis-

[5] ERA II 38, 559/61 (59) < Viru-Jaagupi, R. Põldmäe, 1931 = O. Loorits, tsit. teos, lk. 135.

konna poole. Ja üsna ähvardavalt kõlab Kreutzwaldi hääl tema poolt loodud Savise kuju puhul. Ilmselt on ta tahtnud toonitada orjaelu tuimendavat ja loomastavat mõju, kuid ühtlasi ennustanud, et säärasest «tuimast orjast» oma kurnajale ja piinajale, «kui see meelt ei hakka parandama .... nuhtleja võib sündida». Jutus surmab puisest orjast väljuv uss südametu võõrasema, suuremat üldistust ei oleks tsensor läbigi lasknud. Aga tähelepanelikule lugejale oli selge ka autori kaugemaleulatuv mõte. «Ka inimestega oleks siin ilmas palju parem lugu, kui nad ahnuse pärast mitte kõiki andeid endale ei kisuks...» «Ahnus on inimeste kõige suurem viga!» üldistab Kreutzwald juba üsna selge viitega, kelle pihta see käib.

Kuigi «Tontla mets» oma saamisviisilt on Kreutzwaldi kogu kõige vähem rahvapäraseid jutte ja oma laadilt üks saksapärasemaid, teenib ta oma ideoloogilise suunitlusega ometi eesti talurahva vabadusvõitlust — ja üsna teritatud kujul. Haldjate unistustemaa kujutus ei tähenda siin ainult põgenemist argipäevast, vaid on üks «viljaka unistuse» vorme, mis aitab suunata ka tegelikku elu.

5. Vaeselapse käsikivi

(AT 565, 480)

Vaene orvutüdruk jahvab käsikivil. Soome tark kerjuse kujul annab talle räti, mis ümber pea mähituna laseb tal unes lennata maa alla, kust ta saab kirstu isejahvava käsikiviga. Kade perenaine avab kirstu, kuid sealt kargab välja tuluke, mis ta põletab. Peremees abiellub orvuga. Kirst kaob.

Jutu sissejuhatuse moodustab orvuelu kujutus, mis on nii rahvajuttudes (näit. AT 403, 480, 510, 511, 720 jt.) kui ka Kreutzwaldi muinasjuttudes üks tavalisemaid. Siin on Kreutzwald selle teostanud väga kujukalt ning eestipäraselt. Jutu enda aluseks on nn. imeveski tüüp (AT 565)[1]. Sellest tüübist on Hurda kogus 7 ja muis kogudes veel

[1] Bolte-Polivka II, lk. 438—440; Liungman, lk. 170; Schiefner, Mélanges russes IV, lk. 195—209; Löwe I, lk. 358. Vrd. E. N. Setälä, Sammon arvoitus, Porvoo-Helsinki 1932, lk. 237 ja 619.

vähemalt 8 teisendit[2], mõned nendest näikse olevat aga kirjandusest mõjustatud. Rahvusvaheliselt tuntakse juttu kogu Euroopas, aga ka Aasias, Aafrikas ja Ameerikas. Normaalkuju on Eestis umbes järgmine: rikas vend annab andeid paluvale vaesele vennale tüki liha (seasingi), kuid ise siunab «mine põrgu!». Vaene võtab seda käsku sõnasõnalt; keegi hall vanamees või puuraiuja juhatab talle teed ja soovitab liha eest vastutasuks põrgust nõuda vana käsikivi. Mees teebki nii («põrgut» ligemalt ei kujutata). Saadud käsikivi jahvatab talle putru, raha ja kõike, mida ta soovib. Rikas vend võtab käsikivi ära, kuid ei suuda selle jahvamist peatada ja uhetakse pudru- või supijõe poolt toast õue. Ta müüb imeveski laevakaptenile või kaupmehele. See paneb veski soola jahvama. Kuid et ka tema veskit peatada ei suuda, siis vajub laev soola raskuse all põhja. Käsikivi, vahel isegi ta tükid, töötavad ka vee all edasi ja selle tagajärjel on merevesi soolane.

Sama jutt on nähtavasti mõjustanud ka soome-karjala Sampo-eepost, kus samuti imeveski killudki meres edasi «jahvavad» või vähemalt maale igasugust õnne annavad. W. Liungmani arvates on muinasjutt imeveskist tekkinud idamaiste mõjude (näit. «Lauake, kata end» jutt) all Kesk-Euroopas. Mitmel Euroopa maal ja ka Eestis on sellega vahel kontamineerunud muinasjutt «Imekukk» ehk «Poolik kukk» (AT 715, Hurdal 17 teisendit, ka Kallas nr. 25).

Viimase järgi võtab härra (või rikas vend) vaeselt ära mingi kalli eseme (imeveski või raha) ega anna seda tagasi. Vaesel on aga (vahel ka põrgust saadud) vapper kukk, kes võtab kaasa teel vastutulnud teised loomad ja läheb rikka härra juurde kaebama. Ta pannakse kinni kanakuuti, lauta, talli jne., aga tema kaaslased (rebane, hunt) murravad kõik seal asuvad loomad ja ikka jälle laulab vabanev kukk «Kikurikuu! Andke kätte vaese mehe kivikene!»[3] Nii laulab ta isegi veel härra kõhus ja pääseb sealtki. Härra siis annabki vaesele ta kivi (või muu vara) tagasi.

Nagu Liungman[4] õieti tähendab, on siin tegemist üsna fantastilise jutuga, võib-olla isegi «Imelise abistaja» (AT

---

[2] Vt. ka Kallas, nr. 25.
[3] Vt. Kallas, lk. 294.
[4] Liungman, lk. 207.

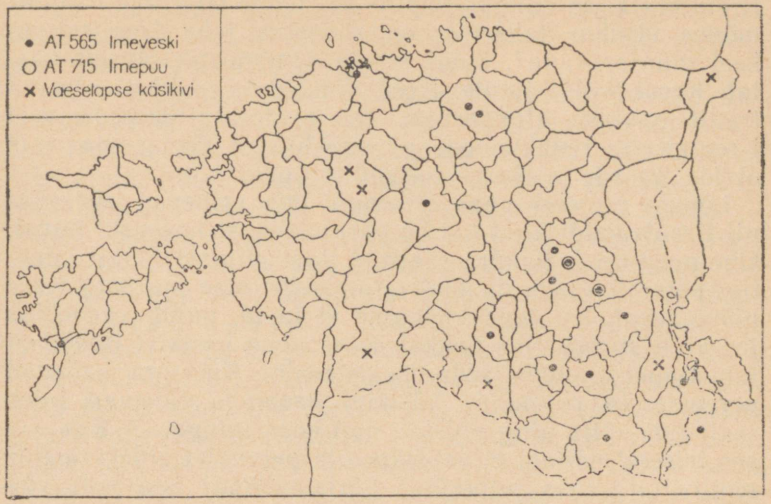

«Vaeselapse käsikivi» esinemise kohad

513) paroodiaga. Jutukese peategelane on sageli isegi p o o l kukke, niisamuti kui mõnes jutus pool inimest. Isejahvav kivi on temaga seotud ainult kirdepoolse Euroopa redaktsioonides, kuna tüüp ise võib olla lähtunud Lõuna-Euroopast.

Kuid peale nende kahe jutu on Eestist terve rida (vähemalt kümme) üleskirjutusi, millest enamik (8 teisendit) peaaegu täiesti ühte langevad Kreutzwaldi jutuga (Narvast, Tallinnast 2, Raplast 2, Saardest, Helmest, Räpinast, Vastseliinast, Setumaalt). Niisiis, kuigi seda redaktsiooni ei tunta kuskil naabermaal, võiks esialgu teha järelduse, et siin on tegemist mingi spetsiaalselt eestilise rahvajutuga, mida on tarvitanud ka Kreutzwald. Üksikasjaline tutvumine kõigi nende teisenditega ometi e i t õ e s t a s e d a o l e t u s t. Peakriteeriumiks on seejuures asjaolu, et neis ei esine ühtki ühisjoont, mis ei oleks võinud tulla ka Kreutzwaldi jutust. Mitmed neist vastavad viimasele aga isegi oma sõnastuselt ega ole nende kirjanduslikus algupäras kahtlust (nii näit. Tallinna koolidest 1928. a. saadud teisendid [5]). Osalt isegi sõnastuselt meenutavad

[5] E 74240 ja E 74250.

Kreutzwaldi ka näiteks Räpina ja Helme teisendid.[6] Ainult mõnes üksikus teisendis on sõnastus juba iseseisev ja keel murdepärane[7], kuigi nende sündmustik täpselt vastab Kreutzwaldi jutule. Need võiksid väga hästi olla ka traditsionaalse algupäraga, ent ei tõesta üksinda veel Kreutzwaldi redaktsiooni pärimuslikkust. Sedasama võib ütelda Saarde ja Narva teisendite puhul.[8]

Lõpuks on veel paar teisendit, mis erinevad süžeeltki nii Kreutzwaldi loost kui ka pärimuslikust imeveski jutust. Ühe neist on J. Sandra saatnud Vastseliinast.[9] Siin tahab tige pererahvas vaeslast jahvatamisega otse surmata. Kord pühapäeval, kui teda kirikusse ei lasta, palub vaenelaps jumalalt surma. Siis hakkab tema vana käsikivi iseendast jahvatama ja teeb seda ka edaspidi. Kui aga kadedad peremees ja perenaine käsikivi kasutada tahavad, tuleb sealt tuli välja ning põletab nad koos taluga. — Kas ehk see teisend näitab, et vaeslapse ja perenaist põletava tule motiiv on selles jututüübis pärimuslikud? See pole võimatu, aga siiski väheusutav. Ennem näib siin tegemist olevat mingi isikliku improvisatsiooniga, mille lähtekohaks on loetud või teiselt kuuldud Kreutzwaldi jutt. Teame muide, et J. Sandra ka muid Kreutzwaldi jutte on tundnud ja end lasknud neist mõjustada (vrd. «Pikse pilli» analüüs).

Tõenäolisem on pärimuslik algupära ühel Rapla teisendil, mille E. Poom on üles kirjutanud 1871. a. sündinud M. Praksilt, kes selle ütleb olevat kuulnud oma vanaemalt[10]. Vaenelaps korjab metsas seeni. Suure seene juure alt tuleb välja hall vanamees ja kuuldes, et vaenelaps end ainult seenekorjamisest elatab, kingib talle käsikivi, mis «jahvatab kõik, mis sul tarvis on». Jutu lõpp on üsna tõmp: «Üks võõras mees nägi seda ja tahtis omale ka jahvatada, kui ta jahvatas, siis käsikivi kukkus sinna seene auku ja kadus.»

Nagu näeme, on jutt säilinud väga puudulikult, arvatavasti on ta sündinudki mingist kontaminatsioonist: maaaluste haldjate perre kuuluva «seenekuninga» kuju on liitunud ebamäärase mälestusega pärimuslikust isetoot-

[6] ERA II 150, 570 < a. 1937 ja E 6755 < a. 1893.
[7] S 2301 < Setu, 1927; ERA II 200, 442 (5) < Rapla, 1938.
[8] E 35324 < a. 1898; E 62207 < a. 1927.
[9] H I 10, 300 (7) < Vastseliina, 1896.
[10] ERA II 211, 442 (4) < Rapla, 1938.

vast imeveskist (AT 565)[11]. Vaeselapse kuju võib siia sattunud olla nii Kreutzwaldi jutu mõjul kui ka mõnest pärimuslikust vaeselapse jutust.

Kõige enam eraldabki Kreutzwaldi juttu ja temast lähtunud suulisi teisendeid just maa alt toodud kirstu kujutlus. Rahvaehtsas imeveski-teisendis esineb selle asemel ikka ainult lihtne käsikivi. Viimast ei saagi kujutleda kinnise kaanega kirstuna, sest käsikivi sai ringi ajada ju ainult vastava püstiseisva käsipuuga, mille ots tavaliselt toetus lakke, s. o. ta pidi olema pealt lahti vähemalt töö ajal. Küll aga sobib kogu see kirstu kujutlus hästi tüüpi «Ketrajad kaevul» (AT 480, Hurdal 130 teisendit). Selles eesti ühes kõige levinumas muinasjututüübis saab kaevu või allika kaudu allmaailma sattunud ja seal mitmeid loomi ning üht vana naist aidanud hea vaeslaps tagasi tulles kaasa kirstu või laeka, mis on täis varandust. Sama teed läinud kõrk peretütar ei aita kedagi ja saab kaasa kirstu, millest kodus lahtivõtmisel kargab välja põletav tuli või keev tõrv. — Maa all või teises maailmas käimise ja sealt varanduse saamise ühisjoone tõttu on see jutt vahel kontamineerunud ka «Imeveski» tüübiga. Nii näiteks käsib ühes leedu redaktsioonis rikas vend vaest venda, kes temale pisut saialeiba kingituseks toob, selle leivaga põrgu minna; vaene lähebki, aitab seal hingesid nagu AT 480-s ja saab ühelt vanamehelt rikkaliku tasu; rikas vend teeb sama, kuid langeb ülbena kuradite ohvriks.[12]

Ei ole siis võimatu, et Kreutzwald ka rahvalt kuulis mõne teisendi, kus vaeslaps allmaailmast (resp. põrgust) aardekirstu asemel käsikivikirstu kaasa saab. Kindel see ei ole; sama kontaminatsioon võis sündida ka ainult Kreutzwaldi mälus (või isegi teadlikult?). Igatahes on tüübist «Ketrajad kaevul» Kreutzwaldi jutusse laenatud käsikivi-kirst, selle avamine, sealt väljakargav tuli ja kurja vastaspoole ärapõletamine. Põrgu nimetus on nii AT 565 kui ka AT 715 ja AT 480 mõnesse teisendisse tulnud hilisema moonutuse tagajärjel. Algupäraselt saadakse nii vaeslapse aardekast kui ka imeline käsikivi kas lihtsalt maa alt (s. o. rikkast surnute või maahaldjate maailmast)

---

[11] «Seenekuningast» vt. Grundzüge II, lk. 165 ja III, lk. 88. Vt. ka O. Loorits, Endis-Eesti elu-olu II, Tartu 1941, lk. 49.

[12] Aarne-Thompson, lk. 167, mt. 480 c+.

või mõnel muul imelisel teel. Vene teisendeis näiteks tuuakse imeveski otse taevast.[13]

Ent veel üks joon eraldab Kreutzwaldi juttu rahvaehtsaist «Imeveski» teisendeist: viimastes on see veski mitte ainult isetöötav nagu Kreutzwaldil, vaid ikka isetootev (veski asemel on vahel ka isetootev pada). Ka geneetiliselt näib ta sugulane olevat muinasjututüübi 563 («Lauake, kata end») isetootjatega. Muinasaegse inimese kõige algelisemad soovunelmad on ju tavaliselt kõige julgemad, kujutledes otse imeteel lauale tekkivat või suhulendavat toitu. Alles hiljem areneb reaalsuselähedasem tehniline fantaasia töövaeva kergendavast imevahendistmasinast. Näib, et meil on sellele arenguastmele jutu tõstnud alles Kreutzwald ise, pannes isetootva käsikivi asemele ainult isejahvataja, mis pealegi kinnisesse kirstu suletud — tarvitseb ainult terad avasse puistata ja töö algab! Nii jätkas Kreutzwald rahva tehnilist fantaasiat ka omalt poolt — ja nagu ette aimates uueaegse tehnika arengut.

Mis puutub kurjasse perenaisesse, kes kirstust lõõskavas tules hävib, siis on selle kuju toonud siia alles Kreutzwald — AT 480 õela võõrasema ja paljude tigedate perenaiste eeskujul, keda ta tundis teistest vaeslapselugudest ja vist ka tegelikust elust.

Nõnda põhineb siis «Vaeselapse käsikivi» oma elementidelt küll rahvapärimustel — kõigepealt muinasjututüüpidel 565 ja 480 —, aga uueks tervikuks on need ümber töötanud Kreutzwald. Just siin on alust eriti imetleda selle ümbertöötuse osavust, nii rahva- kui ka kunstipärasust. Oma laadilt võiks see jutt olla ka täiesti rahvaehtne muinasjutt. Ja ta on saanudki pärimuslikuks jutuks, millest on hulk uusi rahvapäraseid üleskirjutusi. Peamiseks levitajaks on olnud C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamat», mille teise ossa «Vaeselapse käsikivi» oli võetud juba aastast 1875 ja mis mitmekümne aasta jooksul kümneis tuhandeis eksemplarides rahva hulka läks, kõnelemata hilisemaist lugemikest.

Kujutades rahva rasket orjatööd ning ta igatsusi sellest pääsemiseks etteaimatavate masinate abil, võideldes kurjuse ja sotsiaalse ülekohtu vastu ja tehes seda rahvalikus stiilis, tõestab Kreutzwald siin paremini kui kuskil mujal, et ta on saanud ehtsalt rahvalikuks loovaks «jutumeheks».

[13] Vt. Afanasjev II, nr. 188, lk. 35 jj. «Петух и жерновцы».

6. Kaksteistkümmend tütart

(AT 332, 510)

Kehval vabadikul on 12 tütart, kel allikahaldjas ristiemaks. Iga neiu saab temalt abielludes hea kaasavara — 100 hõberubla. Üks ahne väimees nõuab rohkem. Kohus süüdistab vabadikku nõiduses. Sauna asemele tekib äkki loss, kus ristiema ütleb enda olevat tuulekuninga poja ebaseadusliku naise, kes oma 12 tütart vahetanud vabadiku omadega. Kaebaja väimees aheldatakse 700 aastaks kuldmäkke.

Nagu teised rahvad, nii pidasid ka muistsed eestlased vett pühaks ja püüdsid teda endale heatahtlikuks muuta, tuues antropomorfiliselt kujutletud veehaldjale ohvreid.[1] Nagu mainitud juba «Tontla metsa» analüüsis, leidub ka Eestis pärimusi, et haldjad neile tehtud heateo eest rikkalikult tasuvad. Nii näiteks teevad nad, et haldja last hällitanud naise lastel ka pesemata alati puhtad riided seljas on.

Ometi pole siinsele jutule näidata eesti rahvajuttude seast mingit vähegi lähedast vastet. Ka tundub allikahaldja uhke kuju juba väliselt meenutavat mitte eesti-soome lihtsaid veeneide, vaid lääne-euroopa kirjandusest tuntud feesid ehk nümfisid (vrd. näit. AT 510 — «Tuhka-Triinu» ja Musäuse kunstmuinasjuttu «Kaevuhaldjast»). Ka meenutab siinse jutu algus vendade Grimmide muinasjuttu «Surm vaderiks» (AT 332). Kuigi viimast tuntakse ka Eestis (Hurdal 16 teisendit), on just Grimmide redaktsiooni algus lähedane Kreutzwaldi loole: sealselgi kehvikul on juba enne 12 last ja kui talle sünnib 13., ei saa ta kedagi teist vaderiks, vaid palub esimest vastutulijat, kes osutub Surmaks (vrd. ka «Kivialuste ristitütre» ja «Õnnemunakese» algused).

Haldja ristilapse motiiv on üldiselt küll Eestiski rahvapärane, näiteks muistendis «Näki ristitütar»[2]. Kuid näki kuju üldse on võrdlemisi uueaegsete laenude tagajärg. Ja vähemalt Kreutzwaldi haldja «raksatav» esinemisviis,

[1] Eisen, EM I, lk. 104.

[2] M. J. Eisen, Näkiraamat, Tallinn 1922, lk. 114 (Suure-Kõpust). Vrd. EKmS aastaraamat 1879, lk. 54—57 ja lk. 63—66 (mis aga ei näi olevat päris rahvaehtne).

ülivägevus ja tema säärane kohtumõistmine inimeste üle on eesti loodusvaimudele võõras. Ei ole meile omased ka nii arenenud perekondlikud suhted eri haldjaliikide vahel, nagu siin tuulekuninga ja allikahaldja sala-abielu ja nende vallaslapsed. Kõik see juhib pigem Lääne-Euroopa ja antiikse mütoloogia maailma. Muide, ka allikahaldja tütarde vahetamine talulastega ja siis jälle tagasivahetamine tundub mitte-eestipärasena, ühtlasi liiga keerulisena, peaaegu tarbetuna ja isegi muinasjutus väheusutavana: kas haldjariigis kuni meheleminekuni üleskasvanud neiud sellest tõesti midagi ei mäletanud?

Nii näikse see jutt olevat kombineeritud võrdlemisi vägivaldselt, üsna vähestest eesti muinasjutu- ja muistendimotiividest lähtudes. Palju rohkem sisaldab ta saksa muinasjuttudest meeldejäänud jooni, mis annavadki jutu süžeele üldilme. Võib-olla on teda ka otseselt mõjustanud mõni seni veel tundmatuks jäänud saksa jutt. Kreutzwald on laenatud motiive täiendanud rohkete omapoolsete lisadega, näiteks piltidega omaaegseist nõiaprotsessidest (samuti nagu jutus «Udumäe kuningas») ja ahnuse karistamisest.

Kokku võttes on «Kaheteistkümne tütre» algupära küllalt kahtlane ja tema ülesehituski, nagu nägime, kaunis kesine ja väheusutav. Ta on õigupoolest kunstmuinasjutt ja laadilt mitte just eestipärane. Aga temassegi — eriti algusse — on Kreutzwald liitnud paiguti päris ilmekat eesti taluelu kujutust. Ja teda kannab rahvalik, humaanne ideoloogia, ahnuse ja kadeduse hukkamõist ja lihtsa elu ning ausa töö eeskujuks seadmine, kuna: «kaevu vesi kosutab su lapsi paremini kui kõige kallimad road» ja «suuremat uhkust ei pea neil tüdrukupõlves olema, kui kõige puhtamad särgid ja rätikud äri- ja pühapäeval».[3]

7. Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis

Orvupoiss põgeneb tigeda perenaise juurest, rändab halli vanamehe nõuandel 7 aastat ida poole, kuni jõuab kõrge mäeni. Sealne peremees valvab põrgukoeri, kes oma koopast pääsedes hävitaksid maailma. Poiss teenib teda mitu aastat, siis põgeneb imehobusel.

[3] EREJ 1953, lk. 68.

Jutu saamislugu on üsna omapärane ja võiks öelda, et salapäranegi. Akadeemik A. Schiefner avaldas aastal 1859 Peterburi Teaduste Akadeemia väljaandena pikema uurimuse tatari kangelaseeposest, kus esitatakse kangelaslaul «Ala Kartaga»[1]: Jenissei ja Sajaani mägede vahel valvab Jedai-khaan 7 koera, kes mäes raudukse taga ahelais ja kelle vabanemisel hukkuks maailm. Noor kangelane Ala Kartaga võitleb Jedaiga ja tapab ta, koerad kisuvad end lahti, kuid Ala Kartaga püüab nad uuesti, 2 võtab ta endaga, 5 aga jätab teiste sangarite valvata. Need 5 pääsevad kord lahti, kuid oma tuulkiirel hobusel saab Ala Kartaga nad uuesti kätte ja tapab nad.

9. juunil 1859 kirjutab Kreutzwald sellest Schiefnerile: «Eile õhtul alustasin 5. laulu ja polnud just vähe üllatatud Jedai-khaani viiest aheldatud koerast[2], sest sellesarnane idee esineb ka ühes eesti muinasjutus. Niipea kui pisut rohkem aega saan, peate selle ennemuistse jutu saama. Kui ma Teie artiklit edasi lugedes satun hiljem samasuguste analoogiate otsa, oleks mul heameel need Teile teatavaks teha.»[3] 14. augustil täiendab ta seda: «Peale hiljuti tähendatud suguluse Teie tatari kangelaslugudes kirjeldatud koertega pole ma midagi muud leidnud, mis minu koduste muinaslugude helidega kooskõlas oleks. Asjassepuutuvast peate lähemal ajal saama kokkuvõtte, sest kogu muinasjutt on jutustatud liiga laialivalguvalt ja harilikul viisil, tema edasiandmine oleks ilmaaegu ajaraiskamine.»[4] 1859. aastal 14. septembril saatiski Kreutzwald Schiefnerile siinse jutu (mille ta ütleb üles olevat kirjutanud Viru rannast) kui tähelepanuvääriva paralleeli maailma hävitavate koerte kohta «Ala Kartagas». Schiefner on jutust vaimustatud[5] ja avaldab ta kohe pealkirjaga «Zum Mythus vom Weltuntergange» Teaduste Akadeemia Bülletäänis.[6] Ühtlasi leiab ta sel-

[1] A. Schiefner, Heldensagen der Minussinschen Tataren rythmisch bearbeitet, St. Petersburg 1859, XLVIII+432 lk.

[2] Kreutzwaldi kirjade eestikeelses tõlkes esineb siin küll «aheldatud käest», aga siin on ilmselt tegemist algupärandi valestilugemisega: «Hünde» ja «Hände» on vahetatud kui kirjas väga lähedased!

[3] Kirjavahetus III, lk. 114.

[4] Sealsamas, lk. 120. Ka selle kirja tõlkimisel on sõnast «koertega» saanud «kätega».

[5] Schiefner Kreutzwaldile 24. IX 1859 = Kirjavahetus III, lk. 125—126. Kreutzwaldi enda saatekiri pole säilinud.

[6] Bulletin XVI, 1859, lk. 449—456 ja 562—563 = Mélanges Russes IV, 1859, lk. 7—18.

les «muistse põhjamaade mütoloogia kõige kaunimaid jäänuseid. Siin on selgeid Odini müüdi elemente, mis on läbisegi paisatud. Pootshaak koos lähkriga on õnnistustjagava jumala anded; tuulisjalgne täkk on Odini Sleipnir; Sleipniri ema, mära Svadilfari vedas suuri rahne ehituse jaoks, nagu eesti müüdis kuus paari musti härgi. Raudkang meenutab Odini keppi Gungniri. Kobrulehel on soome keeles nimeks ka Ukon lehti ... järelikult viitab seegi müüdile».[7]

Hilisemad uurijad pole sellest Kreutzwaldi jutu mütoloogilisest sisust aga kaugeltki nii vaimustatud. Tõsi küll, skandinaavia mütoloogia mõju Eestis ei saa me eitada nii kategooriliselt, nagu tehakse Kreutzwaldi kirjavahetuse kommentaaris.[8] Ent ka Kreutzwaldi jutu andmed ise ei tarvitse olla rahvapärased. A. Olrik samastab need tatari ja Kreutzwaldi jutu koerad «Edda» maailmalõpukujutuses «Võluspas» esineva koera Garmiga, samuti hunt Fenririga, kes viimasel päeval ahelast pääsedes neelab jumal Odini.[9] Tatari ja eesti jutud on Olriku arvates muidu täiesti erinevad, kuid sisaldavad rea sarnaseid mütoloogilisi momente: nimelt 1) maailma hävitavad koerad, 2) nende asukoht mäekoopas, 3) selle ees rauduks ja taha veeretatud kivid ning 4) püsiv valvur, kes asendub ajutiselt inimesega. Kuna nende lugude geneetiline side on kindel, muid teisendeid aga pole leitud, arvab K. Krohn[10], et Kreutzwald on jutu ise loonud tatari eeskujul. Olrik mainib küll ühe võimaliku vastena taani juttu «Karjapoiss Hansust», kes teenib õõnsas puus asuvat trolli, toites tema nelja kütkesolevat koera ja saades tasuks imeasju, millega ta võidab printsessi. Nii on eesti jutustaja Olriku arvates andnud edasi vaid jutu mütoloogilisi momente sisaldava alguse, on aga ära jätnud ta üldtuttava teise poole. «Nii pole eesti jutt seepärast mitte ebaeht, vaid ta on ainult ebatäielikult edasi antud.»[11] Kõigile kolmele jutule olevat ühine rahva arvamine, et maailma lõpp võib tulla mingite aheldatud koletiskoerte lahtipääsemise läbi. Seda motiivi olevat siis iga rahvas rakendanud isemoodi.

[7] Kirjavahetus III, lk. 126.
[8] Vt. sealsamas, lk. 127, 2 a.
[9] A. Olrik, Ragnarök, Berlin-Leipzig 1922, lk. 88 jj., 298 jj.
[10] K. Krohn, rets. teosele: R. Meyer, Allgermanische Religionsgeschichte. Göttingsche gelehrte Anzeigen, Berlin 1912, lk. 223.
[11] A. Olrik, tsit. teos, lk. 302.

Selle vastu väidab aga Krohn õigesti, et motiiv mitme ukse taha suletud ja välja kraapida püüdvaist koertest kuulub rahvusvahelisse jutusse «Petlik õde» (AT 315).[12] Tõepoolest ei maini Olrik, et esitatud taani teisendis koerte lahtipääsemine tähendaks ka maailma lõppu. Ja «Petliku õe» eesti teisendites (Hurdal 20 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 22 teisendit) ei ole koerad mingid koletised, vaid lihtsalt poisi aitajad, keda mingi nõid on ajutiselt kinni pannud ja kes sealt ennast vabastavad. Nii on kogu selle «paralleeli» tõestusjõud antud juhul üsna väheütlev.

Ometi ei tähenda see, nagu oleks Kreutzwaldi jutt täitsa ilma rahvaliku aluseta. Seda ei lase oletada juba viis, kuidas ta juhust Schiefnerile teatab. Assotsiatsioon eesti juttudega tekkis tal maailma hävitavate koerte kujutlusest ja neil on eesti rahvapärimustes tõesti vaste olemas. Tõenäoliselt tulid Kreutzwaldile siin meelde eriti Põhja-Eestis, aga ka saartel tuntud jutud koerakoonlastest, kes asuvat maailma äärel mingi väga kõrge mäe taga või ka Uraali mägede koobastes (või Kaukaasias) ja sealt kogu aeg välja kippuvat, et maailma ära hävitada.[13] Vene (vahel Türgi, vahel kõigi riikide) sõjaväed olevat seal alati valvel ega laskvat seda sündida. Teatakse ka koerakoonlaste üliväledaist imehobustest, kes võivat üles ratsutada isegi mööda kõrge mäe külge.[14]

Kujutlus koerakoonlastest või koera peaga inimestest (kreeka künokefaalidest) on rahvusvaheline ja igivana, põlvnedes arvatavasti juba totemismi ajajärgust, kus loomi peeti inimeste esivanemaiks. Üldlevinud ja vanad on ka kujutlused kuskil maailma äärel asuvaist koletistest, kes inimesi või isegi kogu maailma ähvardavat. Ka Eestis on kujutlus säärastest maailma hävitavaist koletistest üsna levinud ja tõenäoliselt üpris vana, igatahes palju vanem kui Vene-Liivi sõja või Põhjasõjaga ühenduses pajatatud lood «pardiajajatest» või «sissidest». Arvamine, nagu oleks koerakoonlase kujutlus tekkinud mingi kalmõki või tatari röövsalga nägemise mõjul, on tõestamata. Küll aga soodustasid pikaajalised sõjad ja

[12] K. Krohn, Skandinavisk mytologi, Helsingfors 1932, lk. 168.
[13] Näit. H II 41, 581 < Kihnu.
[14] Mag. Nooli-Aleksander [M. J. Eisen], Koerakoonlased ehk peninuki rahvas, Jurjevis 1899, lk. 34 jj. Vrd. Maailm, lk. 67.

maalaastamised sääraste kujutluste levimist ja tõeliste «sisside» ning igivanade «koerakoonlaste» kujude paigutist ühtesulamist. Muide, samad maailmalõpu-koletised on meil vahel ühte sulanud ka niisama igiaegse ükssilma — Polyphemose motiiviga (AT 1137, mis meil harilikult on seotud «rumala kuradi», s. o. Vanapagana kujuga). Nii näiteks räägitakse Jõhvis kellestki ühe silmaga Suur-Turgist, kes püüab maailma äärel asuvast suurest mäest üle saada, et maailma hävitada. Vahel ta on ahela otsas, ja kui ta sealt lahti saab, ei jaksa teda enam keegi hoida; vahel aga kippuvat ta mäest üles ja talle loobitavat vastu suuri kivirahnusid.[15] Veel lähemal rahvusvahelisele Polyphemose motiivile on ujuva hiiglase redaktsioon, kus (ühe silmaga) hiiglane ujub laevameestele järele ja haarab juba laeva pardast; kuid ta käsi raiutakse otsast.[16] Võimalik, et samade rahvusvaheliste maailmaääre- ja maailmalõpu-koletistega on mingis geneetilises seoses ka eelmainitud Ala Kartaga koerad.

Ometi ei tarvitse me seepärast sõna-sõnalt võtta Kreutzwaldi kinnitust, et ta on jutu kui sellise kuulnud Ranna-Virumaalt. Tõenäoliselt tuletas Schiefneri kirjutus talle meelde noorpõlves Virumaal kuuldud lugusid maailma äärel ähvardavaist koletistest (koerakoonlastest või koertest) ja nende valvamisest. Selle motiivi väljaarendamisel aga tarvitas ta nagu tavaliselt ka oma «meelelaekas» ja «mõttemõisas» säilinud teisi muinasjutuaineid ja võib-olla isegi (kas või alateadliku sugestiooni tõttu) mõningaid Schiefnerilt endalt loetud jooni. Muide, koerakoonlastest oli Kreutzwald kirjutanud «Inlandis» juba a. 1837 ja nende motiive kasutanud «Kalevipojas» (XVI lugu, sõit maailma otsa). Samade maailma ähvardavate koerakoonlaste või koerte ja nende vastu võitlemise motiiviga liitus tal nüüd (tõenäoliselt tatari jutu analoogial?) salapärase kurja peremehe ja tema juures teeniva noormehe motiiv; umbes samasugust oli ta kasutanud juba oma «Tänulikus kuningapojas» (<AT 313). Ka viimases peab ju poiss vahel talitama kütkes olevaid imeloomi, näiteks valget Kurathobust, kusjuures raskemad tööd sünnivad imeväel (nagu siinses jutus kivitõstmine).

---

[15] ERA II 37, 424 < Jõhvi; vrd. ERA II 28, 306 (56) < Lüganuse.
[16] ERA II 19, 343 < Kose. Vrd. ka Oskar Hackman, Die Polyphemsage in der Volksüberlieferung, Helsingfors 1904.

Säärasest liitumisest (mida võis toetada ehk veel mõni rahvapärimus) ongi vist kujunenud käesoleva jutu tuumik. Kõik muu võib olla selle tuumiku vaba väljamaalimise ja mujalt tuntud jutumotiivide juurdeliitmise tulemus: nii näiteks pikk reis päikese tõusu poole (just Uraalide taga ju arvati olevat koerakoonlased!) või eestipärasest olustikust võetud pilt vaeslapse elust kurja pererahva juures. Mitmes teiseski jutus tavaline — ja siia õigupoolest tarbetult üle toodud — on lugu hallist vanamehest ja kolmest imeasjast, — siin leivakott, lähker ja paat-kobruleht.[17] Mõnes rahvajutus aga müüb see vanamees poisile ka kolm kõikemurdvat koera (<AT 300, vt. «Õnne rublatükk»). Võib-olla on mõni joonekene Kreutzwaldi «mälulaekast» siia juurde siginenud ka loetud germaani mütoloogia mõjul, näiteks too tuulkiire ratsaniku kuju, keda Schiefner peab Odiniks (kuigi see võis tulla ka koerakoonlaste hobustelt või tatari jutust). See ei tõesta veel, et Kreutzwald kogu jutu oleks välja mõelnud alles tatari jutu aineist, nagu oletas K. Krohn. Jutu ligemaks väljamaalimiseks on Kreutzwald tarvitanud ka uueaegseid kujutlusi, näiteks kõneldes härgadest, kes «olid rohkest kaks korda nii suured kui kõige suurem Sirkase härg». Viimane nimetus käis omal ajal nn. ukraina härja või üldse nuumhärja kohta ja on üsna rahvalik (vrd. Wiedemanni sõnaraamatu väljend «sirkasis olema» = nuumhärgi hooldama). Aga igatahes pole see väljend kuigi vana.

Et Kreutzwaldi jutt sellisena ei ole pärimuslik, sellest kõneleb ka tema ülesehitus. Nagu Olrik õieti märgib, pole see küllalt muinasjutupärane, kuna kangelase tasu nii suurte pingutuste ja seikluste eest tundub liiga väike ja lõpp on kuidagi väheümardatud. Nõuandva vanamehe ja kolme imeasja motiiv on, nagu öeldud, siia toodud peaaegu tarbetult ega ole neist tähtsaist asjust hiljem üldse juttu. Ka ilmatu suur uss, konn ja kotkas tunduvad teema seisukohalt vähetarvilike lisandeina, kuigi nad aitavad tõsta imepärast tundetooni.

Muudele võrdlemisi kulunud motiividele annab huvitavuse alles valvatavate koerte apokalüptiline kohutavus ja nimelt seetõttu saab tervik uue ja värske ilme. Ka sissejuhatav taluelu kujutus on rahvaehtne ja oma naturalist-

[17] Vrd. AT 563, 564, vt. ka Löwe I, lk. 359.

liku värvirikkuse tõttu üsna ilmekas. Siingi paljastatakse rahvaluules ja eriti Kreutzwaldil sageli esinevat ihnet ja tigedat perenaist, kes ühe lehma puudumise pärast karjapoisi on valmis «peeneks tampima» (muidugi ei tohi seda kõnekäänulist ähvardust võtta tõelise tapmistahte väljendusena, nagu on tehtud). Teiseks tundub Kreutzwaldi enda ideoloogilist rõhuasetust tooniluses, et valvur ise peab oma kohust täitma, mitte seda sulasele veeretama. Muide, kogu see stseen näib olevat Kreutzwaldi enda looming. Siingi kõneleb Kreutzwald kui demokraat, kes ei salli parasiite ka kõrgete ametikandjate hulgas, vaid nende töölepanemiseks survetki soovitab. «Kui tal enam võõrast sulast ei ole, küllap ta siis pikast unest võõrdub ja oma ameti eest hakkab hoolt pidama.»

8. Puulane ja Tohtlane

(AT 1180)

Ihne peremees soovib töölisi, kes ei sööa. Targa õpetusel kutsub ta ristteele «Vana Peremehe», kes kolme veretilga vastu annab talle puust tehtud poisi ja kasetohust tüdruku. Need töötavad söömata 2 korda 7 aastat, pärast seda aga kaovad; peremees leitakse kägistatult ja raha on muutunud kaselehtedeks.

Lugu kuulub oma hinge kuradile müünud inimestest vestvate rahvajuttude rühma (AT 1170—1199).[1] Tema algupoole eeskujuks on aga üldtuntud muistendid pisuhänna ehk krati tegemisest.[2]

Kajastades viletsuses elava rahva igatsusi jõukama elu järele, olid need kratilood meil väga levinud, kuigi põhiliselt vist alles keskajal germaanlasilt laenatud, nagu näitab juba krati nimigi (rootsi skratt). Ka neis tarvita-

[1] Küsimusse võiks tulla ka tüüp «Salanimega aitaja» (AT 500, Hurdal 16 teisendit), kus aga kurat *ise* ära teeb mingi raske töö, kuid palgast ilma jääb, sest et tema nimi ära arvatakse.

[2] Vt. Mag. Nooli-Aleksander [M. J. Eisen], Krati raamat, Narva 1895 ja Grundzüge I, § 74. Viimases o'etab O. Loorits, et krati kujutlus on lähtunud varasemast irdhinge kujutlusest; esmalt arvati, et surnu hing tulekerana minema lendab, siis aga, et nii ka mõne elava inimese hing võib ringi lennata ja kraami koguda. Edasi on need kujutlused segunenud kuradi kujutlusega (lk. 280).

takse imeväelise olendi tegemiseks vanu viiske, vihtu ja muud rämpsu, vahel ka puukände. Kuid meie kratimuistendid kõnelevad enamasti ainult lendavaist ja võõrast valmisvara kokkuvedavaist tontidest. Ainult harva esinevad neis ka raskeid tööülesandeid täitvad «teenivad kratid», paharetid või vaimud (vrd. Goethe ballaad «Zauberlehrling»), kellest lahti saadakse ja seega oma hing päästetakse päris võimatute ülesannete andmisega, nagu näiteks sõelaga vee kandmine (AT 1180) või liivast köie keerutamine (AT 1174, Hurdal 11 teisendit). Mõnikord esineb rahvapärimustes ka tavalisi «töökratte», kes lihtsalt aitavad perenaist ta majapidamistöis[3], esineb isegi ostetud tööpuuke[4]. Mõni neist valvab koguni teiste tööliste virkuse üle[5], kaitseb ja hoiab karja või teeb kõik tööd söömata.

Peale ülalmainitud muinasjututüüpide on nähtavasti just sellised töökrati kujud olnud Kreutzwaldi loo lähtekohaks. Võideldes igasugu ülekohtu vastu, loob Kreutzwald sel alusel terava, küla rikaste vastu suunatud satiiri. Nagu juba vaadeldud «Tontla metsa» Savise kujus, esitab ta neid robotlikke töökratte lihtsalt tuimaks muutunud orjade võrdkujuna, kes kõige paremini rahuldaksid ihnutsejate ja ahnitsejate peremeeste soove. Siingi kasutas Kreutzwald niisiis rahvapärimuse üsna aktuaalseks uudisloominguks — liites hingemüümise motiivi ja krati sünnilooga rahvanaljandite taluperemeeste soovkujutelmad ideaalseist töölistest, kes töötavad palgata ja söögitagi. Nii on Kreutzwaldi muinasjutu peremees otsekui Kitzbergi Mogri-Märdi ennetaja ning eeskuju. Ka muidu on jutus head sotsiaalset pilget. Ühtlasi leidub siin ka viide ihnuse ja ahnuse kui sellise traagikale — ahnitsemise järkjärgulisele kasvamisele, mis varem või hiljem toob kaasa ahnitseja enese ja ta vara hukkumise. Tähelepandav on ka arusaamine orjatöö tuimendavast mõjust, millest kõneldakse juba Homerose «Odüsseias» (XVII lugu, v. 322 jj.).

Nii on käesolev jutt Kreutzwaldi kogus üks kõige elulähedasemaid, mille probleem XIX sajandi jooksul muutus järjest aktuaalsemaks. Tema alusel lõi Jakob Tamm oma

[3] Näit. H I 5, 227 < Tõstamaa, 1894; H II 73, 659 jj. < Vastseliina, 1906.

[4] H III 11, 173 < Rõuge, 1889.

[5] Näit. E X 488; M. J. Eisen, Krati raamat, lk. 96.

tuntud ballaadi «Odavad orjad» (1889), kus peremehe kuju on muudetud veelgi ajakohasemaks ja seega näidatud teed rahva ning Kreutzwaldi loomingu juurest nüüdisaja probleemideni.

9. Udumäe kuningas

Õitsiliste juurest eksib metsa tütarlaps, nimega Tiiu; ta satub tule juurde, mida ümbritsevad haldjad, ta on seal kaks ööd ja päeva. Koju tulles selgub, et ta on ära olnud 7 aastat. Tiiu abiellub, kuid käib igatsusest aetuna öösiti Udumäel. Mees avastab käigud, kaebab, kohus mõistab Tiiu nõiana tulesurma. Udumäe kuningas viib ta ära; küla põllud jäävad udukasteta ja viljatuks.

Jutt kordab ja arendab sama teemat mis «Tontla mets» ja põhjeneb seal esitatud vähestel rahvauskumustel. Udumäe nimetus võib olla Kreutzwaldi enda tuletatud, aga uduhaldjat tunneb mõningal määral ka rahvas, Eisen teab ta kohta veel nimetusi u d u e m a, u d u ä m m, u d u t ü t a r, soome vasteina aga *udutyttö*, *terhetär* või *terhenetär*, kes sõelaga udu maha sõelub.[1] Et haldjate või surnute maal viibimise aeg osutub näivast mitmekordselt pikemaks, on rahvusvaheline uskumus, mis esineb ka eesti muinasjuttudes (näit. AT 470 III) ja muistendeis (vrd. siin nr. 25 «Näkineitsi»).[2] Aga siinses sündmustikus on pärimuslikku üsna vähe. Jutt on oluliselt Kreutzwaldi kombineeritud. Alguses on Kreutzwald «Tontla metsa» m a r j u l i s t e s t s e e n i a s e m e l e toonud õitsiliste stseeni ja siis suuremal määral muutnud jutu lõppu. Ka siin on kasutatud osalt T i e c k i juttu «Die Elfen» ja nimelt «Tontla metsas» kasutamata jäänud jätku, õnnelikku haldjate riigis viibimist ja sealt tagasituleku motiive. Seejuures on paiguti Tiecki eeskuju jälgitud võrdlemisi üksikasjaliselt, kuigi mitte sõna-sõnalt. Võrdleme näiteks kohta tütarlapse kojujõudmisest (minu sõrendus — A. A.):

---

[1] E i s e n, EM I, lk. 108.
[2] Vt. Grundzüge II, lk. 267 ja III, lk. 48 ning 70.

«Zwei Männer gingen an ihr vorüber, die sie grüssten und sie hörte hinter sich sagen: «Das ist ein schönes Mädchen. Wo mag sie nur her sein?» Mit eiligeren Schritten näherte sie sich dem elterlichen Hause, aber die Bäume, die gestern voller Früchte hingen, standen heute dürr und ohne Laub, das Haus war anders angestrichen und eine neue Scheune daneben erbaut. Marie war in Verwunderung und dachte, sie sei im Traume; in dieser Verwirrung öffnete sie die Thür des Hauses, und hinter dem Tische sass ihr Vater zwischen einer unbekannten Frau und einem fremden Jüngling. «Mein Gott, Vater!» rief sie aus, «wo ist denn die Mutter?» — «Die Mutter?» sprach die Frau ahnend und stürzte hervor; «ei, du bist doch wohl nicht — ja freilich, freilich bist du die verlorene, die tot geglaubte, die liebe, einzige Marie!» Sie hatte sie gleich am einem kleinen braunen Male unter den Kinn, an den Augen und der Gestalt erkannt.» [3]

«Küla tänavas läksivad kaks meest temast mööda, keda ta ei tunnud. Isa õue väravasse jõudes näitas koht tal hoopis võõras, kus enne midagi ei olnud, seal kasvivad nüüd õunapuud, ilusad õunad puie külles. Ka maja näitas võõras. Seal astus üks võõras mees toa uksest, vangutas kui imestates pead ja ütles nõnda, et tütarlaps õue peal seda kuulis: «Üks võõras külatüdruk on meie õue peal.» Tütarlapsel näitas asi kui unenägu, siiski astus ta mõne sammu edasi, kunni ta ukse läveni jõudis. Üle ukse tuppa vaadates, nägi ta isa ahjupingil istumas, üks võõras naine ja noor mees istusivad tema kõrvas, aga isal olivad habe ja hiuksed üsna halliks läinud. «Tere hommikut, isa!» ütles tütar, «kus eit on?» «Eit, eit?» hüüdis võõras naene kohkudes. «Tule jumal appi! Kas sa oled kadunud Tiiu vaim ehk üks elav loom kui meiegi? Ega meie armas laps, kes seitsme aasta eest ära suri, ommetigi tõist korda võinud elusse tagasi tulla?» Tiiu ei mõistnud sest jutust midagi tähendada. Seal tõusis võõras naine pingilt jalule, kääris Tiiu särgi varukse ülesse, kus veike põlend arm käe peal oli ja hüüdis siis tütarlapse kaela hakates: «Meie Tiiu, meie surnuks nutetud laps, kes seitsme aasta eest metsa oli kadunud.» [4]

Nii kattuvalt jätkub jutt aga ainult Tiiu abiellumise ja tütre saamiseni. Edasi lobiseb Tieckil naine ise oma saladuse mehele välja, seetõttu kaob külalt kasteõnnistus ja

---

[3] Tiecks Werke, herausgeg. v. G. L. Klee, II B. Leipzig und Wien. Meyers Klassiker-Ausgaben. Lk. 92 jj.

[4] EREJ, lk. 54.

jutul on lõpp. Kreutzwald on selle asemel — samuti nagu muinasjutus «Kaksteistkümmend tütart» — kasutanud ajaloolisi pärimusi või pigemini kirjandusest saadud teateid nõiaprotsessidest, toonitades sellega enam külarahva süüd ja kiriku reaktsioonilist osa. Nõnda on kogu jutt dramaatilisem ja ka ideoloogiliselt laiema kandvusega.

Nagu «Tontla metsa» puhul, nii võime ka «Udumäe kuningas» jälgida, kuidas Kreutzwald kasutab kirjandustikke võõraineid: süžee pole neist üle võetud täpselt, vaid tugevasti muudetult ja ideoloogiliselt ümbermõtestatult, kõnelemata kogu sündmustiku ning tegelaste hingeelu väljamaalimisest. Näiteks eespool vaadeldud Tiiu kojujõudmise stseen on muudetud võrdlemisi eestipäraseks. Siinsed haldjadki on nagu kaugemalt nähtud kui Tiecki jutu või ka «Tontla metsa» omad ja liginevad sellepoolest rohkem eesti rahvapärimuste haldjatele.

Ent ka siin — ja veel enamgi kui «Tontla metsas» — on jutu emotsionaalseks põhimotiiviks inimese romantiline igatsus haldjate õnnemaale, s. o. üldise heaolu ja õigluse ühiskonda — kas või ainult unistustes. Nüüd aga lõpeb see igatsus praktilise elu seisukohalt traagiliselt, viies ta tundja tuleriidale. Põhjenduseks on «suure karja rumalus» ja kadedus, mis ei salli üksikute ergema tundeeluga inimeste erandlikkust, nende õnneunistusi. Kuid see ei tähenda, et autori enese elutunne oleks muutunud passiiv-müstiliseks. Just ümberpöördult! «Udumäe kuningas» on oma ideoloogiliselt sisult ja tundetoonilt palju aktiivsem, realistlikum ja võitlevam kui näiteks Tiecki literaarne, novellistliku stiiliga ebaühtlaseks tehtud «Die Elfen». Reaktsioonilise romantika «elustpõgenemise» propagandaks võib «Udumäe kuningat» tõlgitseda ainult siis, kui selles ei osata näha «viljaka unistuse» väärtust. Sellise «unistuskullaga» elu rikastamine on ikka olnud muinasjutu elulisi ülesandeid.

Stiililt ja kompositsioonilt on «Udumäe kuningas» palju ühtlasem kui «Tontla mets»; tal puudub viimase lõpu võlts butafooria ja elukujutuski on rahvalik ja ilmekas. Nii on temast saanud üks Kreutzwaldi populaarsemaid jutte.

«Udumäe kuningas» peituvaid lüürilisi tundeväärtusi on eriti esile tõstnud K o i d u l a samanimeline ballaad. Seal esineb tüüpiliselt unistusromantilisi väljendusi, nagu:

«Vaata ette, hellakene — jumalikke oled näind»
või
«Nende iluni ei külma ilma ilud ulata,
Murueide tütre lauluks jõua sõnad sulada.»

Traagiline kokkuvõte on seal umbes sama mis muinasjutus nr. 2 «Kuuvalgel vihtlejad neitsid» ja näiteks Lermontovi «Inglis»:

«Unustust ei iial leia, kes kord ilulättest jõi». [5]

See Kreutzwaldi jutust inspireeritud Koidula laul pole mitte ainult eesti esimene täisväärtuslik ballaad, vaid ühtlasi kogu romantilise elutunde üks õnnestunumaid väljendusi Eestis.

Teiseks on sama jutt inspireerinud eesti esimese laulumängu, P. Jakobsoni «Udumäe kuninga» (1888), mis omal ajal A. Wiera «Vanemuises» oli väga menukas. Kuid see teos on kunstiliselt palju vähem õnnestunud. Oma pealiskaudse käsitluse tõttu vastas ta tolleaegse väikekodanluse maitsele. Siin mõjus unistuste maailmas ilutsemine sageli pigem suigutavalt kui aktiviseerivalt.

10. Kergejalgne kuningatütar

(AT 513 A)

Keegi kuningatütar on tõotanud valida oma peiuks ainult selle, kes võidab ta jooksus, kaotuse korral raiutakse kosilase pea maha. Kuningapoeg, kes otsustab õnne katsuda, kohtub teel imevõimeliste meestega — kiirjooksja, teravsilmne kütt, erk kuulja (kuuleb rohu kasvamist), puude kergitaja ja veskite käima puhuja. Ta palkab need endale sulasteks. Jooksja võistleb kuningatütrega veetoomise-jooksus, kütt äratab jooksja tagasiteel unest, teravkõrv teatab kuninga salaplaanidest, puukergitaja viib tühjaks varakambri, veskipuhuja puhub sõjaväe õhku. Printsess alistub ja abiellub.

Nagu nägime juba jutu «Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm» puhul, vastab käesolev lugu võrdlemisi lähedalt rahvusvahelisele muinasjututüübile «Imeabilised» (ehk

[5] L. Koidula, Teosed I. Luuletused, Tallinn 1957, lk. 128—130.

«Kuus lähevad läbi kogu maailma», AT 513 A). Selle jututüübi esinemist Eestis ning ta normaalkuju tutvustasime juba eespool. Eesti normaalkujust eraldavad siinset juttu ainult mõned väiksemad seigad, mida on muutnud peamiselt Kreutzwald ise. Nii on tavalise talupoisi või vana soldati asemel kangelaseks võetud stereotüüpne kuningapoeg, nagu see esineb küll mõnes saksa teisendis.[1] Seeläbi aga väheneb rahvajutule omane kontrastsus ja võidu suurus. Nii saab küsitavaks ka kuningatütre jonnakas tõrkumine jutu lõpupoolel — kuigi Kreutzwald on seda ka psühholoogiliselt hästi motiveerinud, nimelt tütarlapseliku kõrkuse ja «sportlase» solvatud auahnusega. Eestipärane külmatooja-kübaramees on asendatud ülierga kuuljaga, kes esineb vahel sama jutu saksa vasteis. Jutu teeb keeruliseks ja uueaegsemaks jooksja uinutamine unerohuga. Eesti rahvajutus uinub ta ise, olles liiga kindel oma võidus, mõnes välisteisendis uinub ta varem joodud vägevast joogist[2]. Samuti on magaja pea alt paku äralaskmine asendatud puuoksa laskmisega tema ninale. Üldiselt on tehtud muudatused siiski rahvajutu laadile kohased ja aitavad omaltki poolt tõsta selle kunstilist väärtust.

Kõigepealt on ümbertöötuse eesmärgiks olnud lähtesüžeed välja arendada nii, et see jutuga «Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm» võrreldes ei tunduks liiga tuttavana. See taotlus ongi Kreutzwaldil üsna hästi õnnestunud: just siinne jutt vastab rahvajutu normaalsüžeele, eelmises on aga sellest ära kasutatud ainult kiirjooksja ning kaugelenägija kujud. Neilegi on seejuures antud sootuks teistsugused ülesanded: siin on nad ainult kosija abilised, seal aga iseseisvad tegelased vendade kolmikus, kellest jutt vestab enne üksikasjaliselt. Siinne kuningatütar on härraslikult kõrk ja kosilasele tige, sealne aga sootu teistsugune tüüp — heasüdamlik ja kosijat juba enne salaja armastav. Nii on teisendatud ka kõiki teisi põhijoontes korduvaid motiive.

Loo kunstipärasusele aitab tunduvalt kaasa Kreutzwaldi detailne elukujutus ja rahvalik jutustamisoskus, mis siin avaldub eriti lopsakalt. Mitmel puhul leiame humoristlikku või satiirilist esitusviisi, näiteks ühekülgsete talumees-vägilaste muigavas iseloomustuses, tütar-

[1] Vt. Bolte-Polivka II, lk. 79—96; III, lk. 84 jj.
[2] Vt. Bolte-Polivka II, lk. 86.

«Kergejalgne kuningatütar» (G. Reindorff, 1945)

lapse kõrkuse ja sõnaohtruse kujutuses, teiste kosilaste albi edevuse toonituses ja mujal. Esineb ka autoripoolset muhedat vahelekõnet, näiteks alglõigus: «Noh, sest ep oleks suuremat viga olnud, kui . . .» jne.

Kokkuvõttes võib öelda, et seegi jutt kuulub Kreutzwaldi kogu paremiku hulka.

11. Lopi ja Lapi

(AT 750 A)

Kehv abielupaar tülitseb. Võõras naine (haldjas) lubab täita kolm nende soovi. Aru pidades toovad nad külast vorstikeeduvett. Lapi soovib sinna ka vorsti. See ilmub. Mees vihastub, et esimene soov kulus nii tühisele asjale, ja manab, et see vorst jääks naise nina otsa. Nii sünnibki. Kolmas soov tuleb kulutada vorstist lahtisaamiseks.

Jutt lähtub vanast rahvusvahelisest tüübist «Soovid» (AT 750 A II, vrd. Bolte-Polivka II, lk. 210—229), kus legendilise tegelase poolt antud kaht soovi kasutatakse nii rumalasti, et kolmas soov kulub eelmiste heakstegemiseks. Seda alatüüpi tuntakse laialt Lääne-Euroopas, isegi Indias, Hiinas, Ameerikas jm., muuseas ka Leedus, ent Soomes, Lätis ja Eestis nähtavasti mitte. Hurda kogus leidub samast jutust küll 5 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 7 teisendit, neist ei vasta aga ükski mainitud alatüübile, vaid kuuluvad peamiselt AT 750 B alla. Erandiks on mõned uuemad teisendid, mis saadud Tallinna koolidest ja on ilmsesti kirjandusest mõjustatud. Meie rahvajutus õnnistab rändav kerjus või hall vanake (Jumal, Jeesus) lahket saunarahvast öömaja andmise eest nii, et iga nende alustatud töö on imeviljakas (näiteks kangas kasvab mõõtmisel, raha paljuneb lugemisel). Ahnel peremehel aga tuleb sama soovi kohaselt püsivalt oma roostetanud rahasid pesta või oma «asjal» kükitada.

On siis ilmne, et Kreutzwaldi jutu allikas pole eelmainitud eesti rahvajutt, vaid mõni kirjandusest tuttav redaktsioon. Selleks on «Kolm soovi», mis ilmus J. P. Hebeli teoses «Schatzkästlein», nagu osutab juba Kreutzwaldi enese viide.[1] Sama jutt ilmus juba a. 1844 tartumurdelises G. M[asingi?] tõlkes ÕES-i kalendris[2] ja võis sealt minna ka rahva suhu. Pole kahtlust, et Kreutzwald tundis nii tõlget kui ka saksa originaali (muidu poleks ta

[1] Kreutzwald Schiefnerile 10. III 1867 = Kirjavahetus III, lk. 390. Vt. ligemalt E. Laugaste, Kreutzwaldi muinasjutt «Lopi ja Lapi» EKirj. 1940, nr. 4, lk. 179—182; J. P. Hebels Sämmtliche Werke III B., Carlsruhe 1838, lk. 12—13.

[2] Mustine jut. (Kolm sõudmist). Ma-rahwa Kalender ehk Tähtramat 1844, lk. 32—36.

«Lopi ja Lapi» (tundmatu kunstnik, 1860)

viimasest kirjutanud Schiefnerile). Kuigi ta seda lugu võis kuulda ka eelmainitud kalendrijutu mõnelt ümberjutustajalt, on siiski palju tõenäolisem, et ta toetus isiklikule lugemisele või mälule. Vahe pole kuigi suur ega tähtis, sest siingi pole tegemist tõlkega, vaid täieliku ümbertöötusega. Hebelilt on üle võetud ainult jutu peajooned, süžeeskeem, kuid kõik detailid on välja maalitud iseseisvalt ja võrdlemisi eestipäraselt. Hebeli rumala pähkleid pureva noorerahva (Hans ja Lise) asemele on astunud tülitsev-torisev vanapaar, kellest eriti tigedat eite kujutatakse vägagi elulähedaselt; juurde on tulnud ka etnograafiliselt huvitav vorstikeeduvee toomine, samuti vorsti kinnijäämine nina otsa (Hebelil vurrudena nina alla) jne. Nii on «Lopist ja Lapist» saanud üsna algupärase ilmega humoristlik elupilt, millel ei puudu ka teatud psühholoogilised väärtused ja mõned elutargad üldistused, eriti jutu alguses. Igatahes ületab ta Hebeli poolt kuivalt sõnastatud saksa jutukese niihästi oma pikkuselt kui ka oma kunstiväärtuselt. Ei puudu ses humoorikas «vaikelu» pildis ka autori nukker kaastunne miljööle ja inimestele, kes — kas või oma rumaluse tõttu — «nagu oleksid mõlemad viletsuspõlve jaoks sündinud, sest ükski asi ei

läinud nende käes edasi». Selles on esile tõstetud tähelepanek, et ülivaesus rõhub inimese sageli saamatuks, nii et ta oma õnne ei oska haarata ka siis, kui see lähedal on. Seegi jutt on heaks näiteks, et Kreutzwald isegi võõrmaterjalist oskas teha rahvaliku eesti jutu, kuna tal oli ehtsat rahvajutumehe annet.

12. Kivialuste ristitütar

Noorik aitab metsas minestanud neitsit; see ennustab talle lapse sündi; hiljem tuleb ta lapsele vaderiks, annab sõrmuse, nõuab, et lapse nimeks olgu Maasikas. Kui ema sureb, viivad vaderineitsid tütarlapse enda juurde metsa, kus neil maa all on uhke «Kivialuse» mõis. 17-aastaselt peab Maasikas minema rändama, kaasas imekivid, millest saab tõld, teenrid jne. Vastu tulevad põdralehm, hunt ja karu; ta kinnitab nende külge oma tunnusmärgid. Tuleb suur madu; selle eest tõuseb ta põhjakotkal õhku. Madu neelab tõlla, kuid sureb, loomad moonduvad tagasi kuningaks, selle prouaks ja pojaks; ilmneb, et kivialused on nende tütred. Kuningapoeg kosib Maasika.

Ka selle «haldjajutu» algupära on üsna tume. Arvatavasti on ta Kreutzwaldi enese poolt kombineeritud samalaadsetest motiividest, nagu juba varem vaadeldud muinasjutud «Tontla mets» (nr. 4) ja «Kaksteistkümmend tütart» (nr. 6).

Nagu eespool nägime, on vähemalt jutu alguses esinev haldjaneitsi aitamise motiiv peajoontes võetud eesti rahvamuistendeist. Kui aga rahval marjuline aitab lihtsalt kiigutada haldjanaise mahajäetud last, siis on Kreutzwald (Lääne-Euroopa feejuttude eeskujul?) siia tagapõhjaks luuletanud tüli maa-aluste haldjatepere ja kurja metsataadi vahel. Paisutuse eesmärgiks on vististi suurema poeetilisuse taotlemine ja eesti mütoloogilise maailma näitamine väljaarendatud kujul.

Ka on siinne haldjaneitsite abi palju suurem ja imepärasem kui eesti rahvaluules. Selle näitamiseks on liidetud rida rändmotiive. Nii näiteks tuleb vahel tõld kuue hobusega halli vanamehe käsul kivi alt välja ka «Tuhkatriinu» jutus (AT 510).[1] Karuks moondunud peigmees

[1] Näit. H III 15, 222/7 < Jõelähtme; H II 9, 192 jj. < Haljala.

«Kivialuste ristitütar» (tundmatu kunstnik, 1860)

esineb ka näiteks tüübis «Koletis peigmeheks» (AT 425 C, Hurdal 3 teisendit); jututüübis 552 ja mujal esineb motiiv, et loomade külge kinnitatud märgid lasevad neid pärast inimestena ära tunda jms.

Näib, et Kreutzwald on omalt poolt juurde toonud uusi lisajooni ka kirjandusest: põhjakotkas põlvneb tõenäoliselt «Kalevalast», hiiglamadu meenutab Midgård-madu «Eddas» jne. Kahjuks tundub aga, et neid mujal niikuinii esinevaid motiive on siia kuhjatud mehaaniliselt, liiga palju ning kirevalt, enam fantastikat kui fantaasiat rakendades, nii et nad hästi ei taha sulada üheks tervikuks. Ei sobi hästi juba see, et imejõuliste haldjate osas esinevad 700 aasta eest kodunt põgenenud printsessid, kel on isegi kaasas mingi isikutunnistus, mis pastori kahvatama paneb! Ei vasta muinasjutu-loogikale seegi, et neil on küll

«Kivialuste ristitütar» (G. Reindorff, 1945)

imeväelisi kivikesi ja ettenägemise võimet, ent ei suuda ise vabastada oma nõiutud vanemaid, vaid kasutavad selleks Maasikat, kes puhuti langeb nagu kõrvaltegelaseks, toimides ainult käsutäitjana. Madu, kes on neelanud terve kuningriigi rahva, tundub selle muinasjutu laadi arvestades samuti liiga fantastilisena. Ja tema surma põhjuski jääb üsna lahtiseks — sest ei või selleks ju ometi pidada lihtsalt tõlla ja hobuste neelamist. Kõrvuti selle äärmise fantastikaga esineb jutu algupooles — näi-

teks talupoja varrude ja haldja kui «saksa naisterahva» kuju väljamaalimises — ka realistlikke jooni hilisest balti külamiljöost. Kuid tagapool pole jutu eestipärastamise püüe enam õnnestunud.

Kokkuvõttes tuleb «Kivialuste ristitütart» nimetada Kreutzwaldi kogu üheks nõrgemaks jutuks.

13. Nupumees

(AT 301 A, 531, 851)

Kungla kuningal ebaõnnestuvad suured ilupeod, sest tundmatu võõras tühjendab kaks korda kõik keedunõud ja toidulaod. Talunikul on 3 poega. Vanemad vennad ajavad noorema, Nikodemuse ehk Nupumehe, kodust välja. See saab kuninga toiduülemaks. Väike vanamees (paharet) tuleb toitu proovima, kuid N. nõuab temalt sõrmuse pandiks, lööb siis mehele kirvega pähe, riputab üles, peksab, kuni mees kukub ja maa alla vajub. N. läheb avatud ust mööda järele, röövib 3 tütarlapse abiga vanamehe majast soovetäitva vitsa ja hävitava mõõga, teeb silla ja tuleb üle mere, pilgates tagaajajat paharetti. Kuningakojas on vennad pärinud N. varanduse. Ta hakkab kokapoisiks. Vendade õhutusel saadab kuningas ta teist korda allmaailma hõbe- ja kuldsulgseid linde tooma. Nupumees saab hallilt vanakeselt konnakarbi, mille abil pääseb allilma ja toob linnud. Kolmandat korda saadab kuningas Nupumehe kuld-hõbe-köögiriistu tooma. Hallilt vanakeselt saadud kivikesed allmaailma maja korstnasse visatult purustavad pahareti eide; N. toob riistad; kahekõne rannas kordub veelgi. — Vennad tahavad Nupumeest hukutada; ta saadab kuningatütre ukse taha kuulama, kui nad teda laimavad. Vennad hukatakse, N. saab kuninga väimeheks.

Jutu aluseks on tuntud «Röövitud kuningatütarde» päästmise lugu (AT 301 A, Hurdal 23 teisendit, mujal veel vähemalt 23 teisendit).[1] Nende põhjal on jutu normaalkuju Eestis umbes järgmine: üks või kolm kuningatütart on röövitud; kolm meest (sageli vennad) lähevad neid otsima; keedavad metsamajas suppi; väike vanamees

[1] Vrd. K a l l a s, nr. 9.

sööb 2 korda katla tühjaks ja peksab keetjaid, alles kolmas (soldat) peksab teda ja sunnib teda näitama teed allmaailma. Kolmas kangelane läheb seda mööda alla (või lastakse köiega) ja leiab otsitud printsessid, keda valvab (3-, 6- või 12-pealine) madu (või maod või jälle paharet ise). Poiss joob jõuvett, tapab mao või teised valvurid, leiab soovetäitva vile (või muu pilli) ja mõõga; kaaslased tõmbavad kuningatütred maa alt välja, kangelast aga mitte. Too pääseb oma imevile (või kotka) abil siiski tagasi, paljastab petised ja abiellub päästetud kuningatütrega. Peajoontes sama põhiskeemiga on jutu rohked välismaised teisendid.[2]

Kuigi Kreutzwaldi jutu täpsemaid rahvavasteid pole teada, on tõenäoline, et ta siingi on rahvajuttu täiendanud mujalt laenatud motiividega. Kogu loo lähtekohaks on tehtud mitte printsesside röövimine, vaid katlatühjendamine ja Kreutzwald on selle ulatuse paisutanud päris fantastiliseks. Nii on aga moondunud ka jutu loogika, võiks öelda, et on murtud ta ideeline selgroog. Nüüd ei olegi allmaaneitsid enam röövitud kuningatütred, vaid nähtavasti vanamehe enda tütred, kellega allatungija vahel üsna paha nalja võib teha.[3] Muinasjuttudes tavaline nõiavitsake on siin spetsialiseeritud ainult sillategemiseks, kuna muude raskuste võitmiseks peab autor välja tooma juba liiga trafaretse «halli vanamehe» kuju. Ühtlasi on jutt mitte just päris järjekindlalt kontamineeritud teise tüübiga, kus kangelane peab mitmesuguseid raskeid ülesandeid täitma petlike kaaslaste valekaebuse tõttu (AT 531 «Õige ja võlts Ferdinand», Aarnel «Tark hobune»; Hurdal 12 teisendit). Sama motiiv esineb vahel jutus «Tänulikud loomad» (AT 554, Hurdal 60 teisendit). Hoopis mujalt laenatud või enese loodud on motiiv Nupumehe kivikeste muutumisest purustavaks kivikotiks. Üldse on Nupumehe kätte kuhjatud — vastupidi muinasjutu tavalisele ökonoomiale — liiga palju imeasju ja -abilisi (vits, sõrmus, mõõk, kivikesed, kott, konnakarp ja peale selle «hall vanake»!), nii et ta oma «nuppu» ei tarvitsegi palju rakendada. Muide, tema tarkuse näitamine vähimõistatuse puhul on võetud tüübist «Kuningatütar, kes ei suuda mõistatust lahendada» (AT 851, Hurdal 3 teisendit).

---

[2] Vrd. Bolte-Polivka II, lk. 297—318.

[3] Vrd. sama muinasjutu kasutamist «Kalevipoja» XV loos.

Ka siin on vähemalt jutu algupool võrdlemisi detailselt ja eestipäraseltki välja maalitud. Näiteks peotoitude valmistamine erineb ainult oma hiigelmõõtmete poolest endiste talupulmade ettevalmistusest. Lõpupooles häirib imemotiivide mehaaniline kuhjamine, aga oma kireva seikluslikkusega on see veel küllalt huvitav. Ideoloogiline rõhk on, nagu paljudes rahvajuttudeski, lihtsa talupoisi arukusel ja uljusel, millega ta võidab kõik raskused — ka oma reetlike vendade kiuste.

«Nupumees» ei tõuse Kreutzwaldi kogu parimate juttude tasemeni, aga ta on peajoontes rahvapärane ja küllalt loetav.

14. Haruldane naise truudus

(AT 882, 613)

Rikas kaupmees rebestab püksid, läheb neid parandama rätsepa juurde, armub selle tütresse ja naib selle. Võlglasest krahvi kahtlustuse peale veab krahviga kihla, et naine püsib truuna. Mehe äraolekul laseb krahv end kirstuga proua tuppa viia, varastab kaelakee ja näitab seda proua kingitusena. Kohtu otsusel visatakse naine kotiga merre, kaupmees ise pannakse vangi kergemeelse käelöömise pärast. Meri uhab naise randa, ta kuuleb kaarnailt, kuidas avada lähedase linna veesooni (kivi üles kangutades) ja tervendada kuningatütar (hiirepuljongiga). Ta teeb õpetuse järgi, saab kodulinna ülemvalitsejaks, paljastab krahvi pettuse ja andestab oma mehele.

Jutt vastab peajoontes rahvusvahelisele novellilaadsele muinasjututüübile «Kihlvedu naise truudusele», mis on tuntuks saanud eriti Boccaccio «Dekamerone» kaudu (AT 882, Hurdal 4 teisendit). Lõpupoolde on vahele liidetud motiiv tüübist «Tõde ja vale» ehk «Kaks rändajat» (AT 613, Hurdal 22 t.).[1] Sealt pärinevad kaarnate õpetused veesoonte leidmiseks ja haige arstimiseks. Hurda kogu teisendeist vastab Kreutzwaldi jutule enam-vähem täiesti J. Sandra üleskirjutus Vastseliinast, mis aga on Kreutzwaldi jutust mõjustatud.[2] Rahvusvahelisele normaalkujule

[1] Vt. Bolte-Polivka II, lk. 468—482.
[2] H II 61, 476/544 (5).

vastab rohkem Põide teisend.[3] Selles aetakse eelmainitud lepingu teinud mees ja naine mõlemad linnast välja, naine aga järgneb mehele mehe riietuses, saab ta «pealikuks» ja annab end hiljem temale tunda. Kreutzwaldi redaktsioonile lähemal, kuid peajoontes vist siiski rahvaehtne on Otepää teisend: kihlavedaja varastab kirstuga tuppa saades proua sõrmuse; proua järgneb mehe rõivastes oma abikaasale, hakkab pagaripoisiks, kuuleb kahe kindrali jutust kuningapoja arstimise abinõu, korraldab peo ja annab seal end mehele tunda.[4] Valga, täpsemalt Hargla teisendis on algus samasugune kui Kreutzwaldil, lõpupool aga erinev: toatüdruk varastab kuldkarika, kaupmees viskab naise merre, see pääseb; kuuleb kaarnailt, kuidas kuningapoja tervenduseks on vaja temale sööta kiriku põranda alla roti pessa pudenenud armuleib[5] jne. Umbes sedasama vestavad üks Ambla ja 3 Karksi teisendit.

Üldiselt on Kreutzwaldi jutu süžee seega rahvaehtne, kuigi pole võimatu, et ta üksikasjus on mõjutatud ka mõnest kirjanduslikust allikast. Jutu esitusviisis leidub tavalisest enam sentimentaalseid elemente, mis seda niikuinii «novellistlikku» juttu lähendavad «Jenoveeva» ja «Griseldise» taolistele rahvaraamatuile. Ja kahtlemata on siin väiksemaid lisandeid Kreutzwaldilt endalt, nagu muuseas hiirepuljongi keetmine ja peidetud piste J. V. Jannsenile, et see oma «tibukese laulu», s. o. Koidula «Ojamöldrit» kiidab[6].

Jutu nõrkuseks on, et ta tegevus toimub rahvavõõras, osalt isegi aristokraatlikus linnaseltskonnas ega paku juba seepärast palju võimalusi eesti olude kujutamiseks. Ka autoripoolne suhtumine, näiteks kaupmehe proua jenoveevaliku truuduse ja kannatlikkuse idealiseerimine, ei olnud just ajakohane. Väärtuseks võib lugeda «kõrgemasse seisusesse» kuuluva krahvi ja osalt ka kaupmehe moraalse madaluse paljastamist ja jutu uudset ning haruldast dekameronlikku ainet, mis laseb teda põnevusega lugeda.

---

[3] H II 18, 395/398 (8) < J. Trull.
[4] H II 31, 71/85 (3) < V. Vaher.
[5] H I 5, 157/64< J. Reiman.
[6] Vrd. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, Tartu 1910, lk. XII jj. Nende kirjade 1962. a. väljaandes sellele tähelepanu ei juhita.

15. Tuhka-Triinu

(AT 510 A)

Surev ema käsib tütart kurta oma häda tema haual kasvavale pihlakale. Tige võõrasema kahe tütrega panevad tütre orjatöösse. Pihlaka õpetusel aitavad kukk ja kanad tal korjata tuhasse pillatud läätsi. Kuningas korraldab mõrsjavalimise peo; sinna sõidab ka Tuhka-Triinu pihlakast ilmunud nõianeitsilt saadud tõllas ning ehetes ja ületab seal kõik oma iluga. Kuningapoeg armub Tuhka-Triinusse, kes lahkudes kaotab kinga. Kinga kutsutakse proovima ka Tuhka-Triinut; nõianeitsi oma kepikesega muudab ta väliseltki printsessitaoliseks. Ta abiellub kuningapojaga.

Jutt vastab samanimelisele rahvusvahelisele tüübile (AT 510 A), millest Hurdal on 17 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 40 teisendit, neist enamik Setust.[1] Nende põhjal näikse eesti normaalkuju olevat umbes järgmine: vaenelaps (ta nimeks on vahel harva Tuhkapuss, Tuhkapart, Tuhkapussija, Tuhatuukal, Toatuhkur) saab — vahel ka mõne heateo eest — abi «halli vanamehe» käest (või ema luudelt, ema lehmalt). «Hall vanake» toob oma imekepiga koputades herned või läätsed tuhast ja annab järgemööda kolm ülikonda, mille abil vaeslaps kolm korda võidab kirikus kuningapoja südame. Kiriku uksele tõrvasse jäänud väikese kuldkinga proovimise tõttu ta avastatakse. Võõrasõed raiuvad ise oma varbad maha, et jalad tema kuldkinga mahuks, ent kirikuteel tuleb see pettus avalikuks. Järgnevad tuhkapussi pulmad.

Esialgu jääb lahtiseks, kas on pärimuslik ka paigutine tuvide esinemine läätsekorjamise episoodis[2] või on see uueaegsem saksa (Grimmide kogu «Aschenbrödeli») või vene mõju. Ka puu istutamine ema hauale enamasti ei esine rahvateisendeis, küll aga Grimmidel. Niihästi eesti rahvateisendeis kui ka Grimmidel puudub nõianeitsi (fee) kuju, erandiks on üks setu teisend, mis on aga plagiaat Kreutzwaldilt.[3] Selle on Kreutzwald toonud arvatavasti mõnest kirjanduslikust allikast. Nii näiteks on siin võrd-

[1] Vt. Bolte-Polivka I, lk. 165—188 ja Kallas, nr. 40—42.
[2] Vt. näit. H II 36, 687/92; H III 3, 170/77 < Jüri; H, R 1, 339/40.
[3] S 13369 < Vilo.

«Tuhka-Triinu» (G. Reindorff, 1946)

lemisi lähedaseks vasteks Perrault' muinasjutt «Cendrillon», kus fee teeb tõlla melonist, hobused hiirtest, kutsari rotist, teenrid sisalikest. Kreutzwaldi nõianeitsi aga teeb

tõlla kanamunast, hobused hiirtest, kutsari põrnikast, teenrid liblikaist. Eesti rahvateisendeis ei leidu midagi sarnast. Perrault'l, samuti mõnes Skandinaavia teisendis nõutakse ka tütarlapse lahkumist peolt enne kesköödd.[4] Hurda kogus esineb seesugune nõue ainult ühes Kanepi teisendis, kuid see oma feelise «sinise valgusega» pidusaalis on ka muidu mõjustatud Kreutzwaldi jutust ega tule arvesse.[5] Eesti ehtsais teisendeis puudub ka motiiv kuke ja kanade abist, mis siia näib olevat toodud Lääne-Euroopa (või vene) tuvide eeskujul. Ebarahvalik või mitte-eestiline on Tuhka-Triinu ärajäämine teiselt ja kolmandalt peoõhtult. Kahjuks puudub aga Kreutzwaldil rahvapärane ning ilmekas motiiv varvaste raiumisest võõrasõdede poolt.

Ilmselt on siis Kreutzwald oma jutuks tarvitanud peale eesti rahvateisendite ka väliseeskujusid, nimelt kas otseselt või kaudselt Perrault' kogu. Sealt on ta võtnud või siis ise paisutanud ime- ja toredusefekte (fee ilmumine pidusaali) ning mõningaid sentimentaal-moralistlikke momente (vaeselapse süütuse, vaguruse, emaarmastuse jms. toonitamine). Kreutzwaldile omase avara väljamaalimise abil on kõik see heterogeenne ainestik ometi liidetud võrdlemisi ühtlaseks ja mõjukaks tervikuks, mille esitusviis on tema suure demokraatliku põhiidee vääriline. Eestipärast lokaalkoloriiti pole siin küll palju, kuid vähemalt jutustuse alguses toodud võõrasema ja võõrastütarde riiakus ning halvustav suhtumine vaeslapsesse on kujutatud nii elavalt ja rahvapäraselt, et seda kergesti võime ka eesti rahvajutu osaks pidada.

16. Paristaja-poeg

(AT 1148 A ja B)

Kurat teenib Paristaja-poega 7 aastat, et saada selle hinge. Enda päästmiseks varastab Paristaja-poeg magavalt Kõuelt tema «pikse pilli» ja annab selle kuradile. Et selletõttu saabub suur põud, teatab Paristaja-poeg loost hiljem Piksele, kes kaluri sulaseks riietatuna läheb allmaailma ja seal endale mänguriista uuesti tagasi petab.

---

[4] Vrd. Bolte-Polivka I, lk. 170.
[5] H II 52, 90/2.

«Paristaja-poeg» (G. Reindorff, 1945)

Jutu on nähtavasti Kreutzwald ise vabalt kombineerinud muinasjutust nr. 17 «Pikse pill», mistõttu ka tema kaugemat pärimusalust on otstarbekohasem analüüsida ühenduses viimasega.

«Paristaja-pojas» on Kreutzwald alguses kasutanud tuntud rahvajuttu kuradiga lepingu tegemisest ja kuradi piksekartusest (AT 1148 A, Hurdal 42 teisendit), lisanud omalt poolt Paristaja-poja nime (vist tuletatuna pikse «paristamisest», s. o. põristamisest), «soome targa», «põhja kotka» ja mõned teised temale omased detailid. Võrdlemisi

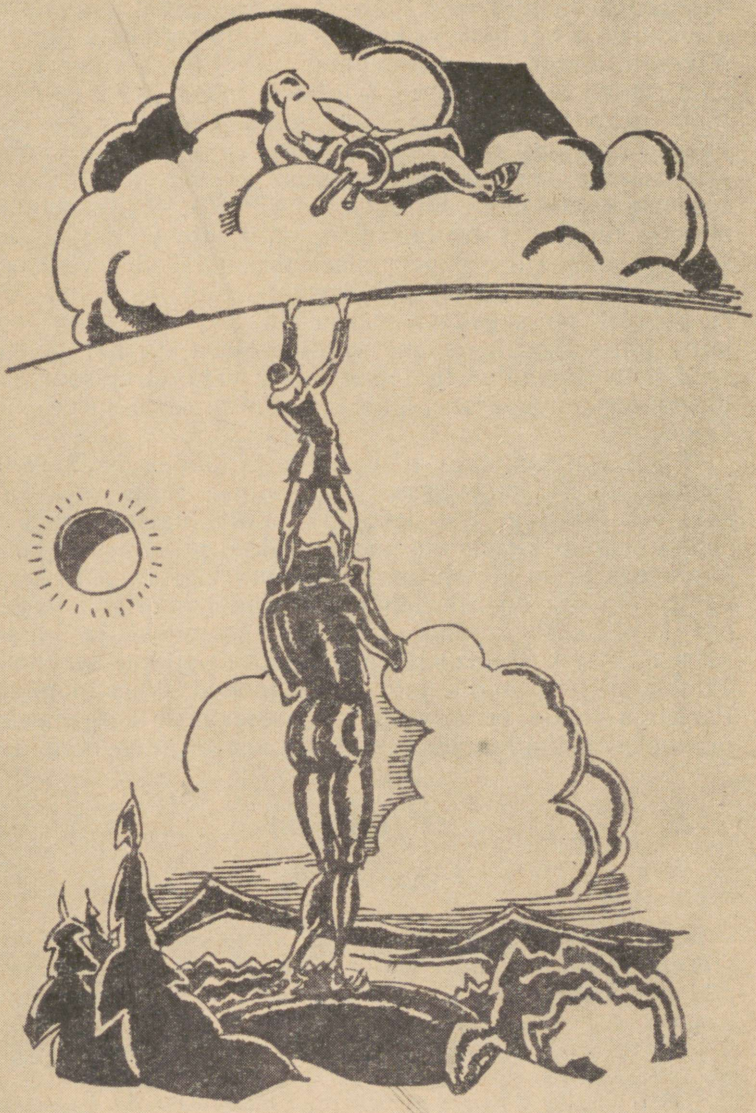

«Paristaja-poeg» (A. Roosileht, 1924)

ebaloogiliselt on ta Paristaja-pojast kui kuradi abitarvitajast teinud viimase abistaja ja lasknud tal hiljem oma kahepoolse mängu eest Kõue sulaseks saada. Vaevalt on pärimuslik seegi joon, et kurat Paristaja-poja oma õlgadel pilvedeni tõstab (kuigi rahvaluule vahel laseb inimesi taevani ronida hiiglapuud või hiiglauba mööda). Ka episoodi täiga peab W. Anderson Kreutzwaldi enda juurdetoodud jooneks, kusjuures tal võis eeskujuks olla mõni umbes samasugune kavaluse näide muis juttudes, näiteks imesõrmuse varastamine hiire poolt (AT 560).[1] Täi asetamine magaja ninale, et see oma käe kastilt ära võtaks, esineb ka ühes «maagilise põgenemise» teisendis.[2] See võib aga olla sinna toodud ka Kreutzwaldi jutu eeskujul, sest H. Schultz on sagedasti väheusaldatav. Usutavam, aga mitte päris kindel, on analoogiline kirbu või kärbse episood Setu teisendis.[3] Igatahes võib arvata, et episood sellisena on rahvapärane, kuigi ehk mitte koos pikse pilli looga.

«Paristaja-poeg» on näide sellest, kuidas Kreutzwald samast ainest kahesuguse väljatöötuse tõttu võis luua kaks eri juttu, millest kumbki küllalt lugemist vääriv. Ometi tundub «Paristaja-poeg» «Pikse pilliga» võrreldes kordusena ja on ülesehituseltki paiguti logisev. Jutu kõige huvitavam osa on rahvaehtne ja pisut humoristlik algus, kus kõneldakse kuradiga lepingu tegemisest ja kuradi piksekartusest. Kreutzwaldi panteistlik-deistlikule maailmavaatele on iseloomulik jutu lõpus toodud Pikri manitsus Paristaja-pojale, et igaveste looduseseaduste kergemeelne ja omakasupüüdlik muutmine tooks kaasa üldise õnnetuse.

17. Pikse pill

(AT 1148 B)

Kurat varastab Pikse une ajal tema müristamise pilli (torupilli). Pikne läheb kalur Lijoni juurde sulaseks; nad püüavad kalu varastava kuradi kinni ja peksavad, kuid

---

[1] Vt. W. Anderson, Zu dem estnischen Märchen vom gestohlenen Donnerinstrument, ACUT B XLV : 1, Tartu 1940, lk. 20.

[2] H II 67, 105 < Koeru, H. Schultz. Väheusaldatav on ka teisend ERA II 60, 277 < Vändra.

[3] S 61466.

lasevad ta siis lahti. See kutsub nad oma tütre pulma, kus proovitakse ka pikse pilli. Pikse enda puhumisel langevad kuradid minestusse. Lijon jääb vahemeheks jumalate ja inimeste vahel.

Jutt on vähemalt peajoontes rahvaehtne, ja ta aluseks on tugevasti ümbertöötatud tüüp «Paharet varastab Pikselt ta pikseriista» (AT 1148 B). See on üks neid väheseid Kreutzwaldi jutte, mida juba varem on rohkesti ning rahvusvaheliseltki uuritud, seepärast on siin huvitav anda nende uurimuste kriitiline kokkuvõte.[1]

Tüübist 1148 B on Eestis seni teada umbes 20 teisendit. Kuigi mitmed neist on mõjustatud Kreutzwaldi tekstist, võib ülejäänute põhjal siiski kindlaks teha rahvaehtsagi teisendi normaalkuju, mis W. Andersoni eelmainitud uurimuse põhjal on umbes järgmine:

Magavalt piksejumalalt varastab kurat tema pikseinstrumendi, mida kujutletakse muusikariistana. Pikne läheb end moondades kaluri juurde sulaseks (nad püüavad kinni võrgust kalu varastava kuradi). Kurat kutsub nad enda juurde pulmapeole (~ varrule); kaluri soovil toob ta seal hoobeldes välja peidetud piksepilli. Kuna ta ise sel mängida ei oska, annab ta kaluri palvel selle katseks «karjapoisi», s. o. Pikse kätte, kuigi keegi ahjul lamav kurat teda hoiatab ja küsib, kas külalisel mitte pole punased silmad, mis olevat Pikse tunnuseks. Saades pilli, mängib Pikne seda nii, et kuradid hävinevad. Ja siis lõpeb ka põud.

Setus on seda lugu räägitud ühenduses vene «piksepühaku» Iljaa (s. o. prohvet Eliiase) nimega: ühel kuumal päeval, kui Iljaa magab, käsi pikseriistal, hiilib vanakuri ligi, paneb kirbu või kärbse Iljaa suule ja näppab instrumendi ajal, millal Iljaa putukat peletab. Edasi näikse jutustajal Iljaa osa olevat ununenud ja ta räägib ainult sellest, kuidas paharet kalamehelt kalu varastab, siis pihlakast ristide tõttu võrkudesse kinni jääb ja kalamehe endale sulaseks kutsub. Järgnevad mõned Kaval-Antsu

[1] Vt. O. Loorits, Das Märchen vom gestohlenen Donnerinstrument bei den Esten. Sb. GEG 1930, Tartu 1932, lk. 47—121; W. Anderson, Zu dem estnischen Märchen vom gestohlenen Donnerinstrument, ACUT B XLV: 1, Tartu 1940, lk. 1—82; K. Krohn, Skandinavisk mytologi, Helsingfors 1924, lk. 202; Liungman, lk. 267; Grundzüge II, lk. 22—26.

lood (tapmiskatsed). Siis aga saab kalamees (varem tõenäoliselt Iljaa ise) peidetud piksepilli kätte, mängib seda, nii et kõik paharetid kaovad, ja maa hakkab jälle saama vihma ja kastet.[2]

Peale Iljaa nime on siin venepärane ka kalu varastava pahareti motiiv, kuna just Venes veehaldjas on sageli segunenud paharetiga. Tähelepanu väärib veel üks eesti jutt veehaldjast-paharetist, kes kalamehele tahab varrule tulla, kuid sellest keeldub, kui kuuleb, et teiste varruliste hulgas on ka «vana tumslangar» (s. o. trummilööja)[3] või «Müristuse Mats, Välgu Juhan ja Taeva trumm»[4] või «Taeva Trummel, Müristamise Mats, Välgu Joon»[5]. Ka lätlased nimetavad pikset «taeva trummeldajaks».[6]

Nii on meil pikse personifikatsioon, mida üksvahe püüti eitada, ikkagi rahvapärane olnud. Ja vähemalt käesolevat varguselugu võime pidada omaaegse tõelise müüdi jäänuseks. Nagu müüdid sageli, on seegi lugu algupäraselt etioloogilist laadi: pikka põuda püütakse seletada vana pärimusega, et keegi vaenlane on Pikselt pikseriista ära varastanud; järgnevat vihmasadu aga arvamisega, et ta selle riista jälle kätte on saanud. Võib-olla püüti selleks kunagi ka omalt poolt kaasa aidata trummipõristamise või torupilli mänguga.

Kreutzwaldi jutu otseseks aluseks on maamõõtja J. Lagose poolt a. 1853 ÕES-ile esitatud teisend, mis dr. W. Schultzi redigeerituna hiljem ilmus ka «Inlandis».[7] Lagose enda algkäsikiri on kaotsi läinud, kuid arvatavasti ei erinenud see palju «Inlandis» ilmunud redaktsioonist. Viimasest erineb Kreutzwaldi tekst aga ainult tublisti pikema ja detailsema väljamaalimisega. Lagose «trumm» on siin asendatud torupilliga, mida Kreutzwald pidas eestilisemaks kui trummi. Väherahvalik «Liioni» nimi on (Lagosel?) tekkinud kas läti «Lihgo» eeskujul[8] või tõe-

---

[2] S 61466 < Mäe v. Anderson peab seda teisendit Kreutzwaldi plagiaadiks, kuid selles võib kahelda, vt. Grundzüge II, lk. 25 jj.

[3] ERA II 57, 244 ja 267 < Kuusalu.

[4] H II 46, 676 < V.-Maarja.

[5] H II 39, 269 < Koeru.

[6] «debess bunguotajs», vt. O. Loorits, Tuuslar. Suomi V: 16, lk. 199.

[7] Inland 1858, nr. 6, vrg. 89 jj. Vrd. ka samas, vrg. 629, kus tuuakse J. Grimmi kiitev arvamus Lagose jutu kohta ja seotakse see Hymirsqvidaga «Eddas».

[8] Eisen, EM II, lk. 99.

näolisemalt rahvaliku Siioni ingli ja võib-olla ka rahvaliku Eliiase nime kontaminatsioonist[9]. Lagoselgi esineb lõppmärge Liionist kui vahemehest jumalate ja inimeste vahel, mille eeskujuks on rahvausundiline arvamus pühameeste, siis ka Eliiase vahetalitusest. Lagose lisandeiks on peale muu ka alglaused Pikse ja kuradi kemplemisest, millest Kreutzwald on arendanud pildi «kangete meeste» võitlusest maailma algaegadel. Arvatavasti olid tal seejuures eeskujuks kreeka (ja germaani) müüdid hiidude (titaanide) ja jumalate vahelisest võitlusest. Nii on ta aga vaistlikult tagasi tulnud samale algsituatsioonile, millest kogu see jutumotiiv tõepoolest juba paari tuhande aasta eest on lähtunud.

Nagu pärast pikki vaidlusi on selgunud, põlvneb «Pikse pilli» jutt peajoontes tõepoolest Kreeka müüdist (või on sinnagi juba laenatud Väike-Aasia rahvailt), milles Zeusi pikseinstrument varastatakse ja hiljem hiidude maalt kätte saadakse umbes samasugusel viisil.[10] Nimelt on see motiiv hellenistlikul ajal (V sajandil) põimitud Nonnose eeposesse «Dionysiaka». Seal peidab taevajumal Zeus oma välgu kuhugi koopasse, kust hiid Tyfon selle varastab. Kuid tal pole jõudu ise selle riistaga ümber käia. Zeus palub sangar Kadmost end ümber riietada karjaseks ja hiidu oma muusikaga ära meelitada. Kadmos mängib hiiu koopa ees nii ilusasti vilepilli, et hiid välja tuleb ja hooletuks muutub. Nii õnnestub Zeusil koopasse hiilida ja oma välk uuesti kätte saada. Teisendis kaebab Kadmos, et ta veel paremini tsitrit mängiks, kui mitte Zeus tema tsitri keeli (kõõluseid) katki poleks kiskunud. Tyfon toob selleks koopast välja kõõluse (välgu vibu nööri?) ja Kadmos annab selle Zeusile tagasi. Ka välguvargusele järgnev põud on kreeka ja eesti jutus ühine.

Sama vargusemotiiv, mida Nonnos oma eeposes on kasutanud, esineb ka ühes araabia muinasloos (aa. 1215—1363), kus peategelaseks on Muhamedi väimees.[11] Meie ajaarvamise esimesel aastatuhandel on see nähtavasti levinud ka põhjamaile, sest juba XII sajandil Islandil üleskirjutatud «Vanemas Eddas» varastab hiiukuningas Thrym(r) piksejumala Thori haamri, kes saab selle tagasi

[9] Vrd. Löwe I, lk. 194; Grundzüge II, lk. 23.

[10] Vt. U. Masingu käsikirjaline uurimus, mida ta lahkelt on lubanud siin kasutada.

[11] Vt. Liungman, lk. 267.

samasuguse kavalusega, minnes naiseks (Freyaks) riietatuna hiidude juurde.

Rootsis on lugu säilinud rahvamuistendina peaaegu samal kujul kui Eestis. Ka siin läheb taevavalitseja sulaseks kalamehe juurde, kutsutakse sellega koos hiidude peole või pulma, palub pikseriistaga hooplevalt hiiult selle enda kätte ja puhub nii valjult, et hiidude eluruum sisse langeb.[12]

Soome redaktsioon vastab eesti omale veelgi rohkem. Ka seal varastatakse pikseriist piksejumalalt, aga see läheb kuradi juurde sulaseks ja petab siis riista välja.[13] Rahvalaulu kujul tuntakse sama motiivi Rootsis, Taanis ja Norras, muistendina ka Lapis, Rumeenias, Siebenbürgenis, Taga-Karpaatias (Bukoviinas) ja oli tuntud ka end. Ida-Preisimaal. Taga-Karpaatias esineb Pikse asemel Eliias, kes kavalusega kuradilt välgu tagasi saab.

Kustkaudu on piksepilli varastamise jutt tulnud Eestisse, kas germaanlaste või slaavlaste vahetalitusel, selle üle on omal ajal palju vaieldud. Kuna eesti jutu normaalkuju peaaegu täiesti ühtib Soome ja Skandinaavia pärimustega, ei saa kuidagi oletada, et see oleks eesti rahvatraditsioonist sinna läinud; palju tavalisem on teatavasti vastupidine rändamine. Aga jutu kui sellise sünnimaa on kindlasti Idas. Ja Pikse asemel esinev Eliiase nimi nii Setus kui Bukoviinas (ja arvatavasti Eliiasest lähtunud Liijoni nimetus Lagosel) viitavad ka meil just idapoolsele laenule, kuigi esialgu pole Venest üleskirjutusi teada. Kas peame siis järeldama, et seegi muinasjutt, nagu mitmed teised, on meile tuttavaks saanud isegi *kahelt poolt tulles*? See on võimalik. Pole võimatu ka oletus, et jutt Bütsantsist tulles levis niihästi meile kui ka Skandinaaviasse mitte n.-ö. külast külasse, vaid koos kaupmeestega, kes mitme sajandi jooksul (eriti nn. viikingite ajal) pidasid elavat ühendust mööda suurt veeteed «varjaagidest Kreekamaani». Selle tee üks haru teatavasti läks üle Irboska ja Setumaa, sealtkaudu jõudsid meile ka esimesed teated ristiusust ja tõenäoliselt mõned hiljem Kalevipojaga seotud motiivid.[14]

---

[12] Vt. Liungman, lk. 267.

[13] K. Krohn, Übersicht über einige Resultate der Märchenforschung, FFC 96, Helsinki 1931, lk. 123.

[14] A. Anni[st], Kalevipoeg eesti rahvaluules, ACUT B XXXII : 1, Tartu 1934, § 39.

Oma «Pikse pilli» ülesehituses jälgib Kreutzwald ilmselt Lagose teisendit, kust on üle võetud terve rida lauseidki. Aga ka siin erineb ta oma algallikast tunduvalt, seda eriti oma detailsema väljajoonistuse ja rahvaliku fraseoloogia poolest. Küll pole see kujundus nii pikk ja novellistlik kui «Tänulikus kuningapojas». Aga võrreldagu kas või kujutust kaluripoisikese elust Liioni juures, või kalu varastava kuradi püüdmise ja peksmise stseeni — ja me viibime jälle ehtsas eesti külamiljöös oma reaalsete agarate karjapoistega, kuna kurat meenutab ahnet ja lolli mõisasaksa või peremeest, kes «sirutas käpad igale poole, kust saaki lootis õngitseda» ja «sealt põldudelt vilja lõigata, kuhu teised olid külvanud». Ehk ta küll veel ise käib teiste kalu varastamas, hoopleb ta võõraste ees oma lõpmata rikkusega. Kaval Pikne aga on väljas mitte ainult enda, vaid kogu rahva ja maa eest, mis närbub põua käes.

Nii võib ka veel Kreutzwaldi redaktsioonis aimata neid sotsiaalseid ja psühholoogilisi tegureid, mis seda ürgvana müüti kas või muinasloona on lasknud kesta läbi aastatuhandete ja levida nii paljudel maadel Väike-Aasiast Islandini. Väliselt «kristlikuks» kuradiks ja «hingepüüdjaks» saanud piksevaras on ju ka siin veel «vanapagan» ehk loodushiid, s. o. inimesele vaenulik loodusjõud, kuna loodushiidudega sõdivad jumalad nii Kreekas kui ka germaani mütoloogias ilmselt esindasid inimsõbralikke kultuurjõude, n.-ö. ideaalinimesi. Mitte asjata ei kanna skandinaavia piksejumal Thor alati käes haamrit, s. o. kõige ürgsemat tehnilise kultuuri tunnust; selle abil arvati teda ka välku löövat. Ja just selle varastatud haamri järele läheb Thor alla metsikute hiidude riiki. Sellesama igivana kultuurmüüdi kauge esindaja on ka meie «Pikse pill». Kreutzwald on vaistlikult jutule andnud osalt tagasi tema ürgse mõtte. Ühtlasi aga sünnib siin «kultuurvõitlus» juba sotsiaalsel pinnal — kavala tööinimese ja lolli ning ahne suurniku vahel.

Kokku võttes võib öelda, et «Pikse pillis» on rahvusvaheline igivana müüdiaines esitatud mitte ainult elavas, pildikas ja rahvalikus väljamaalingus, vaid ka huvitavalt eestipärastatud ning isegi sotsiaalselt aktualiseeritud kujul. Nii kuulub ka tema Kreutzwaldi juttude paremiku hulka ja on sealt omakorda läinud tagasi rahva suhu.

Oma mütoloogiliste elementidega vastas «Pikse pill» hästi omaaegsele muinsusromantilisele maitsele. Nii on

tema ergutusel loodud meie teine rahvaluulepärane kangelaseepos, nimelt M. J. Eiseni «Kõu ja Pikker» (1885). Kuigi selle kunstiline väljatöötus ja ideoloogiline süvendus jätavad palju soovida, on ta mainitud autori ilukirjanduslikust loomingust ometi ainus, mida ka veel tänapäeval võib huviga lugeda.

18. Rohkesti tasutud heategu

(S 37, AT 1148, 1166*)

Mees äratab pikse ajal metsas magava võõra; tasuks lubab viimane talle hädas appi tulla, kui mees koputab kõverale kasele ja küsib: «kas Kõver kodus?». Olles hiljem Soomemaal soldatiks, mees teebki nii, Kõver ilmub ja küsib oma poegadelt, kes neist on kiirem. Esimene poeg on kui lind, teine — kui tuul, kolmas — kui mõte. Viimane poeg viib mehe ja talle kingitud kullakoti koju; mehe kübar jääb tema asemel soldatiks.

Jutu aluseks on põhiliselt muistenditüüp «Kiirest kojusõidust» (Aarne S 37, Hurdal 10 teisendit, millest mõned võivad olla Kreutzwaldi jutust mõjustatud). Täielikumaist rahvateisendeist vastab Kreutzwaldi tekstile kõige enam üleskirjutus Rõugest, kus ainsana esineb nimi «Kõver» (Tartus — «Vels'se», Juurus — «Sõber») ja puudub mujal tavaline rändmotiiv, et mees jõuab koju just oma naise uute pulmade ajaks.[1] Kuid sõduri teenistuskoht on siin Poola (mujal harilikult nimeta, ainult üks kord Helsingi[2]) ja «kuradi» magamiskoht järve kaldal (tavalisem on mets). Poegade lennukiiruse algastmed on siin «nagu kirp» ja «teder», Põhja-Eestis aga nagu Kreutzwaldilgi «lind» ja «tuul». Mehe kübara asemel jääb rahvateisendeis tavaliselt kroonut teenima lennutaja ise, kuna mehe kübar lihtsalt kaob kiire sõidu tõttu. Siin on lähtekohaks arvatavasti iseseisev rahvajutt «rumalast kuradist», kes soldati asemel kroonut teenima jääb, kuid seal peksa saab, kuna ta näiteks ristuvaid ranitsarihmu kardab või muidu soldatielu raskustele vastu ei pea (AT 1166*, Hurdal 12 teisendit).

[1] EKS 4°4, 111/3(3) < K. Pettai, 1879.
[2] H III 21, 123 jj. < Viljandi.

«Kiire kojusõidu» ehk nn. «Musta härja» muistenditüüp sellisena on rahvusvahelist algupära ja — nagu A. Taylor näitab — on siin lennutajaks algupäraselt soome (või lapi) nõid.[3]

Eestis on see lugu (algosas) tavaliselt segunenud muinasjutuga äikest kartvast kuradist (AT 1148, Hurdal 42 teisendit). Sealt põlvneb ka Kreutzwaldi jutu algus. Teistest pärimustest pole aga teada, et ka mingi metshaldjas või «kasevaim» (nagu Jõgever nimetab[4]) oleks nii pikset kartnud. On üldse veel küsimus, kuivõrd või kui kaua on pärimuslik kogu selle lennutusmotiivi sidumine metshaldjaga. Viimane võib enda või oma alamate abistamise eest inimestele küll mitmesugust tasu või rikkust anda (vrd. jutt «Helde puuraiuja»), aga selline lennutamine on haldjale n.-ö. ebasobiv ja kuulub tavaliselt kuradi või muude vaimude ning neid käsutava nõia tegude hulka. Nimetuse «Kõver» lähtekohaks ei tundu olevat mingi kõver kask, vaid see on pigem mingi «kõverditegija» pahareti üks peitenimetusi. Tuletame meelde, et ka Faehlmanni müüdis «Vanemuise lahkumisest» ja «Kalevipojas» (III lugu, v. 599) metsa vastukaja nimetatakse «kõversilmaks», nähtavasti seepärast, et vastukaja kostab mitmelt poolt ja metshaldjas nõnda inimesi teelt ära kõverdi käikudele eksitab. Tuletagem sel puhul meelde ka antiik-kreeka petlikku Echot ja Ibseni «Peer Gynti» Suurt Kõverat, mis võibolla on sümboliks arendatud samuti rahvaluule aluselt lähtudes.

Kogusummas näib Kreutzwaldi jutt olevat kontamineeritud järgmistest motiividest: piksetkartva pahareti äratamine, metshaldja abistamine ja tasusaamine selle eest, kiire kojusõit nõiavõimu abil (ning mütsi peastlendamine) ja lõpuks paharet soldati ametis, või vormeliks lühendatult: AT 1148 + haldja abi + S 37 + AT 1166*. Aga nagu öeldud, on osa neist kontaminatsioonidest sündinud juba rahva suus ja Kreutzwaldi väljatöötuses on jutt üsna terviklik. Ta üldlaad on muistenditaoline ja sellisena XIX sajandi Eestiga seotud konkreetsemalt kui teised Kreutzwaldi pärismuinasjutud (näit. viibimine Soomes, kus Vene väed asusid ainult XIX sajandil). Kohalikku koloriiti on saadudki just kujutades tsaariaegset ränka sõjaväeteenis-

[3] Vt. A. Taylor, The Black Ox, FFC 70, Helsinki 1927. Vrd. eeltsit. FFC 96, lk. 141.

[4] J. Jõgever, Eesti muinasjutud. EKirj. 1908, lk. 294.

tust, mida eesti talupojad tavaliselt kartsid kui tuld ja millest nad kõigi abinõudega püüdsid eemale jääda, näiteks enesevigastusega või väejooksikuna. Kõige pikemalt ning kunstipärasemalt on jutus välja töötatud kaugel võõrsil viibiva sõjamehe kojuigatsuse stseen. Selleski kajastab Kreutzwaldi jutt rahva omaaegset suhtumist.

19. Härjapõlvlaste riid

(AT 518)

Kolm kääbust riidlevad, kes neist saab endale isalt päritud imeasjad (kõigenägemist võimaldav kaap, kõikjale lennutavad viisud ja kõikehävitav kepp). Kohtunikuks palutud mees hävitab aga kääbused kepiga, sõidab viiskudega Kuramaa pulma ja puhastab seal maja söökehävitavaist ja roojastavaist paharettidest.

Jutt — esmakordselt ilmunud «Maa-rahva kasulises kalendris» 1855 — vastab võrdlemisi lähedalt nii eesti rahvajutule kui ka rahvusvahelisele tüübile «Imeasjade pärast riidlevad paharetid» (AT 518)[1]. Hurda kogus on sellest 6 teisendit, mujal veel vähemalt kümmekond, kuigi neist on paljud väga fragmentaarsed ja teiste juttudega segunenud; mõned on ka Kreutzwaldist mõjustatud. Ongi ju sel igivanal, juba kreeka-mükeena ajast põlvneval jutul rohkem motiivi kui süžee iseloom.[2] Seepärast võib ta hõlpsasti liituda erinevate süžeedega või liita endaga teisi motiive. Ainult «härjapõlvelaste» nimetuse on Kreutzwald arvatavasti ise tuletanud. Ka «härjapõlvemehed» on võrdlemisi haruldane termin, seda tuntakse peamiselt saartel ja mõnevõrra Lõuna-Eestis.[3] «Härjapõlvelast» on levitanud alles Kreutzwald. Kuid tavaliselt ei ole selle jutu tegelased rahvasuus üldse mitte kääbused (s. o. enamasti maa all elavad pisiolendid, esialgselt ehk surnute vaimud), vaid väliselt inimesele lähedased paharetid. Mõnes teisendis nimetatakse neid kas lihtsalt poisikesteks või kuraditeks, kord koguni laplasteks.[4] Mitmed üleskirjutused näikse olevat mõjustatud Kreutzwaldi jutu poolt, mis kalendri

[1] Vt. Löwe I, lk. 359.
[2] Liungman, lk. 186.
[3] Eisen, EM I, lk. 12; Grundzüge III, lk. 82 jj.
[4] H I 4, 484 < Saaremaa, 1875.

«Härjapõlvlaste riid» (tundmatu kunstnik, 1860)

vahendusel levis väga laialt.[5] Viiskude asemel võimaldavad lendamist ka teised asjad, näiteks Lagosel lendav nahk.[6] Vastseliinas räägitakse «lendavast tekist» ja nägematuks tegevast särgist[7] jne.

Juba Lagos oli sama jutu (paharettide tüli) sidunud Kalevipoja nimega, vastavalt ümber töötanud ja a. 1851 Kreutzwaldile saatnud, kes selle alusel kujundas eeposes terve X loo.

Kuid ka muinasjutus ei jätnud Kreutzwald rahvapärast süžeed omalt poolt ümber töötamata, et teda huvitavamaks ja sisurikkamaks teha. Kõnelemata üksikasjalisemast väljamaalimisest on ta näiteks imeesemete toimet tunduvalt suurendanud või isegi muutnud. «Vana kaabulott», mille pärast tülitsetakse, on rahvusvahelises pärimuses õigupoo-

[5] Näit. Veske 3, 351; AES MT 107, 34 < Karksi.
[6] KM RO, EK 162.
[7] H I 10, 210.

lest surnuteriigi ehk «Hadese kübar», saksa «Tornkappe», mis inimese nähtamatuks, s. o. surnuhingede sarnaseks teeb. Eestis nagu naabermailgi on laialt levinud uskumus, et selline kübar on tehtud mahalõigatud sõrmeküüntest — sest eks ole küünteski osa inimese elujõust ja eks säilita nad seda pärast surmagi![8] Selle asemel omistab Kreutzwald säärasele kübarale mitte nähtamatukstegeva võime, vaid kõikenäitava võime. Jah, t e m a kandjat laseb ta lugeda isegi teiste inimeste salajasi mõtteid! Selline kujutlus nõuab muidugi suuremat fantaasialendu ja avab palju uusi võimalusi. Kreutzwald tarvitab seda kohe jõukama seltskonna seesmise tühjuse ja silmakirjalikkuse paljastamiseks: «Peigmehel oli suurem igatsus äia vara kui noorikut saada; pruudil, kellel tüdruku põlves mõisa junkruga tegemist olnud, kasvis lootus mehest ja tanust häbi varjajaid saada. — Väga kahju, et meie päivil niisugust kübarat kuskil enam leida ei ole,» ohkab Kreutzwald lõpetuseks.

Õigupoolest on hilisliide juba kogu see pulmasõit Kuramaale ja sealsete paharettide pere hävitamine. Kuid midagi selletaolist esineb nähtavasti ka rahvaluules — niipalju kui siin üldse võimalik on kalendri kaudu rahvasse levinud Kreutzwaldi redaktsiooni ja jutu endise kuju eraldamine. Motiiv läbi oherdiaugu põgenevast paharetist on vististi võetud muistendist, kus luupainaja või mereneiu läbi oherdiaugu tuppa tuleb ja selle kaudu hiljem ka lahkub (Aarne S 59, Hurdal 79 teisendit).

«Päranduse pärast tülitsejate» tüüp on iseendast võrdlemisi toorevõitu ja eetiliselt küsitava väärtusega; kuid ta põhjeneb ürgsel moraalil, et lolli või kurja võib petta. Sellist käsitust pole ka Kreutzwald muutnud, vaid kogu pettust veel lihtsamana kujutanud: rahvapärimuses laseb jutusangar, keda tülitsejad oma kohtumõistjaks paluvad, neid vähemalt võidu joosta ja põgeneb ise sel ajal ühes imeasjadega. Kreutzwaldi kangelane aga säeb nad lihtsalt ritta ja tapab siis neilt endilt saadud imekepiga. Kuid selle eest on ta neid nii siin kui pulmastseenis kujutanud tõeliste paharettidena, s. o. inimese vaenlastena, kelle hävitamiseks on kõik lubatud.

[8] E i s e n, EM IV, lk. 111 jj.

20. Võllamehikesed

(AT 326, 1000, 1567 A, S 1 ja S 18)

Ihne kirikhärra sulased kaovad salapäraselt kiriku kella lööma minnes. Viimaks palgatakse sulaseks «kaval Hans». Ta mängib kirikus tontidega kaarte ja peksab tornist palju peata mehikesi alla peale ühe, kes teda palub. Hansu teenistuslepingus on, et tööpäev vältab päikese tõusust päikese loodeni. Linnateel jääb Hans ööseks metsa võlla lähedale. Peata mehikesed tahavad teda tappa, aga see, kelle ta säästis, päästab ta ning juhatab aarde kiriku seinas. Hans saab rikkaks.

«Kavala Hansu» kuju on võetud muidugi rahvalikest Kaval-Antsu ja Vanapagana juttudest; siinse jutu kui sellise aluseks on aga «Hirmuotsija» tüüp (AT 326, Hurdal 15 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 11 teisendit). Sama süžeed kasutab Kreutzwald ka jutus nr. 35 «Julge rehepapp».[1] Selle normaalredaktsiooni Eestis näikse kuuluvat motiivid: poiss läheb hirmu otsima ja elab läbi rea seiklusi — magab võlla all ja soojendab surnut, või heidab voodisse surnu kõrvale, läheb torni kella lööma ja pillub sealsed hirmutajad alla, valvab öösi kirikus, mängib tontidega kaarti ja ajab tondid minema, vahel hirmutab ka röövlid oma sängi juurest minema, puhastab lossi kummitustest ja leiab seal aarde.[2] Vahel tunneb poiss hirmu alles siis, kui talle öösel kaela kallatakse vett koos konnadega[3] või kiiskadega[4]. Mõnikord on siia liitunud isegi nn. Polyphemose motiiv.[5] Pearõhk on tavaliselt just sündmustel kummituslossis, kuna kirikutorniga seotud võitlused kuuluvad ainult eelastmesse ja sageli puuduvad. Ainult mõned üksikud teisendid lähenevad Kreutzwaldi omale. Neist on V. Pärtelpoja tekst[6] ilmselt temast mõjustatud (vastavus peaaegu täielik, suurimaks erinevuseks on peata mehe juhatatud aarde asupaik papi aias kivi

[1] Vrd. Grimm, nr. 4; Bolte-Polivka I, lk. 22—37.
[2] Näiteks H I 9, 443 < Viljandi; H II 73, 160 < Vastseliina. Katkendlikumal kujul esineb ka Haljalas, Rannus, Otepääl, Räpinas.
[3] E 11334.
[4] E 33048.
[5] S 19813/22 < Setu, Mäe v.
[6] H II 44, 121 < Tartu

all); samuti S. Sommeri üleskirjutus.[7] Rahvaehtne võiks ehk olla P. Kanguri teisend Saardest: ihnus pastor võtab Kaval-Antsu teenistusse, teeb lepingu — mitte vihastuda ning täpselt käsku täita, kuid püüab temast varsti lahti saada ja saadab ta karu koju tooma ning kummitusmajja, kus Ants tondid kaardimängus võidab ja välja peksab.[8] Ilmselt on siia segunenud paljud jooned «Tugeva poisi» jutust (AT 650 A). Aga näib, et ka siin on Kaval-Antsu kuju «Hirmuotsijaga» seotud alles Kreutzwaldi jutu mõjul.

Antsu ja Vanapagana juttudest on Kreutzwald võtnud täpse lepingutäitmise motiivi, mis seal on olulisel kohal (AT 1000, aga ka 1007, 1061, 1132). Ihne papi kuju on aga nähtavasti siia toodud rahvanaljandeist. Samuti on teisest rahvanaljandist (AT 1567 A) võetud Hansu seletus «jook teeb söögile ruumi».[9] Iseseisvate muistenditena esinevad teated kesköisest kirikurahvast, s. o. surnuist (Aarne S 1, Hurdal 9 teisendit, vt. ligemalt nr. 42 «Öösised kirikulised») ja tontidega või surnuga kaardimängimisest (Aarne S 18, Hurdal 1 teisend).

Suuremalt osalt on see kontamineerumine sündinud Kreutzwaldi ümbertöötuse tulemusena, osalt ehk ka juba tema mälus. Pole päris võimatu, et tal on seejuures kasutada olnud ka mõni rahvalik eeskuju, sest «Kaval-Antsu» ja «Hirmuotsija» lugusid seob mõlema peategelase kartmatus ja leidlikkus, kuigi nende vastasmängijad — pastor ja Vanapagan — on üksteisest õige kaugel. Et siin papil ei tarvitse esineda otse vanapaganlikult lollina ega Hansulgi veel mitte väga õel-kavalana, sulavad need erielemendid kokku võrdlemisi ühtlaselt — kuigi ainult vastava ümbertöötuse tõttu. Jutu väärtust ja eestipärasust suurendab see, et Kreutzwald on papi kuju ka omapoolsete detailidega elustanud (sulase otsimine kiriku kantslist, käitumine teenijatega, linna ristseile sõit jne.).

Küsitavam on, kas p e a t a võllamehikeste selline esinemine on päris rahvapärane või — kuna nad nii ilma suuta ometi peavad kõnelema — kunstiliseltki küllalt «loogiline». Kuid igal juhul on siin tegemist kummitustega ja

---

[7] E 6197 < Torma.

[8] H II 22, 1080 jj.

[9] Vrd. näit. «Kali teeb leivatee lahti», AT 1567 A; Hurdal 5 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 17 teisendit. Vrd. S. L ä t t, Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik, Tallinn 1957, nr. 95.

nende pisut veidergi jubedus sobib jutu üldise, pisut groteskse laadiga.

Ideoloogiline rõhk asub juba rahvajutus talupoisi julguse esiletõstmisel ja kummituste väljanaermisel, mis on muinasjutu kohta otse ainulaadne. Ka see «ratsionalism» sobib hästi siia liidetud pilkeloo kirikuvastase tendentsiga. Muide, olgu tähendatud, et ihne papi ja ta kavala sulase naljandimotiiv lähendab seda juttu vene rahva pilkelugudele, kus teatavasti seda laadi motiive on eriti rohkesti ja kus popp on saanud otse «liigsöömise, ihnsuse, lömitamise ja häbituse» esinduskujuks, nagu ütleb Belinski.[10] Nii näiteks käsib popp heinaajal sulast süüa hommikueinet, lõunat ja õhtusööki korraga, lootes, et ta nii vähem sööb. Teisal saadab popp sulase kündma, annab talle söögiks kaasa leivapätsikese, aga nõuab, et pätsike oleks õhtul terve ja koergi söönud.[11] Vahel lõpeb see popi ja sulase vaheline võitlus isegi popi surmaga, nii näiteks neis lugudes, mida Puškin on tarvitanud oma värssmuinasjutus «Popist ja sulasest Baldaast». Et Puškin neid lugusid kuulis oma ammelt Arina Rodionovnalt, viimane aga elas Pihkva kubermangus, siis võib pidada üsna tõenäoliseks, et Kreutzwaldi kuuldud eesti rahvanaljandid olid vene omadega ka geneetilises seoses. Nähtavasti mõtlebki Kreutzwald seesuguseid pilkejutte, kui ta kirjas Schultz-Bertramile räägib pastorite pihta sihitud eesti rahva pilkest.[12] Tsensori kitsad väravad tegid üldiselt võimatuks nende kasutamise trükisõnas; aga vähemalt kahel juhul on Kreutzwaldil õnnestunud neid kasutada. Küll sattus «Võllamehikesed» esimesel avaldamiskatsel keelu alla just pastori naeruvääristamise tõttu, kuid pääses hiljem Soomes ometi sisse. Saksa keeles ilmus jutt juba 1858.

Jutu ideeline väärtus seisabki Kaval-Hansu vastandamises tollele loll-ahnele hingekarjasele. Esimene on oma sõnasõnalises lepingust kinnipidamises küll natuke veidrik, aga alati leidlik, taibukas ja seetõttu ka võidukas. Sellises käsitluses on Kreutzwald teda esitanud otse orjaaegse rahvakangelasena, eesti Ulenspiegelina.

---

[10] V. Belinski, Valitud artiklid I, Tallinn 1948, lk. 371.

[11] Afanasjev III, nr. 329, lk. 61.

[12] «Kui ma kõiki neid lugusid jutustada oleksin tahtnud, mis eesti rahvas oma hingekarjaste pihta on loonud, siis oleks Sul küll vesi silma tulnud, sest muinasjutu-kangelaste osas käib mustakuuemeeste käsi koguni halvasti». Kirjavahetus IV, lk. 185.

21. Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud

(AT 530)

Kuningatütar on langenud surmaunne; targa nõuandel asetatakse ta klaaskirstus klaasmäele, kus 7 aasta pärast pidavat teda äratama tema õige peigmees. Keegi talumees käsib pärast surma poegadel valvata oma hauda. Seda teeb ainult noorim poeg ja saab tasuks järgemööda vask-, hõbe- ja kuldhobuse. Ta ratsutab nendega klaasmäel järk-järgult kõrgemale ning toob viimaks ärganud neitsi alla. Järgnevad pulmad.

Jutt vastab tüübile «Kuningatütar klaasmäel» (AT 530), millest Hurdal on 33 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 12 teisendit. Samast jutust on üks üleskirjutus ka J. Lagoselt.[1] See on aga Tuhkatriinu jutuga nii segatud, et ta Kreutzwaldile siin vaevalt võis eeskujuks olla. Jutt on väga levinud, arvatavasti ka üsna vana ja oma vormilt üks klassikalisemaid. Ta on üks tuntumaid imejutte nii Eestis, Venes kui ka mujal.[2] Peale «klaasmäe» alatüübi tuntakse Eestis ka teisi redaktsioone, kus kangelasel tuleb kinni püüda kolm looma (hobune, härg, siga jne.) või «tõmmata» kolm mõrsjat. Olulist osa mängib ikka kangelase armastus oma surnud isa vastu ja tema haualt (s. o. surnult) saadud imevahendid, enamasti on need viled, millega saab välja kutsuda imehobuseid. Uueaegsem on seletus (näiteks Vastseliinas), et poeg lihtsalt püüdis haualt hobused kinni, kes sinna tulid lilli sööma, ja jättis need või nende päitsed endale varuks. Nende esilekutsumine pahema jala kanna põrutamise läbi on vist Kreutzwaldi enda kontaminatsioon. Rahvajuttudes rakendatakse seda tavaliselt pahareti väljakutsumiseks. Ebarahvalik on siin ka see, et kuningatütar 7 aastat magab. See imeune motiiv on laenatud arvatavasti kas «Lumivalgekese» (AT 709) või «Okasroosikese» jutust (AT 410); samuti episood, et kangelane ise oma sõrmusega kuninga juurde läheb (enamasti avastatakse ta alles hiljem).

Põhiliselt aga kattub Kreutzwaldi jutu sündmustik rah-

[1] KM RO, EK 147, lk. 5/14.
[2] Vrd. Liungman, lk. 144 jj.; Löwe I, lk. 360 jj.

«Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud» (A. Viidalepp, 1961)

vateisenditega. Ainus suurem ja häiriv lahkuminek on jutu lõppu lisatud seletus, et peakangelane ei olegi talumehe poeg, veel vähem lollakas, vaid «ühe vägeva kuninga poeg kaugelt maalt», kes «ühe kurja rõugutaja eide poolt» talulapse vastu ümber vahetatud. See lisand mitte ainult ei koorma juttu siin tarbetu rändmotiiviga (mis esineb näit. AT 403 C), vaid segab tugevasti ka rahvajutu demokraatlikku põhiideed, et just lihtne, väliselt halvakspandud noormees osutub kangelaseks oma moraalsete väärtuste tõttu, millega ta ära on teeninud õige isa imeannid. Nähtavasti tuleb seda seletada asjaoluga, et Kreutzwald siin «kuningapoega» võttis sümboolselt, kõrgeandelise ja täisväärtusliku inimese võrd-

pildina, kes võib peituda ka kehva välise kuju taga — niisamuti nagu «Kullaketrajate» lihtpiigad osutusid tegelikult kuningatütreiks ja «Kalevipojaga» kogu eesti rahvast näidati «kuningapojana». Ainult nii mõistetuna väljendab ka see lugu rahvajuttudele omast seisukohta, et väliselt kõige halvustatumaiski võib leiduda seesmisi väärtusi, mis neid õigustavad tõusma ühiskonna tippudeni.

Igatahes võib seda juttu nõnda tõlgendada. Ja nimelt selle demokraatliku ideoloogia tõttu on ta saanud äratajaks ja aluseks ka läti suure kirjaniku J. Rainise näidendile «Kuldratsu», mille süžee ja kujud autor ütleb end olevat laenanud just siit. Kuid sellest pikemalt allpool.

22. Tänulik kuningapoeg

(AT 313 A)

Metsa eksinud kuningas lubab võõrale teejuhatamise eest esimese olendi, kes temale kodus vastu tuleb, peab aga nii ära andma oma vastsündinud poja. Et seda ära hoida, vahetatakse poeg talutüdruku vastu ja antakse see võõrale. Kuningapoeg kasvab üles ja läheb oma asetäitjat otsima, tuleb samasse metsa, teeskleb sulast ja pääseb sama pahareti mõisa, kus on tüdruk. Viimane õpetab poisile, kuidas täita temale antud raskeid ülesandeid: 1) paharetlikku hobust sööta, 2) lehma lüpsta, 3) heinu vedada, 4) vasikat karjatada, 5) õlut teha, 6) peremehele kätt anda. Viimaks põgenevad nad, võttes teejuhiks pahareti vasika peast saadud hiilgava kera. Viimase abil moondavad nad endid tagaajajate eest 1) jõeks ja kalaks, 2) põõsaks ja õieks, 3) tuuleks ja sääseks. Nii pääsevad nad maa peale tagasi ja abielluvad.

Nagu juba ülalpool mainitud, vastab eeltoodud faabula peajoontes eesti rahvateisendeile tüübist «Maagiline põgenemine» (AT 313 A).[1] Hurda kogus on sellest 35 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 42 teisendit. Nagu A. Aarne näidanud, on jutt levinud peaaegu üle kogu maailma ja väga vana[2], Liungmani arvates on ta pärit

[1] Vrd. Bolte-Polivka I, lk. 498—503; Löwe I, lk. 362 jj.; Liungman, lk. 57 jj.

[2] A. Aarne, Die magische Flucht, FFC 92, Helsinki 1930.

«Tänulik kuningapoeg» (A. Viidalepp, 1961)

juba Mükeena-ajajärgust, u. 1000 e. m. a. (vrd. Jasoni ja Medea lugu). Eestis kuulub ta kõige levinumate muinasjuttude hulka oma mõlema alatüübiga, nii maagilise endamoondumisega, mis esineb siin, kui ka asjade tagasiviskamisega, kus näiteks harjast saab mets, veetilgast järv jne. Saatusliku lubaduse andjaks on rahvajutuski enamasti kuningas, harvemini ka lihtsalt jahimees või mõni muu metsa eksinu. Ühes Lutsi teisendis pressib lubaduse välja veevaim, haarates joojal kaupmehel habemest. Igatahes

on lubaduse võtja ning hiljem lapseviija kõikjal paharet, kurat, «vana halv», vahel ka «hall mees» jne. Mõnikord puudub algus ning tüdruk langeb muul viisil pahareti kätte ja ta vend läheb teda päästma. Või jälle satub poiss juhuslikult pahareti juurde ja leiab seal ees heatahtliku tütarlapse (vrd. kontaminatsioonid jutuga «Kolm röövitud kuningatütart», AT 301). Raskeid tööülesandeid on rahvateisendeis tavaliselt vähem. On võimalik, et Kreutzwald neid on liitnud mitmest teisendist. Sagedamini esineb neist rahvajuttudes hobuse toitmine ja puhastamine või väsitamine ja taltsutamine; sageli esineb ka maa rookimine, odra kasvatamine ja õllepruulimine; vahel silla või lossi ehitamine vms. Tulise raudlabida andmine käe asemel kuulub «rumala kuradi» lugude hulka, samuti heinavedu huntidega hirmutades (AT 1060, Hurdal 5 teisendit ja AT 1053, Hurdal 4 teisendit). Kuid neid motiive on käesoleva jutuga liidetud ka rahvasuus, näiteks Vastseliinas ja Räpinas. Peab aga ütlema, et Kreutzwaldi jutt näikse olevat mõjustanud ka mitmeid rahvasuust saadud teisendeid, nii et ilma detailse uurimiseta sageli üsna raske on öelda, kas mõni motiiv neis on pärimuslik või Kreutzwaldilt omandatud.[3] Paistab, et peajoontes on ka Kreutzwald kõik need motiivid saanud rahvalt, kuigi ehk mitte ainult Virust, vaid ka Võrumaalt või Setust. Isegi poisi korduv vastus, et tal muud abimeest pole olnud kui ta ise ja «vägev jumal taevas», võib olla rahvapärane.[4] Ka moondumised põgenemisel on Kreutzwaldi jutusse nähtavasti koondatud mitmest eri teisendist, sest rahvasuus on moondumisi teisenditi küll vähem, aga need on väga mitmekesised; roosipõõsa ja õiepuhma asemel esineb enamasti jõgi ja veeroos ning põõsas ja lind (näiteks Kihelkonnalt), aga ka järv ja part, kirik ja papp, kuusk ja mänd jne. Nagu öeldud, seguneb siia mitmel korral motiive ka maagiliste asjade tahaviskamise alatüübist. Näiteks on sellest üle võetud jõe või järve tühjaksjoomise katse ja pahareti lõhkiminek. Palju sagedasem on siiski pahareti võimupiirkonnast väljajõudmine (s.o. maa peale tulek), mis mõjub vähem fantastiliselt.

Üldiselt peab ütlema, et see igivana, ürgaegset maagi-

[3] Näit. ERA II 14, 50 < Järva-Jaani; H II 15, 207 < Jõelähtme jpt.

[4] Vrd. S 18277/300 < Vilo v.: «Esi ja jumal pääkotsil»; ERA II 39, 134 < Audru.

list maailmapilti kajastav muinasjutt on jäänud muudes eesti üleskirjutustes võrdlemisi irreaalseks. Ka H. Neusi poolt avaldatud «Der dankbare Königssohn», mis Kreutzwaldi käesoleva jutu väljatöötamisele provotseeris, on tõepoolest üsna skemaatiline. Kreutzwaldi juttu on eelnimetatu siiski mõjustanud, vähemalt oma pealkirjaga, mis ju on võrdlemisi ebatüüpiline ja vist küll Knüpfferi enda pandud. Kummaski jutus see tänulikkus ju eriti silma ei paista. Knüpfferil päästabki piiga kuningapoja tingimusel, et see ta kosiks, kuningapoeg aga muudab end kärbseks ja lendab üksinda koju! Piiga tuleb hiljem tema juurde köögitüdrukuks, annab end alles ajapikku tunda ja jõuab abieluni. Selline lahendus näikse olevat isegi vanem kui Kreutzwaldi jutu oma, esinedes näiteks ka Rootsis.[5] Nii sobinuks Knüpfferi jutu pealkirjaks pigem «Tänamatu kuningapoeg», aga see oleks tsensorile olnud veelgi vähem vastuvõetav.

Alles Kreutzwald oma detailse väljamaalimisega ja mitmete olustikuliste lisandustega (näit. sulase palgatingimused, surnu valvamine herneste söömisega, vaeste suhtumine lastesse, peremehe ja teenijate vahekord jne.) on tunduvalt suurendanud jutu kokkupuuteid reaalse eesti talupojaeluga. Ja peamiselt nende tõttu on jutt saanud ka oma ideoloogilise terituse, mis rahvasuus on üsna trafaretne. Kreutzwaldi käe all on fantastiline allmaailma paharetikuju paiguti üsna ligidale nihkunud mõnele robustsele mõisnikule või peremehele, kes teenijailt kärkides vasturääkimatut sõnakuulmist nõuab, neile peretuppa ainult toidujäänuseid söögiks annab jne. Mõnes vahemärkuses jõutakse isegi üsna julgete sotsiaalkriitiliste üldistusteni, näiteks ohkamises, et «võõra leib igalpool kibe on» või et «Nõnda peavad süüta alamad sagedaste vastama ja valu kannatama, kui ülemad suisa päil midagi kõverust on teinud». Mitte asjata ei puudu viimane lause loo esimeses trükis, a. 1850, arvatavasti tsensori nõudel. Kreutzwaldi enda lisatud on ka see paljuütlev joon, et kuningas oma poja asemel paharetile annab talutütre.[6]

Ka tegelaste hingeelu nii üksikasjaline jälgimine on rahvateisenditega võrreldes siinse jutu suureks kunstili-

---

[5] Vt. Liungman, lk. 59.
[6] Vrd. Löwe I, lk. 363.

seks plussiks (vt. näiteks kuningapoja mõtete ja tunnete kujutus allmaailma tulekul ja armuvahekorra tekkimisel). Isegi meeleolulist väljamaalimist tarvitatakse paiguti üsna edukalt, näiteks allmaailmse vaikuse kujutamisel — ilma et seejuures ometi kaotsi oleks läinud rahvamuinasjutule omane üldilme ja lihtsus.

Nagu juba Neus õigesti arvas, on värsikujulised vaheliited Kreutzwaldi enda sulest, ja stiililt mitte just parimad; kuid värsside vaheleliitmine sellisena on kahtlemata rahvalik võte ja aitab ka siin muinasjutulist üldilmet süvendada. Kõik see kokku teeb muidu nii fantastilise jutu üsna eestipäraseks ning värskeks ja tõstab «Tänuliku kuningapoja» kunstiliselt Kreutzwaldi kogu üheks kõige silmapaistvamaks. See oli ju esimene ja ühtlasi mustrinäide, millega ta püüdis saksa lugejaskonnale tõestada eesti muinasjuttude kunstiväärtust.

23. Võõrasema

(AT 403 C)

Talumees abiellus tigeda naisega, kes oma tütart hellitas, kuid võõrastütart kõigiti kiusas. Kosilane valib võõrastütre, aga ema suleb selle tõrre alla ja annab kosilasele siiski oma. Võõrastütar jookseb peigmehele järele ja laulab, et see võõra viib. Peigmees viskab vale pruudi jõkke ja võtab õige. Võõrasema leiab jõenupu otsas oma tütre ja äratab ellu. Ta saadab kassi võõrastütre last kägistama ja läheb ise koerana teda purema. Targa naabrinaise hoiatuse ja aitamise tõttu pääseb noorik neist ohtudest.

Ehkki teisiti kui «Kullaketrajate» puhul, on ka seekord lähtutud «Valge ja musta mõrsja» ehk «Vahetatud mõrsja» rahvateisenditest ja nimelt seni ainult Eestis tuntud alatüübist (AT 403 C, Hurdal 32 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 19 teisendit). Peale selle leidub rohkesti mainitud jutu teisendeid kontamineeritult «Tuhkatriinuga» (AT 510 A). Muinasjutu vanim üleskirjutus põlvneb juba Chr. H. J. v. Schlegeli järelejäänud pabereist XIX saj. algusest. Jutt avaldati esmakordselt H. Neusi poolt A. Knüpfferi kogust pealkirja all «Die Frau des

Rõgutaja».[1] Viimane nimetus on lisatud Knüpfferi poolt, kuna Schlegelil seisab ainult «die Zauberin». Hupeli järgi tähendab «raukutaja» — *Böser Geist*; Kreutzwaldi järgi aga ainult vana lapsehoidja, lapse vaigistaja, sõnast «raugama» — *besänftigen*[2]. Küll on Kreutzwald sest Raugutajast (resp. Rõugutajast) hiljem tahtnud teha omaette jumalust, kelle poole olevat palvetanud nurganaised ja kes alles kristluse mõjul «hirmutavaks kolliks alandati».[3] Selles on põhjusega kaheldud, kuna muinasjuttudes Rõugutaja, Rõõgutaja jne. esineb kas ainult tavalise inimese või siis nõia ehk mingi paharetliku olendi nimena (vrd. Soome Syöjätär, vene Baaba-Jagaa, ka näit. Kanepiś esinev Äiätär[4]). Kuna vanasti lastehaigusi oli palju, võis nende arstija hõlpsasti saada ka elukutselise maatarga ja hiljem nõia kuulsuse. Üsna alusetu on aga «Rõugutaja» ühendusse seadmine Agricolal esineva soome viljakushaldja Rongoteus'ega.[5]

Eelmainitud Schlegeli teisend on sellest alatüübist enam-vähem kõige täielikumaid, nagu ta esineb peamiselt Ida-Eestis. Selle järgi pääseb võõrastütar tõrre alt koera abil ja sõidab siku seljas peigmehele järele, lauldes: «Sõida, sõida, sikokene,/ seisa, seisa, saajakene!» Peiu küsimise peale seletab ebamõrsja, et see hääl on «Mino helmede ellin, / Minno paugade parrin, / Minno räätiko räggin». Kolmandal korral peatub peigmees ometi ja viskab ebamõrsja sillalt jõkke. Aasta pärast leiab katsikule minev nõid jõest putke ja tahab seda kaasa võtta, öeldes: «Kisun putke, katkun putke, / Tütretütrel mängitelles» (=-tella). Putk aga vastab: «Ärra kissu, kulla eidekene, / Minno nibbi-nabbi varrekenne!» Nõid äratab oma tütre ellu, nad lähevad väimehe talusse, kus lapsehoidja on parajasti õues, lasevad nooriku välja kutsuda ja muudavad ta hundi naha pealeviskamisega soendiks. Tema asemel läheb nõia tütar tuppa mehe pead otsima, vabandades

[1] Inland 1846, nr. 48, vrg. 1146—1148.

[2] Vt. Kreutzwald Neusile 13. VII 1847 = Kirjavahetus II, lk. 26.

[3] Sealsamas. Vrd. J. W. Boecler, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. Mit auf Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald. St. Petersburg 1854, lk. 18, 42, 49, 53 jt. Vrd. ka Kreutzwald Schiefnerile 14. X 1866 = Kirjavahetus III, lk. 373 ja 384.

[4] H II 45, 22/5.

[5] Eisen, EM I, lk. 200 jj. Vt. ka M. Haavio, Karjalan jumalat, Porvoo-Helsinki 1959, lk. 259 jj.

oma käte külmust ja karmust väljast tulekuga. Et ta aga perenaisena leibugi ei oska õieti pingi peale jahtuma asetada, tunneb mees pettust; ka laps karjub alatasa, sest nõid on oma tütrele teinud tohust rinna raudnööpidega. Vana külaeide õpetuse järgi läheb lapsehoidja lapsega neljapäeval põllule ja laulab: «Tulle koio, lapse eide, / Tulle lasta lakkutama» jne. Siis tuleb ema hundina; kurdab, et teda liiga vara kutsutud, et teda ainult 3 põllupeenart lahutanud pärishuntidest ja hundiks saamisest, viskab naha kivile ja imetab last. Kolmandal neljapäeva õhtul on mees külanaise nõu mööda kütnud kivi tuliseks; nahk kõrbeb; naine jääbki inimeseks. Mees kaevab toa ukse alla augu, kütab selle kuumaks (~ täidab selle kuuma veega) ja laseb nõia tütre sellesse kukkuda; tema küüntest saavad hiired-rotid.

Schlegel-Knüpfferi üleskirjutusest ei erine palju teised suulised teisendid. Võõrastütre loomaksmoondamise joon on rahvusvaheline, näiteks Saksas muudetakse ta pardiks, Soomes hirveks jne. Ka Eestis poie hundiks saamine üldine, Hallistes muutub ta näiteks hirveks, Iisakus ja Põltsamaal ilveseks, Setus konnaks. Enamasti on aga jutuga liitunud ka iseseisvalt esinev soendiks muutumise ja soendinahast vabanemise lugu (AT 409, Hurdal 56 teisendit). Rahvasuu (näiteks Setus) on eriti leidlik «Vanapatu» ja selle tütre jõhkruse ja tooruse, samuti viimase hilisema karistuse kujutamisel. Mitmes variatsioonis näeme hea orvukese alandamist. Nii on sündinud häid olustikulisi pilte. Põlevast saunast või keeva vee tõrrest väljalendavast «tonditütrest» saab rahval enamasti harakas. Paiguti, eriti Setus, kujutatakse võõrasema või -isa peaaegu täiesti paharetina, mis toob sisse grotesk-fantastilisi elemente (näiteks selleks, et tütre juuksed kiiremini kuivaksid, käänab «vanahalv» tal pea otsast ära ja paneb ahju kuivama, hiljem kleebib aga pea lehmasõnnikuga jälle kaela otsa). Osa teisendeist aga sisaldab rohkesti realistlikke elemente ja on sihitud peamiselt talupoja perekonnaelus esineva ülekohtu, orvu- ja orjatüdrukute rõhumise ja kõrvaletõrjumise vastu. Nii oli päris asjakohane, et Kreutzwald erinevate rahvateisendite alusel lõi samast ainest k a k s erineva ilmega juttu: võrdlemisi realistliku laadiga «V õ õ r a s e m a» ja grotesk-fantastilise «R õ u g u t a j a t ü t r e» (nr. 24).

«Võõrasemas» jälgib ta algul eelmainitud Schlegel-

Knüpfferi teisendi skeemi, kirjeldab aga siis saajasõitu üsna pikalt ja vabalt, tarvitades osalt ka enda loodud vahevärsse. Peigmehel laseb ta pettust taibata mitte ärasõidu ajal silla kohal, nagu rahvalikes tekstides, vaid alles kirikust tagasi tulles, öösel. Nähtavasti juhtis Kreutzwaldi püüd pikemalt eesti pulmakombeid kujutada. Ja tõepoolest kasutab ta siin lokaalkoloriiti õige värskendaval määral. Ka naise uputamine toimub tal — Eestis tavaliselt talvel peetavatele pulmadele vastavalt — mitte sillalt jõkke visates, nagu rahvasuus, vaid jääauku toppides.

Jõenupu tütreks tagasimoondamist kujutab Kreutzwald veel rahvalikult. Siis aga jätab ta kogu rahvajutu lõpposa järgneva «Rõugutaja tütre» materjaliks ja kujundab siinse jutu lõpu üsna vabalt. Seejuures kasutab ta rahvapärimusi loomana või luupainajana teisi kiusamas käivatest nõidadest, kelle kehal esinevad hiljem luupainajale tehtud vigastused.[6] See aitab juttu kahtlemata kujundada algupärasemaks ning teeb selle lõpu peaaegu muistendiks kahe targa vahelisest nõidusvõistlusest, nagu neid tuntakse meil muidki.

Ainult too naabrinaine, «lapseraugutaja vanaeit», kipub nagu juba liiga vägevana ikka jälle võõrastütre aitajaks ja ligineb sedaviisi tollele «hallile vanamehele», kelle sagedane esinemine Kreutzwaldi juttudes tundub mõnikord juba mehhaanilise võttena, *deus ex machina*'na.

Ideoloogiliselt kajastab «Võõrasema» rahva sooja poolehoidu kannatavale vaeslapsele, niisamuti kui vastavad rahvajutud ja orvulaulud. Väärib tähelepanu ka Kreutzwaldi ratsionalistlik piste, et mees oma naisega õnnelikult elas, kuigi see temaga «laulatamata» oli.

24. Rõugutaja tütar

(AT 403 C, 409)

Nõid Rõugutajal on tütar, kel kuusekoor naha asemel. Nõiarohtude abil surutakse see ühele kosilasele naiseks, kuid too vihastab pettusest ja võtab endale uue naise. Viimase muudab Rõugutaja libahundiks ja paneb jälle oma

[6] Vrd. M. J. Eisen, Luupainaja, Narva 1896.

tütre tema asemele pimedasse tuppa (!). Libahunt käib oma last imetamas. Mees kõrvetab hundi naha tulisel kivil ja saab nii naise tagasi; meelitab siis Rõugutaja ning tema tütre sauna ja põletab nad seal.

Nagu eelmise jutu puhul mainitud, on ka käesolevaks looks tarvitatud peamiselt «Vahetatud mõrsja» eesti alatüüpi (AT 403 C), nimelt eelmainitud Schlegeli teisendi lõpupoolt.[1] Sinna on liitunud ainult Eestis ja Liivis esinev jutt soend-ema vabastamisest (AT 409). Siingi on Kreutzwald püüdnud omapoolsete liidetega teha juttu eelnevast erinevaks ning iseseisvamaks. Võistleva võõrastütre kuju, samuti uputamise motiiv on seepärast siit hoopis ära jäetud ja pearõhk on pandud Rõugutaja kui nõia armuäratamise kunstide ja tema tütre koleduse kujutamisele. Võib-olla eelmainitud kasetohust rindade eeskujul on ta nüüd Rõugutaja tütre katnud naha asemel üleni korbase kuusekoorega. Sellest ehmunud noormehel laseb ta lihtsalt ära põgeneda ning uue naise võtta. Alles siis võib Kreutzwald jälle jätkata «Vahetatud mõrsja» faabulat või õigemini sellega liitunud soendilugu. Kahjuks pole ligemalt kujutatud naise libahundiks muutmise käiku, mida rahvas näitab sageli väga piltlikult. Puuduvad ka emakutsumise värsid ja põnevust suurendav hunt-naise seletus, et ta oleks alatiseks pidanud hundiks jääma, kui ta vaid oleks suutnud üle ühe (või kolme) põllupeenra joosta.

Kuigi Kreutzwaldi teisendist jääb puudu rida huvitavaid rahvapäraseid üksikasju, korvab neid elav ja detailne kujutus lapse imetamisest «tonditütre» ja siis libahundi poolt, viimase inimesekssaamisest ja mehe karmist kättemaksust nõiapaarile. Viimaseks on valitud lihtsam ja usutavamgi sauna põlema pistmine, kuigi rahvapärimustes on tavalisem nõiatütre uputamine kuuma veega täidetud tõrde, kust ta siis harakana välja lendab, või minema kihutamine hobuse saba külge seotuna (Setus). Ka Rõugutaja enda karistamist on Kreutzwald toonitanud, nähtavasti lugeja õiglusetunde rahuldamiseks või ehk seetõttu, et temal esineb Rõugutaja siiski tavalise inimesena,

[1] Sellega pole öeldud, et Kreutzwald ei ole siin tarvitanud ka muid rahvateisendeid. Tunneme mõningaid Kreutzwaldi jutule võrdlemisi lähedasi üleskirjutusi, näit. H II 9, 215 < Haljala, kus esineb ka Rõõgutaja nimi, samuti H I 4, 29 < Kadrina-Palmse.

kuna rahvajutus see on muutunud juba peaaegu «vanatondiks», keda vaevalt saabki karistada.

Ümbertöötuse tõttu on kogu jutt muutunud mitte ainult realistlikumaks, vaid saanud ka ideoloogiliselt teatud sotsiaalse erituse — kavalkurja Rõugutajat on näidatud ühtlasi küla-rikkana, kes oma tütrele kosilasi meelitab kaasavaraga, toredate ehete ja riietega.

25. Näkineitsi

Läänerannas nähakse näkineidu, kes kardab inimesi. Põhjuseks on juhtum Une-Tõnuga. See on logard tööks, aga unistab ja käib tormiga merel «nagu meelest nõrgaks heitnud». Näkineitsi kutsub teda kord enda juurde ja kihlab oma sõrmusega; Tõnu laseb end viia neiu uhkesse klaaslossi merepõhjas. Õnnelikku elu häirib vaid see, et neiu igal neljapäeval kaob. Tõnu hiilib, kuigi see keelatud on, viimaks temale järele ja näeb, et neiu allkeha on suplemisajal kalakujuline. Kohe pärast seda peab Tõnu lossist lahkuma. Koju jõudes on ta rauk. Ta uputab enda kurvastusest.

Oma päritolult kuulub «Näkineitsi» mitte muinasjuttude, vaid muistendite hulka, kuna ta põhjeneb tõelisel rahvauskumusel, n.-ö. demonstreerib uskumuse õigsust ja pretendeerib usutavusele. Nagu muistendeis tavaliselt, on siingi lugu püütud tõestada ajaga («enne Rootsi aega»), kohaandmetega («Läänerannas») ja «ajalooliste» tunnistajate mainimisega («minu vana lellepoeg, kes nimetatud kohal üles kasvanud»). Jutustus ise ongi esitatud otsekui seletuseks, miks näkineidu hiljem enam nähtud ei ole. Aga oma laadilt on lugu juba nii ulatuslik ja kaasaelamisrõõmu võimaldavalt üksikasjaline, et ta on saanud muinasjutu iseloomu.

Veehaldjaid on eesti ja soome hõimud austanud juba aastatuhandeid. Hiljem on, eriti germaani mõjul, levinud muistendid pahatahtlikust näkist, kes näiteks hobuse kujul püüab inimlapsi uputada (Aarne S 58, Hurdal 8 t.).

Siinne Kreutzwaldi jutt aga ei lähtu mainitud muistendist, vaid ta peamotiiv — inimese sattumine näkineitsi veealusesse elukohta, sealne õnn ja sunnitud kurb lahkumine — on võetud rahvusvahelisest nn. «Melusina»

loost.[1] Selle tuntuim kirjanduslik töötlus on populaarne saksa rahvaraamat «Ilus Melusina», keskaegse rüütliromaani järeltulija, mida tõenäoliselt tundis ka Kreutzwald, kuna ta selliseid raamatuid mainib Faehlmanni nooruslektüürina.[2] Ka seal peab krahv Raimond abielludes tõotama, et ta naist iialgi laupäeval näha ei taha, kuna sel siis allkeha ussiks muutub. Kui krahv seda ometi teeb, lahkub Melusina nuttes läbi lossiakna.[3] Kuipalju Kreutzwald oma jutuks on kasutanud just seda saksa rahvaraamatust meelde jäänud motiivi, on ometi raske kindlaks teha, kuna kaasa võisid mõjuda ka mõned teised kirjanduslikud allikad, mida seni pole leitud. Eesti rahvajuttudes on erootiliselt meelitava näkineiu motiivid üldse võrdlemisi uueaegsed, enamasti germaani laenud ja ka mõnevõrra lihtsamad. Ainult põhimotiiv ise näikse olevat Eestis rahvapäraseks muutunud; nii näiteks esineb see ühes Eiseni «Näki raamatus» avaldatud rahvajutus «Mehed näkkide lossis», mõnes liivi muistendis jm.[4]

Ülalmainitud Eiseni paralleelis esinevad isegi episoodid, nagu näkineitsi armastuse mõistustuimastav mõju, mehe silmade sidumine veealusesse lossi viimise ajal, mehe minestamine, sellest ärkamine ja mõned muud vähemad jooned. Nii tõuseb kahtlus, kas seda teksti pole mõjustanud Kreutzwaldi jutt või ka mõni muu kirjanduslik allikas. Vesineitsi kalasaba on Eestis haruldane (kuigi liivi juttudes on see tavalisem nn. Vaarao laste, s. o. hüljeste tekkimise muistendis). Ülikiire aja kulg haldjate või surnute riigis viibimise ajal on rahvusvaheline uskumus ja Eestiski mitte võõras. Seda on levitanud eriti muinas-

[1] Bolte-Polivka II, lk. 269; Thompson, Motif-Index I, lk. 383 (C 31, 1, 2), 108, 218 (G 245). Löwel, lk. 364. Sageli on see alguses seotud nn. luikneitsite muinasjututüübiga (AT 400, Hurdal 25 t.).

[2] Maailm, lk. 16. Seal mainitud «Ilusa Magellone» jutt esineb tavaliselt koos «Melusina» looga.

[3] G. Schwab, Fünfzehn deutsche Volksbücher, Leipzig 1893, lk. 396.

[4] Eisen, EM I, lk. 97 jj.; M. J. Eisen, Näki raamat, Tallinn 1896, lk. 45 jj.; 2. tr. Tallinn 1922, lk. 122. O. Loorits, Livische Märchen- und Sagenvarianten, FFC 6, Helsinki 1926, S 23; vrd. ka S 25, 26 ja 27; O. Loorits, Liivi rahva usund I, Tartu 1926, lk. 134—169. J. Kõrvi teisend (EKmS Aastaraamat 1879, lk. 59—61) on osalt ümber töötatud. Ka J. Parijõe «Näkineiul meheks» on vist sündinud osalt Kreutzwaldi «Näkineitsi» tagasimõjul (Külaliste leib ja teisi eesti muinasjutte, Tartu 1933). Vrd. Simonsuuri, L 61.

jutt «Sõbrad elus ja surmas» (AT 470, Hurdal 9 t.).[5] Kreutzwaldi juttudes esineb see motiiv mitmel korral. Samuti L. Tiecki eelmainitud jutus «Haldjad».

Ometi ei saa järeldada, nagu oleks Kreutzwaldi «Näkineitsi» tõesti nii väga «kange saksa lõhnaga», nagu arvab Eisen[6], sest siis peaks seda ütlema kogu Lääne-Eesti uuemate näki-pärimuste kohta[7]. Ja kes teab veel, mis päritolu «lõhnu» võib leida meie muistki pärimustest. Laenatud või mitte, lõpuks on nad siiski saanud eesti rahva luulevaraks ja on seda olnud juba aastasadu. Rahvauskumused on suuremalt jaolt kõik rahvusvahelised; nende erinevused johtuvad erinevast kultuuriastmest ja sotsiaalsest miljööst rohkem kui mingist tõuliselt «ette määratust» hinge-erinevusest. Looduslähedase küti ja kalamehe psüühikale näis aga olevat tavaline kujutleda, et looduse elujõud — animistlikult ja antropomorfiliselt mõeldud haldjasolendid — on inimese taolised ka erootilisel alal, ihaldatavad ja ise ihaldavad. Nagu meeshaldjad ja jumalad Olümpose Zeusiga eesotsas ihkavad ja röövivad inimnaisi, niisamuti teevad seda inimmeestega naishaldjad ja jumalannad. Et näiteks metshaldjatar otsib armuühendust jahimeestega — vahel isegi vägivaldselt — seda tuntakse niihästi Gruusias kui ka Soomes.[8] Veehaldjate puhul ulatub sama tendents kreeka Kalypsost kuni germaani ja eesti näkineitsiteni. Ja kui varasemail aegadel sellist armuühendust kujutati religioosse hirmu ja aukartusega (vrd. meie laulud «Kalmuneiu» ja «Hiie noorem poeg», kus haldja ning surnu kuju nagu ühte sulavad), siis järgnevail kultuuriastmeil hakati taolise kooseluga isegi hooplema. Homerose eepostes loeb ju iga sangar oma esiisaks või -emaks mõnd jumalat või haldjat. Veel arenenumas klassiühiskonnas, mida kajastavad

---

[5] Vrd. ka AT 471 A, Hurdal 2 teisendit; E 11427; eeltsit. O. Loorits, Liivi rahva usund I, Tartu 1926, lk. 160; Grundzüge II, lk. 267 jj.

[6] M. J. Eisen, Näki raamat, Tallinn 1896, lk. 70—76 (2. tr. Tallinn 1922, lk. 12).

[7] «Eesti näkkide klaashooneid mainitakse juba 17. saj. lõpul,» kirjutab Neus Kreutzwaldile 13. VI 1856. Kirjavahetus II, lk. 172.

[8] E. B. Virsaladze, Die Amiransage und das grusinische Jagdepos. Acta etnographica 1961, Budapest, lk. 363—387; L. Simonsuuri, Myytillisiä tarinoita, Helsinki 1947, lk. 396; Eisen, EM I, lk. 79. Metshaldja ning inimnaise armuühendusest sündinud poega peetakse eriti tugevaks, niisamuti nagu karu ja inimese poega.

näiteks keskaegsed rüütliromaanid, võeti sellist armuühendust haldjatega juba puht-luulena ja tehti seda laadi muistendikujudest oma erootiliste lootuste projektsioonid. Seda võib öelda ka saksa romantikute kohta, kes niisuguseid haldjasolendeid välja maalivad eriti ihaleva erootilise tundetooniga ja nendega kooselamist kujutavad inimliku õnneigatsuse ülima, sealjuures lühiaegse täitumisena (vrd. näit. Fouqué «Undine», Brentano ja Heine «Lorelei» jt.).

Umbes samasugust suhtumist võib märgata ka Kreutzwaldil, nii siinse jutu põhihoiakus kui ka üksikasjade väljamaalimises, eriti Tõnu rahutuse, igatsuse ja ahastuse kujutuses, mida võib nimetada tüüpiliselt romantiliseks. Teatud määral väljendab see ka Kreutzwaldi isiklikke meeleolusid ja juba noorpõlvest peale hellitatud igatsusi. See ilmneb, kui kõrvutada näiteks Tõnu öist tormi-armastust Toa-Jakobi viiulimänguga öisel mererannal.[9] Ka veealuse unistuselu müstilise veetluse, aga ühtlasi selle kardetavuse kujutamine meenutab saksa romantilist kirjandust, näiteks Goethe ballaadi «Der Fischer». Just Goethe oligi, kes sellise romantilise tundmustekultuse ja unistuselu ohtusid kõige varem põhjani nägi ja neist tagasi reaalmaailma ja klassikalise tasakaalu poole püüdles.

Ent «Näkineitsi» on ka muidu kõige kirjanduslikumalt töödeldud jutte terves kogus. On tähelepandav, millisel määral Kreutzwald siin oma tegelasi ka psühholoogiliselt on iseloomustanud. Ta merineitsi pole tavaline hukutav näkk, nagu rahvajutus, vaid üsna inimlikult hingekas ja ergatundeline armastaja. Armuasjus omaalgatuslik, on ta looduslähedasema, eelarvamusvabama ja seetõttu ehk ka tavalisest uueaegsema naise esindaja. Kuid ta psühhologiseerimine pole viidud veel niikaugele kui näiteks Fouqué «Undines», kus kogu aeg valitseb nagu kahekordne motivatsioon, mütoloogiline ja psühholoogiline. Une-Tõnu enda kujus ei esine aga mitte ainult naisteküti ja romantilise tuuletallaja (saksa «Taugenichts») jooni, vaid teda on iseloomustatud ka laisa ja kohmaka eesti talupoisina, kelle ärkamine imelossis meenutab «Pärmi Jaagu unenäo» vastavat stseeni. Ja see pole mitte ainult tühine uudishimu, mis teda hukutab, vaid juba psühholoogiliselt näh-

[9] Vt. A. Annist, «Kalevipoja» saamislugu, ACUT B XXXIII, Tartu 1936, lk. 94.

tud, liialdav ja umbusklik, «othellolik» armukadedus, mida ta ei suuda pidurdada. Ta pole kaugeltki ainult trafaretlik rahvamuinasjutu tüüp, vaid juba individuaalne isik.

Ühesõnaga, «Näkineitsi» pole tavaline muinasjutt — sellele viitab kas või ta õnnetu lõpp —, ka mitte ainult muistend, vaid sisaldab endas romantiliste loomuste tragöödiat kujutava muistend-novelli elemente. Ning sellisena on ta Kreutzwaldi kogus üks meeleolukamaid ning terves tolleaegses kirjanduses üks huvitavamaid. Ent temas leidub ka ühiskondliku olukorra aktuaalseid kajastusi: haldjate riigi idealiseerimine õnnemaana tähendas ju ühtlasi kaudset sotsiaalset protesti, ja Une-Tõnu õnneigatsus kajastab ka feodaalolude all ägava talurahva igatsust pääseda karmist tõsielust. Kreutzwald näitab, kuidas too unistuselu võlub eriti ergemaid noori; kuid ka seda, et taoline unistamine vastava tahtedistsipliini puudumisel viib hukkumisele. Tarvitseb ainult mütoloogilise «veevaimu» asemele oletada näiteks samasugust lühiaegset õnne pakkuvat «viinavaimu» — ja Une-Tõnude tragöödia muutub üsna sagedaseks, veel praegugi igapäevaseks nähtuseks.

26. Maa-alused

(AT 1848 A, S 27)

Mees jääb tuisuga metsas magama. Teda äratab võõras, männikepp käes, ja kutsub öömajale oma tule äärde. Ärganud, leiab mees maa all koopa, kus kääbused teevad sepist männikepimehe juhatusel. 7 koobast on täis kuldrahne, mida antakse inimestele vähehaaval, et nad laisaks ei läheks. Meest võõrustatakse, kuni ta taas uinub. Kui ta jälle ärkab, on suvi; tuleasemel leiab ta kulda ja hõbedat.

Siingi on tegemist õigupoolest rahvausundilise muistendiga, mis on iseseisvat elamusväärtust pakkuvaks muinasjutuks arendatud. Nagu eespool nägime, kujutleti maa-aluste ehk maaliste all mingeid maa all elavaid väikesi olendeid, maahaldjaid, kellest osalt sõltub ka inimeste õnn. Seepärast ohverdati neile näiteks piima ja arvestati lauda ehitamisel, et loomade virts nende söögilauale ei valguks! Palja maa peal ei magatud, kuna maalised võisid

külge panna teatud sügeleva nahahaiguse jne.[1] On võimalik, et maa-aluste kujutlus on arenenud maetud surnute kujutlusest.

Eestis palju vähem populaarsed ja küllap ehk nooremadki on pärimused maa all elavaist haldjasolendeist, kes teevad seal sepist või valdavad kulda ning hõbedat ja võivad seda anda ka inimestele. On tõenäoline, et need pärimused on tekkinud maades, kus kaevandati väärismetalle, oli oma vana mäetööstus ja niisiis ka vastavad «mäetööstushaldjad» kääbusseppade ehk gnoomide näol (Kreeka, Saksa, Skandinaavia).[2] Vist peamiselt muinasjuttude ja muistendite vahendusel on need kujutelmad germaanlastelt levinud ka Eestisse. Nii näiteks arvati kuulvat maa-aluste seppade tagumist jõulu ja uusaasta vahel; mõnikord võivat neid sellal ka näha.[3] Paiguti räägitakse lihtsalt maa all asuvaist kullavaradest, mille juurde pääseb näiteks seene varres asuva augu kaudu.[4]

Ometi on Kreutzwaldi käesolevas jutus antud pilt maa-alusest sepikojast ja selle juhist vaevalt rahvapärane. Mõni üksik seesugune üleskirjutus näib olevat sündinud Kreutzwaldi mõjul.[5] Ilmarise nime on ta võtnud ilmselt Faehlmannilt ja seega kaudselt Soome mütoloogiast, kuigi seal Ilmarinen kunagi ei esine maa-aluse sepana! Ülemsepa pikkus ja käes hoitud männipalgist kepp pärinevad pigem eesti metshaldja kujutelmast. See teatavasti — nagu ikka hallutsinatsioon — võis oma pikkust hõlpsasti muuta ja näida vahel isegi metsakõrgusena.[6]

---

[1] Vt. O. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade, Tartu 1932, lk. 59, 98 jj. ja Eisen, EM I, lk. 92—96. Vt. ka Grundzüge III, § 233, kus arvatakse, et terve maa-aluste ühiskonna kujutlus on laen germaanlastelt.

[2] Vt. K. Krohn, Skandinavisk mytologi, lk. 57; Grundzüge III, lk. 66; J. B. Holzmayer, Osiliana, Verh. GEG VII : 2, Dorpat 1872, lk. 19/20.

[3] Vt. J. B. Holzmayer, Osiliana III, Dorpat 1873, lk. 5 jj., 24. Löwe, lk. 230 jj. — Vrd. ka M. J. Eisen, Kalevipoja esiisad, Tallinn [1920], lk. 114; M. J. Eisen, Rahva raamat II, Tartu 1893, nr. 25, lk. 99.

[4] M. J. Eisen, Rahva raamat V, Tartu 1895, lk. 51; EKirj. 1908, lk. 451.

[5] Näit. ERA II 19, 45 < Kose, a. 1929 ja EKirj. 1908, lk. 450 jj. Samasugust Ilmarise sepikoda on Kreutzwald kujutanud juba 1846 ÕES-ile saadetud ettekandes «Kaljude rändamisest» ja siis «Kalevipojas» (XII, v. 526—564). Vrd. Eisen, EM IV, lk. 79.

[6] Vt. Eisen, EM I, lk. 108; siin on mets- ja uduhaldjas eraldatud. Grundzüge I, lk. 560 ja III, lk. 67.

Kokku võttes on see sepikoja kujutus üks Kreutzwaldi pseudomüüte, millega ta juba enne 1846. aastat, Faehlmanniga ühel ajal eesti muinasusku püüdis rikastada.

Jutu sissejuhatuses on nähtavasti kasutatud rahvapärast motiivi magavast paharetist, kelle inimene pikse eel äratab ja selle eest rikkalikku tasu saab (AT 1148 A, vrd. nr. 18 «Rohkesti tasutud heategu»); veel enam aga muistendit rahaauku valvavatest haldjatest, kelle tule ääres metsa eksinu end võib soojendada ja kellelt kingituseks saadud söed hiljem kullaks osutuvad (Aarne S 27, «Der grosse Mann am Feuer», Hurdal 28 t.). Sealt on Kreutzwald saanud ka oma siinse loo lõppmotiivi. Vahele on põimitud maa all käimise lugu ja külastuse pikenemine näivast paarist päevast poole aastani (vrd. «Näkineitsi» analüüs). Joon, et maapind talvel metsasistujate tule ümber on üsna suvine, viitab veel mingile, võib-olla ka raamatulisele allikale (näiteks muinasjutt «12 kuud»).

Võime seega öelda, et ka «Maa-aluste» motiivid enamasti pärinevad rahvalt. Aga alles Kreutzwald on nad omapäraseks tervikuks liitnud ja välja maalinud. Nõnda on ta andnud küll pseudomütoloogilise, aga üsna meeldejääva fantaasiapildi maapõues peituvatest varadest ja nende valitsejast. Ühtlasi on ta siia põiminud ka oma sotsiaal-kriitilisi mõtteid, lastes talumehel arutada, «... mis tulu pärast siia kõik seda kulda ja hõbedat üheainukese mehe varanduseks hallitama on pandud, ja kullaperemees siiski ikka veel väsimata varandust püüab peale kasvatada, ehkki tal üleliiga küllus juba käes on». Ka vastuses avaldub Kreutzwaldi suhtumine: inimene peab end tööga toitma, mitte külluses ja jõude elama. Keegi ei tohi vaevata endale varandust kätte saada — «tööta läheks kõik maailm laiskuses hukka». Muidu saadud liigrikkus poleks ka inimsoole mingiks õnneks, sest nii jääks seisma kogu töö ning tootmine.

Nii hindab Kreutzwald loova töötamise kui sellise kultuuriväärtust, oskab juba näha töös mitte ainult inimese heaolu tagajat, vaid ka inimese kui eetilise olendi väljaarendajat. Ja küllap maa-aluste valitseja väljendab ka Kreutzwaldi enda seisukohta, kui ta hoopiski rahul pole maapealse korraga, kus «suurem hulk inimesi elab üksteisele risuks ja meelehaiguseks. Igamees kaebab enamvähem teise üle, keegi ei näe enese süüd ja viga ...»

27. Tark mees taskus

(AT 461, 561, 563)

Mees kuuleb kivi ääres magades selle seest häält, kes palub end vabastada vangipõlvest. Hääle õpetusel see sünnibki ja vabanenud tark, kes võib muuta oma kuju, hakkab pisitillukesena mehe nõuandjaks. Nad leiavad märsi, mille võib imepäraselt moondada kõigeks; nad päästavad kuningatütre kurja näki urkast, tehes märsist mesipuu valvekarudele. Imenui peksab kadedaid. Külapeol kisub mees puruks neiu kaelaehte, paljastades nii moondunud Manatarga, kes ta nõuandja on kivisse neednud. Too tunnistab nüüd, kuhu ta on peitnud 3 printsessi ja kulla. Märsist saadud lendava künaga sõidavad mees ja tema abiline kaugele kõrbesse, maa alla, nõiutud lossi ja äratavad seal magava printsessi; nii ärkab kogu linn. Mees saab kuninga väimeheks.

Tõenäoliselt on Kreutzwald sellegi jutu koostanud ise, kasutades mälus püsinud mitmesuguseid rändmotiive ja rahvauskumusi.

Teatavasti on nii muistses Eestis kui ka üle maailma suuri kive ümbritsetud salapärasusega ja kasutatud ohvrikividena. Selliseid kive on peetud maa ja tema haldjate esindajaks või viimaste ohvrikohaks, kuhu toodi piima, mett, õlut, verd jms., et sel moel kindlustada ohverdajale mitmesugust õnne, sigivust, vabanemist haigustest (näit. «maalistest») jne. Selleks olid kividesse raiutud isegi teatud kausikesed, s. o. õnarused, kust haldjad või surnute vaimud võisid lindudena oma jookohvrit joomas käia.[1]

Näib aga, et nii mõnigi kivi ei olnud ainult ohverdamiskohaks, vaid et temas endas või tema all usuti elavat mõnd haldjat või vaimu (vt. ka nr. 12 «Kivialuste ristitütar»).[2] Ühes teates öeldakse, et kui näiteks keegi vanamees hagu raiudes kirvega vastu kivi löönud, hüüdnud

---

[1] Vt. Eisen, EM III, lk. 86; R. Viidalepp, Iseloomustavat eesti ohvrikividest. EKirj. 1939, nr. 10—12, lk. 456—467, 490—505 ja 539—551; M. Haavio, Der Seelenvogel. Studia Fennica VIII, 1959, lk. 80; O. Loorits (Grundzüge III, § 230) eitab küll seda tõlgitsust, aga tema hüpotees, et need lohud kivis tähendasid sümboolselt hinge läbipääsu-auku «teise maailma», on väheusutav.

[2] Vrd. Grundzüge III, lk. 59 ja kogu § 152.

«Tark mees taskus» (G. Reindorff, 1948)

kivi seest hääl «Kulla mees, ää löö enam» ja täitnud kõik mehe soovid.[3]

Rahvapärane ja igivana on ka rahvusvaheline uskumus, et nõid võib inimesi kiviks moonutada või kivisse sulgeda. Soome ja karjala loitsudes manatakse kivisse eriti mitmesuguseid haigusi, s. o. nende deemoneid ja muid kurje vaime.

[3] J. Jõgever, Eesti muinasjutud. EKirj. 1908, lk. 451; M. J. Eisen, Rahva raamat V, lk. 43.

Kivi sisse neetud, sealt vabanev ja oma vabastajat kõigiti teeniv vaim või nõid tuletab aga meelde nn. «Aladini imelambi» juttu «1001 ööst» (AT 561, Hurdal 5 t.). Näib, nagu oleks Kreutzwaldilgi siin just see muinasjututüüp meeles mõlkunud. Aga ta on kõikvägeva vaimu asendanud imetargaga, kes võib end ka kirbuks moondada ja nii oma vabastajale alati nõu anda, olles ise nähtamatu. Muide, seda kõrvus «kutistava» nõuandja kuju võib olla inspireerinud jutt «Päkapiku» (AT 700, Hurdal 18 teisendit ja mujal veel vähemalt 36 teisendit), kus päkapikuks moondunud poisike oma kandjale head nõu annab, vahel ka hobuse kõrvas asub jne.

Edasi on nende episoodidega liidetud peaaegu rändmotiiviks kujunenud imeeseme motiiv, mis kõige sagedamini esineb jututüübis «Lauake, kata end» (AT 563, Hurdal 26 t.).[4] Kreutzwald on tavalise kolme imeeseme asemele pannud ainult ühe, vana märsikese, kuid selle eest paisutanud viimase imeomadusi.

Kuid sellelgi ei peatu Kreutzwaldi lugu kuigi kaua, vaid tõttab edasi taas teistest rahvajuttudest võetud seiklustesse. Ja vana märsi abil peab kangelane nüüd täitma raskeid ülesandeid, nagu neist räägivad jutud kuradi kolme juuksekarva toomisest (AT 461) või kuningatütre päästmisest (AT 550). Sealt kuskilt on võetud vähemalt valvavate kiskjate lepitamine neile ettevisatud maiusroaga. Kreutzwaldilt endalt näib pärinevat joon, et sama märsike ka temasse pandud nuia muudab isepeksvaks nuiaks — rahvajutus saadakse seesugune nui koos teiste imeesemetega.

Järgnev süžee-lõik — kivisse nõiutud targa kättemaksust oma vaenlasele Manatargale — kõlab võrdlemisi võõrapäraselt ja tundub olevat Kreutzwaldi enda loodud, võib-olla kirjanduslikul eeskujul. Veel kaugemale eesti rahvajutust läheb sõit lõunamaa kõrbesse, et sealt kadunud printsesse otsida. See meenutab pigem araabia või W. Hauffi muinasjutte.

Kuid ka siia on Kreutzwald sisse põiminud eesti tuntud jutumotiive. Kolme printsessi röövimisest kõneleb AT 301; võlutud riigist, mis ellu ärkab ühes printsessiga, jutustab lugu Kibuvitsaneitsist — Okasroosikesest (AT 410). Sõit lendavas künas meenutab «Kiire kosjasõidu» muistendit

[4] Vrd. Bolte-Polivka I, lk. 346—61; Liungman, lk. 167.

(Aarne S 37, vt. jutt nr. 18 «Rohkesti tasutud heategu»). On iseloomulik, et Kreutzwald lendavat küna kujutab juba kahe tiivaga, seega realistlikumalt kui näiteks mujal «tavaline» lendav vaip. Kuningatütre äratundmise stseen näikse lähtuvat juba eelmainitud tüübist «Päkapiku» (AT 700).[5]

Kas nii paljudest eri motiividest koosneva jutu aluseks on ka mõni suurem kontaminatsioon eesti rahvaluules või kuskil kirjanduses, seda on praegu veel raske öelda. Igatahes on siin palju ka Kreutzwaldi loomingut. Pole kahtlust, et peamiselt selle tõttu on jutt kujunenud tervikuks, mis haarab vähemalt oma seiklusliku kirevusega. Kuigi kasutatud motiividest on paljud juba mujalt tuttavad ning neid paiguti liigseltki kuhjatud — isegi vägitöö tasuks olevaid printsesse on sangarile pakutud k a h e l korral! — ei või siiski öelda, et jutt oleks väljavenitatud ja igav. Rida värskeid jooni annavad talle oma ilme (kirbutaoline nõuandja «püksikarmanis», Manatarga karistamine, reis lõunasse jne.). Eestipärast on siin küll vähem kui Kreutzwaldi mõneski teises jutus. Ideoloogiliselt on see tüüpiline imejutt, kus peategelane passiivsena saavutab oma õnne nõuandja juhatusel ja abil. Kuid teiste tavaliste imelugude seas on ta üks elavamaid. Nii on teda tarvitatud isegi kaasajal koostatud muinasjuttude kogu nimijutuna[6].

28. Põhja konn

(AT 300, 561)

Koletis, kel härja keha, konna jalad, mao saba, leekivad silmad ja raudnahk, hävitab kõik, kuhu ta ilmub. Nooruke kangelane õpib targalt linnukeelt, leiab selle abil põrguneitsi ning petab talt Salomoni imesõrmuse, teeb raudhobuse ja kaheotsaga oda, lükkab selle koletise suhu ning kinnitab ahelatega maasse löödud vaia külge. Koletis hammustab oda lõugadesse ja sureb. Kangelane abiellub kuningatütrega. Kuid põrguneitsi püüab ta ning aheldab kaugele koopasse. Targa abil pääseb ta sealt seitsme aasta pärast.

[5] Vt. näit. K a l l a s, lk. 321.
[6] Tark mees taskus. Toim. E. Raud, Tallinn 1961.

Kuigi jutust on mõned rahvalikud teisendid, näikse need tekkinud alles Kreutzwaldi mõjul.[1] Ka puuduvad lool otsesed rahvusvahelised vasted. Nii on tõenäoliselt Kreutzwald «Põhja konna» ise komponeerinud mitmest pärimuslikust motiivist, neid üsna vabalt välja arendades ja täiendades.

Jutu kesksek motiiviks on muidugi õudne põhjakonn ning selle hävitamine. Lähtekohaks näikse olevat siin rahvusvaheline muinasjututüüp 300 «Lohetapja» (Perseus, Püha Jüri). Seal esinevat koletist kujutavad suulised teisendid väga erisuguselt, enamasti küll merest tuleva mitmepäise maona (vrd. nr. 34 «Õnne rublatükk»). On tõenäoline, et Kreutzwald tahtis anda midagi eestipärasemat kui rahvusvaheline lendav madu või Heraklese loost tuntud Lerna maadhävitav Hydra. Niisiis ühendas ta lohe õudsed omadused eestipärase konna kujuga ja laskis selle tulla põhjamaalt, mis nii eesti kui soome rahvauskumuste järgi oli kõige kurja asupaik. Võib-olla aitasid kaasa ka kirjandusest saadud kujutlused omaaegseist hiigelsaurustest, kel ju tõesti olid «härja keha, konna jalad ja mao saba».

Miks aga siiski selle koletise nimeks valiti konn ja mitte näiteks koll? Eisenil näib siin õigus olevat, et «konn» tulebki õigupoolest lugeda muljeeritult «kon'n'», mis tähendab murdeti «koll».[2] Kreutzwald võis rahvalt kuulda nimetust «kon'n'» või «merekon'n'» ja seda vääriti mõistes «põhja konnaks» välja arendada, mis pealegi paistis olevat konkreetsem ja eestipärasem.

Kuidas sellist ülepaisutatud koletist üldse tappa? Selleks on autor mängu pannud muinasjuttude maailma kõige võimsama imeeseme, kuningas Salomoni võlusõrmuse, ning abiks võtnud veel linnukeele tundmise ja fantastilise Põrguneitsi. Ka viimase kuju kannab selgeid isikliku loomingu jälgi. Temas liituvad rändmotiivid täiskuu ajal võluallikal silmade pesemisest (et igavest noorust säilitada) ning mehi kosivast haldjast (nn. Kirke motiiv, vt. jutt nr. 25 «Näkineitsi»). Viimasega on pisut ebakõlaliselt seotud kolme veretilga nõudmine, mis lähtub populaarsetest muistenditest, kus on juttu kuradiga lepingu sõlmimisest. Lõpuks on kõige eelnevaga ühendatud veel

[1] Näit. ERA II 208, 331/7 (18) < Laiuse, 1939.
[2] Vt. Eisen, EM IV, lk. 230.

«Põhja konn» (G. Reindorff, 1948)

motiive muinasjutust «Imesõrmus» (AT 560, Hurdal 27 teisendit) või «Aladini imelamp» (AT 561, Hurdal 5 teisendit). Võlusõrmuse abil võib muuta oma kuju, ehitada losse jne. Nimetus «Salomoni sõrmus», samuti mõned muud «džinlikud» jooned ühenduses põrguneitsiga, viitavad kas idamaistele või neid kasutanud W. Hauffi muinasjuttudele. Muide, ka «Aladini imelambis» saadakse imesõrmuse või -lambi abil kätte teine imeese ja naitakse printsess; AT 560-s varastatakse imesõrmus, mille muretsevad tagasi koer ja kass. Sõrmuse väljapetmine proovimise ettekäändel tuletab meelde kolme imeasja ärapetmist kisklevatelt härjapõlvlastelt (vt. nr. 19, AT 518), osalt ka nn. «Saabastega kassi» (AT 545), kus hiiglane tapetakse, kui ta oma võimete näitamiseks on moondunud hiireks. Huvitav «tehniline» seadeldis, kaheotsaga oda koletise aheldamiseks, meenutab niihästi Skandinaavia mütoloogias tuntud Fenrir-hundi püüdmist, kellele jumalad panevad mõõga püsti suhu, kui ka nn. Gosforth-kivil leiduvat joonist, kus madukoletisele pistetakse oda suhu.[3] Fenrir-hunt on niisamuti kui põhja konn aheldatud maa külge suusoleva seadeldise abil, mis muide meenutab vanasti Skandinaavias tõeliselt tarvitatud koerte suukorvi asendajat, nn. gömsparri't.[4] A. Olrik mainib ka üht serbia legendi, kus Kristus paneb kuradile oda suhu nii, et selle teravik on ülalõuas, allots alalõuas. Nähtavasti on siin tegemist mõne joonega rahvusvahelisest motiivist «koletise aheldamine», mida meil teisel kujul esindavad pärimused Kalevipoja kütkestamisest põrguväravasse või posti külge. Selle tarvitamine «Põhja konnas» võib olla kirjanduslik laen. Ent ka meil teatakse, et koerakoonlastele topitud «raudkiskudega ankrud lõugade vahele», kui nad «merest välja roninud».[5]

Pulmadele järgnevas järelloos kangelase uuest vangistamisest põrguneitsi poolt tarvitatakse rändmotiivi lindudeks või loomadeks moonduvate kangelaste võitlusest; see on vististi Kreutzwaldi poolt siia juurde kombineeritud moraalse eesmärgiga — karistada kangelase tänamatust põrguneitsi vastu.

Kokku võttes peab ütlema, et kui see muinasjutt ei tugine

---

[3] Vt. A. Olrik, Ragnarök. Die Sagen vom Weltuntergang, übertragen von W. Ranisch, Berlin und Leipzig 1922, lk. 12.

[4] Sealsamas, lk. 81 jj.

[5] Näit. E 26568 < Nõo.

mingile veel tundmatule otsesele eeskujule, siis on ta Kreutzwaldi poolt koostatud küllaltki hästi ja mõjurikkalt. Siingi on imemotiive kuhjatud pisut liigselt, nagu ka lindude ja tarkade abi. Juba kõikvägev Salomoni sõrmus üksi võimaldaks ju oma valdajale kõik, mida ta soovib. See kuhjamine kipub paiguti juba huvi kahandama. Kuid omapärase kohutava põhjakonna kuju ning selle tapmise kujutus paeluvad värskena tähelepanu. Uudne on kardetud, kuid ühtlasi võluva põrguneitsi kuju. Jutt on dünaamiline, täis liikumist, tõustes kogumiku kõige fantaasiarikkamate ja põnevamate hulka. Kuid ta eestipärasuse aste pole kuigi silmapaistev.

29. Vägev vähk ja täitmatu naine

(AT 555)

Heinal olles püüab mees jõest imejõulise vähi. Oma vabakslaskmise eest täidab see mehe ahne naise soovid, andes kordamööda 1) kübaratäie kalu, 2) sealiha, 3) haneprae, 4) uhke ülikonna, 5) mõisa, 6) kuningriigi. Jumalaks saamise soovi eest aga langevad mees ja naine mõlemad sealauta.

Tunneme siin ära Puškini värsistuses eriti populaarseks saanud «Kaluri ja tema naise» ehk «Naise, kes tahtis jumalaks saada» (AT 555).[1] Hurdal on sellest 16 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 11 teisendit, nende seas mõned ebaehtsad. Lääne-Euroopas kõige üldisema ja ka Eestis tuntud redaktsiooni järgi on soovide täitjaks k u l d n e k a l a. Kuid Eestis veelgi levinum on eriti Ida-Euroopas tuntud alatüüp, kus mees tahab raiuda hiiepuud, mille haldjas (hall vanamees) annab talle riida puid, aida täie vara, teeb ta kohtumeheks, mõisnikuks, vahel ka kuningaks; kui aga mees soovib jumalaks saada, muudab ta mehe ja naise mõlemad karuks (vrd. nr. 40 «Helde puuraiuja»).[2] Ka imejõuline vähk esineb mitmes rahvateisendis millest mõned küll on kindlasti Kreutzwaldist lähtunud[3], aga mõned siiski ka rahvapärased[4].

[1] Vrd. B o l t e - P o l i v k a I, lk. 138—148; L i u n g m a n, lk. 161—163.

[2] Vrd. E i s e n, EM IV, lk. 217.

[3] Näit. H III 3, 164 < Tõstamaa; H III 6, 421 < Tarvastu.

[4] Näit. H II 27, 988 < Kodavere; H II 34, 427 < Viru-Nigula; H III 26, 725 < Kroonlinna.

Haruldane, kuigi ehk rahvalt kuuldud, on neis korduv hüüd «vähk vennike urkast, must mees kõrkjast». Rahvalikud on soovid värskete kalade ja seaprae järele ning lõpuks paiskumine sealauta, Kodavere ja Kroonlinna tekstides ka muutumine seaks. Nähtavasti Kreutzwaldi enda poolt on vähi pikemalt väljamaalitud manitsused, kus kajastub ta töödes sageli esinev antipaatia tigeda eide ja tuhvlialuse mehe vastu. Ainult üks joon, et imevõimeline vähk on nõiutud kuningatütar, tundub tarbetu võõrkehana ja on nähtavasti Kreutzwaldi poolt siia sisse poogitud; pärimuslikult on see vähk lihtsalt mingi imemoonutis [5] või siis veehaldjas.

See jututüüp on üks õnnestunumaid klassikalisi õpetuslugusid inimese ahnuse ja tõusiku häbematuse piitsutamiseks ja võimaldab hästi välja maalida eri ühiskonnakihtide huvisid ja püüdlusi. Sellisena on jutt vähemalt 1000 aastat vana ja levinud Euroopast Indo-Hiinani.[6] Ka Eestis leidub sellest suurepäraselt väljamaalitud rahvateisendeid.[7] Oma haruldase, siiski loogilise ümbertöötuse ja isikupärase, süvendatud esitamise tõttu ületab Kreutzwaldi redaktsioon kõik teisendid ning on ühtlasi küllalt eestiline.

30. Leitud laps

(AT 326, 562 B)

Väikesena leitud poiss läheb täiskasvanult rändama, aitab haavatud vanakest ja saab temalt isetäituva silgukarbi; päästab ühe seotud naise ja läheb temaga ning ühe sepaselliga ööseks lossi varemeisse; unenäo ja vanakese õpetusel tapavad nad seal 1, 2 ja 3 peaga koera, mispeale vabaneb kaks koeraks nõiutud printsessi; nad tapavad ka valvekaru, kes saab printsiks. Nad leiavad aarde, jagavad selle ja naised. Ka peategelane osutub kuningapojaks.

Tegemist on jällegi Kreutzwaldi enda väga vaba ümbertöötusega mitmest motiivist. Peaseiklus — ööbimine lossi varemeis, sealsete kummituskoletiste võitmine ja aarde

[5] Vrd. Aarne-Thompson, lk. 201 («transformed monster»).
[6] Vt. Liungman, lk. 162; tema arvates on algupärasem kalaredaktsioon; puu esineb õnneandjana ainult Ida-Euroopas, Soomes ja Põhja-Rootsis.
[7] Näit. H II 70, 4/23 < Vastseliina, J. Sandra.

leidmine — läheneb suurtes joontes «Hirmuotsija» tüübile (AT 326, vt. nr. 20 «Võllamehikesed» ja nr. 35 «Julge rehepapp»), kuigi viimane on siin rakendatud väga omalaadselt. Juurde on liidetud rändmotiive aitavast hallist vanakesest; isetäituvast leivakotist («Imekepp», AT 563 ja 564); maa all varandusi valvavatest koertest («Imetuleraud», AT 562 B)[1], keda on aga kujutatud mitmepealistena lohede või kuradite, näiteks Kerberose eeskujul (vt. AT 301 B)[2]; nõiutud printsessidest, karuprintsist (vt. AT 426, vrd. «Tontla mets» lõpp), varastatud kuningapojast jne. Kokku on neid imemotiive ning tegelasi kuhjatud muinasjutu kohta liigagi palju. Nii on jutu kompositsioon muutunud üsna keeruliseks. Ka on varastatud kuningapoegade ning «halli vanakese» kõiketeadvat kuju kasutatud liiga sageli. Nii hakkab see kõik juba väsitama ja tundub mehaanilisena — eriti pärast mitme samataolise jutu lugemist.

31. Õnnemunake

(AT 332, 402, 433 B)

Kehva mehe üheksanda poja Pärtli vaderiteks satuvad juhuslikult kerjus, kes talle kingib õnnemunakese, ja suurtsugu preili. Kui ta kord kivil suupilli puhub, tuleb kivi alt valge madu ja palub end nõidusest vabastada; selleks lasku Pärtel end maol suudelda. Pärast rasket kõhklust Pärtel teebki nii, pistes ühtlasi õnnemuna mao suhu. Ta ärkab vabastatud neiu lossis.

Otsest rahvavastet sellele jutule vaevalt leidub, küll aga ta üksikmotiividele. Sissejuhatav motiiv vaese mehe vaderiotsimisest ja haldjasvaderist esineb varieeritult mõnes teiseski Kreutzwaldi jutus (nr. 6 «Kaksteistkümmend tütart», nr. 12 «Kivialuste ristitütar») ning meenutab lääne-euroopa kirjanduses viljeldud feejutte. Põhiliselt on see rahvapärane motiiv ja meil levinud peamiselt tüübis «Vader surm» (AT 332, Hurdal 16 teisendit). Sealt pärineb paljulapselise kehviku kuju, kes uue lapse puhul «üksköik kelle», niisiis ettejuhtuva sandi (rahval: surma)

[1] Näit. S 40970.
[2] Näit. H I 3, 317.

vaderiks kutsub. Uudne on aga, et samasse juttu on liidetud veel haldjasvaderi motiiv, mis tavaliselt esineb eraldi. Seekord on haldjast küll üle jäänud ainult tavaline rikas neljahobusetõllas sõitev «saksa naisterahvas», kuna imeanni, õnnemuna, saab ristilaps näiliselt sandilt. Aga just need kaks kontrastset vaderit ongi erijooneks, millele Kreutzwald on rajanud oma kangelase omapära.

Jutu peasüžeeks on ta seejuures kasutanud rändmotiivi koletisest, kes vastassugupoole suudluse tõttu nõidusest pääseb ja inimeseks tagasi muutub. Rahvasuus on enamasti selleks koletiseks küll mees, keda päästab naise armastus (nn. «Koletis peigmeheks» ehk «Cupido ja Psyche» jutt, AT 425 A, Hurdal 16 teisendit). Ka mao, konna või muu looma kujul esineb sageli just mees (AT 433, «Madu toob kuningatütre oma lossi», Hurdal 1 teisend); vahel saab madu-mees inimeseks pärast oma ussinaha põletamist (AT 433 B).[1] Freudistide arvates ongi madu just mehe seksuaalne sümbol. Ometi esineb vahel ka nõiutud tütarlaps mao kujul, nii näiteks jutus «Hiirest (kassist, konnast jne.) pruut» (AT 402, Hurdal 16 teisendit): isa soovil võistlevad ta kolm poega parimate asjade (leiva, riide jne.) ning ilusaima minia toomises; noorim poeg võidab kõik, teenides madu, kes hiljem moondub neiuks.[2] Sellise motiivi valiku põhjus on ilmselt puhtkunstiline: kuna ussi nägemine äratab inimeses tavaliselt hirmu ja jälestust, on tema suudlemine või temal suudelda laskmine eriti teravas kontrastis sellele järgneva imelise metamorfoosiga ja seetõttu eriti emotsionaalne. Valge madu esineb oma erakordsuse tõttu muinasjuttudes sageli, näiteks saadakse linnukeele oskus mõnikord just valge mao liha söömisest (AT 673, Hurdal 1 teisend, vrd. AT 672, Hurdal 36 teisendit). Et ühe peategelase nõidusest pääsemine toob kaasa ka kogu ümbruse elustumise, on tuntud rändmotiiv (näit. «Okasroosike» AT 410), mida Kreutzwald oma juttudes tarvitab liigagi sagedasti.

Need ongi kõik Kreutzwaldi poolt kasutatud pärimusli-

---

[1] Vt. M. J. Eisen, Talupoisid kuningate väimeesteks, Tartu 1920 (II trükk), lk. 94.

[2] Vt. J. Kunder, nr. 27 «Ilus minija»; M. J. Eisen, Rahva raamat II, Tartu 1893, nr. 26; Bolte-Polivka II, lk. 271 jj.; Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens II, vrg. 929; Thompson, Motif-Index II, lk. 65 (D 735, 2); Lebite, lk. 201 ja 204.

kud motiivid. Võrreldes emotsionaalse sisuga, mida koostaja siin taotleb edasi anda, on neil ilmselt ainult kõrvaline vahendaja osa.

Selle sisu mõistmiseks on vaja lähtuda kõigepealt ajajärgu kirjanduslikust maitsest ning Kreutzwaldi isiklikust kunstitaotlusest. Nende mõju on tunda juba jutusüžee valikus, veel enam käsitluses. Armastus koletise vastu ja viimase muutumine kaunitariks selle armastuse tõttu sobis eriti romantilisele kirjandusele, kuna võimaldas kujutada kirgliku igatsuse ja armastuse kõikvägevust ja ühtlasi kasutada romantikuile nii omaseid efektikaid kontraste, jubeduse ja imeilu kõrvutiasetust. Nii esineb sama motiiv (AT 425 C) ka vene romantilise muinasjutuharrastuse ühes parimas teoses, S. Aksakovi kunstmuinasjutus «Helepunane lilleke». Siin on koletiseks nõiutud kuningapoeg, kes muutub inimeseks alles siis, kui jutukangelanna, kaupmehe kolmas tütar, teda ennastohverdavalt armastama hakkab. Sama motiivi tarvitab A. Kivi «Seitsmes vennas».

Kreutzwald on romantilise armastusmotiivi sidunud oma lemmiktüübiga, üksildase unistajaga ning muusikamehega, nagu see esineb ka «Näkineitsis» (nr. 25) ja «Pilli-Tiidus» (nr. 38). Siinne peategelane on tüüpilisemaid ja tundeehtsamaid romantilisi kujusid mitte ainult Kreutzwaldi juttudes, vaid üldse eesti vanemas kirjanduses. Ta kontrastsed vaderidki on esitatud selliselt, et sümboolselt toonitada tema romantilisi omadusi — ainelist vaesust, aga südame rikkust ja puhtust. Ja enam kui ühegi teise oma muinasjututegelase puhul kujutab Kreutzwald just tema erandlikku siseelu, sobimatust teiste inimeste seltsi, äraigatsust argipäeva tööst ja rõõmudest, ta valusat õnneiha, üksildustunnet ning puhtameelset andumist suurele armastusele. Võiks ütelda, et «Viru laulik» on siia valanud ka oma autobiograafilisi meeleolusid ja karjapõlve-mälestusi, samuti nagu «Kalevipoja» lüürilise sissejuhatuse mõnesse värsisse. Teatavasti näidatakse Kaarli mõisas praeguseni suurt kivi, millel Aida Vidri poisikesena armastanud üksinda istuda.[3] Oma Ohulepa ajajärgust jutustab Kreutzwald ise Koidulale, kuidas ta igat inimseltskonda kartes üksildusest ja loodusest endale

[3] Vt. E. Laugaste, E. Normann, Muistendid Kalevipojast, Tallinn 1959, lk. 206, tüüp 115 ja lk. 521.

lohutust on otsinud.[4] Ka õnnemunakese kujutlust tuleb võtta sümboolselt. Faabula seisukohalt on selle pistmine mao suhu ju täiesti tarbetu või koguni häiriv — neitsi enda sõnade järgi vajatakse tema päästmiseks ainult suudlust. Õnnemunakese kujutlus on rahvapärase «õnneraha» asemel jutu algusse võetud nähtavasti «Kalevipojast». Seal on ta antud võrdpildina, et väljendada autori romantilist saatustunnet, unistusliku õnnehetke lühidust, rõõmu ja mure kiiret vaheldust: «Õnnemunal õrna koore, / visam süda viletsusel» (Kalevipoeg XIX: 140—141). Siinseski jutus heliseb koos selle värsiga samasugune ärev tunderaske meeleolu, püsiv võnkumine lootuse ja kartuse vahel, intensiivse õnneigatsuse ning karmi tõelisuse vahel. Ühtlasi annab see sümboolse väärtuse kogu jutule: lõpuks ei esinda see väliselt vaene, aga rikka südamega sulaspoiss seal kivil mitte ainult Kreutzwaldi ennast, vaid ka kogu eesti talupojarahvast. Ja tema õnneiha kajastab terve rahva ootusi ja lootusi — eriti neil sotsiaalse ja rahvusliku ärkamise algaastail.

Nii on Kreutzwald siin väheseist pärimuslikest aineist loonud üsna uudse ideelise ja emotsionaalse sisuga kunstmuinasjutu. Vääratuseks võiks ehk lugeda ainult seda, et madu-neitsi juba enne suudlust esineb nägemuslikult naise kujul, mis teeb seega järgneva maosuudlemise vähem õudseks, ning samuti õnnemunakese tarbetust ja lõppstseeni trafaretsust. Aga need on väikesed puudused. Muidu on ülesehitus ja kogu kujutusviis väga elav, sõnastuski emotsionaalsem kui üheski teises Kreutzwaldi jutus.

Nii tõuseb see jutuke Kreutzwaldi muinasjutuloomingu kõige paremate ja kunstipärasemate hulka. Ühtlasi on see üks Kreutzwaldi kõige isiklikumaid eneseväljendusi, mille kaudu meie valgustaja loomisallikasse võib vaadata ehk sügavamalt kui tema valgustusliku või pseudomütoloogilise loomingu kaudu.

---

[4] «Tuli see nüüd inimeste pelgamisest või muust /— — —/, ma elasin nagu täielik üksiklane, minu ainukeseks kaaslaseks oli loodus.» Kreutzwald Koidulale 17. V 1870 = Kirjavahetus V, lk. 408.

32. Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad

(AT 1287, 1290)

Kuuldes Türgi sõjast, kavatsevad 7 rätsepat sinna minna endale kuulsust otsima. Nad lasevad oma käärid üheks suureks odaks taguda ja kannavad seda ühiselt õlal. Nende seiklused on: 1) nad tormavad talu õue kolme naise kallale, kuid need ajavad rätsepad hargi, labida ja luuavarrega põgenema; 2) jooksevad paanikas laiali sitika surina ees, pidades seda vaenlase mürinaks; 3) loendavad endid, pistes oma ninad roehunnikusse; 4) peavad surnud hunti nende pooli tapetud merekaruks ja võtavad ta naha; 5) peavad kammitsas hobuse hüppamist koletise sammudeks ja põgenevad; 6) peavad õitsevat linapõldu järveks, kuid teevad lõpuks sellele oma öölaagri ja põlluomanik peksab nad laiali; 7) kavatsevad Peipsi-äärse «metsalise» kallale tormata, ehmatavad püstiseisva jänese minema ja peavad teda heinakuhja suuruseks. Nad tulevad uhkeldades koju.

Nagu «Lopi ja Lapi» puhul, nii viitab ka siin Kreutzwald ise saksa jutule «Seitsmest švaablasest».[1] Kuid sealsamas kinnitab ta, et on oma kogu jutud kõik «A-st kuni Z-ni» võtnud rahvasuust. Kuidas on lugu tegelikult?

Seniste andmete järgi ei ole sest rätsepate jutust saadud Eestis ühtki usaldatavat üleskirjutust, samuti puudub see Aarne kataloogis. Küll aga on meilgi laialt viljeldud rahvanaljandeid, kus naerdakse igasugu lolle, kes tegutsevad kas reaalelu tundmata või siis rakendavad õigeidki elutarkusi ja oskusi vääriti. Selline naljandiliik on üldtuntud ja igivana. Nii näiteks külvab juba Odüsseus hullu teeseldes soola «seemnena» põllule; samuti räägib sellest ka meil nn. k i l p l a s t e rahvanaljand (AT 1200, Hurdal 2 teisendit), mida tuntakse kogu Euroopas. Üsna tavaline on, et seejuures säärased pilkemotiivid koonduvad mõne teatava maakoha elanike ümber, kes kuidagi oma mahajäämusega (või muidu eraldiolekuga) tähelepanu äratavad. Nii näiteks said antiik-kreeklaste pilkeobjektiks Abdera linna elanikud, Saksas aga hakati selliste narride

[1] Kreutzwald Schultz-Bertramile 17. II 1865 = Kirjavahetus IV, lk. 185.

(«die Lalen») asukohaks pidama Schilda linna (asub u. 100 km Berliinist lõuna pool). Juba a. 1598 ilmus endine narrijuttude raamat («Lalenbuch») pealkirjaga «Die Schildbürger». Siitpeale on see nimetus levinud ja kestnud läbi aastasadade. Sellest on tekkinud ka eesti sõna «kilplased» ja nimelt väärtõlke tõttu, kuna arvati, et «Schildbürgeri» nimetuse esimene pool on tekkinud sõnast «das Schild», s. o. «kilp». Kunas see nimetus eesti keelde tuli, on raske päris täpselt määrata. Kindel on, et alles Kreutzwaldi poolt G. O. Marbachi järgi tõlgitud ja 1857. a. sügisel avaldatud «Kilplased» levitas nimetust laiemalt. Sama raamat on nähtavasti levitanud ka vastavaid jutumotiive, kuna varem meil sellised narrilood olid koondunud peamiselt oma «metsanurkade» elanike (hiidlaste, setude jt.) ümber.

Kuid ka rahvusvahelistest kilplaslugudest langevad Kreutzwaldi siinse jutuga kokku ainult paar üksikut episoodi, nimelt enda arvu loendamine nina aukude järgi (AT 1287)[2] ja õitseva linapõllu mereks pidamisest (AT 1290).[3]

Nii näikse kindlana, et Kreutzwaldi lähtekohaks on siin olnud kirjanduslikul teel levinud saksa rahvanaljand «Seitsmest švaablasest», mida tutvustab ka Grimmide kogu.[4] Kuid laenu aluseks pole Grimmide redaktsioon, või vähemalt mitte ainult see, kuna seal Kreutzwaldi tekstile vastab enam-vähem täpselt ainult põgenemine sitika hääle eest (ja rehavarrelt hoobi saamine). Juba teine ühismotiiv, kohtumine jänesega, on Kreutzwaldil kujutatud teisiti. See põlvneb nähtavasti L. Auerbacheri poolt väljaantud rahvaraamatu «Ein Volksbüchlein» (1827, jätk 1829, uustrükid 1835 ja 1879) paljudest järeltrükkidest või järeleaimustest, tõenäoliselt G. O. Marbachi teosest «Volksbücher 7. Geschichte von den sieben Schwaben» (Leipzig 1838). Ka viimases pole kohtumine jänesega juhuslik nagu Grimmidel, vaid see on kogu seiklusloo lõppsündmus. Vaprate švaablaste retke eesmärk ongi Bodensee (Kreutzwaldil Peipsi järve)

---

[2] Hurdal puuduvad vasted. Teadaolev teisend vt. ERA II 207, 626 (17) < Häädemeeste, 1939.

[3] Hurdal puuduvad vasted. Teadaolev teisend vt. E 34622 < < Kadrina.

[4] Vrd. Grimm nr. 143; Bolte-Polivka II, lk. 555/560; Liungman, lk. 276 ja 282.

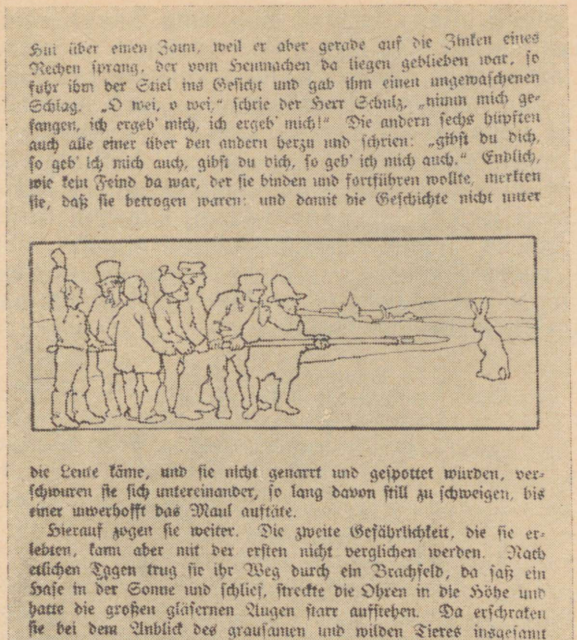
Hut über einen Zaun, weil er aber gerade auf die Zinken eines Rechen sprang, der vom Heumachen da liegen geblieben war, so fuhr ihm der Stiel ins Gesicht und gab ihm einen ungewaschenen Schlag. „O wei, o wei," schrie der Herr Schulz, „nimm mich gefangen, ich ergeb' mich, ich ergeb' mich!" Die andern sechs hüpften auch alle einer über den andern herzu und schrien: „gibst du dich, so geb' ich mich auch, gibst du dich, so geb' ich mich auch." Endlich, wie kein Feind da war, der sie binden und fortführen wollte, merkten sie, daß sie betrogen waren: und damit die Geschichte nicht unter

die Leute käme, und sie nicht genarrt und gespottet würden, verschwuren sie sich untereinander, so lang davon still zu schweigen, bis einer unverhofft das Maul auftäte.

Hierauf zogen sie weiter. Die zweite Gefährlichkeit, die sie erlebten, kann aber mit der ersten nicht verglichen werden. Nach etlichen Tagen trug sie ihr Weg durch ein Brachfeld, da saß ein Hase in der Sonne und schlief, streckte die Ohren in die Höhe und hatte die großen gläsernen Augen starr aufstehen. Da erschraken sie bei dem Anblick des grausamen und wilden Tieres insgesamt und hielten Rat, was zu tun, das wenigst gefährliche wäre. Denn

308

«Seitse rätsepat» («Die sieben Schwaben» Grimmide muinasjutukogust)

ääres elava metsalise hävitamine; nad muutuvad tema läheduses araks ja söövad, et oleks julgem surra. Ka nende tüli oma järjekorra pärast meenutab Kreutzwaldi lugu, kuigi sõnastus ja detailne väljamaalimine on erinev. Marbachile üsna lähedane on ka Kreutzwaldi kangelaste seiklus järveks peetaval õitseval linapõllul, millele esimene mees kukub teistest tõugatuna. «Pika Christophi» (Christophoruse) asemel igatsevad eesti rätsepad «järvest» ülekandjaks muidugi Kalevipoega.[5] Eesti surnud hundi asemel kohtavad Marbachi švaablased õõnesteel surnud karu, kuid ehmuvad ja kukuvad

[5] Vrd. A. Annist, Kalevipoeg eesti rahvaluules, ACUT B XXXII : 1, Tartu 1934, lk. 75.

samuti pikali ning uurivad siis oma saagi «haavasid» nagu eestlasedki. Nülitud raibe jäetakse pilgates Marbachil lammastele, Kreutzwaldil «veistele ja hobustele». Laen on siin peaaegu sõnasõnaline ja teeb kahtlaseks, et kogu jutt oleks saadud rahvasuust — ka «sakste ammede» vahetalitusel. Viimast võib soovi korral küll oletada mõne teise motiivi puhul. Kõige tõenäolisem on, et Kreutzwald oma sellegi jutu kirjutas mälu järgi, kus olid liitunud nii rahvalt kui ka kirjandusest omandatud ained.

Palju ebamäärasem on näiteks vastavus naistega kokkupõrkamise episoodis. Sellele Marbachil ainult nagu viidatakse «Blitzschwabi» laulus:

Da kommen die Weiber
Mit Sichel und Scheiben
Und wollen den Schwaben
Das Tanzen vertreiben...
...Da laufen die Schwaben
Und fallen in Graben, —
...Da laufen die Schwaben,
Die Weiber nachtraben
Bis über die Grenze
Mit Sichel und Sense — [6]

Niisiis näib, et see visand on Kreutzwaldi tema «naistelahingu» kujutuseks küll inspireerinud, aga läbi viidud on see täiesti iseseisvalt ja eestipäraselt.

Jänesest ehmumise motiiv leidub ka Marbachi järele ümber töötatud «Kilplastes» [7], samuti — kuigi teistsuguses olukorras — surnud hundi motiiv [8]. Jäneseloo rahvalikku laadi tõestab muide ka üks rahva värssmõistatus, kus esineb (küll täiesti iseseisvalt) umbes samasugune situatsioon («sarved olid süllapikkused, käiessa saosuurune, seistes kuhja kõrgune» jne. [9]).

«Rätsepate» seikluste puhul ei ole siis saksa kirjandus-likke vasteid ette näidata ainult kammitsas hobuse loost. See tundubki oma laadilt kaunis lähedane eesti rahvanaljandeile ja võib olla Kreutzwaldi enda moodustatud või rahvalt kuuldud.

[6] G. O. Marbach, Volksbücher 7. Geschichte von den sieben Schwaben, Leipzig 1838, lk. 21.

[7] Jutud, lk. 321 jj.

[8] Sealsamas, lk. 302 jj. Muide, «merekaruks» nimetati Virumaal hüljest.

[9] Vt. E. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, Tallinn 1948, lk. 353.

Milline on selle loo koostamisel olnud Kreutzwaldi osa? Peab ütlema, et ometi õige suur. Mitte ainult, et üksikud motiivid on ilmsesti laenatud eri allikaist, vaid ka nende kokkuliitmine ja ümbertöötus üheks tervikuks on sündinud alles Kreutzwaldi poolt. Kõigepealt on naaberhõimude pilge asendatud elukutse-pilkega, mida leidub ka eesti uuemas rahvaluules, kuigi vähe[10]. Seejuures on kasutatud uueaegseid rahvalikke, osalt ka saksapäraseid rätsepate pilkeid (käärid, triikraud taskus!). Teiseks on kasutatud eriti Krimmi sõjast (1854) peale Eestis populaarseks saanud Türgi sõja motiivi. Ka seikluste ja kujude väljamaalimine on Kreutzwaldil läbi viidud eestiliselt, elavalt ja rahvaliku stiili kohaselt. Grimmi jutt on Kreutzwaldi omaga võrreldes skemaatilisem ja kuivem, Marbachi oma aga palju laialivalguvam, täis tühiseid vahelugusid ning seetõttu igav. Näha on, et see pilklik, «irvhambalik» laad sobis hästi meie valgustusmeelsele «Kilplaste» ja «Reinuvaderi» eestipärastajale ja «Tuisulaste» autorile. Kuigi ta «Seitse rätsepat» pole oma motiivide algupäraltt eesti rahvajutt, on ta hiljem selleks ometi saanud ja koguni populaarsemaks kui paljud teised.

Ideoloogiliselt kõige nõrgem on nende naljandite sidumine rätsepa ausa elukutsega. Ka rahvas on rätsepaid pidanud sageli «araks» ja tõenäoliselt põhjusega, kuna rätsepaks enamasti hakkasidki kõhetud või vigased indiviidid, kes raskele kehalisele tööle ei püstinud ja pidid olema ettevaatlikud ka muidu. Kui aga seda juttu võtta pilkena üldse argade rumalate pihta, siis oli tal nagu «Kilplastel», «Narrilastel» ja «Tuisulastel» — ning eesti tuhandeil rahvanaljandeil — täita oma suur kasvatuslik ülesanne.

33. Naiste mõrtsukas

(AT 311, 312)

Rikkal mõisnikul on 11 naist surnud. Ta kosib vaese mõisniku tütre. Isa survel preili nõustub, kuigi hanekarjane Tõnu teda hoiatab; ta võtab Tõnu kaasa. Härra reisib ära, annab keelatud toa kuldvõtme naisele, hoiatab

[10] Vt. Eesti rahvaluule ülevaade. Toimetanud R. Viidalepp, Tallinn 1959, lk. 122; M. J. Eisen, Eesti rahvanali, Tallinn 1909, nr. 650—652, 667, 794, 1116, 1202, 1261, 1301, 1325.

sisse minemast. Keskmine õde tuleb külla; nad avavad ukse, näevad verist pakku kirvega ja 11 naisepead. Võti kukub ja saab püsiva verepleki. Õde põgeneb, härra tahab sedagi naist «edevuse pärast» nuhelda surmaga, kuid Tõnu lööb talle tagant nuiaga pähe. Kohus mõistab härra surma, Tõnu abiellub leskprouaga ja pärib mõisa.

Jutt põhjeneb rahvusvahelisel jututüübil (AT 311), mille Thompson on ristinud «Pääsemine koletise käest õe läbi».[1] Hurdal on sellest 28 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 23 teisendit.[2]

Eesti rahvateisendite normaalkuju näikse olevat umbes järgmine: vanemail on 3 tütart, neist vanima kosib keegi võõras (keda neiu näeb esmalt kuldmunaks moondunult aidas või kohtab metsas), kes aga tegelikult on paharet või muu peletis (ka hunt, karu). Mees annab naisele kuldvõtme, keelab tal aga ühte tuppa minemast (või tõrde vaatamast). Naine läheb siiski, näeb toas mehe eelmiste naiste laipu (või näeb veretõrt), võti kukub ja saab vereplekiliseks; koletis tuleb tagasi ja naise pea raiutakse. Edasi kosib mees keskmise õe, kuid sellega sünnib samuti. Noorem õde aga on ettevaatlikum (või kuuleb hiire hoiatust) — seob võtme vöö külge ja pääseb. Enamasti oskab ta ka oma õed ellu äratada. Ta palub meest, et see viiks mõne asja (kedruse, villad) kotiga (või kastiga) tema vanemaile, saadab aga tegelikult koju oma õed; lõpuks laseb ta niiviisi ka ennast koju viia, jättes enda asemele mingi asja (uhmri, kerikanna vms.). Teises redaktsioonis põgeneb noorem õde ise oma vanemate juurde, mehed tulevad appi, kuldmunaks moondunud mõrtsukat pekstakse seni, kuni ta oma ohvrid ellu äratab, siis tapetakse (põletatakse) ta.

Umbes samasuguse sündmustikuga on AT 311 ka rahvusvaheliselt, olles levinud üle Euroopa, Indiast eskimodeni ja neegriteni. Oma laadilt on ta õige toores (sageli käsib koletis naisel inimeseliha süüa või inimkonte närida), paiguti isegi groteskne, nagu «lolli kuradi» jutud. On ilmne, et Kreutzwald pole siin jälginud rahvalikku jututüüpi, vaid selle kirjanduslikku ümbertöötust, mis läheb tagasi Ch. Perrault' «Mu ema Hane juttudele» a. 1697, on

[1] Aarne (FFC 25) nimetab seda «Kolm õde mäe seest»; vt. Grimm, nr. 46; Bolte-Polivka I, lk. 398/412; Liungman, lk. 56 jj.
[2] Vt. ka Kunder, muinasjutt «Südi sõsar».

sealt levinud mitmel Euroopa maal ka rahvatraditsiooni ja liitunud uute elementidega, nii et Thompson on selle võtnud omaette tüübinumbri alla (AT 312, nimetusega «Hiiutapja ja tema koer», kuigi see on meil üsna viltujuhtiv).

Perrault on imemuinasjutu muutnud novellistlikuks. Nähtavasti ühe rahvaballaadi eeskujul on ta paharet-kosilasest teinud rüütli, kes kannab juba XVI sajandil naistevõrgutajate kohta tarvitatud Sinihabeme nime. Too on kujutatud mõrtsukaliku inimesena, kes aina uute naiste saamiseks vanad tapab. Ka siin ei pea kangelanna uudishimule vastu, näeb keelatud kambris oma eelkäijate surnukehi ja pillab võtme. Kui rüütel Sinihabe mõõga haarab, et ka teda tappa, näeb naise õde lossitornist, et nende vennad on juba appi tulemas. Naisel õnnestub palvetamisega mõrva pisut edasi lükata, selle ajaga jõuavadki vennad kohale ja päästavad õe.

See Perrault' romantiseeritud jutt levis eri mail rahvaraamatuna. Ludwig Tieck tegi temast pikema jutustuse ning draama. Tervelt kolm heliloojat on muinasjutust teinud ooperid.[3] Sootu uuelaadiliselt, sümbolistlikult on sama ainet hiljem kasutanud ka M. Maeterlinck.

Kas otseselt või kaudselt (väga võimalik, et Tiecki vahendusel) on Kreutzwaldki tutvunud Perrault' versiooniga. Kas kirjanduslik tekst pole ta mälus segunenud ka eespool vaadeldud eesti rahvajutuga — seda on raske detailselt jälgida. Igatahes on ta oma tavalise loomismeetodi kohaselt neist elementidest kujundanud uue isikupärase versiooni.

Kõige enam torkab silma, et Kreutzwaldi jutus päästjana mängib nii suurt osa sulane, kes üldse puudub Perrault'l ning eesti rahvajuttudeski.[4] Nii pole siis kahtlust, et Kreutzwald on ise loonud kogu selle truu Hanede-Tõnu kuju ning osa; ka psühholoogiliselt meenutab see tema teisi romantilisi tegelasi (vrd. «Pilli-Tiidu», «Näkineitsi» Une-Tõnu ja «Õnnemunakese» Pärtel). Ei ole kahtlust ka selles, et ta jutu olustiku on sobitanud just balti mõisamiljööga (näiteks teenrite peksmine jne.) ning suurendanud jutu psühholoogilist ja sotsiaalset motivatsiooni. Vae-

[3] Vt. Liungman, lk. 57.

[4] Välja arvatud EKS 4°4, 502/4 (67) < Vändra (?) ja H II 52, 520/7(35) < Räpina. Need on aga ilmselt Kreutzwaldi tekstist mõjustatud.

suse survel sunnib isa preilit abielluma, armastus paneb Tõnut preili saatust ette aimama, keskmise õe edevus kisub ka teise õe kaasa, proua kartus kajastub ta unenäos, jne. Juurde toodud on joon, et keelatud uks enam päris kinni ei lähe, millega iseendast ära langeb võimalus, et noorik pääseks võtme puhtaks hoidmisega, nagu vahel rahvateisendeis. Too võtme ja ukseavamise puhul oletatud «nõiduse vägi» ongi ainus imemotiiv, mis Kreutzwaldi versiooni on sisse lipsanud. Muidu on see täiesti novellistlik, sentimentaal-romantiline jubeduslugu, jutustatud küll mitte just eesti rahvamuinasjutu, vaid «haleda ja armsa» rahvaraamatu stiilis. Rahvamuinasjutu inimesesöömist, laibahunnikut ega veretõrt enam ei ole, siiski on säilinud «... tammepakk ja lai kirves paku otsas; kõik põrand oli üleüldse tarretanud verega täis! Aga mis kõige koledam näis ja nende südametes viimse veretilga külmaks jahutas: taga seina ääres seisid pika laua peal endiste prouade üksteistkümmend verist pead!»

Et selliste õudustegudega iseloomustatakse rikast mõisnikku, aitas kahtlemata teistegi mõisahärrade «paistust» maha kiskuda, niisamuti kui vaga Jenoveevat piinava julma krahvi kuju. Kontrastiks võis siinsegi noorproua õrnust ja hirmu kujutada samas naiiv-imetlevas must-valge stiilis. Aga «Naiste mõrtsukast» ei kujune kaugeltki uus «hale ja armas» legend, mis kutsuks vagale ärakannatusele, nagu Tieckil. Just ümberpöördult: ennäe uut tegelast, vemblameest, kes seisab elajaliku mõisahärra selja taga: «Aga samal silmapilgul, kus ta kirve üles tõstis, kukkus selja tagant üks vembla mats temale pähe, nii et kirves tema käest ja ta ise põrandale pikali langes. [— —] See mees oli Tõnu.»

Ja nüüd alles mõistame, miks Kreutzwald pärimust «võltsides» jutusse toob uue kuju ja ühtlasi ka uue vaimu: see pole enam alistumise, vaid vastuhakkamise vaim. See on rahva enda õigusemõistmise vaim, kelle jõudu ja malakat ka balti aadlikud ning nende käsilased sageli tõesti oma peakolul olid tundnud ja ka Kreutzwaldi eluajal ikka veel tundsid.[5] Mitte asjata polnud Kreutzwald seda balti mõisamiljööd nii elutruult kujutanud; selles ümbruses ja

[5] Neist heroilistest rahvatasujaist vt. J. Kahk, Rahutused ja reformid, Tallinn 1961, lk. 241—249.

sel ajajärgul mõjus ka vagura Hanede-Tõnu virutatud vembla «mats» ometi nagu üleskutse. Ja siit polnudki enam pikka vahemaad Tšernõševski üleskutseni — «haarata kirves». Kuigi Kreutzwald pooldas reformide teed, nägi ja mõistis ta ometi situatsioone, kus ka rahva enda otsene vastuhakk oli vajalik ja paratamatu.

Sellest kõigest võis aga tollal kõnelda ainult niisuguste muinasjutuliste sümbolite varjul, nagu siinne ürgaegne inimesesööja või psühhopaatiline rüütel Sinihabe oma üheteistkümne laibaga. Võib-olla poleks Mickwitzi-taoline tsensor sedagi läbi lasknud, oleks käsikiri tema kätte antud! Ja igaks juhuks püüdis ka Kreutzwald ise Tõnu «matsu» pehmendada — see ainult uimastab mõrtsuka, tõeliselt hukkab tolle alles «seaduslik» kroonukohus. Jutu lõpp on mähitud jälle muinasjutulisse soovunelmasse: päästetud noorproua abiellub Tõnuga, oma «hanedepoisiga». Seegi siis aina toonitab jutu põhiideed, mitte ei muuda teda. Samasugust soovunelmat «eesti mõisnikust» arendas edasi ka Jakobsoni «Artur ja Anna».

Nii väärib «Naiste mõrtsukas» tähelepanu eriti oma peidetud ideoloogilise alltekstiga, niisamuti oma erakordse mõisamiljööga. Ja miks mitte ka eredate ja elavate kujudega ning dramaatilise ülesehitusega! Need on küllalt suured väärtused, et teda — hoolimata mitte just rahvajutulisest, aga siiski rahvalikust, sentimentaalselt arhailisest stiilist — lugeda Kreutzwaldi kogu paremiku hulka.

34. Õnne rublatükk

(AT 300)

Isa jätab surres oma kolmandale pojale, «lollakale» Peetrile, ainult ristiema kingitud õnnerubla. Peeter lahkub kodust ja ostab teel rubla eest ühesilmaga vanamehelt kolm imekoera. Ka õnneraha tuleb tasku tagasi. Teel kohtab Peeter tõlda kuningatütrega, keda loosi järele tahetakse viia mingi koletise (lendava karu) ohvriks. Peeter saadab neiut ja tema teine koer murrab metsalise maha. Peeter lubab kolme aasta pärast tagasi tulla. Kutsari sunnil kuningatütar tunnistab oma päästjaks kutsari, aga oskab abiellumist edasi lükata. Just pulmapäeval tuleb Peeter tagasi; ta vangistatakse, kuid kolmas koer lõhub

rauad; esimene koer toob pulmalaualt sööki ja printsessilt sõrmuse. Peeter esitab metsalise sarved ja hambad. Kutsar uputatakse, Peeter saab kuninga väimeheks.

Jutt vastab üsna lähedalt igivanale Perseuse (Püha Georgiuse, Püha Jüri) jututüübile (AT 300). Liungmani arvates ulatuvad selle juured juba Muinas-Egiptusse, kus pühadele krokodillidele tõepoolest toodi loosi järgi inimohvreid.[1] Hiljem lisandus krokodilli kehale püütoni keha ja tiivad, võib-olla babüloonlaste tiibadega lõvi (Tiamat) eeskujul. Üks esimesi lohevõitja kujusid oligi babüloonlaste jumal Marduk, kes igal kevadel võitles põuda ja kõike muud kurja kehastava Tiamatiga (kes vastab piibli Leviatanile). Sellest iidsest viljakusemüüdist (mida tunti ka Pärsias ja Indias) arenes Vana-Kreekas umbes VII—V sajandil e. m. a. Perseuse müüt, mis hiljem levis muinasjutuna või Püha Jüri legendina üle maailma, ka Aafrikasse ja Ameerikasse. Kolme vägeva koera kujud on lisatud veelgi hiljem, tõenäoliselt meie ajaarvamise esimesel aastatuhandel vist Itaalias.[2]

Ka Eestis on see jututüüp olnud väga populaarne ning säilinud peaaegu rahvusvahelisel normaalkujul (Hurdal 61 teisendit, mujal veel vähemalt paarkümmend teisendit). Kuningatütart ähvardavaks koletiseks on ka meil tavaliselt mitme peaga madu (ka «merikurat», «neelaja» jne.), ainult vahel esinevad üksteise järel kolm madu (3, 9 ja 12 peaga). Koletise tapmine, valeliku kutsari paljastamine pärast pikka ootamisaega ja lõpplahendus Kreutzwaldi jutus vastavad rahvateisendeile. Ka tugevad koerad on pärit juba rahvusvahelisest normaalkujust.

Ainult jutu algust on Kreutzwaldil mõjustanud mõned teised motiivid. Kolmele pojale pärandust jagav isa on rändmotiivina tuttav eriti tüübis «Kuningatütar klaasmäel» (AT 530). Ka omaniku taskusse ikka tagasitulev õnneraha esineb tavaliselt teistsugustes juttudes; tema siiatoomine tundub Kreutzwaldi juttudes sageli esineva kuhjamisena: pole ju kangelasel pärast kõikvägevate koerte omamist õnneraha tagasitulekut enam tarvis. Rahvajutus räägitakse tavaliselt üsna väikesest rahast, 1—3 kopikast, mis on aga vanemailt päritud ja millel on vane-

[1] Vt. Liungman, lk. 39.
[2] Vrd. Bolte-Polivka I, lk. 534 jj.; K. Ranke, Die zwei Brüder, FFC 114, Helsinki 1934.

mate (resp. surnute või hea ristiema) õnnistus. See omakorda laseb järeldada, et kangelane ise on hea ja tubli. Just seetõttu jälgib rahvajuttudes õnn kangelast ka siis, kui ta seda nagu polekski ära teeninud. Sama võib öelda ka Peetrist, kelle eest teevad kõik vägiteod ära ta imekoerad. Perseus võitles siiski ise ja Pühal Jürilgi olid koerad ainult abiks.

Kreutzwaldi eestipärastavaks ümbertöötuseks on nähtavasti ka lendava mao või merikuradi asendamine «lendava karuga». Hiljem selgub, et sel karul on sarvedki! Samuti pole rahvapärane aitava vanamehe välimus. Rahvajuttudes mainitakse vahel küll, et hall vanake on ühe silmaga, ent see on mõeldud ainult tema viletsa väljanägemise toonitamiseks, et seda kontrastsemalt mõjuks ta imevõimsus; teise silma on ta kaotanud nagu tavaline sandike (näiteks nr. 5 «Vaeselapse käsikivi»).[3] Siin aga on Kreutzwald taotlenud sootu teistsugust, teatud salapärasuse muljet, kujutades silma keset otsaesist seisvana. Selline kükloobi-kujutlus on levinud nähtavasti koos igivana Polyphemose motiiviga (AT 1137, Hurdal 5 teisendit), mida tuntakse üle Euroopa. Sealt on ühe silmaga inimese kuju tunginud ka teistesse juttudesse, näiteks ühte «Hirmuotsija» teisendisse.[4] Nii pole võimatu, et Kreutzwald on seda kuulnud ka rahvalt. Kuid siinses jutus pole too ükssilm enam inimsööja hiiglase, vaid inimest aitava halli vanakese osas. Ja ei või ütelda, et ta sinna just hästi sobiks: häid abilisi ja pühakuid kujutleb rahvajutt ju tavaliselt ka väliselt normaalsena, mitte võikana, nagu siin.

Võõrkehana tundub ka koerte muutumine luikedeks ja äralendamine. Selle on Kreutzwald lisanud ilmselt mitte ainult imeelemendi suurendamiseks, vaid ka ideoloogilistel kaalutlustel: kõnelema hakkavad koerad osutuvad ühtlasi halli vanakese antud valvureiks, kes ära peavad ootama, kas kangelane õnnelikuks saades ka oma vendi meeles peab. Siingi püüab Kreutzwald esile tõsta mitte ainult oma kangelase vaprust ja õiglust, vaid ka ta ustavust oma vendadele(loe — sugurahvale).

Mõnedele väärjoontele ja ülekuhjamistele vaatamata on see klassikaline muinasjutt ka Kreutzwaldi väljatöötuses üsna kõrgetasemeline. Eestipärast lokaalkoloriiti pole siin

---

[3] Vt. ka ERA II 50, 570 < Räpina.
[4] S 19 813 < Setu, Mäe v.

küll seevõrra kui mõnes teises jutus, aga üldine väljamaalimine on detailne ja mõjurikas, kusjuures ka Kreutzwaldi enda fantaasialend traditsioonilisest palju maha ei jää. Loetagu kas või lendava metsalise ja ta surma apokalüptilist kujutust! Igivanast rüütelliku vapruse võrdkujust Perseusest on saanud eesti «ärkamisaegne» Püha Jüri, kes oma rahvale ustavana ei karda võitlust ühegi raskusega.

35. Julge rehepapp

(AT 326)

«Vanapoiss» käib targa rehepapi juures juttu ajamas ja soovitab tal oma julguse näitamiseks vana lossi varemeist varandus ära tuua. Rehepapp läheb, kuuleb kõrtsis, et lossis elanud enne ahne mõisnik. Kohtab varemeis kurat-kassi, kes pärast väljaajamistki jälle on toas. Leiab surnu puusärgis, annab talle süüa; surnu (lossihärra) ärkab ja juhatab tänuks lossi aarde, mille ta aga peab lugema täpselt pooleks. Rehepapp teeb seda, raiudes ka ülejäänud rahatüki pooleks. Ta poob kurat-kassi ja tuleb aardega tagasi.

Juba kolmat korda kasutab Kreutzwald siin nn. «Hirmuotsija» tüüpi (AT 326). «Võllamehikestes» (nr. 20) on sellest tarvitatud ainult paar üksikmotiivi ja ka «Leitud laps» (nr. 30) ei ole ära kasutanud kõiki motiivirikkusi. On ju see jutt oma kartmatu ja leidliku peategelasega ka eesti rahvaluule lemmiktüüpe. Temast on hulk rahvusvahelisi eriversioone ja ka meil on ta kontamineerunud mitmesuguste teiste juttudega. Nagu nägime, on rahvas siin juba üleolevalt naernud koleduste — kõigepealt tigedate surnute ja neist mitte väga erinevate tontide ja paharettide — üle, mille ees ta muidu nii müstilist hirmu oli tundnud. Rahvajutu kangelane (kohtlane, soldat või muu erakordne tüüp) satub ikka jälle nende seltskonda (tondilossi, öösisse kirikusse või surnuaeda), aga ta ei mõtlegi karta, vaid keedab putru, loeb raamatut või viidab muidu aega. Tema ette visatakse surnu käsi ja muid liikmeid, või on seal terve laip; tema aga ei pane seda miksi, isegi soojendab kooljat oma kehaga, heidab ta kõrvale magama, vestleb temaga, poeb surnu asemele puusärki või siis kutsub tonte endaga kaarte mängima, peksab neid oma kepiga, pillub

neid tornist alla, paneb kurat-kassi või -koera käpad höövelpingi vahele jne. Nii sunnib ta neid endale juhatama kätte aarde, vabastab lossi kummitustest, ja muidugi saab rikkaks.

Nagu nägime, oli Kreutzwald selle kangelase oma «Võllamehikestes» samastanud rahvaliku Kaval-Antsuga, «Leitud lapses» aga trafaretse õnnelapsest imekangelasega, keda kõikjal juhib ja poputab kõikvägev «hall vanake» ja kes hiljem osutub varastatud kuningapojaks. Tõelise, rahvapärase «hirmuotsija» kohtlaslik-humoristlikku kuju ei ole Kreutzwald oma kogus millegipärast üldse kasutanud, kuigi ta seda pidi tundma. Küll on ta aga tolle rahvajutu seiklusi siin veel kord rakendanud, nimelt seoses rehepapi kujuga. Kaval-Antsu kõrval on julge rehepapp tõepoolest meie rahvapärimuste kõige hakkajamaid ja «positiivsemaid» kujusid, kes võib pretendeerida isegi kangelase nimele. Juba vene laensõna «papp» annab talle salapärase varjundi ja viitab juba tuhandeaastasele minevikule.[1] Idapoolselt misjonilt õpitud sõna «papp» tarvitati omal ajal palju laiemas tähenduses (vrd. «kallaspapid» — rannavalvurid, Gutsleffi mainitud «Pikse papp», Setumaa Pekopapp jt.), võimalik siis, et juba ka paganlike ohvriaitade valvajate (vardijate) kohta. Selliseid ohvriaitu ehk «hiierehtesid», kus säilitati ohvriande, aga ehk ka ohverdati, oli nähtavasti eestigi hiites, ja nende «rehepappide» auväärt nimetus võis üle kanduda ka mõisarehtede valitsejate kohta.

Olgu sellega nii või teisiti, igatahes arvati rehepappidel olevat lähemaid suhteid vaimude maailmaga ja hiljem viimase ühisesindajaga — kuradiga. Nagu Kreutzwald õigesti, ehkki liialdades toonitab, on too kurat rahvapärimustes kaotanud suure osa oma «kristlikust» kohutavusest ja esineb enamasti pigem pisut lollaka vanapaganana. Temast usuti, et ta ainsana suudab karistada ka kõikvägevaid mõisasaksu ja temaga oli seepärast talupojal roh-

[1] Vrd. Grundzüge II, lk. 132, 329 ja 375; III, lk. 17 jj. Vrd. ka Karjala rahvalaul «Riion poika, Kalevan pappi». Ilmar Talve arvab (Riihipappi, «Virittäjä» 1956, lk. 376—387), et «papi» nimetus on rehevahile omistatud tema musta välimuse pärast pilkenimena. See tundub siiski küllalt kahtlane, pealegi polnud katoliku papi mantel tavaliselt must, «rehepapi» nimetuse suurest vanadusest kõneleb aga tema esinemine vanades dokumentides (juba a. 1466, vt. lk. 382) kui ka väga laial alal, üle terve Eesti, Ingeri, Ida- ja Lääne-Soome, kuhu see vaevalt võis Eestist sattuda hiljem.

kesti ühishuvisid. Sellise kuradi sõpruskonda — väidab Kreutzwald a. 1846 — «kuulusid eriti rehepapid, kelle üksik eluviis tühjades, enamasti eraldi asuvais hooneis, ametikohustega seotud vandumine ja vahel ka õige segased arusaamised omandiõigusest neid tõepoolest säärase sõpruse jaoks sobivaks tegid. Kurat esineb nende juures hea, osavõtliku majasõbrana, aitab pikil sügisõhtuil neil aega mööda saata, jutustab oma mitmesugustest läbielamustest mõnegi lõbusa naljajutu, paneb vahel ka ise käed töö külge või jagab häid nõuandeid, kuidas seitsmendat käsku mitte väga täpselt ei pea võtma...».[2] See muidugi ei keela rehepappi võimaluse korral kuradit ennastki tüssamast või koguni pimestamast (AT 1137, Hurdal 5 teisendit; AT 1135, Hurdal 63 teisendit).

Kuigi siis rehepapil ja «hirmuotsija» kujul on mitmeid ühisjooni, tuleb nende ühtesulatamist siinses jutus Kreutzwaldi tööks arvata. Üleskirjutustes esineb seda harva ja ka siis tõenäoliselt Kreutzwaldi mõjul.[3] Küllap on ta ise siia liitnud ka loo kuradi halenaljakatest sissekukkumistest naisevõtuga — selle aluseks on tõenäoliselt tavaline hüperboolne rahvanali, et õela naisega ei saa kuratki hakkama. Ka rahahunniku pooleksjagamine ning ülejäänud raha pooleksraiumine on harilikult seotud teiste muinasjuttudega.

Muidu aga vastab jutu sündmustik peajoontes «Hirmuotsija» jutule. Kõige kreutzwaldlikum ja ideoloogiliselt väärtuslikum osa jutus on kõrvalepõige ihnest ja ahnest mõisnikust, kes «...raudvitsaga rahva üle valitsenud, neid raskesti piinanud, aga alamate higist ja verest otsata palju varandust kokku kraapinud». Seesuguse härra kägistamine kuradi poolt on olnud teoorjade alatiseks soovunelmaks ja rahvalauludeski mitmel puhul väljendatud. Käesolevasse muinasjututüüpi põimis selle soovunelma küll vist alles Kreutzwald. Kõige selle tõttu pole jutul enam säärast grotesk-humoristlikku ilmet nagu «Hirmuotsijal». Oma laadilt ligineb ta pigem rahaaugu leidmise lugudele, niisiis muistendeile. Ja ka siin on erinevad elemendid üsna osavalt kokku sulatatud, nii et nad moodustavad eestipärase terviku mis näiteks «Leitud lapse» (nr. 30) kaugelt ületab.

---

[2] Fr. R. Kreutzwald, Skizzen und Genrebilder aus den Volksleben der Esthen. Ettekanne ÕES-is 6. XI 1846 = Maailm, lk. 101.

[3] Näit. H II 26, 29 jj. < Kõpu.

36. Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas

(AT 920, 921)

Tige võõrasema saadab varastatud kuningapoja salaja metsatallu, kus ta üles kasvab. Maantee ääres karja hoides kohtab ta suursugust prouat, kes temalt maasikaid nõuab ja poisi uhke käitumise pärast kohtusse kaebab. Kohus annab poisile õiguse, aga võõrasema laseb ta viia kaugele väga tigeda perenaise tallu. Poiss ajab hundid kokku, söödab neile karja ning laseb nad murda ka perenaise. Ise aga põgeneb ta ja hakkab aedniku õpipoisiks. Kuningas leiab ta üles. Poiss tahab abielluda aedniku tütrega. Naise valimiseks korraldatud peol näitab hall vanake kõigi neidude siseelu. Pulmad; võõrasema aetakse maalt välja.

Kuna otsest rahvapärast vastet pole leitud, tuleb oletada, et Kreutzwald sellegi loo on suurel määral ise kujundanud. Seejuures on tal aluseks olnud novellistlik jututüüp «Kuningapoeg (Salomoni poeg) ja sepapoeg» (AT 920, millest Hurdal on 39 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 10 teisendit). Viimase normaalkuju jutustab kuningapojast, kes on ära vahetatud sepa pojaga ja kasvab lihtsas külamiljöös üles, kuid seejuures mitmel juhul ometi kuninglikku olemust ja valitsemistarkust näitab ja nii viimaks ikkagi kuningriigi pärib. Jutt näikse olevat üsna vana. Ta tuletab meelde umbes samasugust lugu Pärsia kuninga Kyrose lapsepõlvest, millest räägib Herodotos oma ajaloos. Ka seal kästakse laps tappa, kuid käsutäitja halastuse tõttu jääb ta elama metsanurka (sama antiikajal väga levinud motiiv esineb Sophoklese draamas «Kuningas Oidipus»). Siingi mängib karjasena üles kasvanud Kyros juba 10-aastaselt külalastega kuningat, solvab üht ülikut ja satub kohtu alla, kus vana kuningas ta tarkusest ja julgusest ära tunneb.[1]

Sama jututüübiga on sagedasti kontamineerunud «Kuningas ja talupoiss» ehk «Mõistatuslikud vastused» (AT 921), milles teed sõitev kuningas satub jutule terase karjapoisiga, kes veidrais mõistupiltides räägib omaste tegevusest

[1] E. Rein, Herodotoksen historia-teos I, Porvoo 1907, §§ 108—117.

või lahendab kuninga mõistatusi. Siit pärineb ka stseen maantee ääres ja targa ning uhke poisi üllatav käitumine Kreutzwaldi jutus. Vahe on ainult selles, et rahvajutt toonitab poisi tarkust, Kreutzwald aga tema vabadusearmastust. Köitmisel enesetapuga ähvardamise on tõenäoliselt siia põiminud just tema — on see ju romantilise kirjanduse lemmikmotiive.

Üldiselt vastab eesti muinasjutt eelvaadeldud rahvusvahelisele kujule; ka Eestis on karjapoiss sageli ümbervahetatud kuningapoeg, kes mängib omasugustega kuningat[2] või osutub ebatavaliselt arukaks.[3] Pääsenud on kuningapoeg rahvajutus ainult käsutäitja halastuse läbi.[4] Õela kuningaproua kuju on samuti rahvasuust, kus teda aga enamasti veel julmemana näidatakse: ta käsib hukata iseenda lapse, sest et see temale tõtt ütleb vms. Rahvaluules kasvab kuningapoeg üles ikka ainult ühe lihtinimese peres.[5] Kreutzwald on seda motiivi dubleerinud, lastes kurjal ülikuproual poisi teist korda röövida ja tigeda taluperenaise juurde karjaseks panna. Mõlemad lisakujud ja nendega seotud episoodid on Kreutzwald ise juurde kombineerinud. Seejuures on poissi «tattninaks» sõimav mõisaproua võetud muidugi tegelikust miljööst, niisamuti tige taluperenaine. Viimase hukutamine lauta aetud huntide läbi on ilmselt laenatud Kullervo-loost, mida Kreutzwald tundis. Laen on tõenäoliselt kirjanduslik, kuigi sellest mõningaid kajastusi leidub ka Virumaa juttudes — nii näiteks ajab ka eesti «tugev poiss» (AT 650 A) vahel hundid lambalauta, kus nad karja hävitavad.[6] Kreutzwaldi esituses mõjub stseen otse varjatud üleskutsena, et ka teised orjad oma piinajad hävitaksid. Orjastatud kuningapojas võiksime näha terve eesti rahva sümbolkuju.

Vaba väljaarenduse hulka kuulub ka kuningapoja armumine lihtsasse aednikutütresse ja viimase esitamine kuninglikule pidurahvale lõuendist talupojariides. Tunneme siingi ära rahvusliku liikumise aja ideoloogia, mis tõstis lugu-

[2] H Mapp, 321 < Viljandi; H II 48, 27 < Karksi, vrd. ERA II 54, 319 jj.

[3] H II 37, 37/43 < Viru-Nigula (ilmunud: O. Loorits, Vanarahva pärimusi, Tartu 1936, lk. 44—46).

[4] Näit. H III 12, 305; H II 7, 873 < Jõhvi.

[5] Näit. sepa juures, vt. H II 28, 552 < Maarja-Magdaleena.

[6] Vt. K. Krohn, Kalevalastudien VI, FFC 76, Helsinki 1928, lk. 63. Vrd. E 21046 < Vaivara.

«Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas» (G. Reindorff, 1948)

pidavalt esile oma lihtsat päritolu, truudust rahvale ja ka oma rahvalikule riietusele (näiteks K. J. Petersoni ja C. R. Jakobsoni mulgivammus, J. Pärna «Must kuub» jne.). Pidu kuningapojale mõrsja leidmiseks on võetud rahvajuttudest (vrd. näiteks nr. 15 «Tuhka-Triinu»). Et aga seejuures haldjavanamehe nõiaviin võistlevad ülimusneiud nende loomalikule iseloomule vastavalt muudab loomadeks, taluneiu aga roosinupuks, see motiiv on Kreutzwal-

dile mällu jäänud nähtavasti saksa romantilisest kirjandusest.[7]

Nii on Kreutzwald toonud igivanale rahvapärasele põhisüžeele lisaks mujalt rahvasuust ja kirjandusest saadud motiive, mis on kokku sulatatud üsna rahvalikuks tervikuks. Jutu ideoloogiline külg — kuningapoja surmatrotsiv vabadusearmastus ja aktiivne väljaastumine oma kurnaja vastu — teeb ta Kreutzwaldi muinasjuttudest üheks kõige silmapaistvamaks. Võib koguni öelda, et autori demokraatlik maailmavaade avaldub siin kõige aktiivsemalt, seejuures jutu kunstilist vormi lõhkumata.

37. Naljakas härjamüümine

(AT 1642, 1600)

Isal on kolm poega, noorim on lollakas. Ta saab päranduseks härja, ja «müüb» selle tee ääres kiiksuvale puule, võttes käemeheks kännu. Aasta pärast läheb ta raha järele, lööb kännu puruks ja leiab selle alt rahapoti. Teel tuleb pastor vastu ja palub osa raha endale, siis oma naisele, tütreile ja (olematule) pojale. Märgates pettust lööb poiss pastori surnuks. Vennad matavad surnu, tema asemele panevad siku. Pastoriproua teeb matused. Loll hoopleb, et tema on pastori tapnud. Otsimisel leitakse aga ainult sikk ja asi raugeb.

Jutu esimene pool vastab enam-vähem täiesti naljanditüübile «Hea kaup» (AT 1642, Hurda kogus 23 teisendit, mujal veel vähemalt kümmekond);[1] teine pool aga tüübile «Loll mõrtsukana» (AT 1600, Hurdal 19 teisendit). Mõlemad jutud arvatakse pärinevat Oriendist, levinud on nad Ameerikast Hiinani.[2] Rahvapärane ja osalt rahvusvaheline on ka nende kahe tüübi liitumine.[3] Viimasest

---

[7] Nii esineb ta näit. kellegi vähetuntud saksa autori Picanderi ühes teoses, vt. L. Tohver, Fr. R. Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, Tartu 1932, lk. 183; O. Loorits, Estnische Volksdichtung und Mythologie, Tartu 1932, lk. 11.

[1] Vt. Bolte-Polivka I, lk. 59—67.

[2] Vt. Liungman, lk. 315 ja 323.

[3] Näit. S 17070; Lettische Schwänke und verwandte Volksüberlieferungen. Aus dem lettischen übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Prof. M. Böhm, Reval 1911, lk. 42.

jutust leidub ka teistsuguseid variante, kus õpetaja tapetakse püünisesse sattunult vms. Kreutzwaldi lisanduseks on ainult mõned üksikasjad (härja nuumamine sügiseni; arvamine, et pastori on viinud kurat; kividega täidetud puusärgi matmine), peale selle sõnastus ja detailne väljamaalimine. Kahe tüübi ühendamine on naljandile tulnud kõigiti kasuks, kuna muidu esimene jutt oleks jäänud juba liiga naiivseks ja tühiseks. Alles teine aitab selgemini esile tõsta rahvanaljandile omase *sümpaatse lolli* või õigemini *kohtlase* kuju, kes on küll maailma asjade taipamises tume ja looduslapseliku äkkvihaga, ent seejuures nagu lihtrahva esindaja, õiglane ja aus, helde ja igasugust valet vihkav. Ahne vaimuliku kuju on eesti rahvanaljandite üks meelistüüpe. Kirikumehe pilamine vastas hästi Kreutzwaldi vaadetele. Võib-olla see oligi just põhjuseks, et Kreutzwald valis käesoleva jutu, kuigi ta muist naljandeist palju ei hoolinud.

Jutu esimene pool sellisena on ju üsna väheusutav, teine aga toores ja küllalt kahtlase moraaliga. Nähtavasti on teda nii paljude sajandite jooksul rahvusvaheliseltki harrastatud peamiselt groteskse laadi, üllatusliku «hea» lõpu ja üldse *õnnestunud kavaluse* pärast, nagu see esineb ka näiteks enamikus rebasejuttudes. Alles Kreutzwaldi väljatöötuses saab grotesk pisut tõsisema ilme, kuigi ka siin kirikuõpetaja süü ei tundu küllalt suurena, et tema tapmist õigustada ja mõrtsukat varjata. Ent kui pastorit võtta sellisena, nagu ta esineb paljudes muudes rahvajuttudes ja eluski, nimelt kui *kirikumõisnikku* ja teiste mõisnike truud liitlast, alles siis muutub säärase tegelase hävitamine «lolli» poolt mitte süüteoks, vaid teatud määral eetiliseltki õigustatud teoks. Sellelt seisukohalt tuleb mõista ka Kreutzwaldi ümbertöötust. Kuigi pastori isikust muud midagi ei räägita, viitab tema vahekorrale rahvaga juba see, et isegi ta omakseid pidasid ta surma kuradi enda tööks: rahvauskumuste järgi aga võib kurat ära viia ainult kõige paadunumad rõhujad, kes oma hinge juba ammu on kuradile müünud.

Nii on Kreutzwald siin rahvusvahelisele naljaloole andnud varjatud kujul, aga siiski selge alltekstiga aktuaalse ideoloogilise suunitluse. Pole ime, et seda haistis juba Mickwitz ja a. 1860 jutu keelu alla pani.

38. Pilli-Tiidu

(AT 566)

Kehvikul on palju lapsi, üks neist «laisa verd» unistaja. Halli vanamehe soovitusel hakkab ta pillimängimisega raha teenima. Aetud rahaahnusest, põgeneb ta Narva sadamast laevale ja sõidab «jänesena» Kunglamaale. Seal on Tiidu kokapoisiks, kohtab siis halli vanakest, kes talle jälle soovitab raha eest mängimist; ta saab rikkaks. Kojusõidul aga tuleb torm ja laev hukkub. Tiidu satub saarele, kus leiab õunu, mis nina pikendavad, ja pähkleid, mis seda lühendavad; ta läheb tagasi Kunglamaale, moonutab kuningapere ninad ja arstib nad siis; nii saab Tiidu jälle rikkaks, tuleb koju ning ostab mõisa.

Tõenäoliselt on siingi tegemist suurelt osalt Kreutzwaldi enda kompileeritud jutuga. Sealjuures on rakendatud mitut tuntud rändmotiivi: 1) «lollakast» kolmandast pojast, keda soosib õnn; 2) halli vanamehe abist, 3) imevõimulisest pillist, näiteks viiulist, mis sunnib kõiki tantsima (AT 592); viimase asemel on siin aga «rahvuslik» torupill ja nõiaväge asendab usutavam esteetiline mõju, 4) kangelase merehädast ja sattumisest tühjale saarele (vrd. näiteks AT 707, 882 jt.). Edasi kasutatakse romantiseeritud kujutlust eesti rahvajuttude kullamaast ehk Kunglast. Kõige olulisema ehitusmotiivi on andnud muinasjutt puuviljadest, mis moonutavad inimese kehavorme (nn. Fortunatuse jutt, AT 566); Hurdal on sellest 23 teisendit, muis kogudes veel vähemalt kümmekond; mitmed neist on mõjustatud kirjandusest. Eesti jutu normaalkuju on umbes samasugune nagu muil põhjamail ja Euroopaski: kangelane (või kolm venda) saab kuidagi (näiteks hallilt vanamehelt) 3 imeasja — nägematuks tegeva kübara, tühjenematu rahakoti ja imekepi vms. Kuningatütar petab need poisi käest ära. Poiss leiab imeõunad või -marjad, mis moondavad sööja lambaks (kasvatavad talle sarved pähe vms.), ja teised, mis seda viga parandavad. Neid õunu söödab ta kuningalossis ja saab oma imeasjad tagasi (koos printsessiga).

Nagu Liungman näitab, on see normaalkuju — nagu valdav osa muidki teisendeid Euroopas — lähtunud umbes

aastal 1440 loodud romaanist «Fortunatus».[1] Viimase juured ulatuvad idamaile (Indiasse ja mujale) ning on mitmeti erinevad. Õigupoolest on kehamoondavate puuviljade, nagu ka imeasjade motiiv muutunud iseseisvaiks rändmotiivideks, mis võivad esineda sootu erinevais kontaminatsioonides.

Kas aga on «Fortunatuse» jutt liitunud ka siinse versiooni algupooles esineva meresõidu motiiviga? Sellest pole meil ühtki päris usaldatavat rahvateisendit, niisamuti mitte säärasest imeasjade jutust vms.[2] Küll aga on siinsel jutul palju ühisjooni Novgorodi bõliinade rühma kuuluva Sadko looga. Sealgi on peategelaseks vaene, aga väga osav, peaaegu imevõimeline pillimees, nimelt kandlemängija, kes merereisil satub tormi kätte ja kaotab oma varanduse: ka teda aitab ikka jälle nõuandev hall vanamees (pühak Mikula, vrd. eesti Nigul), kelle auks ta hiljem püstitab Novgorodis kiriku; koju jõudnud, saab ka tema tagasi oma laevad varandustega, kuigi need ei ole vahepeal hukkunud, nagu Kreutzwaldil.

Geneetiline side Kreutzwaldi jutuga on siis tõenäoline, küsida aga tuleb, kas Kreutzwald on otseselt kasutanud bõliinat või on ta viimase jooni üle võtnud mingist lähedasest rahvajutust. See küsimus jääb lahtiseks, kuni Sadko loo muinasjutulised juured ning kogu vastavate jututüüpide areng Venes ja meil on läbi uuritud. Kuna näiteks Ilja Murometsist ja Dobrõnjast leidub Ida-Eestiski rahvajutte, võis Kreutzwald seal midagi seesugust kuulnud olla ka Sadko meresõidust.

Kreutzwaldi jutt jaguneb niisiis õigupoolest kahte ossa. Ainult viimane kuulub tavaliste imemuinasjuttude hulka ja on oma fantastika tõttu teatud määral isegi vastuolus esimese osaga, mis on koostatud tavalisest tunduvalt novellistlikumalt. Tiidus tunneme ära sama romantilise tüübi, nagu on «Näkineitsi» Une-Tõnu ja «Õnnemunakese» Pärtel, keda juhib salapärane romantiline igatsus. Siin on see igatsus aga võrdlemisi ainelist laadi (rahaahnus). Seepärast peab mitte ainult kangelase õnne, vaid ka moraali valvuriks seatud hall vanamees ikka jälle esinema nii aitajana kui ka õpetajana ning noomijana. See,

[1] Vt. Liungman, lk. 173.

[2] Üks Kuusalu teisend (EKS 4°4, 210/16, a. 1876) on küll tervikuna õige lähedal Kreutzwaldi jutule, aga on nähtavasti sellest mõjustatud. Seal esineb muide ka Pilli-Tiidu nimi.

et kangelane oma uue rikkuse võidab õigupoolest pettusega, halli vanamehe abil pealegi oma merepõhja läinud varanduse tagasi saab, tundub didaktilis-moraalse vaatevinkliga jutus koguni teatud ebakõlana.

Üldse on Kreutzwaldi seekordne ühtesulatus võrdlemisi ebaühtlane, kus kõrvuti Fortunatus-motiivi imedega esinevad peaaegu uueaegsed realistlikud pildid, näiteks Narva sadamas «jänesena» laevale pugemisest ja kapteni petmisest, pühapäevastest jalutajatest võõra suurlinna «lusti aias», restoranides raha eest mängivast muusikamehest jm. Kunglamaaga on, nagu mujalt teada, Kreutzwald mõelnud võrdlemisi konkreetselt Gotlandi saart.[3] Segab ka Kreutzwaldi koostatud juttude tavaline puudus, nimelt imemomentide kuhjamine: kuna pillioskus Tiidu niikuinii kiiresti rikkaks teeb, tundub imearsti afäär juba tarbetuna, samuti vanamehe alatine abi (ka ainelisel alal). Kuid detailne, elav esitusviis, sündmustiku värskus ja kirevus aitavad neist puudustest võrdlemisi kergesti üle. Vähemalt esialgu ilmneb jutus paiguti ka lokaalkoloriiti (näiteks torupillimehe vastuvõtmises rahva poolt). Erinevalt tavalistest muinasjuttudest on siin taoteldud näidata ka muusikamehe erilist psühholoogiat ja selle arengut.

Ideoloogiliselt on tähelepandav, et Kreutzwald siin rõndab ahnust ja ihnsust.

39. Munast sündinud kuningatütar

(AT 510)

Lastetule kuningannale ennustab keegi vanaeit poja sündi, andes talle ühtlasi torbiku munaga, millest ütleb sündivat tütre. Nii sünnibki. Torbikust leitud sule õhku puhumisel tuleb vaderiks ka ennustaja ise nüüd haldjasneitsina. Pojale pannakse nimeks Villem, tütrele Rebuliina, kuna ta on sündinud munarebust. Ema sureb; asemele tuleb hea amm, aga kuri võõrasema. Ilus haldjasvader käib Rebuliinat lohutamas, torbik munakoorega kergendab ta kannatusi. — Vaenlane piirab linna ja vallutab selle, ristiema moonutab Rebuliina välimuse ja aitab tal põgeneda; ta teenib kuskil talus ja siis mõisas. Noor kuningas Villem teeb suure peo, et endale pruuti valida, õnnetor-

[3] Vt. Kalevipoeg I, lk. 440.

biku antud ehte ja tõllaga läheb sinna ka Rebuliina ja võidab kuninga südame. Udupilves ilmuv ristiema teatab, et Rebuliina on kaugelt kuningatütar. Nad abielluvad.

Jutt on nähtavasti Kreutzwaldi enda kompileeritud, kusjuures eeskujuks on olnud sama «Tuhka-Triinu» motiiv (AT 510), mida peaaegu täpselt on kasutatud eespool samanimelises loos (nr. 15). Jutu alguses kordub Kreutzwaldil juba tavaliseks saanud haldjasvaderi motiiv. Siis aga näikse ta vabalt matkivat J. K. A. Musäus'e muinasjuttu «Die Nymphe des Brunnens»[1]. Musäusel ennustab kaevust tõusnud veehaldjas lossiprouale tütrekese sündi ja annab sellele vaderikingiks puust õuna, mis võib täita kolm imesoovi. Ka siin sureb proua noorelt ja vaenlased hävitavad lossi, kuna tütar Mathilde kingitud imeõuna abil pääseb; ta hakkab uhke ülimuse köögitüdrukuks ja saab hiljem tema naiseks, võitnud võõruspeol haldja antud ehteis ta südame. Musäuse «ajaloopäraseks» muudetud redaktsiooniga võrreldуna on Kreutzwaldi jutt palju lihtsam ja rahvalikum. Mõned motiivid, mis ilmsesti pole pärimuslikud, nagu näiteks pääsemine ümberpiiratud lossist, osutavad ometi laenule Musäuselt. Jutu eestipärastamiseks on sisse põimitud lapse haudumine munast(eeskujuks võib-olla «Salme-laulu» kanast, tedremunast ja varesepojast saadud inimesed, «Tugeva poisi» teisendi, nn. «Munapoja» jutud jt.), sama motiivi on paar korda tarvitatud ka «Kalevipoja» XII loos, ent mitte just õnnestunult. Nii on lapseta kuningatarile antud küll korraga kaksikud, kuid viimaste saatust jälgitud mitte enam rahvajutu stiilis. Hiljem on juttu veel riskantsemalt komplitseeritud, kui lastakse noorel kuningal abielluda omaenda kasuõega, tõsi küll, haldjasneitsi vahelesegamisega *deus ex machina*.

Nii jääb loost üldiselt kesine ja kokkulapitud mulje, ehkki see üksikasjades on esitatud mitte ilma omapärata. Oma põhilaadilt on «Munast sündinud kuningatütar» tüüpiline lääne-euroopa feejutt, millel pole palju ühist eesti talupoja eluga. Pärast Kreutzwaldi eelmisi jutte ei paku ta kuigi palju uut.

---

[1] J. K. A. Musäus, Volksmärchen der Deutschen II, Jena 1919, lk. 377—429.

40. Helde puuraiuja

(AT 555, US 41 ja 75)

Mees tahab puid raiuda, kuid kõik puud paluvad end kord ühel, kord teisel põhjusel kasvama jätta. Mees jätabki kõik kasvama. Tohust särgiga vanamees («Metsa-isa») tasub selle eest, kinkides kuldvitsa, mis sunnib sipelgaid, mesilasi, ämblikke, pada, puid jne. andma mehele kõike, mida ta vajab. Mees laseb vitsal ka oma ahnet naist peksta ja elab õnnelikult. Aga kolm põlve hiljem soovib vitsa omanik päikest oma selga soojendama — siis põletab päike kogu talu; ka puud jäävad sellest peale keeletuks.

Lähtekohaks on siingi tüüp «Naisest, kes tahtis saada jumalaks» ehk «Kalurist ja tema naisest» (AT 555, vt. eespool nr. 29 «Vägev vähk»), mille eesti teisendeis, nagu nägime, mees oma imeannid saabki tavaliselt just raiumata jäetud puu haldjalt. Jutu algupool esineb rahvasuus sageli ka tekkeloona «Miks puud enam ei kõnele» (Aarne US 75, Hurdal 12 teisendit, mujal veel vähemalt 10 teisendit).[1] Mõnikord täidab puu esmalt mehe soovid, ent hiljem muudab ta koos naisega karuks. Sama motiiv esineb ka tekkeloos karu sünnist (US 41, Hurdal 8 teisendit). Tekkeloole on aga iseloomulik, et seal puud end tavaliselt raiuda ei lase ja sellepärast kaotavad kõnevõime. Niisiis on soovide täitmise motiiv tekkelugudesse laenatud alles hiljem ja nähtavasti muinasjutust. K u l d v i t s a kui imetegeva nõiavitsa kujutlus on siia lisatud vististi alles hiljem (Kreutzwaldi poolt?); see esineb teatavasti eraldi (niisamuti kui fee võlukepike) mitmes jututüübis (näit. AT 554 jt.). Niisamuti on vist Kreutzwaldi lisatud joon, et mehe soovid täituvad alles vastavate puude või väikeste loomade või siis isekeetva paja a b i l — rahvajutus täituvad nad otsekohe, niisamuti kui eespool vaadeldud «Vägeva vähi» jutus. Täitmatu naise karistus vitsa abil on mujalgi esinev (ränd)motiiv (sageli teeb mees seda kuke

[1] Vt. ka H III 29, 401; E 72864; ERA II 10, 405. M. J. E i s e n, Miks? Tartu 1913, lk. 47, nr. 90; O. L o o r i t s, Livische Märchen- und Sagenvarianten, FFC 66, Helsinki 1926, lk. 94, US 107. Vrd. ka eesti rahvalaul «Laevapuu otsimine», kus mees asjata tahab raiuda eri puid ja need vastu paluvad.

õpetuse järgi). Ka joon, et karistus tabab alles mõnd imeoksa omaniku hilisemat pärijat, näikse olevat rahvapärane; nii esineb see näiteks Vastseliinas [2].

Üldiselt võib siis «Helde puuraiuja» süžeed nimetada rahvapäraseks, kuigi üksikmotiivide liitmisel on Kreutzwald ise tublisti kaasa aidanud. Väljatöötus, näiteks iga puu palve põhjendamine, on suuremalt jaolt temalt. Sellega on selgemalt esile tõstetud ka jutu ideoloogiline hoiak, milles avaldub rahva humaanne, säästev suhtumine elavasse loodusse. Sellist suhtumist kohtame ka paljudes rahvalauludes ja see moodustab meie rahvaluule ühe omapärasema joone. (Tõsi küll, osalt põhjeneb see tolleaegsel animistlikul loodusekäsitlusel ja kartusel haldjate kättemaksu ees). Samasugune herk loodusearmastus iseloomustas teatavasti ka Kreutzwaldi ennast.

41. Öösised kirikulised

(S 1 ja 63)

Talumees näeb jõulude esimese püha hommikul kirikuaknaist valgust. Ta sõidab perega kirikusse. Seal kustuvad tuled, keegi võõras mees ütleb, et on veel «meie kiriku aeg», saadab mehe tagasi, ent käsib jaanipäeva eel meest kirikusse tulla, temaga kohtama. Pere läheb tagasi ja leiab, et on alles kesköö. Mees kõhkleb, kas jaanipäeva eel võõraga kohtuma minna või mitte. Käetarga soovitus ja tuulest kostev hääl julgustavad teda. Võõras õpetab, kuidas jaaniööl varandust leida. Mees ohverdab kolm musta looma, talitab ka muidu õpetuse järgi, hüüab «Igrek»; juba näebki varandust, ent ehmub siis varavalvajast koletisest ja põgeneb. Varandus kaob taas.

Juba «Helde puuraiuja» võtab paiguti, eriti lõpus, muistendliku ilme. Kahe järgneva jutu (nr. 41 ja 42) aluseks on aga ainult rahvamuistendid, mis eeldavad uskumist. «Öösised kirikulised» rajaneb kahel rahvamuistendil — keskõisest surnute jumalateenistusest jõuluööl (Sage 1,

[2] H II 71, 319.

Hurdal 9 teisendit) [1] ja ebaõnnestunud aardekaevamisest (S 63) [2].

Surnute edasielamine kas «elavate laipadena» (preanimism) või mingite varjukujuliste olenditena (animism) on enam-vähem kõigi rahvaste igivana uskumus. Tavaliselt nähakse neid surnute vaime kalmistul. Et aga varemal ajal tähtsamad surnud maeti kiriku põranda alla, siis kõnelevad mitmed muistendid kooljate (resp. tontide) nägemisest ka kirikus — ja muidugi öösel. Usuti ka, et suurtel pühadel, eriti jõuluöösel peavad surnud seal jumalateenistust, kus neile jutlust ütlevad sinnasamasse kiriku alla maetud papid. Selleks uskumuseks aitas kaasa omaaegne komme pidada jõulu esimese püha jumalateenistust juba hommikupoole ööd. Et sellele mitte hilineda, tulid vahel mõned kirikulised eksikombel tõesti juba liiga vara kohale.

Siinne rahvamuistend on ka sellisena rahvusvaheline. Soomeski jutustatakse «tõestisündinud» juhtumisest, kuidas mõni elav inimene näinud jõuluööl kiriku valgustatud olevat, sinna tõtanud ja kirikus surnute vaime märganud. Õnneks on seal ka tulija üks hiljuti surnud tuttav, kes soovitab tal kiiresti lahkuda (ja mõne taiaga vaimude jälitamisest pääseda). Tulija teeb selle nõuande järgi ja pääseb, tema kirikusse jäänud rätt vms. on aga hommikul puruks kistud.[3] Selle muistendi esimene üleskirjutus pärineb juba XVI sajandist.

Eesti teisenditegi normaalkuju sarnaneb soome omale, välja arvatud lõpp. Ka meil on tulijat kõnetav surnu tema endine tuttav ja viimase heatahtlikkus niiviisi rohkem põhjendatud kui Kreutzwaldi jutus, kellel see joon nähtavasti oli ununenud.

Küllap on Kreutzwaldi enda mälus ka see muistend kontamineerunud rahaaugu leidmise muistendiga. Rahvamuistendis on mõnikord küll lisatud, et surnute nägija sai võime lugeda teiste inimeste mõtteid.[4] Rahaaugu juhatamine pole aga tavaliselt seotud surnute kirikuskäimise motiiviga; seda teeb vahel küll ka mõni surnu, aga siis on

---

[1] Vt. ka Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1889, Tartu 1890, lk. 90.

[2] Vt. M. J. Eisen, Raha-augu jutud. 4. tr., Tartu [1920].

[3] Vt. L. Simonsuuri, Myytillisiä tarinoita, Helsinki 1947, lk. 132 jj.

[4] Vt. näit. H II 13, 404 < Koeru.

tollel põhjust millegi eest tänulik olla (vrd. «Vinguv jalaluu»). Meie aardeleiu lugudes, mida on väga rohkesti, juhatab leiupaiga kätte enamasti kas seal põlev tuluke või siis unenägu. Teisal (Sage 63) kuuleb sulane pealt raha matja tinginuusi ja täidab need (ohverdab loomad).[5]

Rahvapärased on rahaaugu juures ohverdatavad mustad loomad[6] ja seal nähtavad koletised, näiteks tulipunased kuked, koerad, sead jne.[7] Rahvapärased aardeleiud lõpevad tavaliselt samuti ebaõnnestumisega.

Arvatavasti Kreutzwaldi poolt on lisatud mehe teistkordne kiriku juurde kutsumine ja käetarga ning nähtamatu hääle julgustamine, võib-olla ka hüüd «Igrek» (nõiasõnad on just arusaamatutena salapärased).

Kreutzwaldi enda liitmise ja ümbertöötamise tulemusena on neist muistendimotiividest kasvanud suhteliselt pikk, sealjuures rahvalik ja kunstipärane lugu, milles on säilinud rahva kooljamuistendite meeleolukust ja aardelugude põnevust. Näha on, et seda laadi jutud on juba varakult Toa-Jaagupi suu kaudu Kreutzwaldi fantaasiat äratanud. Sama aardekaevamise motiivi kasutas ta oma kalendrijutus «Videvik», kuid juba realistlikus aspektis.

Ideoloogiliselt kajastavad rahva kooljajutud kõigepealt rahva hirmu surma ja surnute ees, kuid teatud määral ka lootusi surmajärgsele elule. Olgugi, et siin esinevail rahva vaateil veel midagi tegemist pole ristiusu poolt levitatud soovunelmatega igiõndsast taevariigi elust, peeti surnut veel võimsaks jõuks, kes võib teha elavaile head ja kurja.

42. Küti kadunud õnn

(S 102)

Osava küti püss on halvaks nõiutud. Kummaline võõras õpetab talle kõrtsiteel, kuidas häda parandada «vana peremehe» abil. See annab ristteel kolme veretilga eest kütile kotikese nõidusvõimulisi kaseurbi, kuid hoiatab laskmast metsloomade või -lindude ninameest. Kütt tabab

---

[5] Vrd. Simonsuuri, P 281, 301, 321, 401 jt.

[6] Vrd. näit. KM RO, J. Jõgeveri kogu 2, lk. 149 j. < Kursi; vt. ka Kalevipoeg I, XX lugu, vv. 86—92.

[7] Näit. H II 17, 7 < Märjamaa; H II 20, 334 < Pärnu.

nüüd alati, kuid hakkab jooma. Joobnult laseb ta rebaste ninameest ja sureb ise. Must kass viib ta keha, õlekubu jääb asemele.

See hea olustikukujutusega maalitud muistend on peajoontes rahvapärane (vt. «Hea jahiõnn» — Sage 102, Hurdal 15 teisendit).[1]

Kuid eesti ja liivi vasteis saab kütt imelise jahiõnne enamasti kirikust toodud «armulaua» leiva pihta tulistamise abil, mispuhul püssi ees leiva asemel vahel nähakse Kristust. Ilmselt on selles leiva tulistamises nähtud uut Kristuse tapmist ja seega oma hinge lõplikult kuradile andmist.

Sellise jahimaagia maailmavaateline tagapõhi oli juba sootu erinev rahva endisaegsest uskumusest. Varasemal ajal usuti nii Soomes kui meilgi jahimehe saagiõnne olenevat metshaldjast (metsaisast või -emast) ja püüti lepingutõotuste ning loitsudega äratada viimase heasoovlikkust.[2] Hiljem degenereerus see vastastikuse lepingu käsitlus ikka enam, vastavad loitsud ja tavad said puhtmaagilise tähenduse, nendega püüti metsa s u n d i d a saaki andma. Veel enam edasi ja need nõiasõnad ning tavad segunesid või asendusid Lääne-Euroopast levineva ristiusulise «musta maagiaga»: seal oli kõigi haldjate asemele astunud peaaegu kõikvägev kurat. Et pälvida selle feodaalse põrguvürsti heatahtlikkust, oli tarvis talle «anda oma hing», teotada tema suurt vastasmängijat jumalat, või mõnel muul viisil end kuradi vasalliks tunnistada. Sama jahimaagia teemat kasutab näiteks C. M. von Weber ooperis «Nõidkütt», mida Kreutzwald hästi tundis. Umbes sama püssinõidumise motiivi on hiljem kasutanud ka Jakob Tamm oma ballaadis «Kaks püssipauku».

Käesolevat juttu on Kreutzwald rahvalt kuulnud peajoontes juba nähtavasti noorpõlves, sest a. 1837 avaldab ta selle süžeeskeemi «Inlandis» samal kujul, nagu see siingi esineb.[3] «Püha õhtusöömaaja» armuleiva purustamise on ta arvatavasti juba tollal ära jätnud kui toore või ebatsensuurse — aga võimalik, et ta seda motiivi ei tundnudki —

---

[1] Vrd. ka O. L o o r i t s, Livische Märchen- und Sagenvarianten, FFC 66, Helsinki 1926, S 138 ja O. L o o r i t s, Endis-Eesti elu-olu II, Tartu 1941, nr. 230.

[2] Vt. U. H a r v a, Suomalaisten muinaisusko, Helsinki 1948.

[3] Vt. Maailm, lk. 72.

ja tarvitanud tavalisemat kujutust hingemüümisest kolme veretilga eest, nagu see esineb nii pisuhänna tegemise lugudes kui ka mujal.[4] Ka loomade või lindude ninamehe (s. o. haldja enda?) tapmise keeld on rahvapärane, ehkki mitte siinsele muistendile omane.[5] Tavaliselt lõpeb jahiõnn seetõttu, et kütt keelu vastaselt laskmisel s i h i b. Siis näeb ta, kuidas kuuli asemel «must vanamees», s. o. kurat ise linde ja loomi surnuks lööb. Kotikene urbadega puudub Hurda teisendites, kuid on sellisena nähtavasti rahvalik (tema asemel esineb vahel kotike humalatega).[6] Teisal soovitatakse püssi laadides tarvitada rukkiteri, leivapuru, kadakamarju vms., niisiis asju, millel arvatakse olevat salapärast, maagilist jõudu. — Oma hinge kuradile müünud mehe surmgi on peajoontes rahvapärane.

Nii on Kreutzwald rahvamuistendit mõningal määral ümber kujundanud, jätnud eemale rahvaliku oblaadi-laskmise, võtnud aga sisse rea mujalt tuntud rahvalikke motiive. Muidugi lähtub temalt endalt rida vähemaid motiivikesi (näiteks püssi proovimine laskmisega kuradi enda pihta, nõiale kättemaksmine jm.), miljööpilte (näiteks õhtuse kõrtsi hea kujutus) ja psühholoogilist süvendust (näiteks küti jooma hakkamine liiga hõlpsa elu tõttu). Nii on sest loost saanud Kreutzwaldi rahvaehtsamaid muistendipalasid, kuigi selle maagiakäsitlus on juba võrdlemisi uueaegne ja saksapärane.

43. Hädaohust pääsenud kuningapoeg saab vendadele päästjaks

(AT 707)

Noor kuningas on haige, tal on käed kullakarva, jalad hõbekarva. Targa nõul kosib ta neiu (kellel on kullakarva juuksed, hõbevalge nahk ning sinisilmad) ja terveneb. Vanaeit ennustab noorikule lapsi, kuid ka tulevast häda.

---

[4] Vrd. O. L o o r i t s, Livische Märchen- und Sagenvarianten, S 140 ja O. L o o r i t s, Endis-Eesti elu-olu II, Tartu 1941, lk. 468. J. P. Sõggeli üks teisend esitab hingemüümise loo peaaegu selliselt kui Kreutzwaldi jutus, kuid võib viimasest mõjustatud olla.

[5] Vrd. O. L o o r i t s, Endis-Eesti elu-olu II, lk. 478.

[6] Vrd. tsit. teos, lk. 469.

Prouale sünnibki kuus poega, kuid ta vanem õde vahetab nende asemele kutsikad. Teisel korral teeb ta niisamuti kolme ja kolmandal korral kahe pojaga, kuid ühe poja jaksab noorik peita patjade vahele. Vihane kuningas saadab ema ja poja raudsängiga merele. Säng ujub seitse nädalat, siis satub tühjale saarele. Hall vanake kingib neile tuleraua, mis annab süüa, kirve, mis ehitab maju, ning kepi, mis loob rahvast. Laevakipper jutustab neist kuningale. Proua vanem õde ässitab kuningat pigem sõitma maale, kus on 1) kuldkaev, 2) hein, mis läheb ise kokku jne., 3) 11 meest kullakarva kätega. Kuningapoeg kuuleb seda, olles kirbuna kipri põues, ja hangib halli taadi abil need imeasjad oma saarele, toob ära ka oma kaugeleviidud 11 venda. Kuningas leiab nad; proua vanem õde pannakse raudnaeltega aami ja visatakse merre.

See on Kreutzwaldi kogu kõige viimane ja ühtlasi ka kõige noorem muinasjutt, koostatud tõenäoliselt alles a. 1866, ning vastab võrdlemisi lähedalt rahvusvahelisele tüübile «Kolm kuldset poega» ehk «Kolm õde soovivad kuningat meheks» (AT 707).[1] Nagu Liungmani kokkuvõte näitab, on jutt tuntud Euroopas, Kesk-Aasias ja mujalgi; ta arvatakse pärinevat idast ja võib olla ristisõdade ajal toodud Lääne-Euroopasse, Kreekasse aga juba hellenistlikul ajal (vrd. Apolloniuse lugu). Kirjanduses sai ta tuttavaks eriti «Tuhat üks ööd» kaudu. Venes on muinasjutu populaarsust tõstnud A. Puškini värsistus.

Hurda kogus on sellest tüübist registreeritud 22 teisendit, muis kogudes veel vähemalt 17 teisendit. Rahvapärane normaalkuju vastab Kreutzwaldi jutule ainult peajoontes. Juba algus on erinev — tavaliselt kuuleb kuningas salaja kolme neidu unistavat, mis nad teeksid, kui nad saaksid kuninga naiseks: esimene lubab ühe viljateraga sööta kogu sõjaväe, teine ühe villakarvaga katta kogu sõjaväe, aga kolmas sünnitada poja, kel päike otsa ees, kuu kuklas ja keha tähti täis. Harva esineb lubadus, et pojal on kullast käed.[2] Joon, et kuldkäed on kuningal endal kui haigus, millest tahetakse vabaneda, on Kreutzwaldi enda loodud juhuslik improvisatsioon, nagu ka neiu kuldjuuste jms. rakendus ravivahendina. Näib, nagu

[1] Vt. Grimm, nr. 96; Bolte-Polivka II, lk. 380; Liungman, lk. 196.

[2] Näit. ERA II 142, 79 < Karksi.

oleks Kreutzwald rahvajuttu mäletanud üsna uduselt ja püüdnud seda restaureerida omapoolsete täiendustega, mis pole igakord just sobivad või on siis õige trafaretsed. Viimaste hulka kuulub näiteks ennustaja eide ettekuulutus ja (hiljem saarel) kõikvägev «hall vanamees» oma imeasjadega, mida ta siin otse poolvägisi kangelasele kätte topib. Ent rahvajutuski on need saarel sündivad imed üsna erakordsed ning muinasjutugi jaoks imelikud! Kutsikate sünnitamises süüdistatud kuningaproua visatakse rahvajutus merre harilikult vaadiga või pütiga (nii tehakse juba Danae ja tema poja Perseusega kreeka müüdis). Kreutzwald on selle vaadi asendanud «raudsängiga», mida merel on kaunis raske kujutleda — nii et jutustaja siin pisut vagatsevalt peab toonitama abistavat jumala armu ja halastust, umbes nagu rahvaraamatus «Kuningas Apollonius». Saarel nähtavaist imeasjust puuduvad rahvateisendeis kuldne kaev ja ise kokkuminev hein; viimaste vasted on ka rahval väga erinevad. Niisamuti pole rahvateisendeis motiivi 12 pojale saadetud koogist ja nende peremehe mürgitamisest.

On võimalik, et Kreutzwald peale vastava eesti rahvajutu on tarvitanud ka muid (kirjanduslikke) allikaid. Kuid see sündis arvatavasti mälus säilinud elementide kaudu, mille lähtekohta on raske kindlaks määrata.

Üldiselt on jutt juba rahvalgi täis kuhjatud fantastiliste momentidega ja kireva seiklustikuga — see on tõeline oriendi imejutt. Seda on Kreutzwald oma ümbertöötuses aina suurendanud. Eestipärast miljöökujutust — mis muidu Kreutzwaldi muinasjuttudele nii tavaline — pole ta vist taotlenudki siia liita, selleks toimub tegevus liiga arenenud linnaühiskonnas ja veel irreaalsemas maailmas kui muinasjutus harilikult. Aga oma paljude tegelaste, rohke laevaliikluse, kojaintriigide ja üldse kireva seiklusrikkusega köidab see paari tuhande aastane jutt ometi — vähemalt noorsugu. Kreutzwaldilgi on ta küllalt terviklik, kuigi mitte ilma «iluvigadeta». Ema ja poja kannatuslugu, nende meelekindlust hädapäevadel ja raugematut lootust kujutades omab ta kahtlemata ka kasvatuslikku väärtust.

B. PAIKLIKUD ENNEMUISTSED JUTUD

1. Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada

Igal sügisel tõuseb Ülemiste järvest hall mehike ja küsib väravavahilt, kas linn juba valmis on. Vaht aga peab seda ikka eitama, muidu uputaks järv linna.

Kuigi see muistend on saanud äärmiselt populaarseks, on tema rahvalikkuse küsimus kaunis udune. Saates tema lühendatud variandi A. Schiefnerile, kirjutas Kreutzwald 6. sept. 1861 küll: «Lugu, mille järgi Tallinna linn ükskord otsa leiab Lasnamäel asuva Ülemiste järve läbi, on eestlaste seas üleüldiselt tuntud. Nimelt lahkub järv oma sängist ja uputab Linda pisarates «kõik patused lojused ja inimeselapsed».»[1]

Kahjuks pole kindel, kas saadetud jutt oli nii «üleüldiselt tuntud» just esitatud kujul või paiguti sellest erinedes.[2]

Kreutzwaldile läheb tagasi ka C. Mickwitzi väike ettekanne, kus mainitud muistendit püütakse ühendada «Kalevipojas» esitatud Ülemiste tekkimislooga Linda pisaraist.[3] Kreutzwald ironiseerib selle kirjutise üle, mis ei too midagi uut.[4] Kahtlusi äratab aga ka teiste rahvaehtsate üleskirjutuste puudumine varasemast ajajärgust, kuna hilisemad võivad olla kirjandusest mõjustatud. Nimelt avaldab Kreutzwaldi teisendi kohe peaaegu täpsel kujul J. V. Jannsen oma «Eesti Postimehes»[5] ning C. R. Jakobson oma lugemiku teises osas[6]. Viimane eriti teeb oma paljude trükkidega Ülemiste loo tõesti üldtuntuks kogu Eestis. Nii leidub üleskirjutusi, mis peaaegu täpselt vastavad Kreutzwaldi tekstile, näiteks terve hulk

[1] Kirjavahetus III, lk. 221—222.

[2] Bienemann, lk. 160 mainitakse Kreutzwaldi jutu bibliograafias ka D'Arlincourt, L'étoile polaire II, Paris 1843, lk. 80. Tegelikult kõneleb see prantsuse krahvi reisikirjeldus (lk. 88) ainult, et Ülemiste järv on tekkinud «Kalewi naise» pisaraist ja naine ise järve uppunud. Viimane joon näib olevat prantslase enese väljamõeldus.

[3] Vt. Sb GEG 1867, lk. 10—11; vrd. Kirjavahetus IV, lk. 198.

[4] Vt. Kreutzwald Schultz-Bertramile 8. II 1868=Kirjavahetus IV, lk. 195—196.

[5] Vt. «Eesti Postimees», 3. mai 1867, nr. 18, lk. 141.

[6] Vt. C. R. Jakobson, Kooli lugemise raamat II, Tartu 1875, lk. 199.

Haljalast 1938. a. saadud variante, ilma et nad kuidagi tõestaks jutu rahvaehtsust. Enamasti sisaldavad need hilisemadki üleskirjutused ainult lühikese teate, et Ülemiste järv kord Tallinna uputab, koos mõne lisandiga (näiteks sündivat see «siis kui suur kivi järve kaldale saab», vms.).[7]

Millised on selle muistendi kaugemad juured? Mainime kõigepealt, et Ülemistet, nagu paljusid järvi Eestis, on vanasti peetud elavaks olendiks ja vastavalt pühaks. Järvest üle sõites on talle raha või midagi muud ohverdatud.[8] Mõne teate järgi on ta praegusele kohale ise tulnud mujalt, sest et endises asupaigas on temas lapse mähkmeid pestud.[9] See on teatavasti väga laialt tuntud motiiv: nii Eestis ja mujalgi toimub järvede rändamine tavaliselt ikka just nende vee roojastamise pärast. See uskumus kajastab loodusrahvaste puhtusenõude ülekannet ka järvehaldjate kohta.[10]

Teiseks on Eestis koduseks saanud — küllap vist uuemad ja ka saksapärasemad — lood, kus mingi järv täidab karistaja ülesannet. Kui vee roojastamise pärast rändav järv enne oma allalangemist allolijaid hoiatab, tuleb «karistav» järv ootamatult üle «patuse» linna ja lossi või tekib maa alla vajunud linna asemele (vrd. Surnumere tekkimise muistend piiblis). Nii näiteks olevat sündinud Valgjärv, mattes enda alla abielluda tahtva õe ja venna.[11] Vahel tekivad sellised järved ka needmise tagajärjel.[12]

---

[7] Vt. ERA II 19, 578 < Juuru ja ERA II 20, 650 < Jüri. Muide, Kirjandusmuuseumis registreeritud üleskirjutused pärinevad peaaegu kõik uuemast ajast, nagu näitavad juba šifrid: E 17239 (95) < Põlvast; E 27355 (1) < Vi.jandist; E 47223 (15) < Tormast; E 72874 (1) < Paldiskist; ERA I 2, 859 (2) < Puhjast; ERA II 55, 593 (36) < Vigalast; ERA II 153, 75 (118) < Haljalast; ERA II 153, 577 (9) < Haljalast; ERA 192, 305 (76) < Jõelähtmest; ERA II 198 165 (225) < Haljalast; ERA II 238, 690 (5) < Laiuselt; ERA II 153, 75 (118); ERA II 198, 276 (19); ERA II 198, 164 ja 342 (1) < Haljalast.

[8] Vt. E 53620.

[9] Vt. ERA II 20, 216 < Hageri; ERA II 19, 378 < Kose.

[10] Vt. U. Holmberg, Die Wassergottheiten der finnisch-ugrischen Völker, Helsinki 1913; Aarne, S 89; Hurdal 49 teisendit, muis kogudes üle 40 teisendi.

[11] Vt. M. J. Eisen, Rändavad järved. EKirj. 1920, nr. 9—10, lk. 305—317 ja nr. 11—12, lk. 321—332; EM IV, lk. 81—87.

[12] Vt. J. Jung, Muinasaja teadus Eestlaste maalt II, Jurjevis 1898, lk. 186; Eisen, tsit. teos, EKirj. 1920, lk. 315.

Kuna Ülemiste järv ei kavatse i s e põgeneda, vaid linna uputada, siis on ilmselt ka tema puhul rakendatud teist rändmotiivi. Ometi pole kuskil mainitud mingit Tallinna süütegu, miks teda see hukatus ootab! Kas on ehk siingi põhjuseks see, et linn ligiasuva järve vett roojastab ja järvehaldja rahu häirib, eriti siis, kui ta veel kasvab? See pole kuigi tõenäoline, vähemalt pole selle kohta paralleele. Küll aga on mujalgi hukkumise oht seotud just kasvamise või valmissaamisega. Nii olevat Pärnu-Jaagupi Perejärv (s. o. tema haldjas «halli vanamehe» kujul) ähvardanud ligidal asuva küla uputada siis, k u i s e e j u b a n i i s u u r e k s s a a b k u i l i n n.[13] Ka Halliste kirik ei tohtivat valmida, sest siis ta upuks, seepärast olnud kiriku nurgas alati pang lubjaga poolelioleva töö märgiks.[14]

Mingi ehituse v a l m i s s a a m i s t ühenduses selle ehituse maa alla vajumise motiiviga toonitatakse Soomeski. Nii näiteks t õ o t a t a k s e Käkisalmi kirik Karjalas maa-alustele j õ u d u d e l e, k e s s e l l e e h i t a m i s t t a k i s t a v a d; ent need võivat kiriku saada alles siis, kui ehitus valmib. Et seda aga alatiseks ära hoida, jäetud kiriku tornis ristile neli naela lõpuni sisse löömata.[15] Umbes niisamuti hoitud ära Iisalme kiriku hävimine.[16] Ühe liivlaste muistendi järgi ei tohtivat ka Riia linn kunagi valmis saada, kuna ta muidu maa alla langevat.[17] Vana Jaunpilsi loss Tukumsi lähedal juba olevatki maa alla vajunud. Uues lossis aga küsivat igal uusaasta ööl üks hääl, kas loss juba valmis on; sellele vastatakse ikka eitavalt, kuna muidu uus loss maa alla vajuvat ja vana üles tõusvat.[18] Nagu näeme, on siin kokkulangemine meie Ülemiste looga selge — ja ometi puudub nii ühes kui teises mingi moraalne põhjendus.

Veelgi kaugemad paralleelid (näiteks lugu Surnumere tekkimisest piiblis) osutavad, et pärimus linna, kiriku või lossi maa (või vee) alla vajumisest on igivana ning ühel või teisel kujul väga laialt tuntud (vrd. näiteks muis-

---

[13] Vt. E i s e n, tsit. teos, EKirj. 1920, lk. 325.
[14] Vt. H II 23, 263 (16) < Karksi.
[15] «Kotiseutu» 1912, nr. 5.
[16] Vt. samas ja M. J. E i s e n, Kodumaa kirikute ehitamine. EKirj. 1915, lk. 248.
[17] Vt. O. L o o r i t s, Livische Märchen- und Sagenvarianten, FFC 66, S 259.
[18] А. Анцелане, Латышские народные предания. Избранное. Рига 1962, lk. 125 jj.

tend maa alla vajunud Kitež-linnast Venes või Vinetast germaani mail). Sellise hävimise põhjendus aga sageli kas puudub üldse või on paikkonniti väga erinev, enamasti nagu hiljem juurde mõeldud. Nii püütakse ehitust pooleli jätta siis, kui selle valmissaamisel mingi kuri jõud otse lepingu järgi peab inimhingi endale ohvriks saama. Näiteks olevat Soomes Ruokolahtis Tuumala kirik ehitatud pahareti maa peale ja ehituslepingu järgi pidi paharet saama tasuks maa eest terve kirikutäie inimesi. Aga kogudus jättis torni poolikuks ja pettis seega paharetti, kes ei jõua ära oodata kiriku valmimist.[19]

Kas on eelnevas mingi loogiline põhjendus ka Ülemiste muistendile? Ehk oli ka Tallinna asutamisel järvega (või maahaldjaga?) sõlmitud leping, mille järgi kogu linn valmimisel järvele ohvriks saab? Või on järvele lubatud mingi kindel tasuohver (vrd. Perseuse müüt), mida järvehaldjas nüüd ootab ja valvab, et ohver saaks küllalt suur? Ka selle kohta pole meil kindlamaid rahvapäraseid andmeid.

Võiks ehk oletada, et siinsel muistendil on mingi side linna enda või Oleviste kiriku ehitamise looga? Selle ehitajaks on ju hiidlik (või siis pahareti poolt aidatud) Olev — samuti mingi lepingu alusel. Ühe muistendi järgi olevat ka Toompea ja linna vahelise müüri teinud hiidlik Kalevineitsi, kandes põllega kive.[20] Kas ehk ei saanud nemad oma õiget tasu kätte? Kuid nende ehituslugude ja linna uputamise muistendi vahelisest seosest pole meil teada mingeid rahvapärimusi; niisamuti mitte, et hiidliku Kalevi naine Ülemiste järve nuttes oleks sellega kuidagi tahtnud tulevast linna kahjustada. Kõik need on nähtavasti iseseisvad rändmuistendid ja Tallinnaga eri aegadel ning iseseisvalt seotud.

Et linna ähvardab uputus mingi puudujääva ohvri pärast, selle poolt kõneleb Tallinna keskel asunud nn. Maarjakaevuga seotud — muide, kah rahvusvaheline — pärimus: sellesse kaevu pidanud iga aasta üks «neitsi laps» ohverdatama, muidu ähvardanud ta linna üle ujutada. Keiser Aleksander I olevat lasknud kaevu pardi, ja see olevat ujunud välja Ülemiste järves. Siis olevat kei-

[19] Vt. L. Simonsuuri, Myytillisiä tarinoita, Helsinki 1947, lk. 488 jj.

[20] Vt. Bienemann, lk. 159 jj. Vrd. I. M. Boberg, Baumeistersagen, FFC 151, Helsinki 1955.

ser veel kord kaevu ohverdanud lapse ning kuldse risti ja lasknud siis kaevu kinni müürida — et järv kaevu kaudu linna ei uputaks.[21] Aga selline seletus pole kuigi populaarne ja võib siia liidetud olla üsna hilja.

Nii jääb Tallinna uputuse motivatsioon meile ebaselgeks. Võime küll oletada, et siin on algselt tegemist maahaldjatele lubatud ohvri motiiviga. Pole aga kindel, kas seda kunagi laiemalt on tuntud, eriti seoses Ülemiste järvega. Rahvusvaheline muistend linna ähvardavast ohust võidi Tallinnaga — nagu mitme teise kohaga — siduda ka ilma moraalse põhjenduseta. Seostavaks punktiks võis ollagi lihtsalt hukkumisoht — ja selleks olid siin omad erilised k o h a l i k u d põhjused. Igal juhul aitavad just need seletada meie lokaalredaktsiooni kujunemist.

Et uputusmotiiv esineb meil teisiti kui näiteks Soomes või Lätis, see on ilmselt tingitud Tallinna ainulaadsest asendist: kuna linn asub madalikul glindi all, järv aga üleval glindi peal (36 m merepinnast kõrgemal), polnud siin vajagi kujutleda linna maa alla vajumist, järv võis linna hävitada lihtsalt alla voolates.

Et see «järve tulemine» näis tõenäoline, selleks aitasid kaasa aeg-ajalt korduvad suurveed ja uputused, kus Ülemiste veed tõesti voolasid läbi Tallinna all-linna tänavate. Tallinna rae protokollidest teame, et näiteks a. 1708 novembrikuus järv murdis läbi paksu kaitsemüüri ja liivavalli, tekitades linnas uputuse. Sama kordus a. 1761 ja ähvardas korduda aastail 1783, 1784 ja 1807, kui poleks hoolega tugevdatud kaitsevalle. 1867. a. 5. juunil aga tekkis tõeline katastroof: Tartu maantee kohal murdis vesi kümne sülla laiuselt läbi kaitsetammi ja ujutas üle kogu idapoolse linna. Maakri tänaval oli vett üle kuue jala, see viis endaga kaasa loomi ja kraami. Ainult sõjaväe abil suudeti uputus likvideerida; kahjukannatanute abistamiseks aga korraldati ülevenemaaline korjandus.[22] Uuesti ähvardas uputus ka 1923. a.

Oli loomulik, et sagedases uputusohus olevas linnas sajandite jooksul pidid tekkima või kohanduma oludele vastavad müütilised pärimused. Rahvusvaheline maa alla

---

[21] Teade on Koerust, vt. Grundzüge II, lk. 247.

[22] Vt. L ö w e II, lk. 152; P. P a j u s, Ülemiste vanake Tallinna uputamas. «Õhtuleht» 11. IX 1958, nr. 215, lk. 4.

vajumise (~ uppumise) motiiv seoti Ülemiste järve näilise uputamistahtega; uputuse ärajäämist aga seletati rändmotiiviga linna mittevalmimisest ja viimase kasutamisest kavalate linnaisade poolt. Uputamistahte põhjuste üle palju pead ei murtud.

Mis puutub aga nn. Ülemiste vanakesse, siis on see tüüpiline järvehaldja kuju, nagu neid tunneme ka mujalt. Sageli kuuldakse küll ainult nende häält või nähakse neid mõne linnu või looma (härja, siku) kujul. Aga sageli iseloomustab just kuuldud hääl neid haldjaid selgesti inimestena — tõsi küll, enamasti mitte vanadena, vaid noortena. Nii on näiteks Ülemiste järvest üle sõites kuuldud hüüdu: «Ülemiste järve noormees saadab Käsmu neitsile terviseid»[23]. Teiselt poolt saadab «Maardu /järve/ mamsel» «Ülemiste noorhärrale terviseid»[24]. Selline tervituste ja sõnumite saatmine esineb sageli nii Eestis kui ka germaani mail. Ja juba antiikajal saadeti Kreekas laevameeste kaudu edasi haldjate teade suure Paani surmast.[25]

Juhul aga, kui järv rändab või mingit asundust uputab, esineb järvehaldjas vahel ka vanamehe kujul. Nii näiteks tulnud Võnnu Kurista kiriku juures järvest sügisesel ööl hall vanamees ja nõudnud kirikust õnnistatud siidrätikut. Kui seda ei antud, vajunud vanamees maa sisse ja järv voolanud tema järele, uputades ka kiriku.[26] Niisamuti esineb halli vanamehena eelmainitud Pärnu-Jaagupi Perejärve haldjas.

Kokku võttes võime öelda, et Ülemiste järve muistend põhjeneb rahvusvahelistel motiividel ja on suguluses eriti vastavate soome ja germaani muistenditega. Eripärase redaktsiooni sai ta Ülemiste järve erakordse asendi tõttu. Ja oli loomulik, et temast olid huvitatud eriti linnaelanikud, keda ju uputus otseselt ähvardas. Kuna umbes samasuguseid uputuslugusid tuntakse Eestis ka mujal, pole vist põhjust arvata, nagu oleks ta linlastelt talurahva suhu

---

[23] Vt. J. Jung, Muinasajateadus Eestlaste maalt III, Tartu 1910, lk. 156; vrd. ERA II 198, 276 (19) < Haljalast, mille järgi «Keik järvede aldjad peavad üks sohk olema.» Niisamuti saadab Maardu järve perenaisele tervist ka Kabala järve perenaine — ERA I 3, 638.

[24] Vt. Grundzüge II, lk. 228.

[25] Vt. M. Haavio, Der Tod des grossen Pan. Studia Fennica III, Helsinki 1938; Simonsuuri, G 1201—1300 (Soomest 50 teisendit).

[26] Vt. Eisen, tsit. teos, EKirj. 1920, nr. 9—10, lk. 313 ja nr. 11—12, lk. 325.

levinud alles uuemal ajal ja ainult kirjanduse mõjul.[27] Ent vanemate üleskirjutuste puudumine näitab ometi, et ta rahvasuus populaarseks sai alles XIX sajandi teisel poolel ja Kreutzwaldi ümbertöötuse läbi. Muidugi aitasid seks kaasa ka sootu uued ühiskondlikud olud, kuna Tallinna suurus, tähtsus ja side kogu rahvaga aina kasvas ja nii ka maarahvas ikka enam huvitatud oli linna saatusest. Kunstiliselt on muistend üsna lihtne ja lühisõnaline. Kreutzwaldi väikest täiendust võib oletada ehk ainult linna jätkuvate ehitustööde kujutamises ja pisut avaramas sõnastuses. Aga ometi peitub loos häid kunstilisi dispositsioone, et kujutada kas või looduse ja tsivilisatsiooni vahekorda või linna pidevat kasvu. Neid dispositsioone ongi edasi arendanud O. Luts oma noorsoonäidendis «Ülemiste vanake» (1919) ja Debora Vaarandi oma värssjutus «Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja» (1947).

2. Parknaha kaupmees

Laagna mäel nähti öösiti raudriides meest nahku müütamas. See on Pontus, kes on kord surnutelt nülitud nahast teinud tarbeasju ja kes peab nüüd müüma ka ülejäänud nahad. Viimaks tuleb ostja, kuid viib Pontuse põrgu, kus ta ise nülitakse.

Ka selle jubedusjutu puhul pole seni näidatud rahvalikke vasteid. Nimi Pontus näikse viitavat Rootsi sõjaülemale Pontus de la Gardie'le (1520—1583). Bienemann peab seda otse endastmõistetavaks.[1] Päris kindel see ometi pole; võib ju olla, et siinse kuju julmust on mõjustanud ka mõni muu rahvale tuntud kujutelm, kas või «jumalatapja» Pontius Pilatus. Pontuse või Pontsiuse nime pole me aga kuskil vastavates rahvapärimustes leidnud, ainult rahvalaulus «Jeesuse surm» on Jeesuse tagaajajateks «Pilatuse

[27] Loorits (Grundzüge II, lk. 230) tsiteerib Ülemiste muistendit umbes Kreutzwaldi järgi, ilma muid allikaid toomata. Ta arvab seda muistendite hulka, mis «kõrgemaist saksa-rootsi seisustest alles uuemal ajal eesti talurahva sekka on levinud». Ja edasi: «See Rootsist ajaloolisel ajal rootsi vallutajate poolt toodud linnakodanike muistend on eesti talupoegade hulgas alles rahvaraamatute kaudu tuttavaks saanud.» Kahjuks ei tõesta Loorits seda väidet mingi konkreetse andmega.

[1] Bienemann, lk. 264.

pitkad poisid, Sure Roduse sulased».[2] Tõestuseks on sellest muidugi vähe. Aga ka Pontus de la Gardie erilisest julmusest pole meil mingeid andmeid ega rahvapärimusi. Küll on teateid, et a. 1574, kui ta piiras Rakveret, tema väes teenivate palgasulaste seas tekkis mäss — tõenäoline, et halva varustamise pärast; hiljem juhtis ta võidukalt sõjategevust Vene vägede vastu ja oli pikemat aega Liivimaa kuberner. Tema poeg Jakob de la Gardie (Laisk Jaak) on neid väheseid sõjaülemaid, kellest on säilinud pärimusi soome ja eestigi rahvasuus, nähtavasti mitte aga siin vaadeldavat.[3]

Inimeste naha nülgimist võis omal ajal ilmsesti esineda, nagu see jubeda mälestusena on püsinud ka muistendeis ja kõnekäändudes: tee seda, ehk muidu «võetakse su nahk maha» või «on su nahk õrrel».[4] Muidugi soodustas muistendi tekkimist ka tähelepanek, et elava inimese tallanahk «läbi ei kulu». See omadus kanti üle ka surnute nahale. Nii andvat kurat oma tüdrukule sellisest nahast tehtud pastlad, mis kuluvat alles siis, kui neile kolm korda «Issameiet» lugeda[5] (s. o. «Meie-isa» palvega nagu maha matta). Mitmes teisendis kauplevad ka mõisnikud või peremehed endale sulaseid tingimusel, et teenistus kestaks nii kaua, kuni neile antavad inimesenahast pastlad läbi on. Kuid need ei kulugi enne, kui nad mulla alla maetakse.[6]

Et needusealune sellest vabaneb, kui keegi teine needusega seotud eseme üle võtab, on rahvaluules sagedane rändmotiiv või õigemini rahvausu loogika; samuti kurjategija karistamine samasuguse piinaga, mis ta teistele on osaks lasknud saada. Ja rahva käsituse järgi on taolise

---

[2] Vt. K. J. Peterson, Laulud, päevaraamat ja kirjad, Tartu 1922, lk. 157 (=KM RO, OES EK 62, nr. 18, lk. 114).

[3] Vt. Bienemann, lk. 262 jj. Vrd. A. J. Hipping, Pontus de la Gardie oder Nachforschungen über eine in der gegend um St. Petersburg bekannte Volkssage, St. Petersburg 1819, lk. 3.

[4] Nii näit. lasknud Sausti mõisahärra Haljalas elusailt inimestelt nahka nülgida — vt. M. J. Eisen, Esivanemate varandus, Tallinn 1958, lk. 114. Ka veel 1931 on Haljalas räägitud Aaspere mõisahärrast Hastferist, kes lasknud inimestel naharibasid seljast nülgida. EStK 57, 11. Vt. ka AT 815 (Hurdal 3 t.) ja V. Merkelbach, Der Grabhügel, Mainz 1907, lk. 257 jj.; E. Simonsuuri, Myytillisiä tarinoita, Helsinki 1947, lk. 292 jj.

[5] H II 15, 222/7 < Jõelähtme.

[6] Vt. E 14229, vrd. M. J. Eisen, Inimesenahast pastlad ja inimeserasvast küünlad. EKirj. 1934, nr. 1, lk. 16—24; ka EM IV, lk. 152.

õiglase karistuse teostuskohaks muidugi põrgu, kuhu ta oma rahvalauludes ja muis soovunelmais laseb sattuda kõigil kurjadel mõisnikel.

Et lõpplahenduseni jõudmine venib aastasadu, mille vältel Pontus peab asjatult ringi hulkuma, see meenutab mõnevõrra ka üle-euroopaliselt tuntud «igavese juudi» Ahasveeruse motiivi.[7] Aga mingit otsemõjustust on siin raske kindlaks teha.

Igatahes on käesoleva muistendi üksikmotiivid suurelt osalt rahvapärased. Tõenäoliselt on Kreutzwaldil peale nende olnud tarvitada ka mõni — vahest balti-saksa — pärimuslik nahakauplemismotiiv, mis meieni pole ulatunud, aga mis moodustab muistendi südamiku. Tingimata vajalik see pole, sest ideoloogiline südamik, mis Kreutzwaldi loo koostamisel juhtis, oli kahtlemata ühiskondlikku laadi: laipade nülgimise motiivi abil anda esinduspilt feodalismiaegsest toorusest, sümboolsest inimeste nülgimisest, mille all rahvas pidi kannatama sajandeid. Ei ole siis põhjust kaevata selle esinduspildi «liigse tooruse» üle, kui isegi veel meie sajandi hitlerlaste tegelikud toorused — kas või inimnaha-tööstuse alal — seda kaugeltki ületasid. Aga veel vähem on põhjust seda muistendit kõrvale jätta, nagu tehti 1953. a. «Kogutud teoste» puhul, ta lõpu «liigse julmuse» pärast: selles avaldub rahva usk õiguse lõplikusse võidusse ja just rahvaluulelisel, s. o. groteskini ülespaisutatud kujul.

Küllap see Pontuse kuju oli Kreutzwaldil mõeldudki jubedaks mälestussambaks kõigile neile rahvanülgijaile, kelle verised varjud alatiseks on mõistetud hulkuma meie ajaloo lehekülgedele, kogu meie «kultuurtreegerite» «papi- ja rüütlivaimule». Sama põhikuju on edasi arendanud ka Marie Under oma ballaadis «Nahakaupleja Pontus».

Lõpuks pisut siinses muistendis kasutatud kohanimest L a a g n a. Juba Eisen kahtleb, kas Laagna nimetust r a h v a p ä r a s e l t on tarvitatud praeguse Lasnamäe kohta, nagu mõtleb Kreutzwald. Laagna-nimeline mõis oli küll Narva all. Tallinna ligidal oleva «mäe» kohta pole aga seda nime ei eesti ega saksa keeles nähtavasti tarvitatud, vähemalt puuduvad sest teated. Saksa «Laksberg» on lähtunud eesti kohanimest Lagedi (saksa Lakt; sealt siis

[7] Vrd. S. S i n i m e t s, Marie Underi «Õnnevarjutus» ballaadiajaloolisel tagapõhjal. «Varamu» 1939, nr. 7, lk. 711 jj.

Lakeder Berge>Lacketzberg>Laksberg).[8] Kindlasti pole Kreutzwald tahtnud öelda, et Pontust nähti Narva all, sest Laagnast Lasnamäe tähenduses kirjutab ta ka «Kalevipojas» (XVI, v. 1031) ja juttudes «Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada» ning «Palmse härra päästab Tallinna vaenlaste käest». Kas Kreutzwald seda nime teiste kohtade eeskujul ise kohaldas Lasnamäe kohta või kuulis ta seda mujalt, ei ole selge. Igatahes oli ka Lasnamägi umbes selline lage kivikiltmaa, nagu arvatakse olevat sõna «laagna» algtähendus, seega oli selle rahvaliku nimetuse rahvapäranegi rakendus ka tema kohta küllalt võimalik. Sel puhul ununes see lühem vorm alles hiljem, kuna saksa keele mõju all olevad linlased eelistasid saksa keelele lähemat «Lasnamäge». Viimane võis olla tekkinud näiteks Laksbergi tõlke (Laksimäe) kontaminatsioonist Laagnaga, niisiis umbes Laagnamäe+Laaksmäe=Laks+na+mäe> Lasnamäe. See etümoloogia pole vist vähem usutav kui oletus, et Lasnamäel on tegemist sõnaga «lasn» (leivalabidas), millel ju Lasnamäega mingit sisulist sidet ei näi olevat.[9] Aga muidugi jäävad sellised kohanimede etümoloogiad ikka ainult hüpoteesideks — üksainus juhuslikult leitud fakt võib nad kummutada.

3. Porkuni preili

Porkuni lossi tiigil nähtud öösiti tuld. See oli endise lossipreili hing, kes ei saanud rahu, kuna preili uputas tiiki ta oma vend keelatud armastuse pärast. Tuli kadus alles pärast seda, kui pastor tiiki oli õnnistanud.

Vastav sündmus toimus Russowi ja Renneri kroonikate teatel a. 1554 talvel Rannus, kus vennad oma õe Barbara

[8] Lagedi (Lakelhae) nimi esineb esmakordselt a. 1371, vt. L. Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, Helsinki 1955, § 41, kus väidetakse, et Laagna nimi pole tekkinud eesti tüvest «lage», vaid (soome) tüvest «laakea» (= avar, lai). Sufiks -na teatavasti tähendab maakohta (vrd. Raudna, Kurtna).

[9] A. Kivi, Mäed ja mäenimelised tänavad Tallinnas. KKirj. 1964, nr. 6, lk. 335. H. Saari (KKirj. 1964, nr. 10, lk. 630 jj.) peab endastmõistetavaks, et «Laagna» niisama kui «Lalli» nime on Tallinnaga sidunud esmakordselt J. Lagos, saates Kreutzwaldile laulu, kus esinevad värsid «Laskem laeva Lalli alla, / Laagna kaljo varjo alla, / Lindanissa ligemale, / Lalli lage liiva peale». Peame aga arvestama, et kogu see laulukoht on Lagose (ja Kreutzwaldi?) enda moonutatud ja seetõttu palju ei tõesta.

von Tiesenhuseni samal põhjusel toppisid Võrtsjärve jääauku.[1]

Porkuniga seotult esineb vastav pärimus O. W. Masingu «Ma-rahva Näddalalehes» a. 1825 (lk. 418 jj.) artiklis «Vanna põlve aeg ja tännine aeg». Vana pärimus on jätnud Masingule sügava mulje. Ta kirjutab, kuidas ta 1796. a. on isiklikult käinud Väike-Maarjas ja seal Porkuni kantsi varemeil istudes vaadelnud juba umbekasvavat jõge ja mõtisklenud muistseist koledusist.

Kas Masingu jutustuse aluseks on mõni teine ajalooline sündmus või Rannu loo moonutatud teisend, selle kohta puuduvad andmed. Küll viitab ta ise Kelchi kroonikale, viimasest aga on seda asjata otsitud. Võib-olla segas Masing lihtsalt Kelchi ja Russowi nimed ja sidus Rannu tragöödia Porkuniga? Arvatavasti pidi ta midagi seesugust kuulma või lugema ka ühenduses Porkuniga. Umbes taoline sündmus võis ju — arvestades balti aadlike seisuseuhkust ja kolonisaatorlikku julmust — sajandite jooksul juhtuda isegi mitmes perekonnas. Kroonika lehekülgedele sattus neist Rannu oma ainult sellepärast, et temaga olid seotud riikidevahelised sekeldused (Barbara Tiesenhuseni kallim, Fr. Bonnius sai sissisalga juhiks) ning julmale teole järgnes Vene-Liivi sõja päevil kättemaks. Viimasel oli — või arvati olevat — osa ka ajaloolises Rannu lossi hävitamises ning Jürgen Tiesenhuseni surmas a. 1571. Võimalik ka, et see üldtuttavaks saanud õehukkamise motiiv segunes Porkunis mingi sootu teistlaadi roimaga. Võis ju sellegi vana, juba XV sajandi lõpul ehitatud ja hiljem varemeis seisva linnusega seotud olla mitmeid rahvamälestusi.

On oletatav, et Kreutzwald mainitud loost ühenduses Porkuniga kuulis juba oma noorpõlves ja mitte ainult Masingu vahetalitusel. Muidu ehk ei kirjutaks ta sellest hiljem Bertramile nii kindlasti kui rahvapärimusest: «Porkunis Eestimaal kuuldakse igal öösel lossipreili kaeblemist järvest, kuhu leppimatu rüütlivaimuga vend oma õe uputas, kes ühe alamast seisusest isiku läbi õnnistatud olu-

---

[1] Vt. C. Schirren, Bischof Johann von Münchhausen. «Baltische Monatschrift» 28, Riga—Moskau 1881, lk. 7; vt. ka A. v. Dehn, Ueber die historischen Personen des Pantenius'schen Romans «Die von Kelles». Sb GEG 1885, lk. 48—92; B. Russow, Livländische Chronik (E. Pabsti tõlge), Reval 1845, lk. 182.

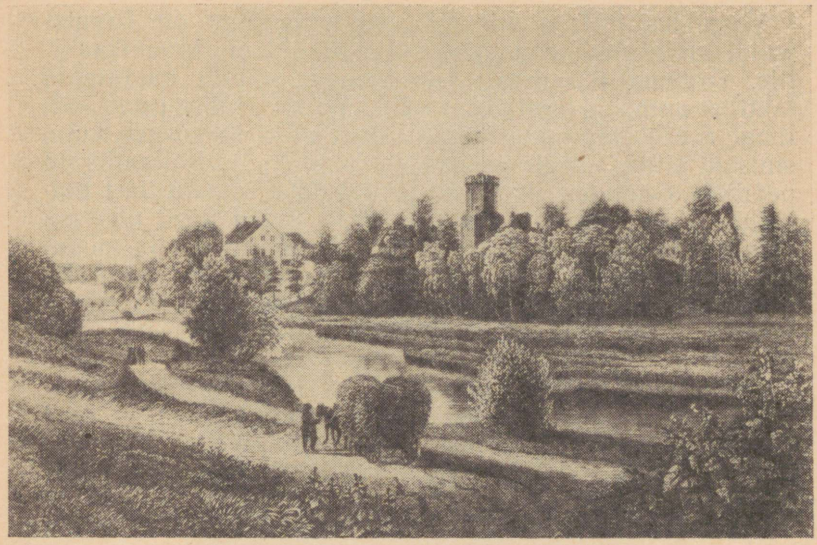

Porkuni lossi varemed
(W. S. Stavenhagen, 1857)

korda oli sattunud.»[2] Nagu nägime eespool, alustaski Kreutzwald oma kirjanduslikku tegevust Võrus just sellekohaste ballaadide loomisega ja etnograafilis-ajalooliste uurimustega.

Nii kujundas ta Porkuniga seotud pärimuse juba a. 1836 saksakeelseks ballaadiks «Das Fräulein von Borkholm».[3] Selle algvärss on eestindatud siinse jutu motona, kuigi muudetud värsimõõdus. Saksa keeles kõlab see:

Was flimmert so hell um Mitternacht
Auf Borkholms Teich für'n Licht?
Was spricht der Vogt, der's Haus bewacht,
Von diesem Nachtgesicht?

Kreutzwaldi enda tõlkes:

Mis tulevalgust tiigi peal
Vaht ööse1 tähel pannud?
Kas kaugelt vana rahva heal
Sest sõnumid meil' andnud?

[2] Kreutzwald Schultz-Bertramile 17. III 1864 = Kirjavahetus IV, lk. 157.

[3] Vt. EKirj. 1926, nr. 11, lk. 573 jj., ja Fr. R. Kreutzwald, Laulud, Tallinn 1953, lk. 327 (E. Niidu tõlge).

Võrreldes tolle sentimentaalse ballaadiga on Kreutzwaldi proosamuistend palju lähemal lihtsale kroonikastiilile. Dramaatilisi detaile on vähem, samuti mõningaid faktilisi andmeid (ballaadis näiteks nimetatakse preili kallimat rüütli kannupoisiks, lastakse näha ta kõrget kuju, siniseid silmi, uhkelt vaikivat hoiakut jne.). Ballaadis on pearõhk sündmuse haleduse ja koleduse romantilisel paisutusel; proosamuistendis aga on taotletud tiigil nähtava saladusliku tule ning selle kadumise selgitamist ja müstilise meeleolu sisendamist. Tervikuna on muistend palju lihtsama ja rahvalikuma laadiga. Vastavalt lisatud eel- ja järellood võtavadki enda alla umbes poole muistendi tekstist.

Kui palju Kreutzwaldil selleks on tarvitada olnud rahvasuust saadud andmeid, pole teada. Võib arvata, et neid polnud palju — pole ju säärased «sakste lood» rahva seas kuigi levinud. Igatahes on Kreutzwald loosse lisanud endagi fantaasiat.

Masingul on lugu esitatud palju lühemalt ja sisuliselt erinevalt: seal topitakse preili kotti, lisatakse suur kivi ja lastakse kott siis j õ k k e jää alla; Kreutzwaldil on j õ e asemele astunud vahel (kirjas Bertramile) j ä r v, ballaadis ja siinses muistendis aga romantilisem t i i k; kassi moodi kottitoppimise asemel lükkab toores rüütel siin preili elusalt jää alla vette. Ära on jäänud Masingu teade, et rüütel koos õega Saksamaalt siia oli tulnud ja et uputamine just jõululaupäeval sündinud. Ideoloogiliselt tähtis joon, et preili eksitaja oli alamast seisusest, esineb alles Kreutzwaldil. Preili eksitaja t a p m i n e puudub aga Masingul üldse, kuna Kreutzwaldi muistend seda maalib eriti jubedana (vere purskamine preilile ja selle minestamine).

Masing kui valgustaja avaldas loo peamiselt keskaja ü l d i s e vaimutooruse paljastuseks, Kreutzwaldi töös on aga peale selle tugevasti tunda ka sotsiaalset protesti. Nagu «Parknaha kaupmees», nii õhutab ka «Porkuni preili» võitlust balti feodaalide endise ja k a a s a e g s e toore ning kõrgi rüütlivaimu vastu, mille all ei kannatanud mitte ainult eesti talupojarahvas, vaid ka mitteaadlikest sakslased. Erinevalt Pontuse loost on siinses muistendis peakohal aga puht-inimlik armu ja surma draama. Muistendi üldilme on seetõttu vähem rahvapärane, aga selle eest enam kirjanduslik ja romantiline.

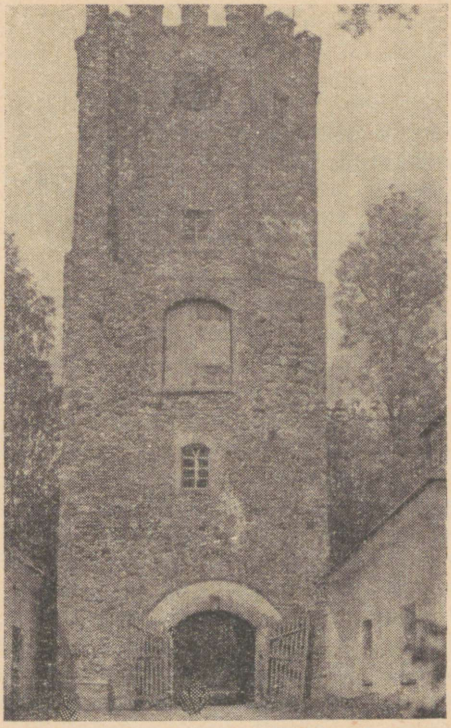

Porkuni lossi torn

Sama motiiv ühenduses Rannu sündmustega on inspireerinud Th. H. v. Panteniuse (ja üldse balti-saksa kirjanduse) silmapaistvaimat ajaloolist romaani «Die von Kelles» (1885, eesti tõlkes «Kelleste omad» a. 1902) ja Aino Kalda novelli «Barbara von Tisenhusen», mis esimesena ja ehk parimana avab ta novellitsükli «Surmav Eros». Kreutzwaldi muistendist on lähtunud Marie Underi samanimeline ballaad, kus eriti emotsionaalselt on välja maalitud noorte armutunnete ärkamine ja kiindumuse intensiivsus.

Nagu sageli, nii on ka siin muiste valatud veri väetanud hilisemat kunstipõldu; kunagiste suurte kirgede kokkupõrge oma traagikaga on andnud võimaluse kujutada inimlikku tundeelu, mis haarab ka kaasaegseid lugejaid.

4. Vinguv jalaluu

(S 12)

Jõepere Arukülast Kadrina kiriku poole viiva tee ääres kuuldud vinguvat häält ja nähtud öösel keerlevat sääreluud. Julge noormees võtab keerleva luu keskelt kinni, siis seisab selle asemel võõras, kes ütleb end olnud kord Rootsi kuninga. Ta palub oma luu kristlikult matta. Noormees teeb nii ja leiab haua põhjast rahakatla; läheb sellega Rootsi.

Muistend on põhiliselt rahvapärane (Aarne Sage 12, Hurda kogus 20 teisendit, muudes kogudes vähemalt sama palju). Rahvalikust normaalkujust on Kreutzwaldil mainimata jäetud ainult efektne joon, et luu (verist) vahtu välja ajab ning «umbluu!» karjub. Hääle tekkimine luu keerlemise tõttu ei tundu olevat pärimuslik.[1] Tavaline on luu visklemine või liigutamine ja oigamine.[2]

Teisendite valdavas enamikus kostab inimlik kõne luust endast. Kuid rahvapärane näikse olevat ka nägemus inimesetaolistest olenditest, vahel isegi paljudest sõjameestest, kelle pealik ütleb, et nad rahu ei saa enne kristlikku matmist.[3] Viimati mainitud teisendeis juhatab see kuju matjale kätte ka aarde ja nimelt mitte oma juhusliku uue haua põhjas, vaid kuskil kindlas kohas (allika või mäeveeru juures). Sageli ei räägita loos üldse aardest, vaid matmise tasuks on ainult jubeda oigamise ärajäämine. Aardeleid ja sellega välismaale (Rootsi, Soome) põgenemine võibki lähtuda algupäraselt iseseisvast aardeloost. Üheski Hurda kogu teisendis ei nimetata surnut Rootsi kuningaks, nii et seegi on siia toodud arvatavasti alles Kreutzwaldi enda poolt. Eeskujuks võisid olla rahvapärimused, kus kõneldakse näiteks Karl XII juhtumistest. Võib aga olla, et Kreutzwald siin meenutas tuntud rootsi saagat, mille järgi kuningas Ingvar langes ja maeti kuskil Eestis (Läänemaal).[4]

[1] Esineb ainult ühes, ilmselt Kreutzwaldi jutust mõjustatud üleskirjutuses: H II 56, 916 < Kanepi.

[2] Näit. E 9267 < Ambla.

[3] Vt. H II 25, 1040 < Paistu; H II 63, 3 < Setumaa; E 4996 < Järva-Jaani.

[4] Vt. Bienemann, lk. 225. Selle loo võimalikest vasteist eesti pärimustes kirjutas C. Fr. W. Russwurm, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö I, Reval 1855, lk. 71 ja Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö, Reval 1861, lk. 20. Vrd. Grundzüge I, lk. 102 jj. samasugust teadet Vastseliinast.

Üldse on ka Kreutzwaldi enda redaktsioon algupäraselt olnud mõneti teistsugune, sealjuures rahvapärasem. Vastuseks Schiefneri pärimisele Bingeni hiiretorni muistendi eesti vastete järele läkitab ta viimasele siin käsitletava loo ja nimelt tublisti erinevas ning lühemas sõnastuses.[5] Schiefnerile saadetud versioonis ütleb *ulguv luu ise*, et ta on «ühe kuninga» kont, kes «mõrtsuka käe läbi tapetud», ega saa rahu sellepärast, et teda pole preester õnnistanud. Ka aaret ei juhata siin kätte surnu, vaid mees leiab selle matmisel ise.

Tõenäoliselt tundis Kreutzwald seda oma kodukoha ümbrusega seotud lugu juba poisipõlvest peale. 1860-ndate aastate keskel, viimistledes mällu jäänud muistendit oma kogu jaoks, töötas ta jutukese ka sisuliselt ümber ja täiendas teda ajaloolis-ideoloogilise tõlgitsusega. Alles siin rõhutab ta, et surnuluu ei leia rahu sellepärast, et *rootslaste maaletungimine oli ülekohtune*. See tõlgitsus väljendab (dispositsionaalselt) rahva loomulikku hukkamõistu *kõigi* maaletunginud anastajate vastu, kelle läbi «väga palju vaga verd» valatakse. Mehe julguse näitamiseks on (vahest juba pärimuslikult?) juurde toodud joon, et ta keerleva luu söandab keskelt kinni sasida ja et see alles siis inimeseks muutub.

Kunstiliselt elustab antud muistendit, peale ideoloogilise teritatuse, ka tugev emotsionaalne külg. Matmata, laialipaisatud inimkontide nägemine on loomulikult seotud tugeva õuduse ja jälestustundega, eriti kui sellega kaasas käib muiste tavaline hirm surnute võimaliku agressiivsuse ees. Seda luude-hirmu kajastavad näiteks muinas-Vene luules Vassili Buslajevi ja Targa Olegi surmalood. Et just ebatavaliselt surnud (tapetud või ennast tapnud) inimeste hing pärast surma rahu ei saa, on vana rahvusvaheline uskumus. Kiriku mõjul liitus eelnevaga hiljem motiiv «kristliku matuse» rahuandvast mõjust. Inimkeha eri osade laialiolek on kristlikus mütoloogias raskusi tekitanud eriti kujutelmale surnute «liha ülestõusmisest» «viimsel päeval» — sest seal peab ju siis iga kont omal kohal olema![6]

---

[5] Vt. Kreutzwald Schiefnerile 10. III 1862 = Kirjavahetus III, lk. 238.

[6] Vrd. näit. Georg *Müller*, Neununddreissig estnische Predigten aus den Jahren 1600—1606. Verh. GEG XV, Dorpat 1891, lk. 279 jj. Vt. ka Grundzüge I, lk. 102 jj.

Kõik see on soodustanud vastavate muistendite tekkimist ja suurt populaarsust. Küllap aitasid selleks kaasa ka mõnede öölindude häälitsused, mida tõlgitseti salapäraste oigamistena.[7]

Kreutzwaldi üksikasjaline väljamaaling ja arhailine sõnastusstiil on omalt poolt seda jubedusmeeleolu süvendanud. Aga ühtlasi on ta lugu täiendanud saagakaugete sõjamälestuste esilemanamisega eesti rahva kannatusrikkast ajaloost.

5. Paigast läinud järveke

(S 89)

Võru—Pihkva maantee ääres olevas orus olnud vanasti ilus järv, selle rannal elanud kena talutütar. Keegi rüütel on seda käinud kiusamas ja vandunud, et ta armuvanded on kestvad nagu järv samas orus. Järgmisel hommikul aga olnudki järv kadunud. Neiu pääsenud rüütli pealetikkumisest.

Siin näikse olevat liitunud kaks muistendit: üks järvede rändamisest ja teine — uueaegsem ning kristlikum — järve tekkimine (või kadumine?) mingi kuriteo või moraalivastase eksimuse karistamiseks. Nii näiteks tekkinud Koigi järv Põides sel moel, et tülialune mets vajunud maa alla.[1] Vahel harva esineb seesugune kontaminatsioon ka rahvasuus, aga võib-olla et Kreutzwaldi mõjul. Rõugest teatakse (vist sama Kasaritsa järve kohta): noormees vandunud neiule: «Ennem jooksku see järv kohalt ära, kui et ma sinu maha jätan.» Aasta pärast olevatki järv kadunud.[2] Kuigi see teade ei tarvitse olla just plagiaat Kreutzwaldilt, on ta ikkagi üsna haruldane. Üle 40 teisendi on seevastu üles kirjutatud muistendist, milles mõis (või maja) vajub maa alla ja järv tekib tema asemele, kuna mõisa omanik on tahtnud abielluda oma õega.[3] Tavaliselt

[7] Vt. näit. M. Mäger, Linnu häälitsus uskumuste alusena (Assotsiatsiooniprintsiip uskumuste geneesis). Emakeele Seltsi Aastaraamat X, Tallinn 1964, lk. 81—107.

[1] EKS 4°5, 157 < Põide.

[2] Vt. M. J. Eisen, Rändavad järved. EKirj. 1920, nr. 9—10, lk. 314.

[3] Vt. E. Liiv, Muistendid eesti järvedest (käsikiri KM RO-s).

on muistend seotud Valgjärvega Helmes, harvemini Kaali järvega Saaremaal.

Kuigi nende kahe muistendi psühholoogiline alus on sama, näitab levik, et rahvas erakordseks pidas intsesti, mitte aga «tavalise» armutõotuse petlikkust, mis ei tundunud küllalt dramaatiline ega erakordne. Võib-olla ongi siin tegemist balti-saksa pärimusega või kirjandusliku laenuga.

Seda enam meeldis loo romantiline sisu Kreutzwaldile. Kui mitte muud, siis vähemalt muistendi üksikasjaline ning emotsionaalne väljamaalimine on temalt. Aga vististi on ka alles Kreutzwald toonud lihtsa talumehe asemele rüütli ja niiviisi viidanud ka kohalike mõisnike omavolile talunеidude üle. Eriti võib märkida puhta ning vapra eesti neiu kujutamist. See teema sai tavaliseks eriti hilisemas rahvusromantikas.

Rahvuslike ja romantiliste vahekordade käsitlusena on seegi jutt inspireerinud hilisemaid luuletajaid, nii M. J. Eisenit ja M. Underit («Rändav järv»).

6. Narva kaupmehe tütar

Rikka kaupmehe tütar sunnitakse minema Rootsi kuningale. Kuid ta on tõotanud truudust teisele ja hüppab kuninga laevalt merre. Sealt on nüüdki kuulda ta kaebeid.

Kindlamad rahvalikud vasted antud muistendile puuduvad. Teiselt poolt on motiiv enesetapmisest truuduse säilitamiseks rahvusvahelises repertuaaris üsna tavaline ega ole võimatu, et midagi selletaolist teati rääkida ka Narvaga ühenduses — tõenäoliselt aga saksa seltskonnas. Et pikk ajalooline kujutus Narva rikkusest, tema suhteist Kunglamaaga (nagu Kreutzwaldi muist avaldusist selgub, on viimasega mõeldud Gotlandi) ja muidugi kogu loo tunderikas väljamaalimine põlvneb Kreutzwaldi enda ajaloolistest teadmistest ja kunstiosavusest, selles ei tarvitse kahelda.[1] Nagu enamik romantilisi muistendeid, ülistab seegi lugu surmaületava armastuse vaprust. Ja toogi muistend on inspireerinud eesti hilisemat romantilist ballaadiloomingut (Koidula «Narva neitsi»).

[1] Vt. Bienemann, lk. 163.

7. Kus Narva endine varandus magab

Vaenlase piiramise ajal on Narva linna varandus lastud Jõesuus jõe põhja. Merelained on aga tünnid purustanud ja raha on praeguseni liiva kadunud.

Lugu on lihtne ajalooline rahvamälestus ilma kunstilise väljatöötuseta. Tema aluseks võib olla mõni kohalik või ka laenatud aardesaaga. Nii näiteks räägitakse Lüganusel, et Alulinna all peab olema varjul «tünder kulda Rootsi ajast». [1*]

8. Vaskjala silla piiga

(US 7)

Vaskjala silla juures suples kord nii ilus ja vaga neitsi, et kuu temasse armus ja ta enda juurde võttis. Piiga igatseb endale ka kaaslasi, aga keegi pole enam nii karske ja puhas. Neiu kurvastamisest sünnivad kuu faasid.

Igivana pärimus, et taevakehad on elavolendid, kes võivad kosida või enda juurde võtta maiseid inimesi, pole ka Eestis tundmatu. Kõnelemata «Salme laulus» kosisklevast päikesest, kuust ja tähest leidub ka seletusmuistendi taolisi lugusid sellest, kuidas on tekkinud täiskuul nähtavad kujud. Sinna olevat kinni jäänud kaks meest või varast, kes tahtnud kuud tõrvata [1], või on sinna karistuseks tõstetud naine, kes vett tuues hurjutas kuud laisaks [2], või jälle on seal abielupaar veetoobriga selle eest, et nad pühapäeval sauna läksid [3]. «Seda lugu, muide, jutustatakse paljude variatsioonidega,» lisab Kreutzwald juurde ja viitab oma 1836. a. ilmunud loole: «Teise rahvajutu järgi on

[1*] Vt. ERA II 28, 261.

[1] Aarne, US 5, Hurdal 12 teisendit. Vt. ka C. Fr. W. Russwurm, Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö, Reval 1861, lk. 86.

[2] Vt. näit. M. Kampmaa, Eesti lugemik II, Tartu 1936, lk. 242; O. Loorits, Livische Märchen- und Sagenvarianten, US 8 ja E. Laugaste, Kalevipoja-muistendite tüpologiseerimise küsimusi. «Kalevipoja» küsimusi. TRÜ Toim. 53, Tartu 1957, lk. 72.

[3] Vt. J. W. Boecler, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. Mit auf Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald, St. Petersburg 1854, lk. 103. Kreutzwaldi enese teade

Vaskjala talu vaade (A. Solodownikov)

kuuelanik keegi süütu tütarlaps, kes oma puhtuse pärast maalt üles tõsteti.»[4]

Tõepoolest on rahvalt üles kirjutatud rida erinevaid teisendeid (US 7, Hurdal 12 teisendit), mille normaalkuju peaaegu üle Eesti on järgmine: kurja perenaise juures teenib vaenelaps-orjatüdruk; ühel laupäeval ei ole tal enne aega sauna minna kui õhtul hilja. Ta läheb ojast vett võtma ja õhkab: «Kuukene, kullakene, võta sa mind omale vee toojaks, viha kandjaks, sauna kütjaks, leili heitjaks!» Või ka (Kagu-Eestis): «Kuukene, kosi mind, Päevakene, päästa mind!» Siis kuu päästabki ta orjusest, võttes ta enda juurde; ka pang ja viht (või kaks pange) on tal veel käes.[5]

Kuul nähtud varjud on äratanud huvi ja nõudnud seletust mitte ainult meil, vaid kõigi rahvaste juures. Seepärast esineb peaaegu ülemaailmselt ka lugu sinna tõstetud mehest või tütarlapsest. Kui üldse, siis just siin võiks kõnelda *generatio aequivoca*'st, paralleelsest sündimisest, kuna kuu on ju kõigile ühesugune. Kuid ometi — kui hakkame võrdlema sama loo detaile ja leiame, et needki on ühte langevad meil ja näiteks Islandi «Eddas», laplaste, jakuutide, goldide ning tunguuside juures, siis peame

[4] J. W. Boecler, tsit. teos, lk. 103.

[5] Vt. J. Jõgever, Eesti muinasjutud. EKirj. 1908, lk. 251 ja Eisen, EM IV, lk. 27—31.

järeldama, et siingi tegemist on mingi geneetilise sugulusega või, nagu väidetud, oriendist lähtunud ühise müüdiga.[6] Jätame vaatlemata, kuidas on suhted umbes samataoliste pärimustega veelgi kaugemal, näiteks Põhja-Ameerika indiaanlastel ja Mikroneesia elanikel. Igatahes kõnelevad need kõik, kuivõrd igivanad on sellised kujutlused ja kuivõrd loomulikult nad vastasid loodusinimese arusaamadele ja tarbeile.

Vaskjala silla piiga ilus lugu on siis peajoontes kindlasti rahvapärane. Kuid temagi esitus on Kreutzwaldi poolt tunduvalt idealiseeritud ja romantiseeritud. Peame arvestama, et see saksakeelsel kujul ilmus juba a. 1836, Kreutzwaldi esimese folkloristliku publikatsioonina, või õigemini, folkloori põhjal loodud luule näitena. See oli romantilise saagaluulenduse õitseaeg, mille maitset iseloomustas «sentimentaalse», s. o. liigutava, võimalikult intensiivse tundetooni taotlus erakordseks ning äärmuslikuks arendatud kujude ja sündmuste abil — olgu nad siis kas idealiseeritud äärmiselt vooruslikuks nagu Jenoveeva ja Vaskjala silla piiga või kujutatud võimalikult koledana, nagu «kollelajas» Kalevipoeg.

Nii ongi Kreutzwaldi (või juba mõne ta eelkäija?) ümbertöötuse tulemusena sündinud siinne kuupiiga, eesti Selene — nii erakordselt puhas ja karske, et isegi kõige otsimise peale enam ühtki teist seesugust ei leita! See on muidugi hilisema põlve neidudele otse solvav idealiseerimine ja kindlasti mitte rahvapärane. Ehtsad rahvapärimused, just ümberpöördult, ei mainigi piiga erilist «vagadust ja karskust». Kreutzwaldil aga on kuule tõusmine põhjendatud *ainult* vagadusega, mitte vaeselapse päästmisega argipäeva orjusest, nagu rahvapärimuses (isegi Jakuutia omas!). Piiga orvu- või orjaseisust pole Kreutzwaldi versioonis mainitudki.

Nii on Kreutzwald oma siinses ümbertöötuses — just vastupidiselt oma hilisemale tavale — *pearõhu sotsiaalselt momendilt asetanud moraalsele*,

[6] Vt. Grundzüge I, lk. 427 ja 534 jj. EKmS Aastaraamat 1889, Lisa, lk. 70; J. *Hurt*, Über estnische Himmelskunde, St. Petersburg 1900, lk. 13 jj. ja U. *Harva*, Altain suvun uskonnot, Porvoo-Helsinki 1933, lk. 127. Harva järgi jutustavad jakuudid vaesest orvutüdrukust, kelle elu oli nii raske, et kui ta ühel külmal ööl tuli vett viima, kuugi haledust tundis ja tüdruku koos pangedega enda peale tõstis. Vt. veel J. E. *Lips*, Vom Ursprung der Dinge. Eine Kulturgeschichte des Menschen, Leipzig 1955, lk. 484 jj.

võiks öelda ka: individuaalsele ja mütoloogilisele. Vaskjala kuupiiga tunneb oma südames haruldast «tundmata igatsust», soovi siit maailmast lahkuda ja mingit müstilist armastust kuu vastu (võime ehk tõlgitseda ka: argipäeva hallusest päästva iluriigi vastu). Seda igatsust aimab piigat armastav kuu ilma sõnadeta ning tõttab seda täitma. Aimame siis meiegi siin üksinduses unistleva noore Kreutzwaldi romantilist ära-igatsust argipäevast iluriiki ja erka loodustunnet. Sedasama tunnet kajastab siinne õrn, kuigi klassitsistlikult üldsõnaline loodusekujutus. Muistend on seega lähedane umbes samal aastakümnel küpsenud (1840. a. avaldatud) Faehlmanni «Koidu ja Hämariku» loole.

Neis mõlemais on lihtsast rahvamuistendist saanud romantiline müüt, juba uueaegse tundetooniga sümbolistlik looduseseletus. Kuigi me seda «seletust» enam ei usu sõna-sõnalt, nagu kord muiste, võlub ta meid ometi teatud sümbolina kiirgava täiskuu igatsemapanevast ilust ja veetlusest, mis aastatuhandete jooksul on ergutanud inimese fantaasiat.

9. Emujärv ja Virtsjärv

Karastava vee ja kauni kaldaga Emujärve lasknud Vanaisa ühel päeval ära pilvedesse tõusta ja minema rännata, sest ümberkaudu inimesed on õnnepõlve tõttu kurjaks ja ülemeelikuks läinud. Järelejäänud lohku kogunenud vett on tema sogasuse pärast hakatud kutsuma Virtsjärveks. Halastades kaebavale rahvale andnud Vanaisa temale joogiks allikad Emujärve veega, kuhu talvel on pandud soe ja suvel külm kivi.

Osaliselt vastab see lugu ajaloolisele tõsiasjale, sest nagu uuem uurimus on näidanud, olnud Võrtsjärv kord kiviajal tõesti palju suurem, ulatudes ligi Põltsamaani ja Tartuni. Alles hiljem, kuid ikkagi umbes 2000 a. enne m.a., on ta pärast Tartu läbimurru tekkimist osalt Peipsi poole ära jooksnud.

Aga vaevalt on siinne muistend loodud tolle ülikauge sündmuse mäletamisest või aimamisest, kuigi leeteliiva jäljed paiguti sellele juhtisid. Pigem on siin lokaliseeritud sama rahvusvaheline lugu (Aarne S 89), mida vaatlesime juba eespool. Kuid üheski meie traditsioonilises rändava

järve loos pole järve lahkumise põhjuseks säärane moraalne meelepaha temast eemal sündivate kuritegude pärast nagu siin, vaid palju «isiklikum» ja asjalikum. Ka Emujärv on hilisemate ja usaldust väärivate üleskirjutuste järgi põgenenud seepärast, et tema vett roojastati lapse pesu pesemisega.[1]

Kuidas siis toimus siinse teisendi säärane ümbermõtestamine? Mitte ainult Kreutzwaldi läbi. Nagu nägime käesoleva teose sissejuhatuses, tuli «Emujärve» lugu folkloorsesse trükisõnasse kõige esimesena juba poetiseeritud ning värsistatud kujul, nimelt F. Thierschi «Taschenbuchis» a. 1809, pealkirjaga «Der See Eim» (ümbertöötaja on jäänud anonüümseks). Sealt trükkis ta ära Jacob Grimm oma kuulsas «Saksa mütoloogias» ja tegi ta nii üldtuntuks.[2] Niisamuti nagu ballaadi pealkirjas eesti Emu asemel on Eim, nii on ta ka sisuliselt tehtud palju «ilusamaks», kõigepealt just järve põgenemise motivatsioonis. Loeme seal:

«Metsikud, kurjad inimesed elasid Eimjärve kaldal. Nad ei niitnud järveäärsete luhtade rohtu ega harinud järve poolt viljakaiks tehtud põlde, vaid riisusid ja tapsid, nii et tapetud inimeste verest järve selge vesi segaseks sai. Järv leinas.» Kõne järve vee segaseks muutumisest laseb oletada, et tegelikult on ka seal põgenemise esialgseks põhjustajaks lihtsalt vee roojastamine, võib-olla verega. Et tegu on tüüpilise eesti järverändamise muistendiga, näitab ka see, et edasi kõneldakse (küll vabalt välja maalides) järve lendamisest ja uuesti mahalangemisest, kusjuures sel kohal töötavaid viljalõikajaid on hüüdega hoiatatud.

Emujärve probleemiga on Kreutzwald tegelnud juba 1840-ndail aastail ja lubanud H. Neusile sellest isegi «Inlandis» kirjutada. Hiljem loobub ta küll kavatsusest materjali puudusel, aga saadab siiski Neusile oma lapsepõlves ja hiljem kuuldud andmed. Need on küllalt huvitavad, et neid siin tsiteerida. Siit ilmneb muide ka rahva hirmuela-

[1] Vt. M. J. Eisen, Rändavad järved. EKirj. 1920, nr. 9—10, lk. 305 jj.; J. Jung, Muinasaja teadus Eestlaste maalt II, Jurjevis 1898, lk. 167 jj.; Bienemann, lk. 38; J. Jõgever, Eesti muinasjutud. EKirj. 1908, lk. 406; C. Fr. W. Russwurm, Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö, Reval 1861, lk. 101.

[2] Vt. J. Grimm, Deutsche Mythologie I (2. trükk), lk. 339. Vrd. Inland 1847, nr. 43, vrg. 1024; Illustrierter Revalscher Almanach, Reval 1856, lk. 93—96.

mus suurte mustade pilvede ees, mis seob järve ja pilve kujutlust:

«Poisikesepõlves kuulsin ma ühe haruldaselt tumeda äikesepilve puhul ühe vana eestlase suust väljendust: *Tule jumal appi! ega see ometi pilv ole, see on üsna Emujärv.* [— — —] *Ennemuiste oli Emujärv seks loodud, et kõik elavad loomad maa peal karastavat keelekastet pidid leidma. Merevesi oli soolane ja viha, jõevesi mage ja leige, kumbki ei karastanud keha. Seal anti loomadele Emujärv magusa jahutava veega. Suveks pandi külmakivi, talveks jälle soojakivi sisse, misläbi vesi ei suvel iial soojaks ega talvel külmetama läinud.* — Siin tulid lüngad, kuidas ja mispärast järv kadus ja mäherdune oli tema edaspidine saatus. *Kui rahvas [oli] tükk aega janu kannatanud* (niisiis pärast järve kadumist), *halastati jälle tema peale, aga ei antud enam nii rohkesti hüva vett. Sooja- ja külmakivi lõhuti peenikese killule ja pandi kild maa alla veesoonte sisse, kust nüüd allikad tõusevad, mis suvel külmad, talvel soojad on.* Eestlaste suust olen ma väga tihti kuulnud kõnekäändu: *Kevade[l] pannakse külmakivi, sügise[l] jälle soojakivi allikate sisse!* — Nõnda pikalt minu mälestuste järgi. Famulus [Märt Mohn] lisas: Kui Emujärv hävitati, olevat looja ütelnud: *Et teie kallist annet paremast ei osand ravitseda, seepärast jooge nüüd virtsavett! Sealt vist Virtsjärve nimi tõuseb.*»[3]

Koos Kreutzwaldilt saadud täiendustega tutvustab Neus Emujärve muistendit oma artiklis «Zur Erklärung des Stadtnamens Dorpat».[4] Alles siin on esmakordselt «Der See Eim» saaga juba trükisõnas seotud praeguse Võrtsjärvega ja ühtlasi püütud seletada ka viimase nime.[5] Kuid samal ajal on siin säilitatud ja isegi paisutatud endise «Eimjärve» randade ilu ja õnne kujutust — ilmsesti Thierschi redaktsiooni mõjul.

Nimi «Em(m)u» võib tõesti tagasi minna Võrtsjärve vanale paralleelnimetusele, umbes «Emajärvele» — ühendab ju järv emana kõik ümbruse veed, kaasa arvatud temast läbivoolav Emajõgi. Tähendaski «ema» ju muiste ühtlasi ka umbes «suurt» (kõnelemata «ema» piltlikust tähendusest). Vastavalt iseloomustati selle nimega suuremaid ning kesksemaid veekogusid ja mägesid (näiteks oli Pärnu jõe endine nimi «Emajõgi», vrd. Virumaa Emumägi). Ka keeleliselt on vorm Em(m)u tuletatav sõnast «emu», mis vastab muistsele meelitusvormile «emoi» — s. o. emake. Nimetus «Eim» on arvatavasti mõne üleskirjutaja moonutus.

---

[3] Kreutzwald Neusile 6. I 1848 = Kirjavahetus II, lk. 56.
[4] Vt. Inland 1852, nr. 49, vrg. 907.
[5] Vrd. ka Inland 1853, nr. 7, vrg. 137, kus keegi nimimärk B-s teoretiseerib sama küsimuse ümber.

Kreutzwaldi ümbertöötuses on senist moralistlikku tõlgitsust edasi arendatud uue pseudomütoloogia kohaselt: Eimjärve enda «moraalse» pahameele asemel saadab teda nüüd monoteistlik Vanaisa kohalt minema, et rahvast karistada, ja annab hiljem, meeleparandajaile halastades, endist Em(m)u vett ainult allikate kaudu. On selge, kellelt põlvneb see ümberkujundus, kuigi seejuures on kasutatud ka rahvapärast piltlikku ütlust, et talv paneb allikaisse sooja kivi, suvi aga külma.

Nii on esialgsest rändava järve muistendist kujunenud uus moraalne müüt meie pseudomütoloogia varasalve. Müüdina teda Kreutzwald esitabki, väites, et «Emä- või Emmujärv» olnud maailma alguses ja tema allikaveest võinud inimesed juua noorendust ja tervist.[6] Samas võrdleb ta järve äravoolamist piibli veeuputusega (siin vaadeldavas eestikeelses jutukogus see lisand puudub), juhtides nii selle ümbermõtestuse ühele eeskujule.

Muidugi pole meil põhjust seda ümberloomingut kahetseda: nii saadud müüt on kahtlemata terviklikum ja ilusam kui ta rahvapärased eelkäijad. Ta müüdiväärtust, võrrelduna piibli pattulangemise ja veeuputuslooga, vähendab ainult see, et meie kliimas järvel kui joogiallikal siiski pole nii väga suurt tähtsust nagu näiteks lõunamaal. Ainult «tervise ja nooruse» allikana võis ta ümbritseva rahva elule olla «paradiisliku» tähendusega.

Omas laadis kajastab aga ka see müüt valgustaja usku inimesesse: kui inimesed on kord head ja nende elu õnnelik olnud, siis võib see olukord ka tagasi pöörduda.

10. Toolse rannamehe tütar

Rikkal kalamehel olnud kuri ja uhke tütar, kes kõik kosilased pilgates minema saatnud. Viimaks tulnud sellele nii tore kosilane, et see vastu võetud. See haaranud neiu sadulasse ja kihutanud temaga oma lossi, mis kohe kärgatusega maa alla kadunud. Sel kohal on praegu kivisammas Kaarli mõisa Raudlepa küla väljal.

---

[6] Vt. J. W. Boecler, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten, St. Petersburg 1854, lk. 8.

Umbes samasugust pärimust on Kreutzwald kasutanud a. 1831 oma ballaadis «Kuradikoopa tekkimine»[1]. Seal on jutt uhkest Segevoldi mõisapreilist ja me kuuleme palju üksikasjalikumalt tema ilust ning kosilaste hulgast: «juulikuul möödus vaevalt päevagi, kui mõni armuhaige end ei poonud ligema puu otsa või ei uppunud Koiva jõkke». Preili ütleb isegi kuradi olevat meeldivama kavaleri kui kõik see meesterämps. Siis aga tuleb uhke kuningapoeg kuldse looriga ja autor üldistab sarkastiliselt: «Kui eesel end üle võib kullata, võidab ta kergesti naiste südamed: meie iludus on nõus, homme on pulmad.» Noorpaar sõidab toredas pulmarongis peigmehe lossi Koiva jõe ääres. Aga «kui pruutpaar lävelt vaatab saali küünlasärendust, langeb mürinal sügavusse kogu maja». Pruut ja peigmees on kadunud, ainult kalju lõhnab veel kaua pigi ja väävli järele. «Nõnda sündis kuradikoobas.»

Nagu nimedest näha, on siin tegemist Lätisse lokaliseeritud muistendiga; seda on toonitatud ka läti rahvausundist võetud Lihgo-nime kasutamisega. Et Kreutzwald 1831. a. suvel oli Riias koolera vastu võitlemas ja laulgi on dateeritud juulikuuga, siis võime arvata, et ballaad loodigi võib-olla sealtpoolt kuuldud pärimuse põhjal. Kuradi poolt äraviidud ülbe ja ülemeeliku mehe või neiu motiiv on ju iseendast tavaline (näit. AT 311, 312). Siin aga näikse sellega liitunud ka teine muistend lossi maa alla langemisest, mis harilikult esineb iseseisvalt.[2]

Aine ligem väljamaalimine on muidugi ballaadilooja enese töö. Võime arvata, et hiljem eesti muinasjutukogu koostamisel ei tahtnud Kreutzwald kord kasutatud ainet kõrvale jätta (aga võib-olla kuulis ta midagi selletaolist ka Virust) ja lokaliseeris ta seepärast — lihtsamal kujul ja lühemana — Toolses, valides uhke neiu isaks «rannamehe», kellel ju olid suuremad võimalused rikastumiseks kui tavalisel talupojal. Pulmarongi asemel viib peigmees pruudi ära üksinda tuuletiivulisel ratsul (vrd. Bürgeri «Leonore» ja AT 365), reaalse lossi asemel on peigmehe loss nähtavasti vaid kuratlik silmamoondus. Loo lokali-

[1] Vt. Die Entstehung der Teufelshöhle, vt. EKirj. 1926, nr. 11, lk. 569 ja nr. 12, lk. 629. Vt. ka Löwe II, lk. 167.

[2] Vahel esineb läti rahvapärimustes kõrk tüdruk, kes on kuradiga ühenduses ja kelle pärast loss maa alla vajub (isa vande tõttu). Vt. А. Анцелане, Латышские народные предания. Избранные, Рига 1962, lk. 121.

seerimiseks kasutab Kreutzwald naisekujulist kivi oma kodukoha lähedal, Kaarli mõisa Raudlepal. Viimasega oli rahval seotud ka teistsuguseid pärimusi. Nimelt on sama Raudlepa kivi ühe teisendi järgi sinna pandud pulmavõitluses langenud pruudi mälestuseks.[3] Vahel soovib pruut ise saada pigem kiviks kui vastumeelse mehe naiseks — ja kivinebki.[4] Et kõige lossiga põrgu vajunud neiust aga oleks maale jäänud kivikuju, on ka muistendi kohta ebaloogiline. Kreutzwald põhjendabki seda episoodi moralistlikult, tõlgitsedes kivikuju kui h o i a t u s t ülemeelikuile tütarlastele. Muidugi ei ole seesugune seletus rahvapärane. Rahvalikum on nähtavasti H. Läntsi poolt Haljalast üles kirjutatud teisend, mille järgi Kaarli mõisa kivi olevatki kutsutud «Toolse rannamehe tütreks». Too uhke piiga olevatki kiviks muutunud, kui kurat musta täku seljas tahtnud teda oma lossi (või põrgusse) viia; kukk aga laulnud enne kohalejõudmist. Kivikuju kaelas olevat veelgi näha neitsi helmekorrad; tema juures pidanud Narva sõitjad läbi tegema sama tervitustseremoonia kui Tallinna sõitjad Iru ämma juures, kuju austavaks vihtlemiseks olnud seal alati valmis 3 vihta.[5]

Sama versiooni esitavad ka mõned hilisemad üleskirjutused Toolse ümbrusest.[6] Nii näib tõenäoline, et Kreutzwald oma loo algmaterjali on kuulnud kodukohast Virumaalt. Ent mainitud muistendiainestik oli seal suhteliselt uueaegseks kujundatud ja algupäraselt kuulus ehk enam balti-saksa kui eesti pärimustikku.

Ometi on ka see romantiline lugu võrdlemisi rahvaliku iseloomuga, olles ideoloogiliselt sihitud varandusliku ning seisusliku ebavõrdsuse ja tõusikliku uhkeldamise vastu.

---

[3] E i s e n, EM IV, lk. 113; E i s e n, Esivanemate varandus, Tallinn 1958, lk. 197 jj. (teisend pärit Haljalast a. 1895). Vrd. E 49955 < Viru-Nigula ja EStK 11, 156 (1) < Viru-Jaagupi, kus teatakse, et see naisekujuline kivi on mingi süüteo pärast kiviks muutunud naine.

[4] ERA II 218, 403/9 < Rakvere.

[5] ERA II 198, 315 (29) ja ERA II 153, 26 (5).

[6] ERA II 217, 86 ja ERA II 218, 282/5. Vrd. M. J. E i s e n, Esivanemate varandus, Tallinn 1958, nr. 92 «Toolse rüütel» — a. 1894 Haljalast saadud teisend, kus jutustatakse, et Toolse lossis elanud röövrüütel viinud endale vägivallaga Rakvere lossipreili. Mõisavalitseja tapnud rüütli ja tahtnud preiliga abielluda. Kirikusse ilmunud aga surnud rüütel (või kurat) ja viinud mõrsja minema. Aeg-ajalt kuulduvat merest preili kisendamist.

11. Näljaaja mälestuse kivikuhjad

Palmse mõisa väljadel leiduvad suured kivikuhjad. Need olevat vabatahtlikult kokku kantud näljahädaliste poolt, keda mõisa omanik von Pahlen nälja ajal on toitnud.

Käesolevast loost peale kuni nr. 17-ndani järgnevad pärimused, mis on seotud Kadrinas asuva Palmse mõisa ning von Pahlenite sugukonnaga ja on osalt ajaloolist laadi. Need kuuluvad Kreutzwaldi kõige varasemate rahvajuttude publitseeringute hulka, olles ilmunud juba a. 1846.[1] Osalt ehk sellest on tingitud ka Kreutzwaldi siinne suhtumine parunite perekonnasse.

Eesti ajaloos on Palmse Pahlenitest kõige tähtsam Carl Magnus von der Pahlen (1779—1863), kes oli Vene kõrgem sõjaväelane (1813. aastast peale kindralmajor), aastail 1821—1828 Eestimaa maanõunik, a. 1828—1835 — niisiis Kreutzwaldi Tartus viibimise ajal — Tartu ülikooli kuraator (kuigi ta tegelikult Tartus käis harva) ja 1830—1845 Balti kindralkuberner. Oma noorus- ja vanaduspäevad elas Carl Magnus Palmses. Võrreldes oma seisusekaaslastega, olevat ta olnud humaansemate vaadetega ja sattunud seepärast hiljem balti aadliga konflikti, püüdes kaitsta talunikke mõisnike äärmuslike nõuete vastu, millised aga Nikolai I kinnitas. Alles 1845. a. seadustes õnnestus Pahlenil läbi viia mõningaid parandusi. Sellest liberaalsemast kallakust hoolimata valvas Pahlen valjult tsensuuri tegevuse üle ja surus 1844/45. a. talurahva käärimised (nn. «Pühajärve sõja») veriselt maha.[2] Loomulikult eelistas Kreutzwald neid väheseid liberaalseid aadlikke — näiteks parun Fölkersahmi —, kes pisutki püüdsid talupoja koormust kergendada, purutagurlikele Nolckenitaolistele mõisnikele.[3]

---

[1] Vt. Inland 1846, nr. 7, vrg. 141 jj. Vt. Bienemann, lk. 218 jj.

[2] Vt. näit. Eesti NSV ajalugu I, Tallinn 1955, lk. 619. Muide, see oli sama kindralkuberner Pahlen, kellele Luunja Nolcken jooksis kaebama Faehlmanni ja ÕES-i «ohtlikkude ideede» üle, kes aga pärast kõnelust Faehlmanniga selle kaebuse tähele panemata jättis. Vt. F.-Kr. kirjavahetus, lk. 209 jj.

[3] Vt. Kirjavahetus V, lk. 304; A. Annist, «Kalevipoja» saamislugu, Tartu 1936, lk. 104; E. Jansen, Kreutzwald kui valgustajademokraat. Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus, Tallinn 1953.

Näljaaja kivikuhi Palmses («Mardi kääbas»)

Mis puutub konkreetselt Palmses valitsenud oludesse, siis on need ehk tõepoolest n a t u k e paremad olnud kui ümberkaudseis mõisais. Juba üks rahvalaulgi kiidab:

Palmses on paras elada,
Palmses on need mehed mukid,
Mehed mukid, naised virkad,
Tüterid üli-ilusad,
Poisid pooled Sakselased.[4]

Kreutzwaldi jutus mainitud kivikuhje on säilinud nii endise Palmse mõisa kui ka mõne küla (Tõugu, Võhma) mail. Tõugus on nad isegi kuni talumaja kõrgused ja 3 sülla laiused. Ka mõisa mail on üks eriti suur püramiiditaoline kuhi, nn. Mardi kääbas, mille tegemist olevat juhtinud keegi Mart; selle otsa viib trepp. Üldse on kõik need «kääpad» väga hoolikalt üles laotud.

Ka osa hilisemaist üleskirjutustest teatab, et need kuhjad on ehitatud tänutäheks nälja ajal saadud leiva eest.[5]

Vanemad teated kõnelevad siiski ka teistsugusest ehitusviisist. Nii on usaldatav D. Pruhl üles kirjutanud

[4] E 38075 < D. Pruhl. Palmsest.
[5] Näit. ERA II 216, 596 jj.

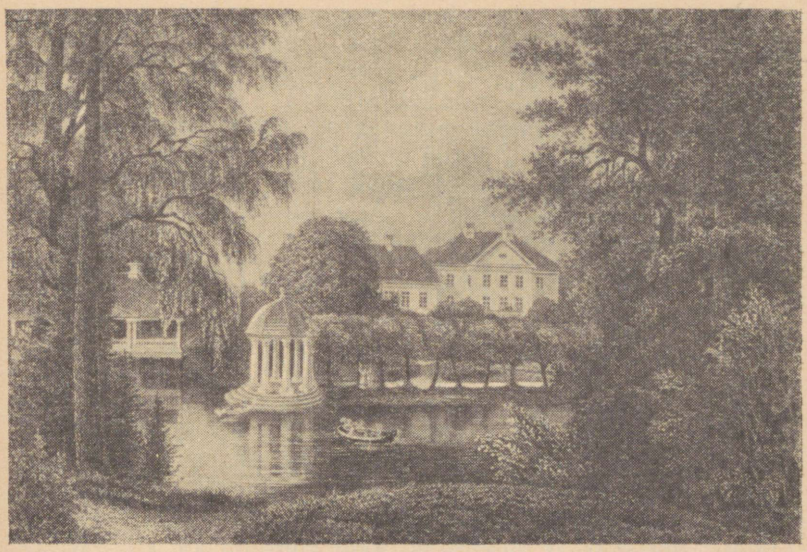

Palmse mõis

mälestusi oma tädilt, kes elas a. 1794—1880.[6] Oma noorpõlves (siis umbes 1808—1820) on ta vaimutüdrukuna Palmses tööl käinud, muuseas talviti ka neid kivikuhjasid kokku vedamas.[7] Nn. Mardi kääbas on siiski juba enne valmis olnud ja selle eeskujul tehtud ka teised.[8] «Vaimudeks» aetud ka lapsed juba 14. eluaastast alates, kes suve otsa pidid ametis olema, sõnnikuveo ajal näiteks kahe hobusega päikese tõusust loodeni. Enne päikest pidi veel igaüks ise hobused ära tooma 2 versta eemal olevast koplist ja pärast päeva sinna tagasi viima. Teepealgi ei tohtinud tukkuda, sest kupjaid oli nii tallis ja väljal kui ka teel käimas ning peksa võis saada järjest. Talvel oli alatine külm, sest seljas oli vaid takune seelik ja kitsas eest lahtine must kuub, jalas sukad ja pastlad, linased nartsud põlvede ümber.

---

[6] Vt. E 38096 jj.

[7] Igatahes on siis ekslik G. Vunki arvamine (Rahvasuu kõneleb. «Rahva Hääl» nr. 240, 10. X 1957), nagu oleksid need kuhilad kõik kokku aetud «Rootsi ajal».

[8] Vt. E 38104.

Kive on veetud talvel, kusjuures mees hobusega saanud palgaks pool vakka rukkeid (s. o. umbes 24 kg) nädalas ja naine hobuse või härjaga pool vakka otri. Võrdluseks olgu mainitud, et XX sajandi alguses Viljandimaa külas isegi tavalise jalamehe palgaks oli puud rukist (16 kg) p ä e v a s, niisiis neli korda enam!

Nii polnud meie arvates rahval selle töötasu eest põhjust eriliseks tänulikkuseks. Aga mujal mõisates olnud veel kibedam häda ja seepärast olevat «kõik inimesed kindrali härrat õnnistanud. Palmses ei ole ka nii paljo inimesi peksetud kui muial mõisates».[9] Teistestki valdadest, näiteks Anijast, tulnud inimesi Palmsesse tööle.[10]

Ka mõne hilisema üleskirjutuse järgi on kivivared ehitatud parun Pahleni n õ u d e l, kuigi tasuks antud leiva eest.[11] See sündinud «suure nälja ajal» (pole selge, kas «Rootsi ajal» 1696 jj. või 1808?); näiteks keegi ema läinud leiba otsima ja lapsed surnud vahepeal ära. Palmse proua andnud näljastele kakkusid, kuid n õ u d n u d, et lapsed ja vanad korjaksid selle eest kive ja laoksid need ilusasse kuhja. Sellepärast kutsutudki neid kuhilaid ka «näljakakkudeks».[12] Sedasama kõnelevad hilisemad teated Haljalast[13] ja Kadrinast.[14]

Leidub isegi rahvalaule, kus sõnaselgelt jutustatakse kivikorjamisest kui orjadele otsitud pühapäevasest tööst, et aga neile mitte muidu leiba anda:

> Sestap on kivid külassa,
> ahervarred vainiulla,
> et on orjade kogutud,
> vaestelaste veeretatud.[15]

Nähtavasti oli kivikorjamine näljast nõrkevate inimeste abil Palmses üsna kasulik äri, mida on praktiseeritud «kindralihärra» aegu XIX sajandi alguses, aga ka varem. Võib-olla põlvneb nn. Mardi kääbas tõesti «suure nälja ajast» a. 1696—1697. Kuna aga teistes mõisates rahvale ka sel kujul vastu ei tuldud, siis on Palmse härraseid s u h t e l i s e l t ometi «headeks» peetud. Niisamuti suhteliselt tuleb võtta ka Kreutzwaldi hinnangut: «Kui orjasta-

[9] E 38097.
[10] E 38103.
[11] ERA II 217, 264.
[12] ERA II 216, 441 < Viru-Jaagupi.
[13] ERA II 153, 737 (30).
[14] Vt. J. K a h k, Rahutused ja reformid, Tallinn 1961, lk. 157.
[15] EKS 4°4, 569 (5) < Kadrina.

tud rahva meeles nende võimukandja nimi hea kõlaga edasi elab ja nende pärimustes ausal kohal on, siis peab nii erakordselt eelistatud nime omanik olema tubli mees.» [16]

Ainult nõnda, üksikuid erandeid kiites, saigi Kreutzwald selgemini esile tõsta teiste feodaalide julmust ja manitseda valitsevat mõisnikkonda suuremale humaansusele. Nii on need Palmse lood huvitavad mitte ainult mälestustena rahva raskeist aegadest, vaid ka Kreutzwaldi võitlusest kriitilistel 1840-ndail aastail.

12. Palmse härrade varjaja-vaim

Rahva teateil olevat Pahleneid alati saatnud nende kaitsevaim, inimesest peavõrra pikem, kes sõjas neist kuule eemale hoidnud jne. Enne Pahleni surma olevat ta kaitsevaim kadunud, relvakambris on aga kuuldud müri-nat.

Uskumused sellistest kaitsevaimudest on rahvusvahelised ja igivanad; samuti nagu kummituslood surmaennustavaist mürinaist jne. Eesti rahvausund tunneb küll näiteks metsa, järve jne. kaitsvaid haldjaid, aga üksikisiku või perekonna kaitsevaime («hoidja», «kaitsja», «altjas») teatakse suhteliselt vähe; sedagi ainult Virumaalt. [1] Ka hilisemad üleskirjutused teavad Palmse kummitustest ja proua teisiku nägemisest, kuid pole korda läinud leida mingit otsest rahvalikku vastet siinsele muistendile. [2] Pole põhjust kahelda Kreutzwaldi teksti rahvapärases aluses, kuid needki lood on vist lähtunud peamiselt balti härrasrahva seltskonnast.

---

[16] Inland 1846, nr. 6, vrg. 129. Nähtavasti peamiselt seda kirjutust on kasutanud ka W. S. Stavenhagen, Album Baltischer Ansichten, 27. Lieferung, Mitau 1867.

[1] Vt. Grundzüge I, lk. 544 ja 564.

[2] Vt. ERA II 221, 689 (25) ja ERA II 216, 577 (8) < Haljala.

13. Kotka küüsist päästetud kuningapoeg

Kotkas lapsega lendab üle Palmse. Härra laseb kotkast hõbekuuliga, saab lapse elavalt kätte. See on kaugeltmaa kuningapoeg. Langemiskohale ehitatakse hiljem Kotkaveski.

Pärimus võib olla rahvapärane, kuid vististi tekkinud mõne rändmotiivi lokaliseerumisest. Mõned hilisemad, võib-olla ehk Kreutzwaldist mõjustatud üleskirjutused langevad täiesti ühte siinse versiooniga.[1] Kuid on ka teisi teateid, mille järgi Kotkaveski on oma nime saanud sellest, et üks Pahlenitest on siin maha lasknud lihtsalt suure kotka, kes tahtnud mõisast ära viia üht last.[2] Kotkalt Palmse mõisa poole mineva tee ääres on kivimonument, mis olevat püstitatud kotka toodud lapse mälestuseks. Tõenäolisemad on muidugi pärimused, et siin on paruni naine hobuse lõhkuma hakkamise tõttu õnnetult surma saanud[3] või et siia on maetud üks von Pahlen, kellele meeldinud sel kohal merd vaadelda[4]. Mõne teate järgi on siia maetud isegi rootsi kindral.[5]

14. Mereneitsike ja Palmse härra

Härra kohtab rannal meretaadi tütart, kes nutab, sest et ta isa sunnib merd mässama ajama, et tuuleemale meelehead teha. Härra hammustab neiu võimusõrmuse katki ja nii ei saa neiu enam isa käsku täita. Tasuks saadab merineitsi härrale 2 tünni kulda.

Veehaldjaist tuntakse meil küll vahest vee-ema kõrval ka mereisa või -taati. On tavaline ka arvamus, et need isad-emad elavad vees perekonnaelu ning et neil on lap-

---

[1] Vt. ERA II 222, 512 (1); ERA II 216, 574 (4).
[2] Vt. ERA II 216, 573 jj.
[3] Vt. «Rahva Hääl», 10. X 1957, nr. 240, lk. 4.
[4] Vt. ERA II 222, 32 (34).
[5] Vt. ERA II 222, 633 (33). Kaugema paralleelina mainitagu rahvapärimust Palmses Sagadi rajal asuvast Reo-oja sillast, mille all üks Pahlen sõja ajal varjul olnud ja nii vaenlaste käest pääsenud. Vt. M. J. Eisen, Esivanemate varandus, Tallinn 1958, nr. 91, lk. 114 (teisend saadud D. Pruhlilt Haljalast a. 1894).

sed (vete-ema tütred, merineitsid). Samuti on rahvalik tuuleema kuju.[1] Ometi pole mingeid teateid tuuleema armusuhetest meretaadiga. Et merineitsi ei t a h a tõsta tormi, see meenutab pigem võlur Prospero tütart Shakespeare'i «Tormis» kui eesti muistendit.[2] Ka see, et merineitsitel peaks mere liigutamiseks veel vaja olema mingeid võimusõrmuseid, on vaevalt rahvalik. Vahest on see tekkinud segunemisest mõne muinasjutumotiiviga, kus imesõrmus on tavaline.

Loost on küll ka üks hilisem üleskirjutus, aga see on kahtlaselt lähedane Kreutzwaldi siinsele jutule.[3] Igatahes võime ka selles loos oletada tunduvat ümbertöötust Kreutzwaldi enda või mõne ta otsese eelkäija poolt.

15. Kabeli ehitamine

Palmse härra lasknud Ilumäe kabeli ehitada ja palunud jumalat, et too aitaks sellele ka kellad muretseda. Seal tõusnud merel torm ja merehädas oleva laeva kapten tõotanud pääsedes ligemale kirikule kinkida kellad. Nii ka sündinud.

Lugu põhjeneb keskaegsel uskumusel, et kirikule tehtud kingituste või tõotustega võis end füüsilisest hädast päästa. Nii on hädas antud tõotuste lunastamiseks ehitatud Eestis teadupärast mitugi kabelit ja kirikut. Paljudest räägib seda ka rahvasuu.[4] Ilumäe puust ristikujuline kabel, praeguse kivikabeli eelkäija, ehitati a. 1728.[5] Siinset pärimust kinnitab üks hiline üleskirjutus, mis aga võib olla Kreutzwaldi mõjustatud.[6] Tähelepandavam on teine variant, mille järgi Ilumäe kabeli kellad on võetud (s. o. riisutud) ühelt purjekalt, mille torm on sügisel Koljuka mäe kohal randa ajanud.[7] Nii võib Kreutzwaldi siinseski loos tegemist olla teatud «romantiseerimisega» — aga vahest ka juba rahvasuus.

[1] Vt. Grundzüge II, § 146 ja § 177.
[2] Vt. L ö w e II, lk. 172.
[3] Vt. E 37024 < A. Kivi < H. Thalfeldt, 1898.
[4] Vt. pikemalt M. J. E i s e n, Kodumaa kirikute ehitamine. EKirj. 1915, lk. 79—90, 117—119, 220—228, 247—252, 288—294, 342—351. Vt. eriti lk. 343.
[5] Vt. L ö w e II, lk. 174; «Rahva Hääl» 10. X 1957, nr. 240, lk. 4.
[6] Vt. ERA II 216, 573.
[7] Vt. ERA II 217, 522 < Haljala.

16. Palmse härra päästab Tallinna vaenlaste käest

Pahleni nõuandel saadetakse piiratud Tallinnale härg, kes müürile jooksma viiakse, samuti linnaseid, millest tehtud õlu müüridel käärima pannakse. Vaenlased, kes on ka ise näljas, järeldavad sellest, et linnal on toitu küllalt, ja lahkuvad.

Lugu kuulub sõjaaegsete kavalusnäidete hulka, nagu neid balti-saksa repertuaaris leidub muidki. Nii jutustab C. Russwurm umbes samasugust lugu Haapsalu lossist: kui vaenlane seda seitse aastat piiranud ja rahval kibe häda käes, saadud teada, et linna on tulnud salakuulaja; viimase petmiseks joodetud ainsana säilinud härg purju, aetud mööda müüripealset ringi ja lastud teda ammuda. Ka siin lahkub piiraja selle kavaluse tõttu.[1] Russwurmi ja Kreutzwaldi lugudele analoogilised on Pabsti poolt esitatud pärimused Haapsalu ja Tallinna kohta. Paralleelid on järgmised: nälga kannatav linn asetanud müüridele pettuseks suured õlletoobrid ja härjanahad. Teisendi järgi saatnud ta 16 parkalit müüridele sikunahku parkima, vaenlased aga pidanud neid härjanahkadeks ja lahkunud, kuigi linnas enam ühtki härga polnud tappa.[2] Leidub ka hiliseid üleskirjutusi rahvasuust (kuigi need võivad olla ka kirjandusest mõjustatud), mille järgi lugu on sündinud pärast 7 aastat kestnud Tallinna piiramist. Siis keeratud vallil tõrred kummuli ja valatud nende põhjale õlut. Härg joonud ja «kriiskanud nii et linn kerkinud». Petetud vaenlane lahkunud.[3]

Igatahes võime ka seda Kreutzwaldi muistendit pidada pärimuslikuks. Kõige enam võib kahtlustada selle sidumist Pahleni nimega, millest pole teisi usutavaid üleskirjutusi.

---

[1] Vt. C. Fr. W. Russwurm, Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö, Reval 1861, lk. 29 jj. «Die Belagerung Hapsals». Sama tekst vt. veel C. Russwurm, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö II, Reval 1855, lk. 285, § 397 (1); M. J. Eisen, Esivanemate varandus, Tallinn 1958, lk. 24.

[2] Vt. E. Pabst, Revalscher Almanach 1856, lk. 37 ja 39.

[3] Näit. ERA II 153, 75 (117); ERA II 198, 164 < Haljala.

17. Palmse prouade surma-kuulutajad

Mõni päev enne surma näevad Pahlenid iseennast varju kujul kuski istumas või liikumas.

Lugu põhjeneb rahvusvahelisel uskumusel varihingest («varjumehest»), kes eriti enne surma kehast võib lahkuda või muidu end näidata ja surma ennustada.[1] Eesti rahvausundis ennustatakse tavaliselt surma siiski teistsuguste märkidega, näiteks kolistamisega, mitmesuguste viirastustega jne. Kuid Kreutzwaldi teisendile vastab täpsemalt ka üks hilisem üleskirjutus, mille rohked üksikasjad kõnelevad ta usaldatavuse poolt: keegi Palmse proua näinud oma varju laua taga ja surnud varsti, teine proua näinud end kummardumas hälli kohale ja imetamas last — ja on surnudki selles asendis. Sellisena kujutavat teda ka mälestussammas Ilumäe kalmistul.[2]

Kuigi sisuliselt need motiivid on rahvusvahelised, osutab nende seostamine rahvasuus Pahlenite perekonnaga, et viimased olid eesti talupoegadega tõesti tavalisest pisut ligemas läbikäimises.

18. Kodukäijate kütt

(AT 1150)

Kaarepere härra puhastab hõbekuulidega enda ja Haljala ümbruse kodukäijaist. Ainult üks naisekujuline vilbus ei karda hõbekuuli. Taadi õpetusel aetakse kummitus nõiutud koera abil huntide kätte, kelle eest ta põgeneb küüni ülemise luugiaugu äärele. Sealt narritab ta hunte; kuid küüni varjule seatud mees tõukab ta hargiga alla, kus hundid ta murravad. See olnud naabrimõisa proua, kes olevat igal öösel valges ööriides ringi jooksnud.

Loo lähtekohaks on muinasjutt «Püha Jüri kutsikaist» (AT 1150), mis Eestis on väga levinud (Hurdal üksi 87 teisendit), mujal, peale Liivi ja Vene, aga näikse olevat tundmata.[1*] Õigupoolest kuulubki muinasjutumotiividesse

---

[1] Vrd. U. Harva, Suomalaisten muinaisusko, Porvoo-Helsinki, 1948, lk. 251 jj.; Grundzüge I, § 41, lk. 153 jj.; Simonsuuri, A 71.

[2] Vt. ERA II 216, 577 jj.

[1*] Vrd. Bolte-Polivka III, lk. 199; O. Loorits, Livische Märchen- und Sagenvarianten, FFC 66, S 75, ja AT 1150.

ainult Vanapagana hirmutamine huntide kui Püha Jüri kutsikatega, mis meil on tavaliselt seotud Kaval-Antsu nimega. Siin eeskujuks olnud rahvajutt on aga tublisti teistsugune, nimelt juba muistendi iseloomuga, mis eeldab uskumist: heinaküünis magav mees näeb, kuidas huntide eest põgeneb keegi vilbus (vanatont, külmking, kodukäija); see istub küüni luugiaugu äärele (või sarika pennile) ja jalgu kõigutades õrritab hunte: «Kuts, säh see jalg, kuts, säh teine jalg! Ei anna kumbagi!» Mees tõukab hargiga vilbuse alla ja hundid rebivad ta tükkideks; jäävad üle vaid riidetükid (prees, sõrmus vms.), mis hiljem ära tuntakse kui reaalse isiku omad.[2]

Mõnigi kord on sellise küünis varjuotsijana kujutatud ka «tavalist» kuradit, kelle vaenlaseks peetakse hunte kui Püha Jüri abilisi; too peidab end näiteks rattarummu.[3] Arvatakse koguni, et on e r i l i n e l i i k h u n t e — need, kes käivad koos Püha Jüriga, on nn. jumala hundid, ei murra loomi, vaid täidavad ainult oma kaitsepühimuse Jüri käske.[4] Näib, nagu oleksid nad arenenud Püha Jüri koertest, kes printsessi-ootava merekolli ära murdsid (AT 300). Kui selle müüt-muinasjutu peakangelane (Perseus, Georgi, Püha Jüri) Ida-Euroopas tõusis peamiseks jumala abimeheks ja ingelsõduriks, arendati ta koeradki elukutselisteks kuradimurdjaiks. Ja siit on ainult samm edasi ka kodukäijate püüdmiseni, sest enamasti kuulusid sellised kodukäijad, vilbused, külmkingad, mardad, kääpad v. t. pahaloomuliste, h u l k u v a t e surnute hulka, kes oma hauas rahu ei saa.[5]

Et kodukäijaid nagu tonte tapab ka hõbekuul, on samuti tavalisi rahvauskumusi. Et aga nende motiividega liitub tondina ringijooksev tõeline inimene, mitte surnud, vaid elav mõisaproua — on rahvapärimustes üsna haruldane. See on ilmsesti sündinud segunemisest l i b a h u n d i lugudega, kus kahtlustäratavaiks sümptoomideks niisamuti on öösine väljashulkumine ja söögiisu puudus

---

[2] Vt. näit. E 64202 < Käina; E StK 2, 176 < Väike-Maarja.
[3] Vt. H II 18, 685; H II 18, 687 < Kaarma.
[4] Vt. Grundzüge I, lk. 326 jj.
[5] Näit. H III 25, 254 jj. < Valjala. Vt. E i s e n, EM I, lk. 43 ja 55; Grundzüge I, § 28 ja 86. Neis kuradimurdjais huntides on Loorits näidanud sarnasust ka vanagermaani «Odini koertega» (samas, lk. 106). Vrd. ka L ö w e II, lk. 175 toodud jutu kommentaar koos sealse bibliograafiaga. Vrd. S i m o n s u u r i, C 491.

(kuna ju libahunt öösel loomi sööb). Siia lähenevad ka rahvusvahelised luupainaja lood, kus tegelane samuti elavana käib teisi piinamas.

Vilbuse mahatõukaja küüniukselt on tavaliselt juhuslik möödamineja talumees või tavaline kütt. Et viimase asemel siin esineb «Kaarepere härra», s. o. üks Pahleneist, on võib-olla sündinud teiste Pahleni-muistendite eeskujul, kus ju Pahleneid aina loetakse eriti julgeiks. Küllap on siis rahvapärane, kuigi haruldane, ka motiiv, et härra oma hõbekuuliga massiliselt tonte ja kodukäijaid hävitab. Et käesoleval erijuhul see tal õnnestub ainult targa rannamehe ja mingi võlukoera abil, on — nagu kogu eellugu — võib-olla Kreutzwaldi enda lisatud väljaarendus.

Kurjad mõisnikud saavad pärast surma kurjadeks kodukäijateks — see on paljude üleskirjutustega kinnitatud rahvauskumus. Siinses loos on aga tegemist kontaminatsiooniga, sest siinne proua esineb jutu alguses just nagu s u r n u vaimuna, keda kodukäijate kütt mitu korda k a l m i s t u l tabada püüab. Jutu lõpul aga kuuleme, et proua ometi seni elas ja alles «mõne päeva eest Tallinnas äkitselt ära surnud» (siis nähtavasti seetõttu, et hundid ta vilbusena rändava hinge lõhki kiskusid?). Ja mõisarahvas meenutab, et ta elupäevil öösiti ümber hulkus ega söönud. Peame seega oletama, et siin esineb üsna omapärane juhtum, kus e l a v inimene (või ta siirdhing?) käib s u r n u a i a l ning mujal ümber hulkumas ja sel teel ka endale toitu saab (samuti nagu libahunt või vampiir). Nähtavasti on selline ühendus mittepärimuslik, esialgu ka häiriv. Oleme ju rahvapärimustes harjunud kuulma, et elav inimene saab moonduda küll libahundiks, mitte aga «kodukäijaks» — sest tegelikult ta ju elabki veel kodus.

Nähtavasti pole siis muistendi koostaja või õigupoolest kahe muistenditüübi kontamineerija kõike küllalt läbi mõelnud. Teiselt poolt ei saa me salata, et siingi too ebamäärasus ja mitteusutavus loo salapärasust aina suurendavad. Tavaliste külmkinga lugude puhul jutukuulaja väriseb kaasa ainult küünisoleva mehega, kuna vilbuse saatus jätab ta ükskõikseks või täidab isegi rõõmuga. Siin aga, nagu näitab härra kahvatamine sõrmuse leidmisel, on tal põhjust tunda jubedust, et ta on kaasa aidanud oma tuttava, elava inimese hirmsaks otsaks.

On tõenäoline, et sellekujuline kontaminatsioon ongi alles Kreutzwaldi enda töö ja et ta teadlikult kurjal mõisa-

proual ka öösel (kas siis libahundina või lihtsalt hirmutajana) laseb jätkata seda inimeste piinamist, mis ta tavaliselt teeb päeval. Ja vist pole päris juhuslik ka selle muistendi asend: nagu «Eesti rahva ennemuistsed jutud» algab (luule)kulda ketravaid taluneiusid piinanud nõiamoori hukkamise kujutusega, nii ta ka lõpeb rahvast piinanud mõisaproua lõhkikiskumise pildiga.

See on julm. Aga kes saaks eitada, et Kreutzwald ka siin on kajastanud piinatud rahva tõelisi ootusi ja lootusi?

C. KREUTZWALDI MUUD MUINASLOOD

Kui uurimisobjektiks on juba Kreutzwaldi muinasjutud, siis on loomulik, et me ei piirdu ainult «Eesti rahva ennemuistsete juttudega», vaid haarame kaasa ka teised muinaslood, mis Kreutzwald oma folkloristliku tegevuse varasemal perioodil on kirja pannud, kuid mitmesugustel põhjustel hiljem mitte oma kogusse võtnud. Raskusi on siin piiritõmbamisega: kus lõpevad lihtsalt rahvauskumusi demonstreerivad rahvamälestused ning memoraadid ja kus algavad rahvajutud? Esimesi avaldas Kreutzwald, nagu nägime, juba 1830-ndail aastail «Inlandis» ilmunud etnoloogilistes lühiartiklites, näiteks «Eesti muinaslugu inimestest koerakoonuga» (1837)[1], «Üht ja teist eestlaste ebauskumustest, kommetest ja muinaslugudest» (1837) jt.[2] Need aga on ainult lühikesed faabulaskeemid, põimitud teaduslikku laadi artikli s i s s e, ja erinevad tunduvalt siin vaadeldavaist — tavalise jutustiili kohaselt pikemalt välja maalitud ning kunstilisi eesmärke taotlevatest lugudest. Seetõttu ei erine nad enam oluliselt näiteks «Vaskjala silla piigast» või teistest muistendeist.

[1] Maailm, lk. 67.
[2] Sealsamas, lk. 70—74.

1. [Emajõgi ja Pedja][3]

Keegi rikas mõisahärra on teinud Ulilas Emajõele tammi, et seal vesiveskit ehitada. Jõgi tundnud, et tema «rindu maetakse», ja saatnud sägaga sõnumi oma «vanemale pojale» Pedja jõele. See tulnudki oma veehulgaga emale appi ja purustanud tammi põhjalikult, nii et seda hiljem pole enam katsutudki uuendada.

Muistendist on Kirjandusmuuseumi kartoteegis mitmeid üleskirjutusi, kusjuures veskitammi ehitus varieerub sillaehitusega Tartus v. m. Sõnasaatmise asemel hüüab tavaliselt Emajõgi ise, et tema «rinda rusutakse».[4] Ulila asemel tahetakse mõnes teisendis veskit ehitada Käreveres, kus ongi selleks sobivam koht.

Lugu vastab tuntud rahvauskumusele veekogudest kui elavaist olendeist. Samasugusele tammiehitamisele Urvastes a. 1644 ja sellega ühtelangenud liigveele ning viljaikaldusele järgnes teatavasti suurem talurahva rahutus ja veski lõhkumine.[5]

Pedja vee otsustav abi Ulila tammi lõhkumiseks vastab teatud määral tõsioludele, kuna just Pedja (või õigemini Pedja ning Paala ühinemisest sündinud Pede) on kevadel jäälagunemise ajal väga veerohke ja mõnelgi kevadel nii tugev, et sunnib Emajõe veed Võrtsjärve tagasi voolama.

2. [Peipsi kümnis]

Ka jõed ja järved peavad oma ülemaile maksu maksma, nii Viljandimaa järved Võrtsjärvele ja Võrtsjärv Peipsile. Kord on keegi Võisiku noormees näinud säärast suurt kalaparve mööda Emajõge alla ujuvat ja püüdnud seda võrguga kinni püüda — aga asjata: see olnud Peipsile määratud kümnis.

---

[3] Muistendid 1 ja 2 tõi Kreutzwald 21. XII 1844. a. Faehlmannile sünnipäeva tervituseks. Vt. Fr. R. Kreutzwaldi kaks kohamuistendit ja «Kalevipoja» «Lõpusõna». «Looming» 1953, nr. 12, lk. 1447. Originaalid on KM RO, ÕES EK 72, lk. 47. Vrd. Faehlmann-Kreutzwaldile 29. XII 1844. F.-Kr. kirjavahetus, lk. 59.

[4] Vt. Grundzüge I, lk. 380.

[5] Eisen, EM III, lk. 61 jj.; Grundzüge I, lk. 442; II, lk. 28 jj., 237 jj.

Lugu on rahvauskumust esindav memoraat. Selle rahvapärasust tõestab ka näiteks umbes samasugune lugu Veisjärve kalakümnise tasumisest Võrtsjärvele[6] või vastupidi.[7] Taolisi kümnise- või tollimaksu saatmise lugusid teatakse Kirjandusmuuseumi kartoteegi andmeil ühenduses mitme muugi järvega. Ilmselt on uskumuse aluseks kogemus, et kalad ühest järvest teise kudema rändavad. Muistend on sageli segunenud teise muistendiga, kus järvehaldjad üksteisele terviseid või sõnumeid saadavad.[8] Siinne muistend on üks väheseid, kus kajastub kujutlus mingist haldjate omavahelisest ühiskonnast või koguni riigist, millest eesti folkloor — vastupidiselt kreeka ja teiste rahvaste omale — muidu üsna vähe teab.

3. Kuidas Olev Tallinnas kirikut ehitas

Tallinna elanikud tahavad saada kirikut kõrge torniga, mis laevadele merel teetähiseks oleks. Välismaa meister ehitab kiriku valmis, aga kui ta alustab peatorni ehitamist, kukub ta tellinguilt surnuks. Nii kordub see ka kuue järgmise meistriga, sest kurat ei soovinud, et uue teetähisega laevaõnnetusi vähendataks. Siis tulnud «suur Olev» ja ehitanud 1000 kuldrubla eest torni valmis, kusjuures teda kurat väikese punase mantliga mehe kujul aidanud. Pärast seda, kui Olev kuke oli torni otsa kinnitanud, kukkunud aga temagi alla.

Loo saatis Kreutzwald Faehlmannile (ja ÕES-ile) aprilli algul 1847 ja see ilmus sama aasta «Inlandis».[9] Jutu aluseks on rahvusvaheline seletusmuistend suurte ehituste tekkimisest, eriti Püha Olause (Olefi) kiriku ehitamisest (Aarne, Sage 83). Lähtekohaks on arvamus, et sääraseid suuri ehitusi võib teha ainult mõni imeolend. Selleks usuti olevat kurat või hiiglane Fin Püha Olause ehk Olefi soovil. Viimane lubas end (või oma silmad) ehi-

[6] Võrtsjärv nõuab Veisjärvelt oma kalakümnist. O. Loorits, Endis-Eesti elu-olu I, Tallinn 1939, lk. 32 jj.

[7] H II 30, 420 (3) < Rannu.

[8] Vt. Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada — analüüs, lk. 222 jj.

[9] F. K. Wie Ollew die Kirche in Reval gebaute. Inland 1847, nr. 45, vrg. 1061 jj., vrd. vrg. 1069. Eesti keeles ilmunud Maailm, lk. 102—104, vt. ka lk. 470 jj.

Tallinn. Vaade Oleviste kirikule (C. v. Ungern-Sternberg, XIX saj. algupool)

tajale, kui ta enne kiriku lõpetamist ei suuda ära arvata ehitaja (Fini) nime. Pühakul õnnestub aga nime kuulda hiiu naise enda suust, kes oma last äiutades laulab: «Still, still, mein Kind, morgen kommt dein Vater Fin und bringt dir Esbern Snares Augen und Herz (teisendis: den heiligen Olaf selbst) zum Spielzeug.»[10] Hiljem on nähtavasti hiiglase nimi kas ununenud või asendunud mõne teise imejõulise pahareti (nii liivlaste juures Gotlantin), Eestis aga Olevi enda nimega.[11] Olev teeb Tallinna linnaisadega lepingu, et ta seniolematult kõrge kiriku ehitamise eest saab palju kulda («kuus pütti» vms.), kui keegi tema nime ära ei arva. Olevi naine (Vändra teisendis) äiutab oma last sõnadega: «Ole vait, Olevi poega! Homme tuleb

[10] J. Grimm, Deutsche Mythologie I, 3. tr., lk. 515; vrd. Inger M. Boberg, Baumeistersagen, FFC 151, Helsinki 1955.

[11] KM RO, OES SK 657, 1—11; üleskirjutusi on Vändrast, Paistust, Tarvastust, Märjamaalt, Haljalast jm.

Olup kodu ja [toob] püta täie kulda ja rasvase kindrali ka veel ligi.» Nii teada saadud nime hüütakse alt, kui Olev on torni otsa risti kinnitanud, seetõttu ta kukub ja sureb. [12]

Umbes säärasel kujul tuntakse Oleviste kiriku ehitamise lugu üle terve Eesti Saaremaalt Vastseliinani. [13] Enam kui kümnes teisendis on sellega liitunud ka iseseisev lapseäiutamise laul [14] ja mõnel pool on kirikuehitaja Olevi ossa sattunud koguni Kalev või Kalevipoeg. [15]

Kreutzwald ütleb oma muistendis, et see on pärit Viru rannast (Strand Wierland). Kus ja kunas on see kirja pandud? Teame, et Kreutzwald Virumaal viibis oma lapsepõlves (Kadrinas), siis kunagi üliõpilasena (1827—28) ja 1833. a. augustikuul oma pulmas (pruudi õemehe Carl Weineri juures, kes elas Vasta mõisas Viru-Nigulas). Kuna meil pole mingeid teateid, et Carl Weiner või keegi teine oleks Kreutzwaldile Virumaalt rahvaluulet saatnud, võib arvata, et Kreutzwald sellegi muistendi on üles kirjutanud mälu järgi, olles seda noorena kuulnud vististi Kadrinas. Igatahes erineb tema esitatud lugu eelmainitud Eestis laialt levinud muistendist tunduvalt. Ära on jäänud kogu nimeavastamise ja lapseäiutamise motiiv, mis germaani mail on Olefi-muistendiga nähtavasti juba varakult liitunud nn. Rumpelstiltzcheni muinasjutust (AT 500). Ka Olevi allakukkumine sünnib siin mitte ta nime nimetamise tagajärjel nagu Skandinaavias, vaid seletatakse ainult, et Olev «nagu äkilisest peapööritusest haaratult tasakaalu kaotas ja alla kukkus». Juurde tulnud punamantlit kandva väikese kuradi kuju näitab, et Olefi muistendiga siin on liitunud rändmotiiv kuradi abiga tehtud suurtööst, mille eest kurat tegija hinge pärib. Nagu Neus hiljem teatab, on ta midagi selletaolist kuulnud ka Tallinnas.[16] Niisiis tundub Kreutzwaldi toodud redaktsioon olevat peajoontes rahvapärane, kusjuures Olevi naise ja nimenimetamise motiiv võib olla lihtsalt unustatud. Detailides võib siin

---

[12] E. Normann, Kurg kündmas. Kaleviste mailt, ÕES-i kirjad III, Tartu 1935, lk. 68 jj.

[13] E. Laugaste, E. Liiv, E. Normann, Muistendid Suurest Tõllust ja teistest, Tallinn 1963, lk. 281—311.

[14] E. Normann, tsit. teos, lk. 68.

[15] E. Laugaste, E. Normann, Muistendid Kalevipojast, Tallinn 1959, lk. 352—361, 566—568.

[16] «Muistend Olevi lepingust kuradiga pole ka siin, nagu praegu kuulen, täiesti tundmata.» Neus Kreutzwaldile 30. IX 1847 = Kirjavahetus II, lk. 45.

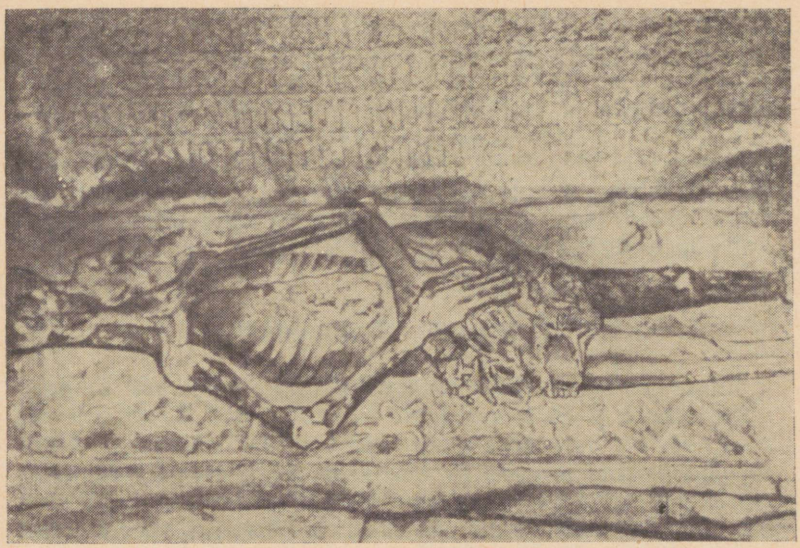

Olevi (tegelikult Pawelsi) kenotaaf Oleviste kirikus

olla aga ka Kreutzwaldi lisandusi (näit. seitsme varasema meistri mainimine). Pole selge, kas on päris rahvapärane Olevist üle jäänud «kaelaluud ja kaks küljekonti», mis olevat kirikus üles riputatud olnud «kuni kiriku viimase põlemiseni» (1820). Muis teisendeis räägitakse «konnast ja maost», mis olevat surnud Olevi suust välja hüpanud ja kivistunult alles hoitud. See tõlgitsus viitab ilmsesti a. 1513 kiriku Pika tänava poolsesse külge paigutatud Hans Pawelsi kenotaafile, kus on surma ja kaduvuse sümbolina kujutatud kõdunev laip ning selle rinnal istuv kärnkonn.[17]

Skandinaaviapärane Olefi-muistend on Oleviste kirikuga liitunud arvatavasti juba varakult, sest oli ju kirik pühendatudki pühale Olefile. Ta ehitati juba XIII sajandi keskpaiku (esimest korda mainitud 1267), tehti põhjalikult ümber XIV sajandil, põles 1433, kuid ehitati uuesti üles 179 meetri kõrguse torniga. Aastal 1625 põles kirik jälle ja nüüd tehti torn ainult 139,5 meetrini; see kõrgus säilis ka

[17] S. Karling, Die Marienkapelle an der Olaikirche in Tallinn und ihr Bildwerk. ÕES-i Aastaraamat 1935, Tartu 1937.

pärast 1820. a. põlemist ja uuestiehitust.[18] Arhitektuuriliselt on Oleviste kirik meie kodumaa gootika kõige tähelepandavamaid mälestusmärke ja tema populaarsust aitas suurendada ka Kreutzwaldi muistend. Oma laadilt on see küll vähem dramaatiline kui laialt levinud «Olevi naise» redaktsioon, kuid selle eest ka vähem fantastiline. Kahjuks ei võtnud Kreutzwald seda «Eesti rahva ennemuistsetesse juttudesse» ja seetõttu on laiema populaarsuse võitnud Eiseni ümbertöötused.[19]

4. Kaljude rändamine[20]

Vanaisa oli maailma keskpaika kõrge kaljumäe loonud, mille otsast ta käis oma laste elu vaatamas. Selle mäe all maa sees oli maa-aluste seppade koda (Werkstatt der Gnomen), kus nad päevad ja ööd igasugust metalli tagusid. Kord olid need gnoomid omavahel tülli läinud ja tagusid nii vihaselt vastu oma alaseid, et kaljo pere seda enam ei kannatanud. Sellepärast otsustas kaljuisa oma perega välja rännata. Tee oli raske ja rändajailt tilkus higi, millest sai kruus. Viimaks püüdis kaljo-lasse (Felsen-Koloss) end kergendada ja jättis kive mööda maailma laiali. Suur kaljumägi lagunes, suurem osa on meres, ainult varemeid on veelgi näha rannal.

Muistend on Kreutzwaldi poolt tugevasti ümber töötatud, kuigi mitte päris vabalt loodud. Aluseks näivad olevat muistendid hiiepuude ja hiiemägede rändamisest: kas neisse maetud surnute või lihtsalt looduse elujõu kehastajaina arvati need puud ju olevat elavad olendid, kes võivad oma asupaika muuta.[21] Samuti nagu järved, lahkuvad hiied mingi solvamise, näiteks neile antud ohvri varguse tõttu.[22] Seejuures kukub vahel hiiemäest osa lendamise ajal maha ja moodustab erilisi künkaid. Või jälle jääb kolmest

---

[18] A. Vaga, Eesti kunsti ajalugu I: Keskaeg, Tartu 1932, lk. 94—100.

[19] M. J. Eisen, Eesti kohalikud muistejutud, Tallinn 1920, lk. 127 jj.; Esivanemate varandus, I tr., Tartu 1881; III tr., Tallinn 1958, lk. 14 jj.

[20] Selle «Eesti rahvamuistendi» saatis Kreutzwald ÕES-ile, kus ta 9. I 1846 ette loeti. Vt. Inland 1846, nr. 5, vrg. 102.

[21] Vrd. Grundzüge II, § 201.

[22] Näit. EStK 5, 240 (1) < Audru.

rändavast hiiepuust üks maha (et oma põllepaelu siduda!) ja juurdub teistest eraldi — nii seletatakse mõne üksiseisva ohvripuu asukohta.[23] Ka ohvrikivid näikse teatud pühadust ja «hinge» omavat, aga nende rändamisest puuduvad meil andmed. Kivid siirduvad uutele asukohtadele peamiselt mingi vägilase (hiiu) viskamise või kandmise tõttu. Arvatavasti on Kreutzwaldi mälus siin erinevad motiivid kontamineerunud; sellele vihjab ka õige segaseks jäänud «Kalju-lasse» sõna, mida ta saksa keelde tõlgib Felsen-Kolosse, seega hiiuks. Maa-aluste seppade kujutlust vaatlesime jutu «Maa-alused» analüüsis.[24] Kujutlus maailma keskel asuvast mäest kui Vanaisa vaatepostist on tõenäoliselt Kreutzwaldil tekkinud antiikmütoloogia eeskujul (Zeus Olümposel).

5. Laiuse püha ilmaallikas [25]

Laiuse kiriku lähedal on allikas, millel arvati olevat võimu pilvi juhtida ja millele ohverdati. Kord püüdnud noorukid tema sügavust mõõta, aga allalastud mõõdunööri otsa haakus sikupea. Karistuseks hävitas rahe viljapõllud.

Muistend on rahvaehtne. Ta põhjeneb laialt levinud rahvauskumusel, et maine ja taevane (vihma-) vesi on teineteisega ühenduses ja ühele toodud ohver mõjustab ka teist.[26]

6. Hundi loomine [27]

Vanaisa lõi kõik loomad kuradi abiga: see oli ta esimene ingel ja tegi looma kujud savist valmis, kuna vanaisa neisse hinge puhus. Siis jagasid nad loomad omavahel. Lehmad tahtis kurat kõik endale võtta, seepärast tegi Vanaisa nad hiljem sarvilisteks ja kirjuks ning laskis neile laudad teha. Viimaks tahtis kurat veel ühe looma ainult

---

[23] Näit. E 20209 j. < Pärnu-Jaagupi.
[24] Vrd. ka eeltsit. Holzmayer, Osiliana I, lk. 19.
[25] Originaal KM RO, ÕES SK 148, 1/3; avaldatud Fr. R. Kreutzwald, H. Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten, St. Petersbourg 1854, lk. 114/15.
[26] Vrd. Grundzüge II, § 202.
[27] Originaal: KM RO, ÕES SK 155, 3.

enda jaoks teha ja voolis hundi. Ta sai aga sellele hinge sisse sõnadega: «Susi, söö kurat ära!» Seepärast kiusab hunt kuradit.

Lugu põhjeneb laialt levinud rahva tekkelool (Aarne US 39, Hurdal 79 teisendit).

7. Murakate loomine [28]

Alguses lõi jumal maailma tasasena, alles kuradi nõuandel kaevati ta mägiseks. Et soodes keegi käia ei tahtnud, lõi kurat sinna iseäraliku marja ning jumal nimetas selle murakaks.

Lugu on nähtavasti rahvalik tekkelugu, kuigi vähelevinud.

8. Mõned eestlaste kuradilood

Aastal 1846 esitas Kreutzwald ÕES-ile käsikirja «Visandeid ja žanripilte eesti rahvaelust»,[29] mille lõpus leidub 8 juttu «rumala kuradi» muinasjuttude rühmast (Aarnel mt 1000—1200). Teatavasti põlvneb see rühm igivanadest soovunelmaist, kuidas inimene oma kavaluse abil võidab endast palju tugevamaid, aga aru poolest rumalamaid loomi või looduskoletistena mõeldud hiiglasi. Alles hiljem on neis juttudes hiiu asemele astunud kurat kui keskaegne kurja koondkehastus. Hiiu (s. o. vanapagana) lihtsameelsuse jooni on aga selle kuradigi juures säilinud palju ning Kreutzwald oma ümberjutustustes näib neid olevat veelgi rohkendanud: rahvalik vanapagan on küll lihtsameelne, aga vaevalt heatahtlik inimese a i t a j a, nagu teda siin kujutatakse. Ei sobi see siia ka eetiliselt.

1) K u i d a s k u r a t p e s t a s a i

Kurat on rehepapi sagedane külaline. Kord palub rehepapp, et ta tema asemel kerisekivid tahmast puhastaks. Kurat teeb seda. Et end tahmast puhtaks pesta, pistab ta rehepapi nõuandel pea sula tõrva tünni.

[28] Originaal: KM RO, ÕES SK 155, 5.

[29] Originaal: KM RO, ÕES SK 101; avaldatud Maailm, lk. 99 jj., vt. ka lk. 470.

Jutt näib olevat rahvalik, aga mitte eriti levinud. Kõige lähemal temale on AT 1138 (Hurdal 11 teisendit), kus vanapagan habeme kuldamiseks pistab pea või lõua tõrvakatlasse.

2) Kuidas kuradil sarvi teritati

Rehepapp puurib uksesse kaks auku ja soovib, et kurat oma sarved sinna pistaks ning tursunud ukse kinni lükkaks. Kurat teeb nii, aga rehepapp seob teisel pool ust sarved kinni ja saeb neil otsast tükid maha. Et mitte end häbistada, peab kurat seni kodus olema, kuni talle uued sarved kasvavad.

Ukse kinnilöömise motiiv esineb AT 1014* (Hurdal 1 t.). Muidu näib jutt olevat vähelevinud.

3) Kuidas kuradil silmi tohterdati

Rehepapp sulatab tina ja ütleb, et see on silmarohi. Kuradi soovil seob ta tema pingi külge ja valab «rohu» talle silmadesse. Enne ütleb rehepapp, et ta nimi on «Ise». Nüüd karjub kurat «Ise tegi» ega saa abi ka oma sugulastelt.

Lugu vastab igivanale Polyphemose-jutu eesti redaktsioonile (AT 1135), millest juba Hurdal on 63 üleskirjutust.

4) Mis kuradile tuuleveski juures juhtus

Rehepapi palvel viib kurat tema suure viljakoti veskile ja kinnitab veskitiibadele purjed külge. Selle töö ajal seob aga rehepapp ta jalad veskitiibade külge ja kurat peab koos nendega terve öö läbi õhus keerlema. Et lahti pääseda, peab ta möldrile pisuhänna elustama, kes sellele palju vara kokku veab.

Nähtavasti vähelevinud improvisatsioon. (<don Quijote?)

5) Kuidas kuradit püksipiksega hirmutati

Et rehepappi kiusata, pillub kurat rehetuppa haokubusid ja hakkab siis viljavihke parsilt alla pilduma. Rehe-

papp lõpetab rahulikult söömise ja laseb nii kõvasti «püksituult», et kurat hirmuga lae purustab ja põgeneb.

Põhjeneb nähtavasti vähelevinud rahvanaljandil.

6) Kuidas kurat kirikulaule laulis

Keegi vana rehepapp laulis vaimulikke laule; kurat hakkas kaasa laulma, aga nii halvasti ja moonutades, et rehepapp vihastas ja laulja «püksituulega» ära peletas.

Põhjeneb nähtavasti vähelevinud rahvanaljandil.

7) Kuidas kurat ära põletati

Üks kuradile oma hinge müünud mees kutsub kuradi võõruspeole ja õhutab teda kunste näitama. Kurat teeb end hiiglasuureks, aga siis ka väikeseks hiireks ja poeb rattarummu. Mees suleb selle ja põletab ta koos kuradiga.

Jutt vastab rahvusvahelisele muinasjutumotiivile end moondada võiva hiiu või muu koletise võitmisest. Populaarseks saanud on see eriti koos Perrault' jutuga «Saabastega kass» (AT 545 B, Hurdal 7 t.).[30] Vägeva olendi pudelisse petmine jne. esineb aga juba ka Aladini imelambi loos (AT 564) jm.

8) Kuidas kuradit õnneraha kauba juures peteti

Keegi ikka tagasituleva õnneraha (priirublatüki, Heckthaler) omanik petab ta hinge järele tulevat kuradit sellega, et laseb oma naisel õlest tehtud inimkuju kaevu lükata. Kurat püüab kaevu tühjaks juua, kuid see on ühenduses merega ja kurat joob enda lõhki.

Jutt on enam-vähem rahvaehtne, kuid kompileeritud mitmest motiivist. Rahvalikud on õnneraha motiiv, kuradi petmine inimesetaolise kujuga ja mingi pahareti lõhkiminek järve või mere kuivaksjoomisel (näit. AT 1141, Hurdal 14 t., aga ka AT 313 mõned versioonid jm.).

---

[30] Liungman, lk. 151.

III. KOKKUVÕTE

Oleme jõudnud lõpule oma katsega selgitada Kreutzwaldi iga üksikjutu algupära ja kujunemist. Juttude valdava enamiku puhul on õnnestunud kindlaks teha nende vahekord vastava rahvusvahelise muinasjututüübiga ja vähemalt peajoontes ka nende esinemusega eesti rahvaluules. Ainult mõne üksiku jutu (peamiselt Palmse rühma ja üldse «paiklike» juttude hulgas), paari koondtüübi ja mõnede vähemate motiivide puhul on see algupära jäänud veel lahtiseks. Kuid enamasti lubab viimastegi üldine laad neid liigitada siia või sinna.

Iga Kreutzwaldi jutu rahvaliku allika täpsemat päritolu kihelkonniti pole käesolevas uurimuses püütudki kindlaks määrata — juba sellepärast, et see enamail juhtudel oleks osutunud täiesti võimatuks või vähemalt väga ebamääraseks. Nagu teada, esineb meie muinasjuttudest väga lähedasi redaktsioone paljudes kihelkondades, sealsamas aga ühes kihelkonnas kõrvuti ka mitu erinevat redaktsiooni. Seepärast on äärmiselt riskantne mingit redaktsiooni ainult tema temaatilise koosseisu pärast siduda kindla kihelkonnaga või maakonnaga. Mitu korda raskem on see veel siis, kui jutt on nii tugevasti ümber töötatud, mitmest teisendist ja mitmest tüübist liidetud, nagu Kreutzwaldil. Kui kord kõik meie rahvajututeisendid on korralikult tüpologiseeritud ja iga jutt detailselt läbi uuritud, võib ju mõni tulevane uurija endale lubada ka seda vaevarikast tööd. Käesolevas ülevaates pole see veel ei võimalik ega vajalikki. Folklorist peab Kreutzwaldi jutte võtma niikuinii suurima ettevaatlikkusega; kirjandusloolisel ja kunstiliselt aga on üsna tähtsusetu, kas Kreutzwald mingi motiivi sai sellest või teisest kihelkonnast. Igatahes on tõenäoline, et valdav enamik neist põlvneb Kirde-

Eestist, peamiselt Virust, nagu näitavad juba «paiklikkude juttude» kohanimed. Kuid osa viimaseid viitavad ka Võrumaale («Paigast läinud järveke»), mõni on kindlasti Viljandi- või Pärnumaalt (J. Lagose «Pikse pill»), mõnegi motiivi on andnud arvatavasti ka M. Mohn Laiuselt, midagi on säilinud ka Ohulepa päevilt jne. Tõenäoliselt on jutud juba Kreutzwaldi mälus liitunud mitmelt poolt kuuldud teisendeist ja motiividest.

Kõigepealt huvitab meid aga küsimus, kas ja mil määral need Kreutzwaldi jutud üldse on eesti muinaslood ja mida ta on laenanud võõrkeeltest? Siin pole palju põhjust kahtluseks. Ainult neljal juhul võisime tõestada otsest väliseeskujudest lähtumist: nii 1) «Lopi ja Lapi» puhul Hebeli «Varakastikese» jutukesest, 2) «Seitsme rätsepa» sõjaloo puhul saksa seitsme švaablase jutust, arvatavasti Grimmi ja Marbachi järgi, 3) ja 4) «Tontla metsa» ja «Udumäe kuninga» puhul osaliselt Tiecki kunstmuinasjutust «Haldjad». Aga siingi ei ole kuskil tegemist sõnasõnalise tõlkega, vaid ainult samade sündmuste umbes samasuguse kujutamisega. Nii võime oletada, et ka need laenud on sündinud mitte otse raamatust, vaid valiva ja ümbertöötava mälu kaudu. See ei erine kuigi palju rahvaomasest laenamisest, kus jutte kuuldakse mõne võõramaalase suusõnalises esituses.

Veel enam võib seda öelda Kreutzwaldi üksikuist motiivilaenudest, mille kirjanduslikku päritolu enam või vähem kindlasti võib tõestada. Siia kuuluvad mõned motiivid 1) Musäuse kunstmuinasjutust «Kaevuhaldjas», mida Kreutzwald on kasutanud jutus «Munast sündinud kuningatütar», 2) tatarlaste «Ala-Kartagast», mida osaliselt on rakendatud jutus «Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis», ja 3) Perrault' prantsuse muinasjuttudest (kas otse või kaudselt) pärinevad jooned «Tuhkatriinus» ja «Naiste mõrtsukas». Selliseid laene võib edaspidine uurimus või juhuslik pealesattumine avastada veelgi, eriti lääne-euroopa feejuttudest.

Nagu nägime, lõi Kreutzwald suure osa oma jutte vabalt mällu jäänud valmismotiividest. Vaevalt oli tal tahteski võimalik eraldada rahvasuust kuuldud pärimusi kirjandusest meelde jäänud motiividest, seda enam, et ta ei pidanud — nagu nägime — seda oluliseks. Kõige tähtsamaks arvas ta ju motiivi eestilist väljatöötust ja seda on ta suuremas jaos juttudes suutnud teostada. Ka eelmai-

nitud kirjanduslike laenude juures kohtame seesugust ümberloomingut samal määral kui rahvasuust saadud juttudes, kui mitte isegi rohkem ja eestilisemalt. Mis tähendab sel puhul, et näiteks tüübist «Kolm soovi» on Eesti rahvatraditsioonis juhuslikult levinud teine alaredaktsioon eesotsas legendiliste Jeesuse ja Peetrusega, kui Kreutzwaldi «Lopis ja Lapis» näeme tegelikult veel eestilisemat vana saunikupaari torisevat oma eestiliste verivorstide juures? Või palju's loeb see, et «seitsme rätsepa» algkujud on laenatud kirjanduslikul teel, kui taolisi üksikseiklusi on tuntud Eestis juba varemgi ja kui siin eestipärastatud «vahvate argpükside» kujud hiljem Kreutzwaldi kaudu on ometi rahvaomaseks saanud? Kas ei ole Kreutzwaldi osa võrdne ükskõik millise rahvajutumehe omale, kes — kuulnud juttu vene või läti külamehelt või saksa mõisamamslilt — seda ümber jutustas mitte ainult eesti keeles, vaid ka oma (s. o. eesti) mõtteviisi ja olude kohaselt? Lisaks aga võisime eespool tõdeda, et Kreutzwaldi laenatud süžeedega jutud on enamasti ka kunstiliselt ühtlasemad ja rahvalikumad kui nende mõjustajail Tieckil, Hebelil või Marbachil.

Kuid sellega olemegi tulnud küsimuse juurde Kreutzwaldi juttude k u n s t i l i s e s t iseloomust, kus senivaadeldud motiivide algupära pole üldse enam oluline. Milline on nende kas rahvalt või kirjandusest saadud motiivide ümbertöötuse laad ja iseloom? Kui suur on uute kunstiliste jututervikute ühtlus ja eestipärasus, huvitavus ja mõju ning ideeline sügavus ja emotsionaalne haaravus? Milline on Kreutzwaldi teose kui terviku stiil, ta vahekord muu tolleaegse kirjandusega, ta mõju järgnevale kirjandusele, ta levik välismail? Neid küsimusi jälgime juba uurimuse teises osas.

TEINE OSA

FR. R. KREUTZWALDI MUINASJUTTUDE KUNSTILINE LAAD

1. Ümbertöötamise aste ja laad

Püüame oma vaatluse järjestada eelkõige Kreutzwaldi poolt läbiviidud süžeelise ümbertöötuse astme ja laadi järgi.

1. Kõige vähem Kreutzwaldi poolt muudetud ja seega oma rahvusvahelist pärimuslikku ilmet kõige rohkem säilitanud on rida ime- ning novellilaadilisi muinasjutte, mis põhinevad ühel pärimustüübil ja mille sündmused toimuvad oluliselt kas mittetalupoeglikus keskkonnas (peategelasteks on kuningad, nende pojad-tütred ning muud ülimused) või jälle nii fantastilises miljöös, et see hästi ei võimaldagi reaalsemat ja eestilisemat elukujutust. Siia kuuluvad näiteks «Kergejalgne kuningatütar», «Haruldane naise truudus», «Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud», «Õnne rublatükk» ja «Hädaohust pääsenud kuningapoeg». Hoolimata rahvapärasusest ei ole nende temaatikas kohalik, eesti element kuigi suur. Nad on enamasti keerulise sündmustiku ja hea kompositsiooniga, kuid meile enam-vähem tuttavad rahvusvahelisest muinasjutu-repertuaarist ega paku seepärast palju uudselt huvitavat. Küll aga on neist mõned oma talupoeglike kõrvaltegelaste kujutuses sõnastatud üsna hästi ja eestipäraselt, näiteks «Kergejalgne kuningatütar».

2. Niisamuti on süžeeliselt üsna vähe muudetud rida teisi sellelaadilisi jutte (nagu «Tänulik kuningapoeg», «Tuhka-Triinu», «Härjapõlvlaste riid», «Võõrasema», «Rõugutaja tütar», «Naljakas härjamüümine»). Kuid neis leiduvad talupoeglikud tegelased on võimaldanud siia liita juba rohkem kohalikke ja reaalseid elemente. Nii näiteks on «Tänulik kuningapoeg» oma detailse olukirjeldusega vägagi talupoeglik ja eestiline. Siia võiksime lugeda ka Hebeli versiooni eestipärastuse «Lopi ja Lapi», mille süžee vastab oma saksa eeskujule.

3. Veel rohkem on kohalikke elemente vähemuudetud rahvapärimuslikes muistendeis, mis on küll oma sündmustikult lihtsamad, kuid see-eest juba põhiteemalt eesti olustiku ja uskumustega seotud, nii näiteks «Rohkesti tasutud heategu», «Öösised kirikulised» ja «Küti kadunud õnn»; «paiklikest muinasjuttudest» «Vinguv jalaluu», «Näljaaja mälestuse kivikuhjad», võib-olla ka «Palmse härra päästab Tallinna» ja «Kodukäijate kütt». Nii geneetilis-sisuliselt rahvalikud kui ka Kreutzwaldi enda poolt rahvapäraselt välja maalitud, lasevad need lugejal end hästi sisse tunda endisesse Eestisse. Koos eespool vaadeldud lugudega koondame nad Kreutzwaldi kogus vähemuudetud juttude rühmaks, kuhu kuulub umbes 19 juttu — ligi 1/3 tervest koosseisust.

4. Juba enam — kuid alljärgnevatega võrreldes siiski veel keskmisel määral — on Kreutzwaldi poolt ümber kujundatud jutud, nagu «Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm», «Nupumees», «Paristaja-poeg», «Pikse pill», «Vägev vähk», «Naiste mõrtsukas», «Julge rehepapp» ja «Helde puuraiuja». Neis kõigis on rahvapärased eeskujud veel selgesti tunda, kuid ümbertöötaja poolt on juurde toodud ka juba silmapaistvaid temaatilisi lisandusi ja uusi tegelasi (näit. Hanede-Tõnu). «Paiklikest» kuuluvad siia rühma tõenäoliselt «Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada» (kuigi selle mõne olulise momendi folkloorne algupära jääb segaseks), «Porkuni preili», «Paigalt läinud järveke», «Toolse rannamehe tütar» ja vahest ka need Palmse härradega seotud muistendid, mis põhinevad rahvauskumustel (kaitsevaimust, surmaennetest, samuti ehk pärimus kabeli kelladest). Kokku on selliseid jutte u. 1/4 kogu koosseisust.

Ka selle rühma eestipärasuse aste on enamalt jaolt keskmine. Mõni üksik neist (näiteks «Naiste mõrtsukas») sisaldab uudseid rõhuasetusi, kuid üldiselt on selle juturühma ideoloogilis-kunstiline ilme lähedal rahvapärimustele: nende peamine taotlus on lugejat haarata põneva sündmustikuga ja oma tavalise muinasjutu-ideestikuga. Kreutzwaldi süvendus avaldub peamiselt vähemais kriitilistes märkustes ja rõhuasetustes.

5. Järgmist rühma võiksime nimetada Kreutzwaldi kogu seisukohalt juba võrdlemisi tugevasti ümbertöötatud juttude rühmaks. Siingi on temaatikas rahvapärane alustüüp (resp. tüübid) veel äratuntav, kuid mujalt

juurde toodud motiive on nii rohkesti, et jutt on lähtetüübiga võrreldes saanud juba peaaegu iseseisvaks.

Siia kuuluvad «Kullaketrajad», «Vaeselapse käsikivi», «Puulane ja Tohtlane», «Võllamehikesed», «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves ...», muistendlik «Näkineitsi» ja saksa jutu eeskujul loodud «Seitse rätsepat». «Paiklikest» kuuluksid siia kaks müüti: «Vaskjala silla piiga» ning «Emujärv ja Virtsjärv», mis on oma sündmustikult küll kaunis lähedal rahvapärimustele, kuid üsna tugevasti ümbertähendustatud. Ka kunstiliselt jätavad need ümbertöötused võrdlemisi tervikliku rahvajutu mulje. Mõned neist tunduvad olevat isegi väga head ja rahvalikud, nagu «Vaeselapse käsikivi» või tugeva tundetooniga «Näkineitsi». Kokku loeksime siia rühma 9 juttu, umbes 15% koosseisust.

6. Viimasesse rühma võime arvata kõik need jutud, mis on Kreutzwaldi poolt kompileeritud enam-vähem vabalt. Seejuures on muidugi tarvitatud rahvalt või kirjandusest saadud pärimuslikke motiive, kuid loodud jututervikut ei saaks enam ühendada mingi senise pärimusliku jututüübi alla. Selle rühma teiseks alarühmaks võime eraldada need lood, mille täpsem vaste eesti või balti-saksa rahvapärimustes võib küll olemas olla, kuid mida pole seni õnnestunud leida.

Esimesse alarühma kuuluvad muistendliku laadiga «Kuuvalgel vihtlejad neitsid», Tieckist mõjustatud «Tontla mets» ja «Udumäe kuningas», Lääne-Euroopa feejuttudest lähtunud «Kaksteistkümmend tütart» ja «Kivialuste ristitütar», tatari jutust mõjustatud «Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis», Musäuse eeskujul loodud «Munast sündinud kuningatütar» ja erisugustest motiividest uuesti liidetud «Maa-alused», «Tark mees taskus», «Põhja konn», «Leitud laps», «Õnnemunake» ja «Pilli-Tiidu».

Teise alarühma kuuluvad ülejäänud «paiklikud» jutud, mille lähtekohti seni pole korda läinud selgitada, kuigi neid peaks mõningal määral leiduma: «Parknaha kaupmees», «Narva kaupmehe tütar», «Narva varandus», «Kotka küüsist päästetud kuningapoeg» ning «Mereneitsike ja Palmse härra».

Siinvaadeldud kuuenda rühma (18 juttu) eestipärasuse ja kunstilise kujunduse aste on väga erisugune. Mõned siit-sealt saadud motiividest moodustatud jutud on kas ülesehituselt jäänud võrdlemisi ebaühtlasteks või liiga

üle kuhjatud fantastiliste imemomentidega (näiteks «Kaksteistkümmend tütart», «Kivialuste ristitütar», «Munast sündinud kuningatütar», «Tark mees taskus» ja «Leitud laps»). Nii tundub nende seikluskirevus juba mehaaniline ja ununeb sügavamat muljet jätmata. Üldse loeksin seda alarühma Kreutzwaldi kogus kõige võõrapärasemaks ja vähemväärtuslikuks.

Siiski võib ka siin leiduda üksikuid osi, mis on võrdlemisi eestipärased ja huvitavad, näiteks jutu «Kaksteistkümmend tütart» algus.

Teiselt poolt on aga just siin rühmas rida väga hästi õnnestunud kompositsioone, mis jätavad ehtsa rahvajutu mulje, olles ühtlasi tugeva isikliku romantilise tundetooniga, nii «Kuuvalgel vihtlejad neitsid» ja «Õnnemunake», mis on Kreutzwaldi isikliku romantilise muinasjututöötluse parimaid tulemusi. Kuid isegi võõrapärased «Udumäe kuningas» ja «Tontla mets» on küllalt huvitavad. Ja ka mõned siinsed seiklusjutud, nagu «Põhja konn», «Kuidas vaenelaps õnne leidis» ja «Maa-alused», jäävad tugevasti meelde oma suurejooneliste fantaasiapiltidega, mis on haruldased ja värsked. «Parknaha kaupmees» (kui see tervikuna peaks tõesti olema Kreutzwaldi looming?) on võimas oma peaaegu sümboolse jubeduspildiga Eesti mineviku kõigist «nülgijaist». Ja «Pilli-Tiidu» tõuseb esile oma novellistliku laadi ning omapärase isikukujutusega, kuigi see pole läbi viidud ühtlaselt.

Muidugi pole eelesitatud liigitus kuigi täpne — selleks puuduvad täpselt mõõdetavad kriteeriumid. Nii mõndagi pala võib ehk teistsuguse hinnangu juures arvata ka naaberliiki ning VI rühma on sisse loetud ka lihtsalt selgitamata algupäraga lood. Umbkaudse arvestuse piltlikumaks tegemiseks võiksime selle tulemusi näidata tabelina:

Liik	«Päris»-muinasjutud	«Paiklikud» muinasjutud	Kokku	%
Vähemuudetud	15	4	19	31,2
Keskmiselt muudetud	8	7	15	24,6
Tugevasti muudetud	7	2	9	14,8
Vabalt liidetud (või selgitamata algupäraga)	13	5	18	29,4
Kokku	43	18	61	100

Kuigi eelolnud protsendiarvestust ei tarvitse võtta kuigi täpselt, võime öelda, et võrdlemisi vähe ja keskmiselt muudetud juttude hulka kuulub umbes $^3/_5$ juttude üldarvust, tugevasti või vabalt ümbertöötatute hulka aga $^2/_5$. Veelgi kindlamini võib väita, et umbes $^2/_3$ Kreutzwaldi juttude puhul saab kuidagi ära määrata nendele vastavad rahvapärased jututüübid, umbes $^1/_3$ aga on enam-vähem vabalt loodud (või veel selgumata algupäraga).

Muidugi käib see arvestus ainult süžeeliste osiste (peasündmused, tähtsamad tegelased) kohta. Sõnastus ja kujutuse detailid on tõenäoliselt kõigis juttudes Kreutzwaldilt endalt, mõnes enam, teises vähem. Eriti mõned «paiklikud» jutud on edasi antud peaaegu rahvaehtsa lühidusega, kuigi pikemais ja kirjanduslikemais lauseis. Teisal (näiteks «Näkineitsis», «Õnnemunakeses» või «Pilli-Tiidus») on aga näiteks siseelamuste kujutus üsna tunduvalt pikem ja detailsem kui üheski rahvajutus, liginedes juba novelli kujutusviisile.

2. Ümbertöötamise eesmärgist ja meetodist

Miks käitus Kreutzwald rahvajuttudega nii «omavoliliselt», nii erinevalt meieaegse folkloristika põhimõttest? Mida õieti taotles ta oma koguga?

Kindlasti mitte ainult teaduslike uurimismaterjalide publitseerimist meieaegse folkloristika mõttes. Nagu nägime juba esimeses peatükis, seadis Kreutzwald oma ülesande palju laiemalt: rahvapärimuste abil rahva elu ja hingeelu kujutada, rahva muistset loomingut kaasaegsete, kuigi rahvalike kunstinõuete kohaselt välja arendada ja nii rahvusliku kirjandusena rahvale tagasi anda.

Seega olid muinasjuttude valiku ja ümbertöötamise eesmärgid peamiselt kirjanduslikud: võimalikult kunstikõrgete, eesti rahvakultuuri esindavate ja eesti rahvaelu, ta ootusi ja lootusi kajastavate juttude avaldamine. Ja kui rahvalt kuuldud üksikteisendid neile nõudeile küllalt ei näinud vastavat, siis tuli neid teisendeid üksteisega või teisest jututüübist laenatud motiividega täiendada. Mis puutub aga kujundusse, siis pidas Kreutzwald selle üksikasjalikku väljaarendamist mitte ainult publitseerija õiguseks, vaid otse tema kohustuseks. Nagu iga jutt temaati-

liselt pidi andma võimalikult täielikuma variandi, nii pidi ta ka sõnastuselt vastama rahva kõige täiuslikumale jutuviljelusele. Kuidas võiksime säärastki käsitust nimetada rahvaluule «võltsimiseks»? Ei, ka selle taga oli *rahvaehtsa* luule avaldamise püüe, aga mitte ta reaalsel, vaid ideaalsel kujul. Ja selle teostaja püüdis olla lihtsalt *viimane rahvajutustaja*, kes taotles rahvapäraseid motiive edasi anda, mitte nagu ta neid oli kuulnud, vaid nii hästi, kui ta suutis.

On loomulik, et sellised põhimõtted viisid paiguti üsna kaugele tõelistest rahvajuttudest. Veel enam mõjusid ses suunas kaasa puht-psühholoogilised tegurid. Nagu nägime, puudusid Kreutzwaldil enamasti täpsemad jutukirjapanekud. Ta hoidis neid ainult mälus või siis «ainult mälu toetuseks» mõeldud lühikeste märkmetena. On loomulik, et 30—50 aasta jooksul parimgi mälu petab ja et selles säilinud ained üksteisega ja ka kirjandusest meelde jäänud motiividega segunevad, terved jutud üksteisega kontamineeruvad. Ka siin sarnanes Kreutzwald rahvajutustajaile, ainult selle olulise vahega, et tal puudus see vastastikuse kontrolli ja täiendamise võimalus, mis rahvajutte ikka jälle korrigeerib ja endise normaalkuju juurde tagasi juhib.[1] Kõnelemata sellest, et Kreutzwaldi ümberloomistahe oli aktiivsem kui tavalisel rahvajutustajal.

Ka viimane kuulis oma lood peamiselt lapsepõlves nagu Kreutzwaldki, aga ta uuendas neid igal aastal kümneil jutujuhtudel — õitsis, sillul või veskil olles, videvikku viites või pidu pidades, kas ise rääkides või teisi kuulates. Õpetatud Võru linna arst, pealegi alatisest ajapuudusest tagakihutatud, sai aga aastas vaevalt korragi istuda sellises «jutuseltskonnas». Nii pidi ta jutulooming paratamatult olema suurel määral *isiklik* looming. Peame imestama mitte seda, et ta muinasjuttudes nii rohkesti leidub isiklikke elemente, vaid et seal ka pärimuslikke elemente suhteliselt veel niigi palju on. Seda aga tingis kõigepealt Kreutzwaldi õige käsitlus, et ta jutud oma stiililt ja ilmelt siiski peavad jääma rahvajuttudeks, mitte kujunema novellistlikuks ajaviitekirjanduseks nagu Musäusel või individuaalluuleks nagu Tieckil.[2]

Neist kahest tegurist, passiivsest mälust ja aktiivsest

[1] Vt. W. *Anderson*, Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische folkloristische Forschungsmethode, ACUT B XXXVIII : 3, Tartu 1935, lk. 21—27.

[2] Vt. Maailm, lk. 314.

parandamispüüdest lähtudes, tulebki mõista Kreutzwaldi muinasjuttude kujunemist. Mälu vigade tõttu sündinud unustustest ja kontaminatsioonidest kõnelesime juba eespool, siin vaatleme ligemalt autori teadlikku koostamistahet ja sellest tingitud töömeetodeid.

Et saavutada võimalikult kunstipärast, s. o. küllaldase pikkuse, põnevuse ja täielikkusega jututervikut, on Kreutzwald kõige rohkem tarvitanud amplifikatsiooni, seesmise *paisutamise* menetlust (ka stiilis), küllalt sagedasti ka motiivide *liitmist*. Uute juttude moodustamiseks kasutab ta tihti 1) süžeede jagamise ja 2) motiivide ümberkompileerimise võtet.

Motiivide *liitmise meetodit* tarvitades on Kreutzwald uusi motiive suuremal määral juurde toonud peamiselt juttude *alguses*, kus traditsionaalse faabula loogika ei ole veel kujunenud väga sundivaks. Nii on ka muidu vähe-eestipäraste juttude sissejuhatav osa tavaliselt kõige iseseisvamalt välja maalitud ning ühtlasi kõige eestilisem, kujutades näiteks kangelase talupoeglikku kodust elu enne muinasjutulise «intrigeeriva momendi» sissetulekut (näiteks juttudes «Tontla mets», «Vaeselapse käsikivi», «Kaksteistkümmend tütart», «Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis», «Julge rehepapp»).

Ka muistendeis antakse alguses paiguti õige pikad sissejuhatused sündmuste kohast (näiteks «Küti kadunud õnn», «Paigast läinud järveke», «Porkuni preili»). Sageli liidab Kreutzwald rahvapäraseid, n.-ö. «realistlikumaid» *muistendi* motiive muinasjutu algusse (kui näiteks «Tontla mets», «Kivialuste ristitütar», «Maa-alused»).

Mõnedes tugevasti ümbertöötatud juttudes on õigupoolest kogu jutu algupool koostatud vabalt sellise tegelase tutvustusena, kusjuures pärimuslik muinasjutufaabula algab alles jutu teisel poolel (näiteks «Õnnemunakeses» ja «Pilli-Tiidus», osalt «Näkineitsis»).

Ka jutu *lõppu* on sageli lisatud motiive, enamasti küll šabloonilise sisuga, näiteks imettegeva haldja või halli vanamehe ilmumine («Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud»), lihtsate tegelaste muutumine kuningalasteks jne. Teisalt leidub ometi ka õnnestunud lisandusi, näiteks kangelase tänumeelest («Tänulik kuningapoeg», «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves...» jt.).

Kreutzwald — nagu mõnikord rahvajuttki — libiseb sagedasti teise ja vahel kolmandagi tüübi faabulale üle ka

jutu keskel, nii näiteks jutus «Tark mees taskus», «Põhja konn» jt. Mõnigi kord viib see jutu seesmise loogika murdumiseni ja kompositsiooni lõtvuseni (näiteks «Nupumehes» ja «Pilli-Tiidus»). Kuid üldiselt peab imestama, et Kreutzwald ka oma liitmiste puhul üsna hästi on suutnud kinni pidada muinasjuttude rahvalikust ülesehitusest, mis oma lihtsusest hoolimata on küllalt raskesti järeleaimatav. Nii näiteks sulavad «Rohkesti tasutud heateos» kokku kaks jututüüpi (tõsi küll, vahest juba rahvalgi liidetud); samuti juttudes «Rõugutaja tütar», «Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm», «Põhja konn», «Võllamehikesed» jt. Kokku oleme 36 muinasjutus, mille alusmotiive võis enam-vähem kindlaks teha, loendanud umbes 60 pärimustüübi motiive. Kui maha arvata 17 juttu, mis põhjenevad ühel tüübil (nr-d 6, 8, 11, 15, 17, 19, 21—23, 29, 34, 35, 38, 39, 43), jääb 19 liitjutu peale tervelt 43 pärimuslikku jutumotiivi (neist on mitmeid tarvitatud korduvalt), arvestamata veel muistendimaterjali. Teiste sõnadega: *enam kui pooled Kreutzwaldi muinasjuttudest on liidetud kahe või mitme rahvaliku jututüübi motiividest.* Lisaks tulevad muistendimotiivid ja mõningad selgitamata päritoluga elemendid. Kui arvestada, et iga seesugune liitmine tähendas ju ühtlasi seniste tervikehituste lõhkumist ja uue terviku komponeerimist, siis näitab seegi fakt Kreutzwaldi *loova* ümbertöötuse määra. Ainult mõned üksikud neist liitjuttudest põhjenevad pärimuslikel kontaminatsioonidel (näiteks «Rõugutaja tütar»), suurem jagu on liitunud kas Kreutzwaldi mälus alateadlikult või siis teadliku ümbertöötamise tulemusena.

On arusaadav, et siin kõik tulemused ühevõrra ei võinud õnnestuda; eriti siis, kui lähtetüübid ise olid võrdlemisi võõrapärased (feejutud) või kui uusi jutte püüti luua juba tuntud motiivide uut laadi liitmisest. Neid juhtumeid pole palju, näiteid leiame peamiselt eelvaadeldud neljandas ehk vabalt kombineeritud juttude rühmas.

Ent niisamuti kui tüüpide liitmine, on Kreutzwaldi menetlusele iseloomustav püüd samast *jututüübist moodustada kaks või enamgi juttu.*[3] Seejuures püüab ta kumbagi võimalikult palju varieerida, täiendades neid kas ise loodud või rahva suust saadud motiivi-

[3] Vrd. umbes samasuguse menetlusega «Kalevipojas», kus näit. põrguskäigu juttu kasutatakse kaks korda, hobuse surnuks sõitmise motiivi kolm korda jne.

dega. Ilmsesti pole siin tegu juhuse või kahe rahvaehtsa teisendi avaldamisega, vaid teadliku võttega, et juttude hulka suurendada ning ühtlasi «toormaterjalis» peituvaid võimalusi ära kasutada. Eriti ilmne on see seal, kus samast ainestikust (näiteks Tiecki jutust «Haldjad») on kasutatud üks osa ühes («Tontla mets»), teine teises jutus («Udumäe kuningas»). Samasugused kaksikjutud, ent rahvapärasemal alusel, on «Võõrasema» ja «Rõugutaja tütar», milledega osalt liitub veel «Kullaketrajad». Ühist põhisüžeed tarvitavad «Kaksteistkümmend tütart» ja «Kivialuste ristitütar», osalt ka «Munast sündinud kuningatütar». Ühisest «Hirmuotsija» tüübist lähtuvad «Julge rehepapp», «Võllamehikesed» ja «Leitud laps»; «Kalamees ja kala» tüübist «Vägev vähk ja täitmatu naine» ning «Helde puuraiuja»; «Lohetapja» tüübist «Põhja konn» ning «Õnne rublatükk»; «Imeabiliste» tüübist «Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm» ning «Kergejalgne kuningatütar»; «Pikseriista varguse» loost (mt 1148 B) «Paristaja-poeg» ning «Pikse pill». Ühtlaadi romantilise kangelase kurb saatus seob «Kuuvalgel vihtlejad neitsid» ja «Näkineitsi». Palju ühist on kangelasel ka «Pilli-Tiidu» ja «Õnnemunakese» tegelasega. Muistendeistki on järve rändamise või liikumise motiivi tarvitatud Ülemiste järve, Võrtsjärve ja nimetu «Paigast läinud järvekese» puhul.

Nii on siis enam kui kümmekond põhitüüpi esitatud Kreutzwaldi kogus kahe- või isegi kolmekordselt! Päris-muinasjuttude hulgast leidub seesuguseid umbes neljandik, mis temaatiliselt kordavad juba tuttavat tüüpi ega mõju enam värskena. Aga üldiselt peab ütlema, et Kreutzwaldi taotlus ka paralleeljutte võimalikult palju varieerida on olnud küllalt tulemuslik. Välja arvatud mõned feejutud on iga lugu ilmekalt omapärane, mida lugeja nii pea ei unusta.

Palju segavamalt mõjub see, et nende varieeritud põhimotiivide kõrval ka mõningaid üksikmotiivikesi, kujusid ja jooni on korratud liiga sageli. Nii esineb ikka jälle kõikvägev «hall vanamees», samuti igasugu imekotid, märsid, karbid, kaabud, viisud, sõrmused, vitsakesed, kepikesed, kivikesed ja muud imeasjad, kuningatütreks või -pojaks osutumine jne. Eriti vabalt kombineeritud juttudes tundub see imepärase elemendiga liialdamine ja imemotiivide kordumine Kreutzwaldi kogu põhilisema kunstilise

puudusena, mis teeb ta paiguti venivaks ja üksluiseks. Teatud määral aitaks siin (muidugi ainult rahvavälja-andeis) mõningate motiivide kärpimine või mõne terve jutu väljajätmine.[4]

Pärimuslike jututüüpide poolitamine või liitmine on Kreutzwaldi jututöötlustes siiski ainult üheks ja väliseks võtteks. Peamine osa on ikkagi amplifikatsioonil, elukujutuse mitmekordsel laiendamisel, laenatud faabula-skeemide täiendamisel olustikuliste, psühholoogiliste, rahvausundlike jt. üksikasjadega. Ainult sellise seesmise paisutamise meetodiga on näiteks «Tänulik kuningapoeg», mis Neus-Knüpfferi redaktsioonis täidab umbes paar lehekülge, Kreutzwaldi käe all kasvanud paarikümne leheküljeni, s. o. umbes kümnekordse pikkuseni.[5] Ehkki see on rekordiline, täidavad ka kõik tema 43 pärismuinasjuttu kokku 438 lk., s. o. iga jutu keskmine pikkus on üle 10 lehekülje. Seevastu Kunderilt või Eisenilt niisamuti enam-vähem kirjandusliku kujunduse saanud muinasjuttude keskmine pikkus ei küüni üle 5 lehekülje, A. Jakobsoni loomajuttude oma üle 3 lehekülje. Rahvajutustajailt tehtud üleskirjutused on muidugi äärmiselt erinevad, sõltudes nii kirjapanijast kui ka jutustajast. Kuid ka üldiselt «laiastiililise» Lutsi maarahva 80 jutu keskmine pikkus O. Kalda täpses üleskirjutuses ei ulatu üle 2,5 lehekülje. Ja eriti läänepoolses Eestis ei täida üleskirjutused isegi paari lehekülge, loomajuttude puhul tavaliselt veel vähem.

---

[4] Terviku seisukohalt kõige vähem uudset sisaldavad näit. «Munast sündinud kuningatütar», «Kivialuste ristitütar» ja «Leitud laps», teises järjekorras ka «Nupumees» ja «Paristaja-poeg», kolmandas — «Võõrasema», «Tark mees taskus» ja «Hädaohust pääsenud kuningapoeg». Aga just väljajättevaliku tegemisel selgub, kuivõrd individuaalne on siiski iga jutt, kui mitte tervena, siis vähemalt mõne üksiku meeldejääva pildiga. Kergem — aga samuti subjektiivne — on teha valikut kõige terviklikumaist ja meeleolukamaist juttudest. Siia kuuluksid just kõige kreutzwaldlikumad jutud, mis minu arvates hästi võistlevad ka maailmakirjanduses tuntud romantiliste meisterpaladega, näit. «Kuuvalgel vihtlejad neitsid», «Udumäe kuningas», «Näkineitsi», «Õnnemunake», «Pilli-Tiidu» ja «Vaskjala silla piiga». Rahvalikumas liigis väärivad sama suurt tähelepanu näit. «Vaeselapse käsikivi», «Puulane ja Tohtlane», «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas», «Pikse pill», «Küti kadunud õnn», «Julge rehepapp», «Põhja konn», «Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis». Aga ka esimeses, kõige vähem muudetud rühmas on paljud palad küllalt hästi jutustatud, näit. «Kergejalgne kuningatütar» jt.

[5] Mõlema raamatu leheküljed pole küll ühesuurused, kuid nende maht ei erine oluliselt.

Nii ei eksi me vist palju, kui ütleme, et Kreutzwaldi väljatöötatud jutud on tüüpilistest rahvajuttudest pikemad vähemalt 2—3 korda. Just sellele eestipärastavale amplifikatsioonile ongi Kreutzwald koondanud oma peatähelepanu. Selles, niisamuti kui eelnevaga seotud ideoloogilises mõtestuses ja rõhuasetuses peitubki tema juttude väärtuslik omapära.[6]

3. Juttude valik ja esindavus

Samade tüüpide kordumise ning laadilt lähedaste motiivide eelistamise tõttu ei ole Kreutzwaldi kogu eesti rahvajuttude repertuaarile mitte just kõige esindavam. Valdav enamik jutte kuulub nn. imejuttude rühma. Aarne tüüpiderühma järgi on kasutatud motiive:

1) rühmast üleloomulik vastane (AT 300—399) — 7 tüüpi 12 korda,
2) rühmast üleloomulik või nõiutud sugulane (AT 400—459) — 5 tüüpi 7 korda,
3) rühmast üleloomulik ülesanne (AT 460—499) — 3 tüüpi 3 korda,
4) rühmast üleloomulik aitaja (AT 500—559) — 7 tüüpi 11 korda,
5) rühmast üleloomulik asi (AT 560—649) — 6 tüüpi 8 korda,
6) rühmast üleloomulik võime (AT 650—699) — 1 tüüp 1 kord,
7) muud üleloomulikud tegurid (AT 700—749) — 1 tüüp 1 kord.

Legendilaadiliste muinasjuttude rühma (AT 750—849) esindab geneetiliselt ainult 1 jutt («Lopi ja Lapi») ja selleski on tegelikult legendiline isik asendatud feega. Novellistlikest juttudest (AT 850—999) on kasutatud ainult 4 tüüpi 4 korda, ent kolmes jutus («Haruldane naise truudus» ja «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisipõlves...», kus on kasutatud kaht tüüpi, kuna nr. 13-sse on siit võetud ainult väike kõrvalmotiiv). Ka neisse on rakendatud rida imejuttudest pärit imemomente.

«Rumala kuradi» rühmast (AT 1000—1199) on kasutatud 6 tüüpi 7 korda 7 jutus, kuid enamasti mitte sellele rühmale tüüpilisel kujul.

Suurt naljandite rühma (AT 1200—2114) esindavad Kreutzwaldil ainult 5 tüüpi 5 korral; põhiteemaks on need aga ainult kahes jutus («Seitse rätsepat» ja «Naljakas härjamüümine»). Suur looma-muinasjuttude rühm (AT 1—299) puudub täiesti.

Kokku on Kreutzwald kasutanud 46 rahvajututüüpi 60 korral, seejuures aga äärmiselt erinevas ulatuses: rida juttusid on tervenisti üles ehitatud pärimuslikule tüübile;

[6] Eri motiivide liitmine, jagamine, vastav kohandamine ning varieerimine Kreutzwaldi poolt on võrdlemisi lähedane rahva enda ümberloomise menetlusele. Vrd. O. Kõiva, Kihnu rahvalaulikutest, TRÜ Toimetised 159, Tartu 1964, lk. 55—63.

teistes moodustavad need (üksi või liidetuna) valdava osa sündmustikust; terve hulk siin arvestatud motiive on aga nagu muu seas põimitud kas mõne teise rahvajutu alusel loodud või vabalt komponeeritud juttudesse. Mõne motiivi folkloorne päritolu on vaevalt aimatav. Nii näiteks on «Puulases ja Tohtlases» kasutatud üldist kurat-abilise või töökrati kujutelma, aga ei ühtki konkreetset muinasjututüüpi. Nii ei saanud siin mainida ka näiteks tüüpe nr. 1180 või 1174, sest Kreutzwaldil puuduvad nende olulised motiivid, sõelaga vee kandmine või liivast köie keerutamine. Rohkem on siia liitunud muistendite elemente.

Terve rida jutte aga ei põhjene üldsegi muinasjututüüpidel, vaid eesti (või rahvusvahelisel) muistendimaterjalil. Sealjuures on neisse liidetud motiive imemuinasjuttudest ja lood ise on viimaste stiilile kohandatud ning ümber töötatud (näiteks «Tontla mets», «12 tütart», «Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis», «Puulane ja Tohtlane», «Udumäe kuningas», «Kivialuste ristitütar», «Rohkesti tasutud heategu», «Näkineitsi»). Umbes viis juttu ongi tegelikult amplifitseeritud muistendid («Kuuvalgel vihtlejad neitsid», «Rohkesti tasutud heategu», «Maa-alused», «Öösised kirikulised», «Küti kadunud õnn»). Puhtakujulisi pärimusmuinasjutte on seega ainult ligi 30. Kuna ka vähesed novellilaadilised jutud ja naljandid sisaldavad imemotiive, võib Kreutzwaldi kogumikku nimetada peaaegu tervenisti *imejuttude ja nendega seotud muistendite koguks*. Muidugi suurendab see tema stiiliühtlust ja lähendab ka teistele eeskujuks olnud jutukogudele, kuid vähendab ta folkloristlikku esindusväärtust. Ka mainitud 46 tüübist pole ju kõiki terveni kasutatud, vaid sageli ainult ositi.

Kaugeltki mitte täielik Aarne eesti rahvajuttude kataloog loendab ainuüksi Hurda kogus pärimuslikke jututüüpe aga järgmiselt:[1] loomajutte 71 tüüpi, imejutte 120 tüüpi, legendilaadilisi jutte 54, novellilaadilisi jutte 46, rumala kuradi (hiiu) jutte 79, naljandeid 187 ja mitmesugust 15 tüüpi, *seega kokku 572 tüüpi*. On niisiis ilmne, et Kreutzwald sellest rikkusest on ära kasutanud ainult väikese murdosa, isegi imejuttudest ainult ühe veerandi.[1]

---

[1] Omaette jutuks on loetud ka alatüübid A, B jne., kuna need sageli on üsna iseseisvad.

Muidugi oli selle üheks põhjuseks Kreutzwaldi kogumiku piiratud maht. Aga arvestades, kuidas koostaja on tihti üht ja sama tüüpi kasutanud mitmel korral (kokku on 11 jututüüpi kasutatud 25 korral) ning tarvitanud kirjandusest saadud motiive, ei saa mahu piiratust arvata oluliseks teguriks. Peamiseks põhjuseks tuleb arvatavasti lugeda asjaolu, et Kreutzwald meie jutuvara suuremal määral ei tundnud. Ja see oli tolle aja tingimustes arusaadav.

Ometi ei ole seegi põhjus veel kõike seletav. Kindlasti oli Kreutzwald rahvalt kuulnud ka jutte teistest liikidest. Miks on ta oma kogus siiski piirdunud peaaegu ainult imejuttudega?

Sellele on raske vastata täpsemalt. Novellilaadilisi muinasjutte ta ehk tõesti ei tundnud palju rohkem, sest nende tüübid polnud ka rahvasuus just rohkearvuliselt esindatud. Loomajutud aga, mis Kreutzwaldile kindlasti tuttavad olid, jättis ta siit välja nähtavasti stiiliühtluse taotlusel, pidades neid sootu teistsuguseks ja ehk ka vähemväärtuslikuks kui imejutte. Võib-olla langesid seepärast välja toorevõitu «rumala kuradi» (Kaval-Antsu ja Vanapagana) lood ja vahest ka enamik naljanditest. Kindlasti mõjustasid valikut aga ka mõned välised asjaolud. Juba «Naljaka härjamüümise» ja «Võllamehikeste» kurb saatus (1860. a.) nendesse põimitud pastoripilke tõttu oli Kreutzwaldi teinud ettevaatlikuks. Kirjas Bertramile kõneleb ta sellest selgesõnaliselt: «Kui ma kõiki neid lugusid jutustada oleksin tahtnud, mis eesti rahvas oma hingekarjaste pihta on loonud, siis oleks sul küll vesi silma tulnud, sest muinasjutukangelaste osas käib mustakuuemeeste käsi koguni kehvasti. Näiteks on kogust needki muinasjutud kõik välja jäetud, kus Kaval-Ants pastorihärradele igasugust vingerpussi mängib.» [2]

Kui arvestada, et Kreutzwaldi anne oli tugev just satiirilisel alal (näiteks «Reinuvader Rebane» jt.), tuleb seda väljajätmist eriti kahetseda. Kuid antud oludes oli see paratamatu. Pole võimatu, et tsensuuri kartus kitsendas

[2] Kreutzwald Schultz-Bertramile 17. II 1867 = Kirjavahetus IV, lk. 185/6. Siin muidugi Kreutzwald ei väljendu väga täpselt: pärimusliku Kaval-Antsu tüüpiline vastane on meiegi juttudes mitte pastor, vaid «rumal kurat» (~ hiid, ~ vanapagan). Aga pastorit või mõisnikku tüssavast kavalast s u l a s e s t on meil tõepoolest hulk jutte ning naljandeid ja vahel nimetati ka seda sulast Kaval-Antsuks või Petja-Antsuks, eriti Võrumaal.

ka novellistlike juttude valimist, kuigi sellest pole ligemaid andmeid.

Kreutzwaldi enda vastumeelsus kiriku vastu on nähtavasti põhjuseks, et ta ka legendilisi jutte peaaegu üldse pole kasutanud.

Igatahes on Kreutzwaldi valikut peale tsensuuri jm. tegurite juhtinud ka kunstilis-ideoloogilised taotlused ja stiilimaitse. Ta on eelistanud jutte võimalikult rohkete imemomentidega, tugevalt tundetooniliste kujudega ning kontrastidega, kuna just need aitasid esile tõsta tema ideoloogilisi seisukohti. Sellepärast korduvadki siin alatasa lood talupoisist kuninga väimeheks ja «tuhkatriinust» kuningannaks saamisest. Peamiseks vahendiks sealjuures on mingi imeabiliste toetus ja peamiseks kangelasteoks mingi koletise võitmine. Nii ongi ülekaalukalt esindatud eriti rühmad «üleloomulik vastane» ühelt poolt ja «üleloomulik aitaja» või «üleloomulik asi» teiselt poolt. Seda liiki motiivide kasutamise arv (37) ületab kaugelt teiste imejutu motiivide arvu (12). Siingi kajastub muinasjutu-viljeluse kõige ürgsem põhitegur — igatsus imeõnne järele. Just see oli üheks kõige olulisemaks jooneks romantilises elutundes, mis ilmselt oli viljastanud ka Kreutzwaldi. Aga ühtlasi sobis see kõige paremini ka kogu rahva «ootuste ja lootuste» väljenduseks.

Muistendite osa on Kreutzwaldi kogus võrdlemisi suur. Siia kuuluvad peale 18 «paikliku» jutu (sest ka nr. 18 on oluliselt ikkagi muistend kummitavaist surnuist ja vilbustest) veel viis lugu esimesest osast («Kuuvalgel vihtlejad neitsid», «Rohkesti tasutud heategu», «Maa-alused», «Öösised külalised», «Küti kadunud õnn»), kõnelemata üsna mitmest muistendipärasest muinasjutust («Tontla mets», «12 tütart», «Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis», «Puulane ja Tohtlane», «Udumäe kuningas», «Kivialuste ristitütar», «Näkineitsi»). Kahjuks ei luba Aarne kataloogi nii puudulik muistendite esindus siinset motiivide koosseisu ammendavalt numereerida. Uus rahvusvaheline numeratsioon pole aga veel kindlaks kujunenud, seepärast esitame nad nimeliselt.[3]

---

[3] Kõige ligemaid vasteid leidub neile soome muistendeis ja niisiis ka nende tüübiregistris, mille on valmistanud L. Simonsuuri. Kahjuks on see esialgu poolik (haarates ainult rahvausundlikke muistendeid), seepärast pole siin hakatud näitama seal esinevaid tüübinumbreid.

Kummitavast surnust kõnelevad «Öösised kirikulised», «Vinguv jalaluu», osalt ka «Kodukäijate kütt» ja «Porkuni preili».

Teisikuist ja surma endeist — «Palmse prouade surmakuulutajad», «Palmse härrade varjaja-vaim».

Kuradist ja tondist — «Rohkesti tasutud heategu», «Küti kadunud õnn» ja «Toolse rannamehe tütar».

Maa-alustest ja metshaldjaist — «Maa-alused», «Helde puuraiuja», «Kuuvalgel vihtlejad neitsid», osalt ka «Tontla mets», «Udumäe kuningas», «Kivialuste ristitütar», kuigi need oma loomult kuuluvad muinasjuttude liiki.

Maetud aardest — «Narva varandus» ja «Öösised kirikulised».

Inimeste moondumisest, soendist — «Rõugutaja tütar», koerakoonlastest (kaudselt) — «Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis».

Ussidest — «Kuuvalgel vihtlejad neitsid», osalt «Õnnemunake».

Krattidest — «Puulane ja Tohtlane».

Kirikuist — «Kabeli ehitamine».

Järvedest ja veehaldjaist — «Näkineitsi», «Miks Tallinn valmis ei saa», «Emujärv ja Virtsjärv», «Paigast läinud järveke», «Mereneitsike ja Palmse härra».

Tekkelugusid — «Vaskjala silla piiga», «Helde puuraiuja».

Täiesti puuduvad lood luupainajaist (välja arvatud osalt «Võõrasema»), katkust ja hiidudest. Ei ole ka iseseisvaid muistendeid nõidusest ja nõidadest, kuigi muinasjuttudes nõiamotiive on üsna palju («Võõrasema», «Rõugutaja tütar» jne.). Selle asemel on aga rida rahvasuus väheviljeldud ja Aarne kataloogis puuduvaid perekonna- ja ajaloolisi muistendeid: «Tallinna päästmine», «Parknaha kaupmees», «Porkuni preili», «Toolse rannamehe tütar», «Narva kaupmehe tütar», Pahlenite kotkalaskmine, peale selle lihtsaid rahvamälestusi «Näljaaja mälestuskivid». Kas unustuse või millegi muu tõttu on Kreutzwald siit välja jätnud oma «Oleviste kiriku ehitamise loo» ja veel mõned vähemad pärimused.

Üldiselt on Kreutzwaldi muistendite esindus mitmekülgsem kui muinasjuttude oma. Muidugi, arvestades siin peituvaid võimalusi eestipäraseks elukujutuseks, oleksime neidki soovinud palju rohkem.

Valikus torkab eriti silma romantiliste (s. o. armastuse ja truuduse probleemi puudutavate) ainete esiletõstmine, niihästi «ajaloolisel» («Porkuni preili», «Narva kaupmehe tütar», «Paigalt läinud järveke» jt.) kui ka mütoloogilisel tagapõhjal («Näkineitsi», «Kuuvalgel vihtlejad neitsid», «Õnnemunake», «Vaskjala silla piiga»). Teiseks iseloomustab seda valikut ka tavalisest suurem ajalooline huvi, mis parema puudusel ammutas aineid balti-saksa pärimustest. Kolmandaks on siin tunda romantilist püüet muistendeis peituvaid dispositsioone võimaluse korral välja arendada n.-ö. kõrgemaiks müütideks, suurendada neis moraalse printsiibi ja arenenuma, perso-

nifitseeritud jumaluse osa («Emujärv ja Virtsjärv», «Vaskjala silla piiga»). Kuid see püüd pole enam kaugeltki esikohal, nagu veel Faehlmannil. Ja mõlemad eelmainitud lood on Kreutzwaldilgi sündinud juba 30.—40-ndail aastail.

Üldiselt võib «Eesti rahva ennemuistseid jutte» nimetada temaatiliselt eesti rahvajuttude repertuaari mitte küll rikkaks, veel vähem tühjendavaks, aga oma aja kohta ometi üsna silmapaistvaks esinduseks. Kuigi ta ses suhtes ei küüni Grimmide, Afanasjevi ega Salmelaise kogudeni, annab ta vähemalt imejuttudest ja muistendeist suhteliselt mitmekesise ülevaate.

4. Ideoloogilisi lähtekohti

Kreutzwaldi teose eriline väärtus selgub meile alles siis, kui arvestame tema ühiskondlikku funktsiooni ja esitatud juttude ümbertöötuse laadi. Kõige selle lähtekohaks olid Kreutzwaldi kui valija ja ümbertöötaja *maailmavaatelised* veendumused. Selle maailmavaate põhilisi seisukohti, kujunemist ja ühiskondlikku ning ajaloolist sünnimiljööd tutvustasime juba eespool ega ole mõtet seda siin korrata. Küll aga on vaja siin öelda mõni sõna meie rahvamuinasjutu kui sellise ideoloogilisest ilmest ja kujunemisest. Alles sellest lähtudes võime eritleda, mis Kreutzwald omalt poolt neis säilitas ja mida ta neile juurde lisas.

Rahvamuinasjuttude süžeed on teatavasti kujunenud paljude aastasadade või koguni aastatuhandete jooksul, sageli võrdlemisi vähearenenud ühiskonnas. Nende juttude esialgne ning põhiline ülesanne polnud mitte elukujutus, ka mitte «ajalooliste» või usundlik-mütoloogiliste tõekspidamiste edasiandmine nagu muistendeil, vaid *kaasaelamisrõõmu* võimaldamine jutustatud *soovunelmaliku* sündmusega. Muinasjuttu on viljeldud peamiselt selle soovunistuse abil saadud naudingu pärast. Seetõttu ei hoolitagi temas palju reaalse elu seadustest ja loogikast, vaid lihtsalt elatakse kaasa imevõimetega sangarile, kui see läbi seikluste võidule jõuab ja kas imevõime, -abilise või -asja abil püsiva võimu, rikkuse ja armuõnne saavutab. Aja jooksul nihkub imepärase tugevusega varustatud kangelase kuju enam tagaplaanile või saab spet-

siaalse kangelasmuinasjutu — hiljem kangelaseepose — tegelaseks. Tavaline imemuinasjutt aga «demokratiseerub» feodaaloludes veel enam, püüab vastu tulla ka iga kehva või nõrga kuulaja soovunelmale. Niisiis võtab ta oma kangelaseks just elus üsna tähelepandamatud, vaesed ja halvustatud inimesed. Seda suurem on siis kontrastiga üles kõetud kuulaja imestus ja heameel, kui seesugusele, temast endast ehk veelgi vähemtähtsale tegelasele äkki mingi juhuslik õnn sülle langeb mõne imeeseme või imevõime näol, mis laseb teda ületada kõik takistused ja kas või ahjul magades sõita otse kuningalossi ja saada kuninga väimeheks (näiteks vene muinasjutt «Havi käsul»). Jutule kaasaelamise ajal sai kuninglikuks ka vaeseima kuulaja enda elu — mis hoolis ta sellest, et see imeõnn reaalmaailmas võimalik ja usutav polnud?

Kahjuks pole seda muinasjutule kõige iseloomulikumat joont, ta soovunelmalikku funktsiooni, senistes muinasjutu definitsioonides küllalt tähele pandud. Selle asemel on toonitatud ainult ta sündmustiku imepärasust või siis üldse «väljamõeldust».[1] Seejuures pole arvestatud, et otseseid imemotiive ei sisalda kaugeltki kõik muinasjutud, väljamõeldut sisaldab aga enam-vähem iga luuleteos. Muinasjutule ei ole iseloomulik, et temas peab olema imetaoline väljamõeldus, vaid et temas võib see vabalt olla, kui see on vajalik tema peaülesande täitmiseks. Viimaseks on aga ikka nautiv kaasaelamine põneva ja õnnelikult lõppeva sündmusega ning ühtesulamine jutu kangelasega. Just seda muinasjuttude eriomadust nägi Lenin, kui ta soovitas neis uurida rahva «ootusi ja lootusi», sest tegeliku eluga on muinasjutt seotud kõigepealt rahva soovide ja igatsuste kaudu. Alles teisel kohal seisab temas muu tegelikkuse kajastus ja alles arenenumal astmel liitub siia ka teadlikku tõepärast elukujutust.

Ka eetiliselt polnud esialgne muinasjutt kaugeltki alati kõrgel tasemel, vaid ta harrastaja rõõmutses kaasa näi-

[1] Vt. В. И. Чичеров, Русское народное творчество, Москва 1959, lk. 276: «... произведения волшебного, авантюрного или бытового характера с установкой на вымысел.» Vrd. Э. В. Померанцева, Русская народная сказка, Москва 1963, lk. 6 jj. Üsna õieti on seda joont toonitanud H. Niit: «Kui mitte elus, siis vähemalt jutus muutusid unistused tegelikkuseks ja vaene teomees võis jutulõbust kaasa kistuna tunnikese õnne uskuda.» Tark mees taskus. Toim. E. Raud, Tallinn 1961, lk. 351.

teks ka rebase ja temataoliste sulide petmislugudega.[2] Nähtavasti alles pikkamööda, ühiskonna diferentseerumise ja klassivõitluse teravnemise tagajärjel, hakkab muinasjutt ikka enam kajastama rahva ootusi ja lootusi ka sotsiaalse õigluse alal. Ühtlasi teritub muinasjutu harrastajate eetiline vaist ja realiteeditunne. Niisiis saab kelm rebane (ja temataolised sulisangarid) juba eetilise hukkamõistu osaliseks, või siis kujutatakse tema vastaseid veelgi ülekohtusematena ja sellele l i s a k s ka lollidena. Lääne-Euroopas kujunes sest välja Reinecke-reinuvaderi tüüp kui aadlikke esindav negatiivne võrdkuju. Imemuinasjutu meeliskangelaseks oli juba varakult saanud kas vaenelaps või tugevamate ülekohtu all kannatav «noorim vend». Järk-järgult laieneb see sümpaatia kõigi vaeste ja niisiis rõhutute peale. Oma imetaolise õnne saavutab aga see kangelane nüüd juba mitte enam juhuslikult, vaid et ta selle on ära teeninud oma õigluse, abivalmiduse, vanemateaustuse jne. tõttu, oma «hea südame» pärast. Tema demokraatlik väljapaistmatus ning lihtsameelsus või «lollakus» on ainult näiline ja rohkem formaalsest kontrastitaotlusest tingitud. Tegelikult osutub ta mitte ainult kõigist paremaks, vaid ka kõigist targemaks ja sobib nii hästi säärase «heaks kuningaks», nagu rahvas seda endale igatses. Õnne saavutab ta enamasti veel võrdlemisi passiivsena, näiteks mingi soovunelmaliku imeabilise tõttu, kuid esitusviis sisaldab üha rohkem realistlikke elemente. Ja edasi harrastatakse juba ka teisi, nn. o l u s t i k u l i s i ehk novellilaadilisi muinasjutte, kus päris imemotiivid üldse puuduvad ja muinasjutukangelane oma õnneni jõuab niihästi hea juhuse kui ka aktiivse võitluse ning terava mõistuse tõttu. Küll ei puudu siingi soovunelmalik osa (vähemalt imelikud kokkusattumised jne.), kuid jutu üldine laad on siiski tõepärasem ja ligineb juba näiteks renessansiaegsele novellile.

Eeltoodud üldarengu iseloomustus käib peamiselt muinasjuttude süžeeskeemide kohta. Nende üksikasjalisem väljaarendus aga sõltub väga suurel määral jutustamisajast, konkreetsest jutustajast ja selle jutustamisoskusest, niisamuti miljööst, kus jutustati. Mida kriitilisemaks are-

[2] Neid kelmitüüpe on primitiivses muinasjutus üsna sageli ja mitmesuguseid. Vrd. E. M. М е л е т и н с к и й, Происхождение героического эпоса, Москва 1963, lk. 38—64.

neb inimmõistus, seda rohkem nõuab ta tõepärasust ka muinasjutult. Muidugi ei oota ta nüüd sellelt enam üldist usutavust, vaid eraldab muinasjutulised imemomendid teadliku fiktsioonina (nagu meiegi näiteks mõnes teaduslik-fantastilises romaanis). Nende fiktsioonide piirides ootab ta aga, et sündmus poleks mitte ainult põnev, vaid ka ideoloogiliselt vastuvõetav ning elukujutuselt usutav; vähemalt antud eelduste kohaselt loogiline; ta inimesed tõepärased ja oludekohased. Nii käsitlevad muinasjutte ka parimad rahvajutustajad, seejuures rahvajutu miljöökujutust ajakohasemaks muutes ja jutu ürgvana rahvalikku ideoloogiat kaasaja klassivõitlusest tingitud hinnangutega täiendades (vrd. eelmainitud Reinuvaderi-lood).

Veelgi selgemini jätkub see ümberlooming ja sageli otse ümbermõtestus muinasjuttude kirjanduslikes ümbertöötustes. Seejuures võib täheldada kaht suunda: romantilist, kus arendatakse välja muinasjutu soovunelmalikke ning emotsionaalseid elemente (näiteks L. Tieck, Fouqué, ka A. Kivi, M. Gorki jt.), ja realistlikku, kus muinasjutuski hinnatakse ja arendatakse kõigepealt reaalse elu ja tema ühiskondlike probleemide tunnetamist ning kritiseerimist (näiteks Leo Tolstoi, Saltõkov-Štšedrin). Isegi rahvamuinasjuttude väljaandjate ja tutvustajate hulgas võisime eritleda romantikuid, kes nende abil püüavad elustada ning idealiseerida «kuldset» minevikku ja selle elamuslikkust; teiselt poolt aga realiste, kes muinasjuttudes näevad ja toonitavad ka oleviku rahvaelu, rahva hädasid ja püüdlusi, ootusi ja lootusi.

Kuidas on ses suhtes toiminud Kreutzwald?

Oleme juba rõhutanud, et Kreutzwald oma töö peamiseks ülesandeks ja väärtuseks peab mitte niivõrd rahvajutu süžeeliste skeemide täpset edasiandmist, vaid nende õiget ümbertöötust, nende eestipärasust ja haaravat ning usutavat elukujutust. Jutt on seda täielikum, ütleb ta, mida enam temas «inimese loodud kombed, imeteost lugu pidamata, avalikuks tõusevad ja mitmes tükkis tõsist elu näitavad...» Just see elukujutus peab näitama, «kuida iga rahva mõistus, vaimuharidus ja elamise viis nende külge puutusid».[3]

Teiseks liidab Kreutzwald realismi nõudega ka ideoloogilise õpetuse nõude: «Aga ka tõe õpetust võib vana jutu

[3] Maailm, lk. 341.

kombel anda, ja mõnikord paremini kui muul viisil.»[4] Nähtavasti mõtleb ta sõnaga «paremini» niihästi didaktilist paremust, s. o. emotsionaalsemat moraalisisendamist lugejasse, kui ka üldse paremat võimalust oma ideoloogiliste seisukohtade väljendamiseks. Võimaldas ju muinasjutu vorm Kreutzwaldile omast mõistukõnet ja üldse piltlikumat väljendust ning aitas ka tema sotsiaalsel kriitikal kergemini tsensuurist läbi libiseda. Oleme juba üksikjuttude analüüsis mitmel pool näidanud, kuivõrd tähtsal kohal neis juttudes on ideoloogilised hinnangud ja kuidas just Kreutzwaldi endapoolsete vahemärkuste ning juttude ümbertöötuse tõttu nende ideoloogiline sisu on palju selgemaks ja aktiivsemaks muutunud.

Kõigepealt peame konstateerima, et Kreutzwald on üldiselt püsinud rahvajuttude stiihilise materialismi alusel. Muinasjutu eetika ei nõua asketismi, — ta peab loomulikuks elu nautimist, ent mõistlikkuse piirides ja mitte teiste kulul. Siin valitseb töötava inimese elukäsitus, kes teab, et tal elamiseks on kõigepealt vaja materiaalseid väärtusi: toitu, riiet ning peavarju. Seepärast mõtleb ta siis ka oma soovunelmas eelkõige asjadele, mis teda toiduga varustavad (isetäituv leivakott, «lauake, kata end») või muul viisil tema töövaeva kergendavad (isejahvatav käsikivi, lendav küna, sildategev nõiavitsake, iseraiuv kirves, kõikehävitav mõõk või kepp — kuni Salomoni sõrmuseni, mis ühekorraga «toodab» terve lossi). Kõigis sellistes kujutlustes avaldub, nagu M. Gorki õigesti on märkinud, rahva üsna praktilise sihiga soovunistus. «Iga muistse fantaasialennu all on kerge leida selle põhjustajat, ja selle põhjustajaks on alati inimeste püüe oma töövaeva kergendada».[5]

Ometi tähendaks olukorra idealiseerimist, kui sest aru saada nii, nagu oleksid muinasjutuloojad oma soovunelmate «teostamisvõimalusse tulevikus kindlasti uskunud».[6] Sellisest usust pole meil mingeid tõendeid (muinasjutt polnud üldse uskumiseks!). Nad ainult igatsesid ja võibolla ka lootsid seda. Niisamuti pole meil põhjust liialdada rahva «tehnoloogilise mõtlemise» ettenägelikkusega, sest mingist vähegi teostatavast «tehnoloogiast» ei saa muinas-

[4] Maailm, lk. 341.
[5] M. Gorki, Kirjandusest, Tallinn 1960, lk. 679.
[6] Vrd. EREJ 1953, lk. 483.

jutu imeesemete puhul ju kõnelda! Just primitiivsed fantaasiad on kõige julgemad — seal mitte ainult ei lennata näiteks lendaval vaibal, vaid soovkübara abil ollakse silmapilkselt («nagu mõte») soovitud kohas («Härjapõlvlaste riid»). Ja seal mitte ainult ei lenda inimesed üks-kaks-kolm kuu peale (vrd. «Vaskjala silla piiga»), vaid kuu, päike ja tähed tulevad ise inimestena maa peale kosja (vrd. «Salme laul»). Rahva tõeline tehnoloogiline mõtlemine avaldus geniaalselt näiteks ratta või vesiveski tegelikus leiutamises, muinasjuttude fantaasiad paremal juhul aga ainult ergutasid seda. Aga et neid soovunelmaid oli ka tehnilisel alal ja et need järk-järgult võtsid üksikasjalikuma ilme, see on muidugi fakt. Niisiis püüdis Kreutzwald rahvajutte ka ses suhtes edasi arendada ja nende «liiga kaugenägelikke» soovunelmaid võimaluse korral täiendada või asendada pisut usutavamatega, lastes näiteks põrgust tuua mitte isetootva, vaid ainult isejahvava käsikivi või kujutades lendava vaiba asemel lendavat tiibadega küna (mis juba palju lähemal on hiljem leiutatud lennukile).

Nagu rahval, nii on ka Kreutzwaldi juttudes kangelase ülimaks palgaks (või ta imeabiliste andeks) enamasti juba uueaegsem materiaalsete väärtuste sümbol — ilmatu hulk raha («kott kulda») või muud rikkust. Umbes sedasama tähendab kuninga väimeheks (resp. kuningapoja naiseks) saamine. Peale materiaalse heaolu ei too nähtavasti ka kuningaks olemine muid eeliseid — on ju «kuningas» meie muinasjuttudes rohkem mingi trafaretne maise õnne sümbol kui reaalne valitseja. Kreutzwald omalt poolt on seda materiaalse rikkuse tegelikku rakendust näidanud enamasti vägagi tagasihoidlikult, peamiselt küllaldase äraelamisena. Mõnigi kord ostavad õnnelikud muinasjutukangelased saadud rikkuste eest ainult hea talukoha — kaugemale nende soovunelm ei küünigi (niisamuti kui reisima mineval kangelaspoisil on küllalt sellest, et tal leib alati kotis ja silgukarp täidetud).

Sel puhul on huvitav ligemalt vaadelda Kreutzwaldi käsitlust sotsiaalse kurja ning ülekohtu põhjustest. Ta näeb, et rahva imemuinasjuttudes kujutatud juhtudel tavaliselt ei ole veel tegemist ületamatute klassivastuoludega. Vaeslaste rõhumine ja ekspluateerimine ulatus ju teatavasti tagasi üsna kaugesse minevikku, vähemalt sugukondliku korra lagunemisaega, kus alaealiste laste eest ei hoolitsenud enam sugukond, vaid üksikpere, ja kus seega

vanemate surma korral lapsed jäid võõraste tõugata. Kreutzwald nagu rahvajuttki näeb vaeslapse hädas ja ekspluateerimises seega kõigepealt perekonnamoraali rikkumist, üksikute halbade võõrasemade tigedust ja kurjust. Kuid «Puulases ja Tohtlases», «Võllamehikestes» ja mitmel pool mujal käsitleb ta ka juba majanduslikult tingitud sotsiaalset pahet, rikka tööandja ülekohut vaese töövõtja vastu. Siin — rikaste peremeeste vastuoludes sulasrahvaga — peituvad juba antagonistlikud vastuolud. Ka Kreutzwald näeb, et siin on tegemist juba millegi püsivamaga, saatuslikumaga; ta nagu aimab, et sellise tööandja rikkusega tavaliselt ikka hakkab kaasas käima ülekohus; et just rikkus sünnitabki ülekohut, et sellele on ehitatud kogu süsteem. Teiselt poolt ei saanud Kreutzwald kristlik-utopistlike moralistide kombel hukka mõista rikkust kui niisugust, sest see oleks olnud vastuolus rahvajuttude materialistliku põhiideaaliga. Niisiis taunib ta sotsiaalset kurnamist ainult eetilistest normidest lähtudes kui üksikute paheliste rikaste ülekohut ning püüab selle vastu võidelda moraalse hukkamõistu ja õpetusega.

Ikka jälle kordub ta muinasjuttudes moraal: rikkus iseenesest pole pahe, küll aga ülekohtusel teel saadud või liigne rikkus, aga ka rikkuse igatsemine ülima väärtusena, s. o. ahnus. «Ahnus on kõige suurem pahe,» kordab ta, või siis «Kõige enam hoia end ihnsuse eest!» («Pilli-Tiidu»). Sama ahnuse või «täitmatuse» hukkamõist moodustab «Vägeva vähi», «Puulase ja Tohtlase», «Maa-aluste» jt. juttude põhiidee. Nii karistab autor paljudes juttudes just ahnust eriti karmilt, lastes näiteks ahne väimehe, kes ei lepi pruudi kaasavaraga, mitmesajaks aastaks aheldada kuldmäkke («Kaksteistkümmend tütart»). «Pilli-Tiidus» näitab ta, kuidas ka sümpaatne kangelane ahnuse tõttu õnnetusse satub ning kuidas uus õnn saabub ainult siis, kui Tiidu oma varanduse kaotamisega ka ahnusest lahti saab. Seepärast täiendabki Kreutzwald rahvajutte sageli niiviisi, et ta oma kangelastel laseb saadud õnne ja vara sugulastega jagada, vahel isegi suure osa saadud rikkusest vallarahvale anda («Julge rehepapp»). «Maa-alustes» loob Kreutzwald otse uue müüdi maapõues peituvast määratust kullahulgast, mida härjapõlvlased teadlikult peeneks jahvatavad ja muu ainega segavad, et

see ainult raske tööga inimeste kätte satuks, sest «ilma tööta läheks kõik maailm laiskuses hukka».

On muidugi teine küsimus, kas sellest võib järeldada, nagu oleks juba Kreutzwaldil olnud nüüdisaegsed seisukohad: «Ainult siis, kui kõik rikkused ja varad satuvad muinasjutukangelase, töötava inimese enda kätte, kes on kõigi olemasolevate väärtuste tegelikuks loojaks, saavad need õnne ja hüveolu allikaks.»[7] Aga muud teed olukorra parandamiseks ta ei näinud ja nii kujutas ta muinasjutulise *ideaalina*, et jutu kangelased ka rikastena jäävad õiglasteks ja headeks. Igatahes uskus ta, et «töötav inimene» võib selleks jääda, kuna on omal nahal tundnud töö ja ülekohtu raskust.

Siingi on Kreutzwald rahvajuttude eetost edasi arendanud. Need juttude lõpul sagedasti esinevad tänulikkuse näited on tõenäoliselt ta enda lisatud. Tavaline rahvajutustaja säärastele probleemidele vaevalt palju mõtles — talle piisas rikkuse ja armuõnne soovunelma hellitusest, sest tegelikult ei täitunud need ju kunagi. Aga teiselt poolt jätkab Kreutzwald siin tööinimese tervet elumoraali, nimelt et alaline jõudeelu pole mingi ideaal ja et püsivalt õnnelikuks teevad inimese tema enda aus töö ja sellega saadud hüved.

Igal juhul on nii rahva kui ka Kreutzwaldi muinasjuttudes sotsiaalse õigluse tunne vägagi erk. Kogu eesti rahvaloomingu eetoses valitseb sotsiaalse *õigluse* ning ühiskondliku *abivalmiduse* nõue ja igasuguse ülekohtu ning kurnamise hukkamõist. Seda on ka Kreutzwald kõikjal püüdnud jälgida ja veelgi süvendada. Muidugi ei ole muinasjutu-vorm nii sobiv sotsiaal-eetiliste tõdede teritatud väljaütlemiseks nagu vanasõna või rahvalaul, kus näiteks mõisa ekspluataatorlik olemus on tabatud üsna selgesõnaliselt. Aga oluliselt väljendavad muinasjutud sedasama, nimelt oma sündmustiku ja tegelaste kujutamise kaudu. Nagu paremais rahvajuttudes, nii ei võida ka Kreutzwaldil kunagi toores jõud, vaid ikka see, kellel on õigus[8], kes on hea, kaastundlik ja abivalmis,

[7] H. Niit, Järelsõna. EREJ 1953, lk. 483.

[8] Ainult «Nupumehes» nagu toimuks kaks röövkäiku allmaailma ilma moraalse põhjenduseta, kuid tuleb arvestada, et sama allmaailma elanik oli korduvalt varastanud kuninglikud pulmaroad ja et Nupumees teda selle eest karistab. Pettust tarvitavad positiivsed muinasjutukangelased ainult paaril korral («Pilli-Tiidu», «Põhja konn») ja saavad selle eest karistada.

kohusetundlik ja aus, enamasti ka julge ja tark. Ainult neid soosib õnn üleloomulike abimeeste näol, nagu näiteks hall vanake, imejõulised loomad, imemärsikese leid jne. Need on lihtsalt muinasjutulised sümbol-vahendid, mis kujutavad ühiskonna ideaale, kehastavad teatud eetilisi norme, mille kohaselt elades inimene võib saada kord õnnelikuks. Muidu nad ju ei olekski õiged, s. o. kogu ühiskonna õnneks vajalikud normid. Muinasjutule omane «õnnelik lõpp» ei ole ainult rahva naiivse idealismi väljendus; ta on jõuduandev soovunelm sellest, milleni elu peaks kord jõudma. Ka siin avaldub samasugune rahva ettenägemine, või täpsemalt öeldes etteunistus, mida Gorki ülistab muinasjutu tehniliste ideaalobjektide puhul. Küllap iga vähegi elutark muinasjutuvestja teadis, et tegelikus elus aina esines «õnnetuid lõppusid» ja et need isegi domineerisid. Ent ta aimas alateadlikult, et neid elukogemusi ei tohi üldistada sel määral, et nad hävitaksid usu eetilisse normisse, i d e a a l i pühadusse. Ja nii säilis ka Kreutzwaldi töötluses muinasjutt endiselt niihästi materiaalse kui ka sotsiaalse soovunelmana, südametunnistuse ergutajana ja lootuse kinnitajana, et headus ühel või teisel kujul ometi võidab ning ülekohus karistuse leiab. Vaevalt saab kõnelda rahvaluule või Kreutzwaldi teadlikust o p t i m i s m i s t kui u s u s t, et ükskord maailmas hakkab valitsema ainult õiglus ja headus, küll aga veendumusest, et nii p e a k s sündima, sest elu v a j a b õiglust. Nagu muinasjutt ikka jälle näitab headuse võitu, niisama rangelt taunib ta kõike, mis seda head takistab. Siin ei kehti mingi sentimentaalne, kõikeandestav, kristlik «vaenlase armastamine», vaid võitlev hoiak — ja kättemaks. Kas olgu see koletislik «põhjakonn» või tige perenaine («Vaeselapse käsikivi»), ahnepäits hallparun («Puulane ja Tohtlane») või oma paljude valdade verd imenud mõisnik («Julge rehepapp») ning pikk rida teisi koletisi ja paharette, ihneid ja ahneid, kõrke ja tigedaid — nendele ei halastata. Ikka jälle kaasnevad «õnneliku lõpuga» negatiivse tegelase karistamine põletamise, kuristikku heitmise, põrgusse saatmise, vaadiga merre viskamise jne. näol. Kreutzwaldki pole seda karistust pehmendanud, vaid pigemini kõvendanud.

Kõikjal näeme siis Kreutzwaldi kui demokraatliku valgustaja innukat võitlust töötava rahva, eriti selle kõige enam rõhutud esindajate, orbude ja vaeste eest. Näeme

teda protesteerides kujutavat feodaalse ülakihi julmust, eriti «paiklike» juttude baltipärastes muistendites. Isegi päris-muinasjuttudesse on ta võimalust mööda sisse toonud balti mõisnike iseloomulikke jooni, et nende üle kohut mõista muinasjutueetika karmusega: tulesurm «Kullaket-rajate» ekspluateerijale, mitmesaja-aastane vangipõlv «Julge rehepapi» härrale, aastasadade pikkune ringihulkumine ja lõpuks nahanülgimine Pontusele, huntide poolt lõhkikiskumine juttudes «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves...» ja «Kodukäijate kütt» esinevatele tigedaile prouadele, malgaga mats pähe metsikule «Naiste mõrtsukale» jne.

Aga loomulikult ei jõua ei rahvamuinasjutu naiivne ega Kreutzwaldi valgustuslik demokratism veel dialektilise elu- ja ajalookäsitluseni ning revolutsioonilise demokratismini.[9] Nii vihased, kui nad ongi iga ülekohtu vastu, nii meeleldi, kui nad näeksidki töötava rahva elu paranemist, ei näita neist kumbki teed selle teostumiseks töötajate ühisvõitluse kaudu. Nagu rahvajutt, nii ei pöördu ka Kreutzwald kuskil kuningavõimu kui sellise vastu, ta seab ideaaliks patriarhaalseid kuningaid, kes valitsevad «riigi alamaid armulikult kui vanemad lapsi» («Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves...»). Nii väga kui ka Kreutzwald hurjutab Pilli-Tiidu rahaahnust, peab ta ometi loomulikuks, et Tiidu sellest paranedes ka endale ostab mõisa; on nähtavasti küllalt, et ta «hea härrana» kõik sugulasedki «oma valda» kutsub. Ja nii vihaselt kui Kreutzwald paljastabki balti aadlike toorust, kõrkust jne. — tarvitseb ainult mõnel Pahlenil olla natuke inimlikum, kui juba Kreutzwald omaltki poolt on valmis temale kui «heale härrale» mälestusmärki püstitama — vähemalt eeskujuks ja etteheiteks teistele härradele.

See oli loomulik XIX sajandi keskpaiga olukorras Eestis. Stiihiliste talupojarahutuste alatist kurba lõppu nägi aga Kreutzwaldki ette küllalt selgelt.[10] Seda tähelepandavam on, et mõnes muinasjutus ta ometi nagu vilksamisi näitab ja õigeks mõistab ka vägivallaga vägivallale vastuhakkamist. Toonitasime seda eriti juttude «Naiste mõrtsukas» ja «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves

---

[9] Vt. E. Jansen, Kreutzwald kui valgustaja-demokraat. Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus, Tallinn 1953, lk. 34.

[10] Vrd. näit. ta kiri M. Veskele 13. III 1869 või 10. IX 1868.

üles kasvas» puhul. Kuigi need on vaid üksikjuhud, ja enam moraalset kui sotsiaalset laadi, võib neid tõlgitseda ometi kui teeviidet aktiivse vabadusvõitluse poole.

Mis aga kõige olulisem, nende muinasjuttude enamikus valitsevad demokraatliku ühiskonnakorralduse ideaalid. Nende aluseks on usk, et kõik inimesed on üheväärsed ja ühesuguse õigusega õnnele. Sellest järgneb endastmõistetavalt igasuguste seisuslike või muude eelarvamuste eitus. Iga vaenelaps, kes pääseb kurja emaku kiusamise alt jõukale mehele, iga orvust karjapoiss, kes leiab «oma õnne» või saab kuninga väimeheks, iga Tuhkatriinu, kelle kosib kuningapoeg — see on ka kogu rõhutud talurahva õigluseiha, tema «ootuse ja lootuse» väljendaja. See on sotsiaalne protest tegelikkuses valitseva ebaõigluse ja varanduslike vahede vastu, see on ühtlasi kaudne üleskutse tolle ebaõigluse vastu võitlemiseks. Eks too «kuningaks saamine» tähenda ju kõigepealt seda, et iga inimene, ka kõige kõrvalesurutum, kohtlaseks peetu, kui tal ainult on erk, hea hing, väärib «kuninglikku» õnne. Jah, muinasjutt toonitab: just lihtsal tööinimesel on selleks õigust isegi enam kui senistel võimumeestel või saatuse soosikuil, nn. vanemail vendadel ja peretütreil, rikkail ja vägevail.

Nii iseloomustab Kreutzwaldi muinasjuttude ideoloogiat kõikjal samasugune humaanne ja demokraatlik mõtteviis, mis rahvajuttudes. Ühtlasi aga võib märkida ka selle edasiarendust realistlikus suunas, suurema elulähedduse ja usutavuse poole, aktuaalsema sotsiaalse problemaatika ja teravama kriitika poole.

Teiseks aga, nagu nägime, esineb Kreutzwaldil ka jutte, mis on edasi arendatud romantilises suunas, suurema emotsionaalsuse ja sellest tingitud eluprobleemide kujutamise poole. Needki lähtuvad sotsiaalse humanismi seisukohalt, näitavad talupoeglikuski miljöös esinevat hingelist erksust, sellest tekkivaid valusaid kokkupõrkeid tegelikkusega, valusat äraigatsust, mis viib passiivsele õnneunistusele, ja mida võib ära reageerida ning sublimeerida peamiselt esteetilise suhtumisega. «Kuuvalgel vihtlevate neitsite» vaataja viib see passiivne õnneunistus hukkumisele, niisamuti «Näkineitsis», kuid «Õnnemunakese» kangelane astub koledale ussikujulisele realiteedile julgelt vastu ja muudab ta õnnemuna abil säravaks iluduseks. Ja Pilli-Tiidu oskab oma unistuslikud võimed

rakendada muusika alal ning — pärast kiusatuste võitmist — vallutab nõnda endale õnne ka reaalelus.

Nii on siis Kreutzwald kujutanud ja püüdnud mõista ka teistsugust, mittepraktilist inimtüüpi, ja ühtlasi viidanud ka sellele lahtioleva arengutee.

Lõpuks mõni sõna Kreutzwaldi ideoloogilisest arengust ja selle kajastumisest ta muinasjuttudes. Nagu nägime, ei ole need jutud ei ideoloogiliselt ega kunstiliselt kaugeltki ühetaolised ega üheväärsed. Kreutzwald alustas 1830-ndail aastail oma luuletegevust saksa hilisromantika mõju all, mis oli ühiskondlikust elust ära pöördunud ja huvitus ainult inimeste sisemaailmast või kaugest keskajast, selle rüütellikkuse ja vagaduse ideaalidest jne. Vastavalt sellele pole ka Kreutzwaldi esimeses muinasjutus «Vaskjala silla piiga» (1836) rahvajutu sotsiaalset rõhuasetust mitte suurendatud, nagu hiljem, vaid hoopis vähendatud. Seevastu on omalt poolt rõhutatud piiga erilist «vagadust ja karskust» ning müstilist igatsust kuu (s. o. ilu) järele. Moralistlikuks pseudomüüdiks on ümber tõlgendatud ka «Emujärv ja Virtsjärv» (umb. 1847) ning hilisemasse jutukogusse mitte liidetud «Emajõgi» (1843). Siia esialgselt romantiliste juttude rühma kuuluvad ka ballaadipärased «Toolse rannamehe tütar» ning «Porkuni preili», teatud määral ka Palmse lood ja ehk ka «Parknaha kaupmees» oma ülepaisutatud moralistliku jubedusromantikaga. Hiljem jätkavad seda romantilis-emotsionaalset suunda tiecklik «Kuuvalgel vihtlejad neitsid» ja «Näkineitsi», kus looduse salapärased jõud tahtejõuetule peategelasele mõjuvad hukutavalt, osalt ka «Õnnemunake» ning «Pilli-Tiidu», kuigi nende kangelased endas siiski julgust ja energiat leiavad, et aktiivsemalt tegutsedes oma õnneigatsusi teoks teha.

Üldiselt iseloomustab kõiki selle juturühma kangelasi võrdlemisi passiivne hingelisus ja igatsev tundeerkus, mis tõstab neid küll oma ümbrusest kõrgemale, aga teeb nad ühtlasi romantilisteks erandinimesteks, kes oma tundejõududele kergesti võivad alla jääda ja hukkuda — kui neid just ei päästa mingi üleloomulik aitaja või seesmine ümbersünd.

Kuid juba 1850. a. ilmunud «Tänulikust kuningapojast» peale hakkab Kreutzwald rahvajutte edasi arendama suurema realismi ning sotsiaalse kriitika suunas. Nii valminud teise pearühma kuulubki valdav enamik «Eesti

rahva ennemuistseist juttudest». Seejuures võib neid ideoloogilis-kunstiliselt laadilt jagada veel mitmesse alarühma.

Esimese alarühma moodustavad mõned enam või vähem saksa romantilisest kirjandusest mõjustatud jutud, kus küll on säilinud rahvajutule omane humanism, aga tegelaste õnnelikukstegemine sünnib peamiselt imeabiliste, rohkem saksa- või prantsuspäraste feede kui eestipäraste haldjate toel, ilma et nad omalt poolt osutaksid suuremat aktiivsust ja ilma et konkreetsemalt kritiseeritaks balti sotsiaalkorda ning rahvarõhujaid. Ümberpöördult, siin esinevad õnnehaldjadki vahel «uhkete saksa naisterahvastena», kangelaste õnnetuses on aga süüdi nad ise või vahel koguni ümbritsev rahvas oma rumaluses, ebausus ja varaahnuses. Siia kuuluvad «Tontla mets», «Udumäe kuningas», «Kaksteistkümmend tütart», «Kivialuste ristitütar», osalt ka «Tuhka-Triinu», «Munast sündinud kuningatütar» ja «Hädaohust pääsenud kuningapoeg» (kuigi viimane juba osalt ligineb järgmisele rühmale).

Teise alarühma võiksime ühendada jutud, mis ka ümbertöötatuna on püsinud enam-vähem rahvalikul ideoloogilisel tasemel. Nad on eelmistest elulähedasemad ja nende kangelane, laadilt talupoeglikum, on aktiivne ega saavuta oma õnne ainult imeabi kaudu. Siia kuuluvad näiteks «Kullaketrajad», «Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm», «Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis», «Kergejalgne kuningatütar», «Nupumees», «Haruldane naise truudus», «Paristaja-poeg» ja «Pikse pill», «Härjapõlvlaste riid», «Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud», «Tänulik kuningapoeg», «Võõrasema», «Rõugutaja tütar», «Maa-alused», «Tark mees taskus», «Põhja konn», «Vägev vähk», «Leitud laps», «Õnne rublatükk», «Julge rehepapp»; samuti muistendipärased «Rohkesti tasutud heategu», «Helde puuraiuja», «Öösised kirikulised», «Küti kadunud õnn» ja satiirid «Seitse rätsepat» ning «Lopi ja Lapi». Viimaste satiir pole küll orienteeritud sotsiaalselt, vaid sihitud rumaluse pihta ja viitab ka nõnda Kreutzwaldi valgustusdemokraatlikule põhihoiakule.

Nagu näeme, on see rühm kõige suurem ja tervele kogule ilmet andev. Tähelepandavalt sageli on siin juba vahele põimitud ka Kreutzwaldi enda sotsiaalkriitilisi märkusi ja pisteid.

Lõpuks võiksime eraldada kolmanda alarühma, kus Kreutzwaldi ümbertöötus on olnud ideoloogiliselt eriti oluline, ulatudes osalt isegi faabula muutmiseni ja uute aktiivsete tegelaste juurdetoomiseni. Siia kuuluvad teravalt mõisnike vastu sihitud «Naiste mõrtsukas» ja «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas», kuid ka hallparuneid paljastavad «Vaeselapse käsikivi» ja «Puulane ning Tohtlane». Mõningal määral võiks ehk siia rühma lugeda ka pastorite ahnust väljanaerva «Võllamehikesed», mida Kreutzwald on eriti mahlakalt ja eestipäraselt välja maalinud. Vähemal määral võib seda öelda ka «Naljakast härjamüümisest», mida Kreutzwald on täiendanud kohalike olustikuliste joontega.

Endastmõista pole see rühmitamine kuigi kindlapiiriline. Nii mõnigi jutt võiks mõne omaduse poolest ka teise rühma kuuluda, nii näiteks on «Härjamüümise» lugu asendatav «Julge rehepapiga», kuhu Kreutzwald on sisse toonud julma mõisniku ja eestipärase rehepapi kuju, kus aga ta sotsiaalne kriitika pole siiski nii ründav kui «Härjamüümises».

Üldiselt võiks ütelda: rahvajutu humaanse ning demokraatliku ideoloogia säilitamine ja selle paigutine aktiivsemaks ning ründavamaks arendamine on «Eesti rahva ennemuistsete juttude» kõige olulisemaid väärtusi. Just see eraldas teda paljudest eelkäijaist Saksas, kõnelemata Baltikumist; just see andis talle mitte ainult kunstilist sügavust, vaid ka ühiskondlikku löögijõudu; tegi temast võitleva ühiskondliku raamatu, samasuguse nagu oli «Kalevipoeg». Näidates elavais rahvalikes kujudes eesti rahva kõrget eetost ja erka iluigatsevat hinge, esitas ta siingi talurahvast «kuningapojana», kes oli väärt astuma ise oma saatust juhtima ja kel oli õigus nõuda endale arenguvabadust iseseisvaks kultuurrahvaks. Paljastades balti mõisnike, pastorite ning külakodanluse ülekohut ja julmust, ahnust ja rumalust, aitas ta lammutada nende eesõiguste, seega kogu balti erikorra ideoloogilisi aluseid. Veel palju ilmekamalt ja radikaalsemalt kui «Kalevipoeg» oli «Ennemuistsed jutud» see võlukepikene, millest kõneldakse jutu «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas» lõpus ja mis äkitselt kõiki ülikuid näitas ainult uhkestiriietatud elajatena, töötavat taluneiut aga õitseva roosipõõsana. Järeldus sellest sümboolsest metamorfoosist oli selge. Sama karjapoisist-kuningapoja

uljust ja vabadusearmastust hoovas siit varsti ka laiadesse massidesse.

Niipalju Kreutzwaldi juttude ideoloogilistest *põhiseisukohtadest*. Selle ideoloogia ligem väljaarendus on paratamatult seotud elu, olustiku ja inimeste kujutusega, isegi sõnastusstiiliga. Nii on seda otstarbekohane ka jälgida alles koos nende analüüsiga.

5. Olustikukujutus ja lokaalkoloriit

Rahva hulka võis see võitlev ideoloogia tungida ainult hea ja elava kunstilise kujunduse tõttu. Muinasjutud köitsid kuulajaid oma sündmustikuga ning selle kaasakiskuva ja elava esitamisega. Seejuures olid sündmustik ja kujud juba aastasadade jooksul enam või vähem üldhuvitavaks lihvitud; *esituse* haaravuse ja ladususe eest aga pidi hoolitsema iga jutustaja ise. Just selleks oli temalgi vaja annet ja elutundmist. Mitte asjata ei pannud Kreutzwald just viimasele pearõhku, heites Neus-Knüpfferi publikatsioonidele ette katkendlikkust, kuivust ning ebarahvalikkust ja püüdes selle vastandina oma «Tänulikku kuningapoega» välja arendada võimalikult *detailselt*, *rahvapäraselt* ja *elurikkalt*; anda edasi just *eesti* talupojamiljööle omaseid jooni ja *eestlase* mõtteviisi. Sedasama on ta taotlenud ka teiste juttude väljatöötusel, kuigi mitte enam nii detailselt. Ühtlasi pole ta kuskil laskunud ainult aegaviitva seiklustiku kuhjamiseni või taotlenud raamatulis-psühholoogilist novellistiili, vaid on püüdnud jutustada lihtsalt ja rahvaomaselt, niisiis peamiselt välistest sündmustest. Nii annabki ta teos tervikuna üsna mitmekesise elupildi — kõigepealt tolleaegsest *talupoja* elust ja talupoja silmaga nähtud. Kui näiteks Perrault' jutukogu kangelased on peamiselt ülakihtidest ja Grimmidelgi puht-talupoeglikke jutte suhteliselt vähe (kõnelemata Tieckist, Hauffist või teistest saksa romantikutest), siis nendega võrreldes on juba Kreutzwaldi kogu tegelaste valik vägagi talupoeglik. «Paiklike» juttude ülakihtidesse kuuluvad peategelased on seejuures kujutatud peamiselt negatiivsest küljest, nagu neid nägi ka rahvas. Pärismuinasjuttudest on ülakihtide elu ja tegelane esikohal ainult «läänepärastes» feejuttudes («Munast sündinud kuningatütar», «Hädaohust pääsenud kuningapoeg» jt.), paaris novellistlikus jutus («Naiste mõrtsukas», «Ha-

ruldane naise truudus») ja vähesel määral mõnes teises. Peaaegu kõigis teistes, siis vähemalt ¾ juttudes on peategelaseks ikka talupoeg, mitmel puhul vabadik («Lopi ja Lapi», «Kaksteistkümmend tütart»), sulane või orjatüdruk («Võllamehikesed», «Vaeselapse käsikivi»), sageli just vaenelaps. Ja kuigi siin on palju juttu ka kuningaist, nende poegadest ja tütardest, siis ainult sellepärast, et nõnda on muinasjuttudes tavaline ning et võimaldada talulastest peategelastele kõrgeimat tõusu, mis muinasjutuloogika kohaselt inimesele üldse on võimalik. Vaevalt tarvitseb siin mainida, et muinasjutu kuningas on lihtsalt rahvalik võimu, rikkuse ja õnnelikkuse esinduskuju. Kuningapoja naiseks või kuninga väimeheks saamine esineb siin juttudes eriti sellepärast nii sagedasti, et Kreutzwald kuninga au vääriliseks pidas just rahvast kui «ümbervahetatud kuningapoega». Rahva enda poolt harrastatud soovunelmate teel tahtis ta kasvatada rahva eneseusku ning elujõudu, kajastada ja elustada tema ootusi ning lootusi.

Ent vaatame seda Kreutzwaldi elukujutust ligemalt, esile tõstes eriti selle eestipäraseid jooni.

Detailset või emotsionaalset looduse kirjeldust (nagu näiteks Tiecki juttudes) ei esine teatavasti rahvajuttudes üldse. Niisamuti on seda üsna vähe ka Kreutzwaldil. Isegi kõige romantilisemates muinasjuttudes annab ta loodusmiljööst ainult niipalju asjalikke andmeid, nagu sündmustiku mõistmiseks vaja (näiteks «Kuuvalgel vihtlejates neitsides» suurest soost ja mättakünkaist, mis hiljem ussikuhilaiks osutuvad, või puudest, mille otsas haldjasneitsid vihtlemas käisid, niisamuti «Tontla metsas» või «Tänulikus kuningapojas»). Esineb peamiselt orienteerivaid maastikupilte, millest sündmustik lähtub. Need vastavad meie reaalsele põhjamaisele loodusele oma soodega ja talvedega. Lõunamaistes liivakõrbedes toimub tegevus ainult ühel korral ja ühes episoodis, sedagi jutus, mis ka muidu sisaldab saksapoolseid mõjutusi («Tark mees taskus»). Lähemalt kujutatakse aga näiteks tuisust talveööd metsas või sellele järgnevat kirgast suvehommikut («Maa-alused»).

Jutus «Heide puuraiuja» esinevad üksikud puud paluvad oma elu eest võrdlemisi rahvapäraselt. Nii näiteks haab: «Jäta mind elama! Looja on mind loonud, et lehtedega tuulekõigul pean kahisema ja öösel üleannetuid kurjal teel

hirmutama. Mis maailmast peaks saama kui mind maha raiutakse.» (Vrd. haava kohisemise motiiv «Maie laulus».) Toomingas palub: «Ma olen alles õitsend ja pean künnilinnule varju andma, et ta minu oksade peal laulaks. Kust rahvas kaunist linnulaulu leiaks, kui linnud minu maharaiumise pärast meie maalt ärapõgeneksivad?» (Vrd. tamme kasvama jätmine Väinämöise poolt «Kalevalas».) Kadakas: «Jäta mind elama! Ma olen kõige suurem metsa varandus ja õnnetooja kõigile, sest et mind 99 tõbe vasta võib tarvitada. Mis inimestest ja elajatest peab saama, kui mind maharaiutakse?» (Vrd. vastav rahvauskumus kadakamarjade tervendavast mõjust.)

Muistenditest, mis oma laadilt on lähemal reaalelule ja vahel isegi üksiku maakohaga seotud, kirjeldab ka Kreutzwald neid paiku pisut ligemalt. Nii annab ta loos «Paigast läinud järveke» otse topograafilise ülevaate Kasaritsa järvest ja teise järve asemest selle lähedal.

«... Ida-lõunalt vasta orukese kaldal kasvab praegu ilus kasemetsa salguke, ja metsa vahelt ulatavad paar veiket talukest vaataja silma, kuhu tõise poole metsa ääre paarkümmend aasta eest üks koolimaja on ehitatud. [——] Mõne saja aasta eest seisnud nimetatud orus veike järveke selge hõbeda karva veega, haljaste muruliste kallaste vahel: praeguse kasemetsa asemel haljendanud kõrgel kaldal kaunis tammik, tammiku varjus üks üksik kena talu, mis juba eemalt nõukat peremeest tunnistanud. Ümberkaudse praeguste talude asemel, mis mõlemil pool maanteed siit ja sealt teekäia silma ette tulevad, olnud vanal ajal lausa lehtpuu mets. Aga läki järvele tagasi, mille pinna peale päikese paistel tammik ja talu oma kuju maalivad; kus palju ial laenete kortsu näha ei ole, sest et kõrge kallaste keskel järveke maru ja tuule mängi palju ei saanud märkama.»

Üldiselt on seda laadi loodusekujutusi siiski üsna vähe. Ka tunduvad nad võrdlemisi kohmakad ja ainult mõne vanamoeliselt romantilise kujundiga värskendatud.

Elavamaks muutub Kreutzwaldi sulg, kui ta kujutab muinasjutuliselt e r a k o r d s e t loodust, näiteks allmaailmas («Tänulik kuningapoeg»).

«Maapind ja vesi, puud ja rohutaimed, elajad ja linnud, kõik näitas sest tõistviisi, mis tema enne oli näinud. [——] Kõik oli kahinata kui surnu hauas; tema enese jala astmedgi ei teinud kahinat. Siin ja seal nähti üks lind oksa peal istumas, kael pitkale ajetud ja kõrisõlm paisus, aga silmanähtav healitsemine ei tunginud siiski kõrva. Koerad ajasivad suud ammuli, otsegu haukumisele, härjad tõstsivad tutaval kombel pääd ülesse, kui oleksivad hammunud, aga ei haukumist ega hammumist tulnud kõrva. Vesi voolas kohisemata üle kivide madala põhja peal, tuul painutas puuladvasi metsas, aga kahinat ei olnud kuulda; kärbes ja sitikas lendasivad sirinata.»

Seegi kujutus põhjeneb paiguti esineval rahvauskumusel, et surnutemaailmas on kõik vaikne.

Nagu näeme, on see loodusekujutus peamiselt romantilist laadi, s. o. looduse erakordseid ja emotsionaalseid elemente esile tõstev, mis on määratud muinasjutu imemeeleolu süvendamiseks ja lugeja tähelepanu köitmiseks. Ent rahvajutust on see võrdlemisi kaugel ega esine seda ka Kreutzwaldil sagedasti.

Palju üksikasjalisem ja rohke kohaliku värvinguga on mitmesuguste tööde ja elukutsete kujutamine. Muidugi ei esine ka sellest iseseisva väärtusega pikemaid kirjeldusi. On aga oluline, et rahva tootmistegevust ja majandusliikke muresid sageli mainitakse ning näidatakse, et muinasjutuline tegevus igapäevasest reaalelust välja kasvab ja tõepärasemaks saab. Valdaval osal juttudest on lähtekohaks talupere, kes tegeleb põlluharimise ja karjakasvatusega. Isegi allmaailma pahareti talus, kus teenib «Tänuliku kuningapoja» nimikangelane, elatakse üsna tavalist eesti talupoja elu ja tehakse tavalisi talutöid: niidetakse ja veetakse heinu, toidetakse ja lüpstakse lehmi, veetakse sõnnikut, külvatakse ja koristatakse otri, tehakse õlut, karjatatakse vasikat jne. Muinasjutuline fantastika avaldub ainult kõigi nende tööde hüperboolses raskuses. Sedasama võib öelda enam-vähem teistegi tööde ja toimingute kohta, kui neid kujutatakse n.-ö. muinasjutulises tegevusjärgus, kus nagu üldse ei sobiks tavalistest asjadest kõnelda, ilma neid erakordseks paisutamata. Sootu vastupidiselt esineb teoorjuseaegne eesti talupojamiljöö sissejuhatavas järgus tihti ja üsna realistlikult kujutatuna. Nii näeme mitmel juhul talukarjase elu (näiteks «Näkineitsi» alguses, kus romantilist erandtüüpi Une-Tõnu kujutatakse tavalise hooletu karjapoisina, või jutus «Udumäe kuningas», mis algab õitseliste kujutusega). Elutruult on antud jutu «Kuidas vaenelaps kogemata õnne leidis» sissejuhatus, kus jutustatakse tol ajal tüüpilisest orb-karjase eluloost: kehva päevilise

«kolmest lapsest oli noorem, üks poeg, järele jäänud, kes sel ajal üheksa aastane oli, kui vanemad tõine tõise järel mulda viidi. Poisikesel ei olnud paremat nõu kätte võtta, kui hea inimeste uste eest leiva palukest kerjama minna. Aasta pärast juhtus ta ühe nõuka peremehe talusse, kus sel puhul karjapoisikest tarvis oli. Peremees ei olnud kül kuri, aga püksid seisivad naise jalas, kes kui tulehark kõikide üle majas valitses. Kudas vaeselapse käsi siin käis, võib

igamees arvata. Peksmine, mis ta igapääv sai, oleks kolmele enam kui kül olnud, aga leiba ei antud ial, et kõht täis oleks saanud. Aga et vaesel lapsel midagi paremat loota ei olnud, pidi ta häda kannatama.»

Sama tõepäraselt on kujutatud jutu ekspositsiooni moodustavat lugu lehma kadumisest, karjase asjatuist katseist teda leida, hilisest kojutulekust ja perenaise sõimust. Üldse on karjapoisi elu raskus Kreutzwaldil nii tõetruult kirjeldatud, nagu oleks ta seda ise läbi elanud või vähemalt oma ümbruses näinud. Olid ju temagi suhted rahvaga «karjapoisi aastail» kõige tihedamad ja, nagu öeldud, näivad just siinsed karjapoisi kujud olevat mõnede autobiograafiliste elementidega.

Nagu nägime «Õnnemunakese» analüüsis, vastab sealse kangelase romantiline üksindusearmastus lähedalt noore Kreutzwaldi enda meeleoludele, nii nagu sealne kivi Kaarli mõisa «Kreutzwaldi kivile». Samasuguse romantilise noorukitüübi jooni võisime ära tunda ka «Näkineitsi» ja «Pilli-Tiidu» kangelastes. Ega ole kahtlust, et just see tüüp on Kreutzwaldi muinasjuttudes kõige isikupärasem.

Kui see romantiline karjasetüüp on veel võrdlemisi passiivne, siis täiendab teda seda aktiivsemalt «Kuidas kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas» nimikangelane. On eelmainituga kooskõlas, et Kreutzwald just karjapoisist tegi oma ideaaltüübi ja kogu oma teose võitleva peaidee väljendaja, kehastatud üleskutse: pigem surra kui orjust ja ülekohut taluda.

Vaeslaps-karjapoisi elule paralleelne on vaeslapsest t ü t a r l a p s e elu. Siin on juba rahvusvahelised jutuskeemid kaasa toonud kujusid, mil pole suuremat lokaalvärvingut, näiteks Tuhkatriinu oma köögitöödega ja tuha seest läätsede noppimisega. Igivana on käsikiviga töötava orja kuju (näiteks juba «Odüsseias» XX l.). Aga Kreutzwaldi «Vaeselapse käsikivi» on sellest hoolimata vägagi eestipärane ja meenutab ligidalt samasuguseid eesti rahvalaule:

«Tütarlaps pidi hommikust õhtuni käsikivil perenaisele jahvatama, ja kui väsimust puhkades kivi mõne korra seisma jäi, oli malk kohe kihutajaks lapse kannul. Õhtul olivad vaeselapse käed kui puunotid tuimad, aga kes sest hoolis. Palukest, mis vaestelastele armu pärast antakse, peab suurem osa enamist vere ja higiga perevanematele äratasuma. [— — —] Kes vaeselapse kättest lugu peab! Veri on ala küünte al ja malk mõõdab selga, kui nii palju ei jõua teha kui perenaine tahab.»

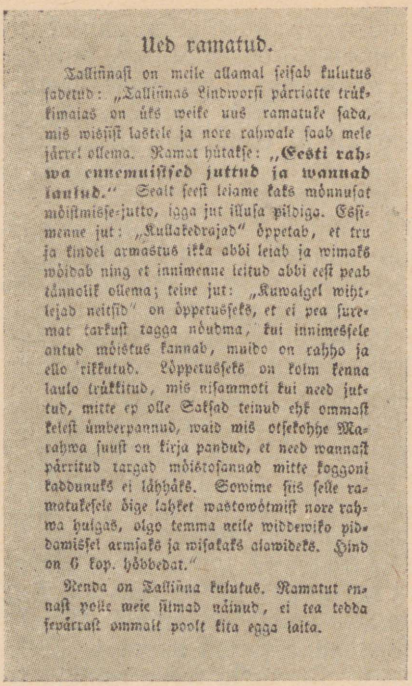

Ued ramatud.

Talliñnast on meile allamal seisab kulutus sadetud: „Talliñnas Lindworsi pärriatte trükkimaias on üks weike uus ramatuke sada, mis wissist lastele ja nore rahwale saab mele järrel ollema. Ramat hütakse: **„Eesti rahwa ennemuistsed juttud ja wannad laulud.“** Sealt seest leiame kaks mõnnusat mõistmisse-jutto, igga jut illusa pildiga. Essimenne jut: „Kullakedrajad“ õppetab, et tru ja kindel armastus ikka abbi leiab ja wimaks wõidab ning et innimenne leitud abbi eest peab tännolik ollema; teine jut: „Kuwalgel wihtlejad neitsid“ on õppetusseks, et ei pea suremat tarkust tagga nõudma, kui innimessele antud mõistus kannab, muido on rahho ja ello rikkutud. Lõppetusseks on kolm kenna laulo trükkitud, mis nisammoti kui need juttud, mitte ep olle Saksad teinud ehk ommast kelest ümberpannud, waid mis otsekohhe Marahwa suust on kirja pandud, et need wannast pärritud targad mõistosannad mitte koggoni kaddunuks ei lähhäks. Sowime siis selle ramatukesele õige lahket wastowõtmist nore rahwa huigas, olgo temma neile widdewiko piddamissel armsaks ja wisakaks alawideks. Hind on 6 kop. hõbbedat.“

Nenda on Talliñna kulutus. Ramatut ennast polle meie silmad näinud, ei tea tedda sepärrast ommalt poolt kita egga laita.

Kuulutus ajalehest «Perno Postimees ehk Näddalileht» 1860

Ent vaeslapse kannatus on Kreutzwaldil ainult üks, ehkki kõige eredam sotsiaalse ülekohtu näide. Ta ei piirdu sellega, nagu enamasti rahva imemuinasjutt. Kreutzwald näeb, et — mõisast kõnelemata — külaühiskonnas eneses avaldub tendentse, mis teist inimest püüavad alandada orja tasemele. Ühes kirjas J. Hurdale kõneleb ta jõukaist talupoegadest, kes oma naabreile laenu annavad ja siis «kõige häbitumate liiakasu protsentidega» tagasi nõuavad.[1] Oma muinasjuttudes ta ei kujuta küll veel selliseid, küll aga näitab tüüpe, kes oma teenijaile ei täi anda isegi süüa, kõnelemata palgast. Selline ehtne hallparuni tüüp on «Puulase ja Tohtlase» peremees, kes, oma hinge raha-

[1] Kreutzwald Hurdale 6. mail 1863.

kuradile müünud, saab teenijaiks puised robotid — s. o. sümbolkujud, kes on nii ebainimlikult kuivad, et neid põua ajal tuleb isegi likku panna! Nii groteskse, teravalt satiiriliste sümbolitega näitab Kreutzwald, kuidas orjatöö mõjub tuimendavalt ja vaimutapvalt niihästi orjastatuile kui ka orjastajaile endile. Sama sümboolika esineb «Tontla metsas» robot Savise puhul.

Nagu nägime, ühineb Kreutzwaldil füüsilise töö realistliku kirjeldusega enamasti ikka ka töötegija ühiskondliku seisundi, elutingimuste ning temale osaks saava sotsiaalse ülekohtu kujutamine. Ja nii sobib selline vaatlus hästi ka muinasjuttude tekkemiljöö ning nende fantastilise laadi iseloomustamiseks. Primitiivne tootmistehnika (näiteks käsikivil jahvatamine) on nii raske, et ta s u n n i b unistama töö kergendamisest imevahendite abil. Feodaalse (või ka eelfeodaalse) ühiskonna sotsiaalsed suhted on juba seesugused, et orjastatu ainult imeabilistest ja muist soovunelmaist endale abi võib unistada — või neis vähemalt ajutist kujutlusrõõmu harrastada.

Naiste k o d u t ö ö d e s t kujutatakse Kreutzwaldil peale jahvatamise ka ketramist, nii näiteks «Kullaketrajais»:

«Lõpend koonlale pandi sedamaid tõine lisaks, ja pidi lõng pealegi ühetasane paras keerd ja peenikene olema.» Siingi mõõdetakse piigadele terve nädala ketrus korraga kätte, s. o. nõutakse tükitööd; neil ei lubata tööta olla või endale «annivakka valmistada» ka neljapäeva või laupäeva õhtul, millal tavaliselt teenijad olid vana-Eestis muidu töösunnist vabad. See kirjeldus annab meile edasi just baltipärase mõisa või suurtalu peretoa õhkkonna.

Veel enam kohaliku elu detaile on näiteks «Tänuliku kuningapoja» sulasekskauplemise kirjelduses:

««Sulaseks olen ma sündinud, võõra leib igalpool kibe, seal on mul enamist ükskõik, missuguse peremehe sundimist ma pean täitma. Mis te'e siis aasta palgaks mulle tõutate!» «Noh,» ütles võõras mees — «iga pääv priskest süüa, kakskord nädalas liha, kui kuhugi kaugemale tööle kodunt lähäd, võid ehk silku leivakõrvaliseks, täielikud suvi- ja talveriided ja pealegi veel kahe külimitu osa kasu-maad.»

Siin on mineviku rahvaelu kujutatud juba nii täpselt, et mõnda sõnagi (näit. «kasumaad») tuleb nüüd arhaismina seletada. Niisamuti on siia sisse põimitud muid etnograafilisi detaile, nii kombest surnut valvata ja seejuures keedetud herneid või ube süüa. Üldse leiame rahvapäraste toi-

tude mainimist mitmes kohas ja seljas kantav lähker, leivakott ning silgukarp on mitme jutukangelase ainus varustus (nr. 7, 10, 29 jt.).

Kuna muinasjutud oma irreaalse faabula tõttu tavaliselt võrdlemisi kergesti on kohaldatavad teise maa oludele, piisab juba mõnest säärasest üksikasjast, et jutu sündmuskohaks pidada muistset Eestit. Nii näiteks ka tõlkelises jutus «Lopi ja Lapi», kus teineteisega torisevad saunikud tunduvad üsna eestilistena, eriti siis, kui kuuleme, et nad naabrusest käivad laenamas vorstikeedu vett. Niisamuti eestipärastab «Tontla metsa» juba kas või teade, et mees laualt leidis «kolm silku ja palukese leiba».

Mõnikord on jutu peategelane seesuguse elukutsega, et seda teisel maal toimuvana ei oska ette kujutada — nagu julge r e h e p a p p samanimelises jutus või soldatina Soomes kurtev eesti poiss («Rohkesti tasutud heategu»). Ka jutus «Küti kadunud õnn» kujutatud k õ r t s seal istuvate talumeestega vastab hästi XIX sajandi algupoole eesti oludele, kuigi selline püssinõidumine ise on võrdlemisi hiline laen Saksast. Vahel kajastub muistne elu isegi võrdlustes, nii kõlab «Paristaja-pojas» pikse pill kuradi puhudes «nagu hundisõidul vingutatud põrsas».

Ka endise eesti küla p ü h a - ja p i d u p ä e v a d saavad mõnes muistendipärases jutus tähtsa koha; nii võime elada kaasa omaaegse jaaniõhtu meeleoludele («Õnnemunake») ja jõuluõisele kirikusõidule («Öösised kirikulised»).

Üldse näeme siin muistseid r a h v a u s k u m u s i ja k o m b e i d igal sammul. Need on ju muistejuttudes vahel otse jutu lähtekohaks, vahel aga on ümbertöötaja neid siia-sinna vahele liitnud. Ja õnneks ei sisalda need usundikujud kõledavõitu antikiseerivat pseudomütoloogiat, nagu sageli «Kalevipojas», vaid on rahvalikumad ja rahva kujutluste loomulikud edasiarendused (näiteks põhjakotka kuju «Paristaja-pojas», vrd. kotka kuju Aarne mt. 202). Isegi kord muiste Zeusist lähtunud Pikri kuju on sulanud hästi kokku meie rahvaliku kõuehaldja või taevataadiga. Ka muistse usundi ja elutarkuse esindajad, targad ja nõiad on kujutatud peajoontes rahvapäraselt, ehkki n.-ö. kõrgemale arendatud kujul (tarkade hierarhia jne.). Ainult paiguti on nende jõudu liiga hüperboliseeritud ja üldse imevahendite tarvitamisega liialdatud (näiteks «Tark mees taskus» jt.), nii et see enam ei vasta meie rahvamui-

nasjutu laadile, vaid pigem oriendi või neid matkivaile W. Hauffi juttudele.

Mõnigi kord on etnograafilise eestipärastamise lisaks juttu püütud Eestiga siduda ka nimede abil. Kõnelemata muistendeist, kus see on tavaline, viidatakse ka muinasjuttudes vahel Eesti maakohtadele, näiteks mitmel korral Alutagusele («Tontla mets», «Puulane ja Tohtlane»), Lääne randa («Näkineitsi») jne. Vahel esinevad muinasjutulised kohanimed Kunglamaa, Kullamaa jt. Ajaliselt on püütud kaasajaga siduda lugu seitsmest rätsepast, kes läksid «Türgi sõtta» (seejuures ei tarvitse ometi mõelda ainult Krimmi sõda 1854—1855, vaid ka varasemaid Vene-Türgi sõdasid). Päris kaasaegsesse ellu haarab Kreutzwaldi iroonia kuke kohta, kes oma tibukeste laulu juba ette kiidab («Haruldane naise truudus») ja kellega oli mõeldud J. W. Jannseni eeltutvustust Koidula «Ojamõldri» kohta. Kuigi see nöökamine oli peidetud, taipas Koidula seda otsekohe ja küllap niisama paljud teisedki kaasaegsed.

Mõnes jutus püütakse kangelasi eesti olustikuga siduda ka riietuselt. Nii moondab jutus «Tänulik kuningapoeg» allmaailma paharet end meile üsna lähedaseks: ta on «pika halli habemega ja nahkpungaga vöö külles, otsegu Tartlane». Või jutus «Haruldane naise truudus»: «Ta piiras oma pikad juuksed pea ümbert lühemaks, pani sinise kuue selga, punase vöö niuete ümber ja kirju särgi pükstele, nii et ta kui loodud venelane näis» (mõeldud on vene rändavaid käsitöölisi tolleaegses Eestis). Kuigi muinasjutu tegevus sünnib ei-tea-kus imemaal, loovad säärased vahemärkused siiski illusiooni, nagu toimuks see siinsamas.

Kahjuks ei ole seda kohalikku koloriiti Kreutzwaldi juttudes ühtlaselt igal pool, isegi mitte sama jutu piirides. Sageli on eesti miljööga elukujutus seotud ainult jutu mõne üksiku osaga, eriti algusega. Nii on «Pilli-Tiidu» algus üsna eestipärane, ta merelemineku kohta mainitakse isegi nimepidi: see on Narva sadam, ja ta reisisiht on Kunglamaa (mida Kreutzwald tavaliselt samastab Gotlandi saarega). Ka Tiidu kui pillimängija menu on kujutatud küllalt usutavalt ja baltipäraselt, kuigi muinasjutu stiilis hüperboolselt:

«Paari aasta pärast oli tema nii kuulsaks pillipuhujaks tõusnud, et teda kui tuuletarka ühest paigast tõise, sagedast mitme penikoorma kaugusele veeti. Nõnda puhus tema ükskord mõisa talgudel pilli, kuhu ümberkaudsid mõisnikusi palju olivad kokku tulnud rahva lustipidu vaatama. Kõik pidivad ühest suust tunnistama, et nemad elupäivil

veel osavamat pillipuhujat ei olnud näinud ega kuulnud. Üks mõisavanem kutsus tõise järel Pilli Tiidut endale võõraks, kus tema sakstele lustiks pilli pidi ajama, mis eest temale igapääv priskest süüa ja juua anti, pealegi veel raha ja mõnda kingitusi. Üks rikas herra laskis temale pääst jaluni uued riided teha, üks tõine kinkis temale ilusa torupilli vask healetorudega. Preilid sidusivad siidi lintisi tema kübarale ja prouade näpud kudusivad temale kirjuid kindaid.»

See on otsekui väike kultuurilooline žanrimaal J. Ch. Brotze kogust või F. Schlateri gravüür Kreutzwaldi nooruspäevilt. Aga Kunglamaale saamisest peale, eriti nn. Fortunatuse loo liitmise tõttu on muinasjutu teine pool juba üsna fantastiline ja Eestist kauge.

Mõnes teises jutus on eestipärane ainult mõni sissepõimitud üksikepisood, nii jutus «Kuidas kuningatütar seitse aastat oli maganud», kus poja käik isa hauale ligidalt jälgib vastavat eesti rahvalaulu, kuid muidu on jutt võrdlemisi rahvusvahelise ilmega.

Üldiselt võib öelda, et kõige eestipärasemad on need muinasjutud, mis on seotud t a l u e l u g a, eriti põllutöö ja karjakasvatusega. Harva näeme ka k a l a m e e s t («Paristaja-poeg», «Pikse pill»), j a h i m e e s t («Küti kadunud õnn»), s e p p a («Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm») või vähemalt sepaselli («Leitud laps»), paaril korral r ä t s e p a i d («Kuidas seitse rätsepat...», «Haruldane naise truudus»), a e d n i k k u («Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas»), kord ka a r s t i ja k a e v u m e i s t r i t («Haruldane naise truudus») jne. Mida kaugemal aga on elukutse tavalisest taluelust, seda lühem on tema kujutus ja seda vähem on selles kohalikke elemente. On hinnatav seegi, et neis tavaliselt pole ka midagi silmapaistvalt võõrast, mis meie kaasaelamist otse häiriks või lokaliseeriva sissejuhatusega vastuolus oleks. Kus aga viimane üldse puudub ja kogu sündmustik on otse üle võetud rahvusvahelisest süžeest või selle eeskujul moodustatud, seal ei ole meil nagu põhjust hakata otsimagi eestipäraseid jooni. Sellisesse kõige vähema lokaalkoloriidiga juttude rühma võiks lugeda «Kaksteistkümmend tütart», «Kivialuste ristitütar», «Nupumees», «Haruldane naise truudus», «Tuhka-Triinu», «Tark mees taskus», «Põhja konn», «Leitud laps», «Õnne rublatükk», «Munast sündinud kuningatütar» ja «Hädaohust pääsenud kuningapoeg». Nagu näeme, langeb see nimestik enamasti kokku jutu ideoloogilis-kunstilise väärtuse ja algupärasuse astme järgi tehtud loendiga.

6. Elu- ja inimestekujutus

Peale tootmistegevuse kujutamise esineb Kreutzwaldi muinasjuttudes üsna rohkesti perekonnaelu ja selle suhete kujutust. Ka eespool vaadeldud vaeslaste elu on ju eriti raske just perekonna, eriti ema puudumise tõttu. Siin on üks muinasjuttude rahvusvahelisi ja igivanu lemmikteemasid, rahva humanismi parimaid väljendusi — ja seda esindab hästi ka «Tuhka-Triinu». Palju eestipärasemalt käsitleb orvuteemat ometi «Võõrasema», kuhu on põimitud eesti kosja- ning pulmakombeid, eesti rahvatarkade abi, jooni eesti luupainaja muistendeist jne. Nii toimub jutt nagu täiesti muinas-Eesti miljöös. Vähemal määral võib seda öelda «Rõugutaja tütrest», kus fantastikat on rohkem. Jõukama ülakihi pulmi tutvustatakse «Härjapõlvlaste riiu» lõppepisoodis, mida Kreutzwald ühtlasi kasutab seltskonna silmakirjatsemise paljastamiseks.

Abielus on Kreutzwaldi tähelepanu köitnud peamiselt tülide ja kurja naise, tulehargi kujutamine. Muidugi on kurja võõrasema (resp. võõra perenaise) kuju vist niisama vana ning rahvusvaheline kui kannatava vaeslapse oma. Aga Kreutzwaldil esineb too kuju eriti sagedasti, mitte ainult pärimuslikus «Võõrasemas» ja «Tuhka-Triinus», vaid mujalgi (näiteks juttudes «Tontla mets», «Vaeselapse käsikivi», «Lopi ja Lapi», «Kullaketrajad», «Munast sündinud kuningatütar» jne.). Kõige drastilisemalt on seesugune tige abikaasa ja ühtlasi perenaine välja maalitud juba vaadeldud jutus «Kuidas vaenelaps kogemata õnne leidis». Lugegem kas või stseeni, kus perenaine kuuleb, et karjapoisil on lehm kaotsi läinud:

«Sõna lausumata tõmbas ta ligema teiba aiast, misga poisikese selga virutama hakkas, kui tahaks teda peeneks tampida. Tulises vihas oleks ta poisikese surnuks nottinud ehk teda eluaegseks sandiks teinud, kui peremees, kisa ja nuttu kuuldes, halastuse pärast väetile appi ei oleks jõudnud. Et ta tigeda naise kombeid põhjani tundis, sellepärast ei usaldanud ta järsku vahele minna, vaid püüdis vahemehe kombel lepitada. Ta ütles pool palumisi: «Jätta tal jalaluud murdmata, et ta võib kadund lehma minna otsima! Sest saame enam kasu, kui tema surmast.» Tõsi küll, ütles perenaine, ega raibe ommetigi kallist lehma ei maksa, andis siis veel mõne kibeda vopsu kauba peale ja saatis teda metsa lehma otsima. Ähvardades lisas ta veel juure: «Kui sa lehmata tagasi tuled, siis peksan ma sind surnuks.»

See stseen on muidugi Kreutzwaldi enda looming ja mitu korda pikem kui sellised kohad tavalistes rahvajuttudes.

Aga ühtlasi on see elupilt nii tõepärane, nagu oleks autor tä oma isiklikest kogemustest maha kirjutanud.

Juba muinasjutulisemaks paisutatuna esineb sama tüüpkuju ka jutus «Kuidas kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas», kus isegi naise enda mees tunnistab, «et nende peres hullem lugu on kui põrgus». Et siin karjapoiss perenaise tigedusele ja peksukatsetele sellesamaga vastab, näljutamise puhul ise vägisi leivakaku võtab ja karjas ise endale piima lüpsab, püüab «naisekujuline põrguhark» oma viha mehe ja muu pererahva kaelas lahutada. Seepärast ei aita need ka teda, kui karjapoiss ta näljaste huntide kätte jätab, «vaid igamees tänas õnne, et ta põrgulise käest oli peasnud». «Hundid neelasivad ta riietega tükkis nahka, et muud üle ei jäänud kui keel ja süda, mis metsalistelegi ei kõlvanud, sest et nad väga mürgised olivad.»

Tigeduse, kõrkuse ja salakavaluse kehastus on ka samas jutus esinev kuningaproua. Ahnuse ning «täitmatuse» võrdkujuna on kujutatud naist tuntud rahvusvahelises jutus «Vägev vähk ja täitmatu naine». Meest, nagu sel puhul enamasti ikka, on näidatud tossikesena. Aga nagu mõni rahvajuttki, nii näitab ka Kreutzwald imevahendit, millega sääraseid tuleharke taltsutada, nimelt jutus «Helde puuraiuja». Ka seal on mehel «kuri naine, kes kui tige koer juba õue peal haukudes vasta tuli, kui ta meest tühja käega metsast nägi tagasi tulema. «Kus puud jäivad, mis sa pidid tooma?» kisendas naine; mees kostis tasaselt: «jäivad metsa kasvama.» Naine kärgatas vihaga: «Oh oleksivad kõik kaseraaukesed endid vitsakimbukesteks kokku sidunud ja sinu laisa nahka hakkanud parkima.» Mees vibutas salamahti vitsakest ja ütles et naine ei kuulnud: «soovitus sündku sinule!» Seal hakkas naine äkitselt kisendama: Ai, ai! oi, oi! oh mis kibe! ai, ai! se käib südamest läbi! ai, ai! andke armu, andke armu!» Kisendates kargas ta ühest paigast tõise . . .»

Ja autor lisab juurde omalt poolt: «Mõni mees ohkab vist siin: oh kui mul niisugune kuldvitsake oleks!»

Tahtmata tuleb mõte, et midagi sellise soovi taolist võis vahel tunda ka Kreutzwald ise, kelle Marie Elisabethist on teada, et ta mõnigi kord «stseene tegi». Sellise trafaretse kurja naise kuju esineb mitte ainult rahvajuttudes, vaid ka tolle aja kirjanduses (näit. Faehlmanni «Kalendritegijas», J. W. Jannseni juttudes). Aga selle nii detailne väljamaalimine ja korduv esinemine Kreutzwaldi juttudes laseb

oletada siin tavalisest suuremat isiklikku huvi, nagu ka romantilise unistajatüübi puhul. Samuti võib just siit otsida Kreutzwaldi inimesekujutuse tehnika ja «vulgaarse» rahvakeele kõige paremaid näiteid. Loetagu lisaks eelmainituile kas või «Lopis ja Lapis» sealse eide sõnavalingut. Sellelgi olid «jõudsamad keeletiivad», nii et ta, «kui mees ühe sõna oli rääkinud, kohe kümme ja kakskümmend vastuseks andis». Ja siis järgneb pikem «lõugutamine» ja «jutuoja», kus «hilpharakast» mehele kogu nende elu viltuminekud veel kord süüdistavalt ette loetakse — «kuni mees rusikaga prundi suule ette vajutas». Selle kiskleva vanapaari puhul aga pole Kreutzwaldi suhtumine mitte enam sarkastiline, vaid pigem nukralt humoristlik. Muide, vanaeide siia-sinna hüpleva kõnevoolu kujutamisel oli meisterlikke lehekülgi andnud juba Manteuffeli «Ajaviide peeru valgusel» ja seda jätkasid hiljemgi edukalt Kitzberg, Juhan Liiv oma «Pläralära Leenuga», noor Tuglas, Tammsaare jt. Samasugust naise sõnarikkust näitab Kreutzwald ka oma isemeelsete ja kõrkide kuningatütarde kujudes («Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm», «Kergejalgne kuningatütar» jt.).

Muidugi ei puudu Kreutzwaldi muinasjuttudes ka *positiivsed naiskujud*. Neid on isegi väga mitmesuguseid, alates alandlikust, töökast ning muude voorustega varustatud vaeselapse tüübist ja müütilisest «vagast ning karskest» Vaskjala silla piigast kuni jenoveevalikult kannatusrikka ja vaevadeski vapra naiskangelaseni jutus «Haruldane naise truudus», kes oskab esineda isegi arstina ja kohtunikuna. Aga need on enamasti saksa romantilistest rahvaraamatutest, vähem ka rahvajuttudest tuntud stereotüüpkujud, kelle esitamine on suhteliselt pinnaline ja suurema isikupärase värvinguta. Psühholoogilist tähelepanu äratavad neist ehk ainult juttude «Põhja konn» ja «Näkineitsi» peategelased, n.-ö. armunud haldjad, kes teatud määral meenutavad Homerose Kalypsot ning Kirket või Tannhäuseri loo «proua Veenust». Neid on näidatud võrdlemisi mitmekülgselt, niihästi tugevaina kui ka kannatavaina, peaaegu nagu uueaegsete iseseisvate naistena. Vähem omapärased, peaaegu täpselt saksa ja prantsuse varasemast muinasjutukirjandusest (Perrault, Musäus) üle võetud on igasugused abistavad ja imetegevad feed, kes esinevad «saksa naisterahvana» või mõnel muul kujul, on üsna mitmes muinasjutus kangelase ristiemaks või juhivad muidu *deus ex machinat*, ilmuvad lavale või lahkuvad sealt

bengalitule sinise valguse või piksekärgatuse saatel. Nendega võrreldes on (samuti liiga sageli esinev) «hall vanake» eesti (aga ka soome, vene jne.) rahvajuttudele siiski palju lähemal. Arvatavasti põlvneb too abistaja meil enamikel juhtudel pühamehest (Nikolaist, Mikulast e. Nigulast), harvemini ehk ka Vanajumalast, Jeesusest ja Peetrusest, keda legendides kujutatakse maal ümber rändavana. Kuid rahval ei esine «hall vanake» kaugeltki nii sagedasti kui Kreutzwaldil ja ka mitte nii kõikvägevana, kõrgema õigluse teostajana, vaid ainult hea ning targa nõuandjana. Kreutzwald on aga teda kujutanud vahel otse kõikvägevana, kes ei anna mitte ainult head nõu ja imeasju, vaid juhib kangelase kogu saatust. Nii loeme «Leitud lapse» lõpus: «Mina olin sündimisest saadik sinu varjaja ja kandsin ühtepuhku hoolt, et sul talurahva majas midagi viga ei võinud sündida. Ehk kül sinu silm mind ei näinud, siiski olin ma ööd ja päevad sinu ümber. Kui sa hiljem rändama läksid, tahtsin ma sinu südant läbi katsuda, sellepärast moondasin ma ennast haavatud meheks, kellele sina metsast appi tulid, ja andsin sulle silgu karbikese, mis ial tühjaks ei pidand minema.» Siin on «hall vanake» otse kaitseingliks või jumalaks tehtud (vrd. Uku kuju «Kalevipoja» IX loos), kes vaevalt on rahvapärane. Ka väliselt on teda vahel kujutatud liiga ekstravagantsena (kord üksainus silm keset otsaesist!) või käitumiseltki jumalataolisena(haihtudes pärast kõnet, jutus «Õnne rublatükk»). Samuti muutub vanaeidena kangelasele nõuandev kaitsehaldjas äkki nooreks ja eemaldub lendaval sammul («Munast sündinud kuningatütar»). Sel moel esinevad tavaliselt nõuandvad jumalad Homerose eepostes ja küllap sealt ongi Kreutzwald (või mõni ta saksa mõjustaja) need detailid üle võtnud. Ent eesti muinasjutus tunduvad nad võõrkehana.

Võrreldes talurahvaga on kõrgemaid seisusi muinasjuttudes kujutatud suhteliselt vähe ja pinnaliselt. Kogu keskaja kõige olulisemat probleemi — talu ja mõisa võitlusvahekorda — ei kajasta imemuinasjutud otseselt peaaegu üldse, kuigi Kreutzwaldi demokraatlik maailmavaade ning probleemi hea tundmine laseks seda oodata. Siin on põhjuseks kõigepealt asjaolu, et ka rahvusvahelistes imejuttudes — juba nende vanaduse tõttu — on talupoja ja mõisniku vaheline sotsiaalne võitlus suhteliselt üsna harvadele süžeedele aluseks olnud. Igatahes tegeleb

imejutt mitmekordselt sagedamini kuningate ja nende poegade ning tütardega, kuna kuningas ühiskonna tipuna ja kogu välise inimõnne sümbolina laseb end kõige lihtsamalt kasutada muinasjutu soovunelmalise funktsiooni täitmiseks. On aga loomulik, et sääraste ideaalkujudena võetud kuningaid ei saa näidata reaalsete või individuaalsete isikutena. Nii esinevad nad ka Kreutzwaldi juttudes mitte riigi valitsejatena, vaid oma kuninga-au ja vara hoidjatena ja oma tütre (resp. poja) isana, kelle peamiseks funktsiooniks näib olevat oma järglane (muidugi pärast pikka puiklemist) alamast soost jutukangelasega paari panna ja siis surra.

Kuninga tütreid on muinasjutu kompositsiooniseaduste kohaselt tavaliselt ainult üks (et jutukangelane saaks temaga koos ka riigi), või siis kolm, et neid jätkuks ka sangari kaaslastele. Sel puhul on aga need tütred tavaliselt kuhugi röövitud või juba lapsena varastatud. Oma iseloomult stereotüüpne, on ainus kuningatütar kas hea ja passiivne või kuri ja aktiivne, vahetüüpe tavaliselt ei ole. Hea imetleb ja armastab jutukangelast, tunneb hirmu, kui vana kuningas sellele raskeid teenustöid annab, ning ootab äärmiselt truult palju aastaid, kui kangelane peab temast eemal viibima (näiteks «Õnne rublatükk»). Kurja kuningatütre tüüpilised omadused on kõrkus ja uhkus (näiteks «Kergejalgne kuningatütar»); ta on oma kosilaste vastu julm, nii et isegi vana kuningas neile kaasa tunneb, ta mõtleb välja igasugu riukaid, et mitte abielluda jne. Jutuvestja (s. o. Kreutzwald ise) saab võimaluse ironiseerida noormeeste üle, kes on kõrgi tüdruku pärast «albi kombel» valmis oma pead ridva otsa jätma, sest et «mõnel noorel inimesel tuline veri meelemõistuse ära küpsetab, misläbi vahel enam mõistust p-s kui peas leitakse».

Ka kuninga prouasid näib olevat kaht liiki: häid ja kurje. Hea igatseb last, saab selle, aga siis kas sureb ise ja laps elab vaeslapsena läbi suuri katsumusi (vt. «Munast sündinud kuningatütar») või kiusatakse teda ennast taga koja intrigaanide poolt, varastatakse ta lapsed, süüdistatakse teda kutsikate sünnitamises, visatakse merre jne. (vt. «Hädaohust pääsenud kuningapoeg . . .»).

Kurja kuningaprouat näeme peamiselt oma võõrastütart või -poega taga kiusamas. Seal ei erine ta oma kurjuses palju talupoeglikust võõrasemast, ainult et ta

ise ei peksa, vaid laseb seda teha teistel («Kuidas üks kuningapoeg...»). Ka oma mehe kohta ütleb selline kuningaproua üsna robustselt: «Minu abikaas on üks vana müts ja tema kohtumõistjad üheskoos lambapead!» — Nii sõimates aga hakkabki see trafaretne kuju eluvärvi võtma ja ligineb reaalsetele balti mõisaprouadele.

Nagu otse viimaste pealt kopeeritud, on samas jutus esinev «suurtsugu proua», kes tee ääres karjapoissi maasikatorbikuga nähes käratab: «Tatnina! too marjad seie, ma annan sulle paari kopika saiaraha!» Kogu see pikalt kujutatud kokkupõrge ja sellele järgnev kohtustseen on suurel määral Kreutzwaldi enda koostatud ja aitab tunduvalt täiendada ta teose lokaalkoloriiti.

Teiseks selliseks episoodiliseks kujuks, kellest võime järeldusi teha ka balti mõisa kohta, on «Julges rehepapis» tutvustatud ammuelanud «põhjatu rikas» mõisnik. See olnud ehtne parun, «kelle valitsuse all suured laialised vallad ja väga palju rahvast seisnud. Herra oli raudvitsaga rahva üle valitsenud, neid raskeste piinanud, aga alamate higist ja verest otsata palju varandust kokku kraapinud, nõnda et kulda ja hõbedat koormate kaupa igalt poolt lossi oli veetud». Arvati sellepärast, et kurat ise musta kassi kujul selle härra ära kägistas ja ta põrgu viis «tehtud ülekohut vastama». Nagu nägime, on ka selle motiivi ümberkujunduses olnud suur osa Kreutzwaldil endal.

Kolmandaks ja juba pisut pikemaks looks mõisnike elust on «Naiste mõrtsukas». Nagu nägime, on see lugu Kreutzwaldi poolt eriti baltipäraselt ümber töötatud ja täiendatud metsikule härrale malgaga pähe virutava, kuigi preilile ülitruu Hanede Tõnu kujuga. «Kodukäijate kütis» on aga mõisaprouat näidatud isegi öösiti ümberjooksvate libahuntide ja kodukäijate hulgas.

Nii on Kreutzwald mitmelgi pool püüdnud oma muinasjutte ka ses suhtes eestipärasemaks muuta. Ka siin jätkas ta rahva enda loomingut, kes oma lauludes balti mõisat kujutas põrguna. Niisamuti on rahvanaljandite alusel näidatud Kreutzwaldi poolt ihnet ja ahnet pastorit kui kirikumõisnikku (vt. «Naljakas härja müümine» ja «Võllamehikesed»).

Muistendites on lokaalseid elemente ka sel alal rohkem kui muinasjuttudes, aga kahjuks ei saanud mõisavastaseid muistendeid tarvitada juba tsensuuri tõttu. Siin

kasutatud ajaloopärased lood on aga enamasti lähtunud balti-saksa folkloorist. Nii näeme siin mitu pärimuslugu suhteliselt haruldasest «heast härrast», kes jagab nälja ajal rahvale leiba, käib katku ajal haigeid ravimas, ehitab rahvale kabeli, päästab vaenlaste käest Tallinna jne. Kuid nagu öeldud, selliseid motiive on seotud ainult Palmse Pahlenitega ja Kreutzwald esitabki neid *erandina*, eeskujuks teistele mõisnikele.

Muidu on aadli esindajad ka muistendites üsna süngeilmelised. Mõisnike armupretensioone taluneiude suhtes kajastab «Paigalt läinud järveke». Ajalooliseltki tõestatud pildi keskaegse balti aadli perekondlikest eelarvamustest ja julmusest annab «Porkuni preili». Umbes niisama kalkidest uhkuspretensioonidest kõrgema *linnakodanluse* perekondades kõneleb «Narva kaupmehe tütar», osalt ka «Toolse rannamehe tütar».

Kõrgemaist *sõjahärradest* vilksab muistendeis ainult mõni kohaliku ilmega siluett, tuues kaasa puhangu meie verise ajaloo õhkkonnast — nii oma sõdureid inimesenahast riietusega varustav Pontus või sõjakäigul Eestis surma saanud Rootsi kuninga vari («Vinguv jalaluu»). Ka Tallinna päästmise ja Narva varanduse kadumise lood aitavad elustada meie ajaloolist olustikku.

Silmapaistev on Kreutzwaldi *inimesekujutamise oskus* eriti mõnede psüühiliste protsesside, näiteks ootuse, kartuse või igatsuse puhul. Nii esinevad tal ikka jälle *une* ja unenägude kirjeldused, kuid neid ei käsitleta enamasti ennustusunenägudena nagu rahvajutus või näiteks Homerosel (erandeid on, vt. rahaaugu juhatamine jutus «Öösised kirikulised»), vaid realistlik-psühholoogiliselt. Nii näiteks: «Rahulist magamist ei tulnud temale kõigel ööl, nii pea kui laug silma kippus katma, äratasivad teda iga kord linnu parved ja elajate karjad, mis kohinal temast mööda sõitsivad. Koidikul kargas ta asemelt——» («Küti kadunud õnn»). Või teisal: «Juba oli hää tük ööd läinud, enne kui ta asemel magama uinus, kus kartlikud unenäud temale rahu ei annud, ta nägi unes mitmetsugu hädaohtu, mis teda püüdis võrgutada, ja igas kohas oli kauni piiga kuju, kes hädas temale appi tõttas» («Tänulik kuningapoeg»).

Kokku võttes võime öelda, et Kreutzwaldi muinasjuttudes on tunduvalt rohkem reaalset ja eestipärast elukujutust, sotsiaalseid, etnograafilisi, usundiloolisi ja muid kultuuri-

loolisi elemente, kui seda tavalisest rahvamuinasjutust võiks oodata. Enamasti on see segamini muinasjutulise fantastikaga. Kuid paremais juttudes näeme reaalset talurahva elumiljööd ja üsna usutavaid inimesi, niihästi positiivseid kui ka negatiivseid, nii oma õnnest romantiliselt unistajaid kui ka selle eest aktiivselt võitlejaid. Mõnedki neist on välja arendatud otse eeskujuandvaiks ideaalkujudeks, kuningapoegadeks karjase põlves; teised on elustatud Kreutzwaldi enda kui romantiku iluigatsustega; kolmandaid näidatud otse naturalistlikult nende ahnuses ja ihnsuses, jõhkruses ja rumaluses. Need kujud on ainult peajoontes pärit rahvapärimustest, oma individuaalse elu eest võlgnevad nad tänu Kreutzwaldile. Ta on neid tundma õppinud mitte ainult rahvajuttudest, vaid ka tegelikust elust. Ta on neid oma rahvalik-demokraatliku ideoloogiaga mõtestanud, neid kas oma ideoloogia kandjaks teinud või selle vaenlastena süüdistanud ja välja naernud. Selle ideoloogia seisukohalt on ümber töötatud ka rahvajuttude elukujutus, sagedasti vahele liidetud mitmesuguseid lokaalse koloriidiga täiendusi, hindavaidki märkusi ning tarbe korral isegi uusi tüüpe, ümber mõtestatud pärimuslikke kujutlusi.

Kogu selle ümberloomingu põhitendentsi poolest erineb Kreutzwaldi jutukogu kardinaalselt oma eelkäijaist Läänes. Perrault või Musäus kasutasid rahvajutte ajaviitekirjandusena, täiendades neid peamiselt aristokraatsete või rokokooliste elementidega, Tieck aga tarvitas rahvamotiive oma «uusfeodaalse» sünge jubedusromantika viljeluseks. Kreutzwaldi ümbertöötuse eesmärk oli sootu vastupidine: tutvustada talurahva tõelist elu, selle raskusi ja hädasid, kuid ka rahva mõtteviisi, tervet optimistlikku elutunnet, unistusi ja igatsusi, võitlust oma «kuningapoeglike» eluõiguste eest.

Nagu «Eesti rahva ennemuistsed jutud» oma ideoloogialt oli esimene nii julge raamat eesti kirjanduses, ületas ta ka oma elu- ja inimestekujutamise poolest kõik, mis oli ilmunud seni või umbes samal ajajärgul. Oleme juba toonitanud, kuidas see elukujutus on palju detailsem ja eestipärasem kui nende juttude rahvalikes teisendeis. Ka «Kalevipojaga» võrreldes on ta ses suhtes suur samm edasi. «Kalevipoja» tegevustik toimub kauges muinas-Eesti miljöös, mille tõepäraseks kujutuseks oli tarvitada kaunis vähe materjali. Siinsete muinasjuttude eestipäras-

tamisel olid Kreutzwaldi käed palju vabamad, ka oli ta valmismaterjal palju mitmekesisem.

Muidugi pole need muinasjutud ka elukujutuse suhtes kaugeltki ühtlased. Teadagi domineerivad neis rahvusvaheliselt tuntud stereotüüpkujud: patriarhaalne kuningas, ta poeg või tütar, imejõudude aidatud talupoiss ja vaenelaps-tuhkatriinu; kuid ümbertöötus teeb needki fantastilised laenkujud võrdlemisi eestilisteks. Ent nende kõrval esinevad paljud teised, keda võiksime iseloomustada kui oma aja tüüpilisi eesti inimesi (karjapoisid, orjatüdrukud, vabadikud, kurjad perenaised, rehepapid jne.), eesti rahva esindajaid, kes on elavad ja meile lähedased veel praegugi. Kõigepealt on aga nende juttude sündmustik nii põnev, mitmekesine ja elurikas, et see haarab igaüht.

7. Kompositsioon

Nagu muinasjutu elukujutus, nii johtub ka tema ülesehitus jutu ideelis-kunstilisest ülesandest. Kuna muinasjutu peamiseks funktsiooniks on rahuldada kuulaja elamusiha, peab selleks kaasa aitama ka jutustuse ülesehitus ja sõnastuslik kujundus.

Juba muinasjutu soovunelmalisest põhiülesandest ja rahvalikust olemusest endast tuleneb, et ta tavaliselt peab sisaldama mingi kangelase seiklusrikka õnnelikukssaamise loo. Seejuures algab muinasjutt võimalikult madalalt, näiteks sünnipäralt vähe silmapaistva (või «kõrgelt sündinud», ent väga raskesse olukorda sattunud) tegelasega ja laseb sel tõusta võimalikult kõrgele. Just nõnda võib ta panna endaga kaasa elama kõige laiemaid kihte ning saavutada kõige haaravama tõusu. Õnnetu lõpuga muinasjutud on üsna erandlikud ja on tekkinud enamasti segunemisest mõne muistendimotiiviga.[1]

Teiseks põhinõudeks on, et muinasjutt peab olema küllalt dramaatiline ja põnev, ta kangelane pidevalt arenevas võitluses. Selleks peavad kangelasel olema selged

[1] Eelmistest pisut erinevad on rahvanaljandeist välja arenenud satiirilised muinasjutud, kus lähtekohaks on mingi elukriitika, mingi isiku või sotsiaaleetilise puuduse väljanaermine. Aga sealgi mõjub kaasa teatav soovunelmaline moment, mis sunnib kritiseeritava puudusi võimalikult groteskseks liialdama, et siis tema puhul naerda ja seda enam oma üleolekutunnet nautida. Niisiis on nende negatiivsete kujude «õnnetu lõpp» tegelikult kuulajale just «õnnelik lõpp».

sihiasetused ja ilmekad vastased või muud takistused. Jutu sündmustik peab arenema läbi korduvate takistuste ning järk-järgult tõusvas suunas, viies lõpuks võidukale lõpplahendusele.

Kolmandaks peab muinasjutt olema lihtne ja kergesti jälgitav. Nii ei tohi ta laiali valguda üksikasjadesse ega mitme tegelase jälgimisele nagu romaan, vaid peab olema koondatud ühe kangelase ümber, kellele teised kas ainult kaasa aitavad või siis ta vastu võitlevad. Ka tema ehitus- ja tõusutusprintsiibid peavad olema lihtsad nagu geomeetrilises ornamendis (näiteks kordus jne.). See lihtsuse nõue ei kehti teatavasti mitte ainult muinasjuttude ja üldse rahvaloomingu kompositsioonis, vaid ka selle elu- ja inimesteKujutuses, ühe sõnaga selle üldstiilis. Rahvaloomingu stiil on ikka enam või vähem stiliseeritud, võiks öelda must-valgeks lihtsustatud, kus väljendusvormi seaduspärasused sageli domineerivad tegeliku elu seaduspärasuste üle. Juba ainevalikus ei kasuta muinasjutt kaugeltki kõiki tegeliku elu aineid ja probleeme nagu uueaegne jutustus, vaid ainult väikest teemade rühma, mis võimaldab kangelase õnnelikukssaamist n.-ö. lihtsustatud korras, näiteks rahaauke leides või kuningatütrega abielludes. Niisama lihtsustatud on siin kogu elukujutus, sündmusi juhtiva kausaliteedi rakendus. Kui selles pole tegemist otsese imega, siis vähemalt mingi imeliku juhusega (novellilaadilistes juttudes), mida tegelikkuses peaaegu iialgi ei esine. Sama lihtsus kehtib inimesekujutuses: eetiliselt on muinasjutu tegelased tavaliselt ainult mustad või valged, kurjad või head, rumalad või targad, ihned või helded, inetud või ilusad, vahetüübid puuduvad. Niisamuti on lugu sotsiaalselt: peategelastena näeme ikka kas päris vaeseid või siis päris rikkaid, armetuid orbusid või jõukaid peretütreid, hulkuvaid «lollikesi» või kuningakoja liikmeid. Kas muinasjuttude loojad ja viljelejad tõesti ei teadnud, et elus domineerivad just vahetüübid, enam või vähem vaesed, mõnes asjas targad ja teises rumalad, teatud määral head ja teatud situatsioonides kurjad inimesed? Küllap seda teati, aga stereotüüpseid kujusid oli lihtsam ja kergem käsitleda kui individuaalseid, nad tulid välja palju selgemad, reljeefsemad, ühe sõnaga mõjukamad. Et need stereotüübid muutusid viimaks korduvaiks ja seega igavaiks, seda tunti alles hilisemail arenguastmeil ja hakati neid enam individualiseerima, niisamuti kui

sõnastus püsivate epiteetide kasutamise asemel hakkas näitama asju nüansseeritumalt. Kuid ka need äärmuseni lihtsustatud, naiivselt stiliseeritud muinasvormid säilitavad oma võlu meilegi, kuna nad aitavad lihtsalt ja selgelt edasi anda mõningaid elu enda lihtsaid, ent tähtsaid põhitõdesid ja põhitüüpe.

Eespool vaadeldud rahvamuinasjutu kolmest põhilisest ehitusnõudest järgnevad üksikasjalisemad *eepilised seaduse*d, nagu neid A. Olrik on püüdnud sõnastada, kuigi seejuures mitte küllaldaselt märkides funktsionaalseid erinevusi muinasjutu ning muistendi ja eepilis-heroiliste pärimuste vahel. (Nii ei kehti viimaste puhul esimene eelmainitud nõue täiel määral, kuna muistend taotleb tõepärasust; arenenum kangelaspärimus aga endületava kangelasmeele imetlust ning kujutab seepärast sageli just kangelase välist hukkumist.) Dramaatilise *põnevuse* nõudest järgnevad konkreetne «vastandite seadus» (et vastamisi oleksid antipoodid), tõusutava «kolmarvu seadus» (et ühesuguseid tegelasi või korduvaid sündmusi oleks kolm), «tagakaalu seadus» (et kangelase suurim jõuproov tuleks kõige hiljem) jne. Eelmainitud rahvaliku *lihtsuse nõudest* järgneb Olriku «ühesuunalisuse seadus» (et jutt ei pöördu ajas tagasi), aga ka «kordumise seadus» (kuna uute võitluste asemel sageli lihtsalt korratakse eelmist, kuigi tõusutatult), «lavalise kaksuse seadus» (et korraga esiplaanil pole rohkem kui 2 tegelast) jne.

Kuidas kehtivad need seadused Kreutzwaldi muinasjuttudes, eriti neis, mida ta on ise kompileerinud? Peab ütlema, et üldiselt on neist kinni peetud (muidugi vaistlikult, mitte et neid enne teadlikult oleks kindlaks tehtud). Näiteks õnneliku lõpuni viivad oma kangelase kõik siinsed pärismuinasjutud; õnnetult lõpevad ainult mõned muistendipärased lood («Kuuvalgel vihtlejad neitsid», «Näkineitsi», «Puulane ja Tohtlane», «Öösised kirikulised», «Küti kadunud õnn») ja muidugi satiirid («Lopi ja Lapi», «Seitse rätsepat»).

Olriku *ühesuunalisuse* seadus kehtib enam-vähem kõikjal, samuti nn. alguse ja lõpu seadus. Juttude valdavas enamikus on peategevus koondatud ühe peategelase ümber või on teised ainult ta abimehed («Kergejalgne kuningatütar»). Ainult mõnel juhul esinevad selle asemel ka rahvapärased tegelasrühmad, kas kolm («Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm») või seitse («Seitse rätsepat»)

või isegi 12 («Kaksteistkümmend tütart»). Tavaliselt esinevad need muinasjutulised tegelasrühmad ikka enamvähem ühe tervikuna, ilma suuremate omavaheliste erinevusteta.

Olriku nn. kaksikute seaduse rakendamise või rikkumise juhtumeid Kreutzwaldil ei ole, sest kaht kangelast siin koos ei esinegi. Põnevuse tõusutust lihtsa või gradatsioonilise *korduse* abil leiame sageli, peamiselt sealsamas kus rahval, näiteks Tuhkatriinu kolm kuningakojas viibimist või kolmanda venna kolm klaasmäe otsa ratsutamist («Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud», vrd. ka «Võõrasema», «Vägev vähk», «Õnne rublatükk», «Hädaohust pääsenud kuningapoeg» jne.). Mõnikord (nagu näiteks «Nupumehes») on esimesed kaks toiduvarguse lugu lühidalt refereeritud jutu algusosas ja üksikasjaliselt jutustatud ainult üks kord. Kreutzwaldi enda kombineeritud juttudes aga ei esine selliseid lihtkordusi peaaegu kunagi. Nii näib, nagu oleks Kreutzwald seesugust mehaanilist kordust juba igavaks pidanud ja selle asemel mõnd uut jõuproovi püüdnud asetada. Peale korduste kasutab ta muinasjutulist kolmarvu alatasa. Eelmainitud kolme kuningatütre («Kullaketrajad», «Kivialuste ristitütar» jt.) kõrval esinevad mitmel korral ka kolm poega («Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud», «Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm») jm. Seejuures näeme sageli ka nn. *tagakaalu* seaduse mõju, kuna esikohale tõuseb just kõige noorem tütar või poeg. Muidugi esineb kolmarvu veel mujalgi (näiteks kolm riidlevat härjapõlvlast, kolm tütart, kellest üks on vaenelaps, «halli vanakese» antud kolm kanget koera, kolmekordne abiellumispikendus kuningatütardele, kolm musta looma ohvriks paharetile jne.). Harvemini esinevad «folkloorsed» arvud 7, 9 ja 12.

Ka lihtsuse nõudest tuleneva lavalise *kaksuse* seadust jälgib Kreutzwald enam-vähem kõikjal. Muidugi on n.-ö. «laval» vahel ka rohkem inimesi (näiteks «Tuhka-Triinu» kuningapeol või «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves...» näidatud banketil), aga sealgi kõnelevad omavahel ainult kaks tegelast. Dramaatilise pinevuse suurendamiseks aitab siingi kaasa *vastandite* seaduse täitmine. Peakangelane on ikka sümpaatne, tema vastasmängijad kurjad, ahnitsejad, petised, nõiad, sageli otse paharetid või siis vähemalt kõrgid (näiteks «Kergejalgne

kuningatütar»). Erandiks on siingi mõned muistendipärased jutud («Puulane ja Tohtlane», «Näkineitsi», «Küti kadunud õnn») ja muidugi satiirid («Lopi ja Lapi» ja «Seitse rätsepat»), kus peategelasi endid välja naerdakse. Nagu kahest kombineeritud on «Paristaja-poeg», kes esmalt kuradiga koos ja alles siis tema vastu töötab. Muistendipärastes juttudes «Kuuvalgel vihtlejad neitsid» ja «Õnnemunake» pole sümpaatse peategelase vastumängijad negatiivsed kujud, kuid siin on pinevus saavutatud peategelases endas võitlevate vastandjõududega. «Pilli-Tiidu» on aga arendatud novellitaoliselt, kus peategelane need oma sisevastuolud viimaks ise võidab. Ainult selles, vähemal määral ka üldse tolles erandrühmas, võib kõnelda ka juba teatud psühholoogilisest arengust, mida me tavalistes rahvamuinasjuttudes üldse ei kohta. Niisamuti võib siin kõnelda tegelaste lähemast psühholoogilisest iseloomustusest. Tavalistes imejuttudes piirdub see nii rahval kui Kreutzwaldil ainult mõne võrdnimega («naine-tulehark», «kurat-tõlpsilm» jne.), kuna muidu tegelase iseloomu kujutatakse ainult tegevuse kaudu. Ainult harva leidub sealgi kirjanduslikuma ilmega iseloomustusi, näiteks «Tuhka-Triinu» võõrasõdede kohta.

Üldiselt võime öelda, et Kreutzwaldi muinasjutud on ka kompositsioonilt üsna lähedal rahvajuttudele. Erandi moodustavad muistendipärased jutud, mis oma ehituselt küll liginevad vastavaile rahvamuistendeile, kuid on välja arendatud romantilisemalt, emotsionaalsemalt või isegi juba psühholoogilisemalt («Pilli-Tiidu»). Üldiselt aga on just see juturühm kunstiliselt ühtlasem ja huvitavamgi. Imejuttudes häirib sagedasti trafaretsete imeabiliste rohke kasutamine, mis laseb peategelast liiga passiivsena paista. Paiguti tundub, nagu oleks rahvalike tõusutusvahendite kasutamine muutunud juba nagu mehaaniliseks. Teiselt poolt tuleb hinnata seda, et näiteks kordusvõtet on tarvitatud mõõdukalt ning ikka koos hea teisendamisoskusega. Rahvajuttudest erinevad Kreutzwaldi lood oma detailsema elukujutuse, arvukama dialoogitarvituse ja üldse palju pikema väljatöötuse poolest, mis neid paiguti tõstab juba muinasjutulise novelli tasemele.

Umbes sedasama võib öelda «Paiklike ennemuistsete juttude» kompositsioonist. Siin on ülesehitus paiguti veel üsna lihtne refereering nagu rahvamuistendeiski (näiteks

«Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada», «Porkuni preili»); neis ei esine üldse dialoogi või koosneb see ainult paarist repliigist. Pisut pikemalt kujutatud stseene on ainult üks, kuna muistend koosneb lokaalse värvinguga deskriptiivsest sissejuhatusest ja seletavast lõpetusest, mis tutvustab näiteks muistendilise objekti, n.-ö. kinnismuistise olukorda pärast otsustavat sündmust kuni jutustamise ajani. Ometi on sedagi tehtud pikemalt kui tavaliselt rahvamuistendeis. Mõned «paiklikud jutud» on aga edasi antud peaaegu niisama elavalt nagu eespool vaadeldud muistendipärased muinasjutud, nii näiteks ei erine «Vinguv jalaluu» oma ehituselt kuigi palju aardeotsimisloost jutus «Öösised kirikulised».

8. Sõnastusstiil

Ka kõige progressiivsem ideestik ja elukujutus ei saavuta oma eesmärki, kui see pole küllaldase oskusega sõnastatud ega keeleliselt vajalikul tasemel. Alles kui oleme uurinud ka sõnastusstiili, seda kunstiteose kõige detailirikkamat elementi, võime selgitada teose kunstipärasuse lõpliku astme ja ilme. Ja alles ideoloogias, elukujutuses ning sõnastuses esinevaid suhtumisviise üheskoos selgitades jõuame avastada teose *üldstiili*, s. o. temas valitseva ideesisu, elukujutuse ja sõnastussüsteemi kõrgema emotsionaalse ühtsuse.

«Eesti rahva ennemuistsete juttude» sõnastust on halvustatud saksapäraseks ja vigadest kubisevaks. Isegi nii autoriteetses, üle maailma tuntud teoses, nagu J. Bolte ja G. Polivka «Anmerkungen», lausutakse järsult: «Sisuliselt on mitmed tekstid võltsitud ja stiil pole reeglipäraselt midagi vähem kui rahvalik.»[1] See prof. W. Andersoni, oma ala suure autoriteedi sulest tulnud süüdistus on väga tõsine; seda enam, et teda toetavad enam või vähem paljud teisedki kodanlikul ajal ilmunud hinnangud.

Ja ometi on siin tegemist eksituse või vähemalt suure liialdusega. Mis puutub juttude süžeelisse ümbertöötusesse, siis — nagu nägime — pole meil põhjust Andersonile vastu vaielda. Kuid eesti kirjandusloo seisukohalt ei nimeta me seda «võltsimiseks», vaid *loovaks* ümbertöötuseks ja kuna see on tehtud hästi, siis ka suureks vooru-

[1] Bolte-Polivka V, lk. 166.

seks. Kreutzwaldi stiili rahvalikkuse eitajad on aga nähtavasti saatuslikult segi ajanud stiili kaks eri komponenti: ühelt poolt sõnavara ja kujundikeele, mis on Kreutzwaldil põhiliselt ilmekas, rikas ja ladus, ning teiselt poolt puhtkeelelise või isegi ortograafilise külje, mis on paiguti tõesti kohmakas ja mitte just rahvapärane.

On endastmõistetav, et need stiili kaks komponenti on teineteisega tihedalt seotud. Aga just Kreutzwaldi juhtum näitab selgesti, et neid mõnel puhul võib ja tuleb lahutada ning eraldi hinnata. Seejuures on oluline väärtus siiski esimesel, kuna teise puudujääk on vähem oluline juba seetõttu, et teda on suhteliselt kerge kõrvaldada, ilma et seejuures palju kaotsi läheks stiili väärtuslikust omapärast (samuti kui näiteks teost ühest kirjaviisist või murdest teise üle viies või teise keelde tõlkides).

Mis puutub Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsete juttude» kui esimese eesti pikema proosateose puhtkeelelisse külge, siis on loomulik, et see eesti keele ja ortograafia tolleaegse taseme tõttu ei võinud olla nüüdisaegne, et selles on palju vorme, mida praegu loeme vigadeks. Lõviosa neist vigadest langeb aga omaaegse ortograafia arvele, kus uus kirjaviis polnud veel kindlaks kujunenud ja ka vormiõpetus oli veel reguleerimata, kõnelemata murdevormidest, mida leidus rohkesti iga tolleaegse kirjamehe keeles.

Juba teose kahes autori eluajal ilmunud trükis (1866, 1875) esineb rohkesti ortograafilisi erinevusi. Nii tõi ta a. 1875 sisse J. Hurda mõjul Eesti Kirjameeste Seltsis normiks fikseeritud vormid «hää pää» pro «hea pea», «tõine» pro «teine», «kirjutasivad» pro «kirjutasid», mida ta isiklikult ei pooldanud (ja mis ka hilisemast keelepruugist välja langesid). Niisamuti esinevad tal mitmed murdelised sõnavormid, näiteks: «tallitus» pro «talitus»; «ammet» pro «amet»; «kerves» ja «kerst» pro «kirves» ja «kirst»; «seie» pro «siia»; «näu» ja «tõutan» pro «näo» ja «tõotan»; «enamist» ja «haledast» pro «enamasti» ja «haledasti»; «näitke» pro «näidake»; «katetud» pro «kaetud»; «tugil» pro «toel» jne. Need mõjuvad algupärandis vahel kaunis häirivalt, aga nende redigeerimine on lihtne.

Tunduvam on lahkuminek meie nüüdsest kirjakeelest mõnede süntaktiliste murdevormide puhul. Näiteks järjekindlalt esinevad: «kedagi tuli» pro «keegi tuli»; «silmapilgul» pro «silmapilk»; «pisarad tõusid silmile»

pro «silmi»; «ehk» ja «või», «kelle» ja «mille» segamine, osa- ja täissihitise meieaegsest erinev tarvitamine; kõrvallauseis «ta» ja «nad» väljajätmine; liiga sagedasti tarvitatud pre- ja postpositsioonid «ära», «peal», «üles», «üle», «küljes» jne.; liiga sagedane sõna «üks» tarvitamine pro «keegi» (või saksa umbisikulise artikli tähenduses); kongruentsi puudumine («hea pojale» pro «heale pojale»); «olla võõrast nähtud» pro «olevat võõrast nähtud»; «saama»-tuleviku tarvitamine; kaudse (kahtleva, sooviva) kõneviisi tarvitamine seal, kus meil esineb kindel kõneviis jne.

Neidki erinevusi on kokku üsna palju ja just need annavad Kreutzwaldi sõnastusstiilile teatud võõra- ja raskepärase ilme. Kreutzwaldi l a u s e g i on suhteliselt palju pikem ja komplitseeritum kui rahval. Tema sõnade järjekorda on raske nimetada rahvapäraseks (näiteks on tal öeldise täiendus ikka viidud liiga lause lõppu jne.). Nõnda jääb mõnestki Kreutzwaldi pikast lausest raske, vanamoeline või isegi saksapärane mulje, kuna see on täis rohkeid sahteldusi, liigset abiverbide («saama, võima, pidama») tarvitamist jne. Õnneks ei saa seda öelda kaugeltki kõigi lausete kohta; suurelt jaolt, eriti realistlikes dialoogides on ka Kreutzwaldi lauseehitus võrdlemisi lihtne ja rahvalik.

Ka Kreutzwaldi s õ n a v a r a s on terve rida sõnu, mida on tarvitatud murdelises või arhailises tähenduses, nii et nad nüüdset lugejat häirivad. Näiteks «kuda» või «kui» pro «kuidas» või «nagu»; «korrale toimetada» pro «teha» või «korda seada»; «korralisel kombel» pro «loomulikult»; «inimese looma» pro «inimest»; «magusat haisu» pro «magusat lõhna»; «mokad» pro «huuled» jne. Mõned neist on aga praegusele lugejale otse raskesti mõistetavad, nagu: «kahtlaselt» pro «kahtlevalt»; «ligistamist» pro «liginemist»; «aruline» pro «haruldane»; «kartliku» pro «kardetava»; «harisid» pro «harjusid»; «tunnistada» pro «tunda»; «kogemata viletsus» pro «ootamata õnnetus»; «sammu kinnitada» pro «sammu takistada»; «imeteost lugu pidamata» pro «imeteost hoolimata»; «mõrtsuka viisil surema» pro «mõrtsuka läbi surema» jt. Kui palju neist on tingitud murdest, millised on Kreutzwaldi puht-isiklikud uudismoodustused, see jäägu lingvistilise eriuurimuse otsustada.

Igatahes on ilmne, et Kreutzwaldi keeletarvitus laiema publiku ette minekuks nõuab rohkesti joonealuseid seletusi

või siis põhjalikku korrektuuri. Aga ühtlasi võime ütelda, et seda korrektuuri saab enamasti teha, ilma et Kreutzwaldi stiili väärtuslik omapära selle all kannataks. Siin esinevaid raskusi ei saa võrreldagi «Kalevipoja» korrigeerimise omadega, kus paljud murdelised või vigased read värsimõõdu, parallelismi jms. tõttu on saanud kogu väljenduse lahutamatuks osaks.

Kuid vaatleme edasi Kreutzwaldi sõnastusstiili olulisemaid, tema esteetilist ilmet määravaid jooni. Üldmulje saamiseks analüüsime esmalt üht juhuslikult võetud katket, püüdes eritleda selles esinevaid mitmesuguseid stiilielemente. Hiljem püüame viimaseid vaadelda ligemalt koos teistest kohtadest võetud näidetega ja sidudes neid Kreutzwaldi mujal avalduva üldstiili ja mentaliteediga.

Kuulakem siis esmalt «Tuhka-Triinu» algusest sureva ema sõnu (meie tavalisest kõnekeelest erineva ja stiili iseloomustava värvinguga väljendid on minu poolt kursiivis — A. A.):

«*Taevas kutsub* mind siit ilmast puhkama, mina pean *mulla sängi minema* ja sind *tallekest* maha jätma. Sinu isa ja *üks tõine kõrgem taevas* saavad sinu eest hoolt kandma, ja minu *emalik silm tõisest ilmast* sinu üle valvama. Jääd sa *vagaks ja heaks* lapseks, siis jäävad meie *südamed igavest ühendatud*, sest et *armusidemeid* ema ja lapse vahel *haud ja surm ei jõua ial katkendada*. Istuta mulle *haua rünkale üks pihlakas iluks*, et linnud sügisel sealt marju leiavad ja selle eest sulle head teevad, kui sul tõisi sõbru ei peaks olema. Juhtub sinu südamel midagi *sala soovimist* olema, siis raputa pihlaka ladva, et ma sest teada saan; ehk kui *elus sulle kibedad tunnid* tulevad, siis poe pihlaka varju alla, mis sind *kui eide rüpe* saab tröösti ma ja sul *kurba südant jahutama*.»...»

Olles tuttav meie tavalise rahvajutu stiiliga, võime ütelda, et Kreutzwaldi stiil sellest tunduvalt erineb. Torkab silma kõigepealt, et ta on palju pikemalt ja detailsemalt välja arendatud, ta lausegi on palju pikem ja komplitseeritum, n.-ö. intellektuaalsem kui üheski ehtsas rahvajutus.

Teiseks on selles terve rida väljendeid, piltlikke ütlusi ja mõisteid, mis on ilmselt kirjanduslikku algupära, näit. «emalik silm», «südamed igavest ühendatud», «armusidemed», «haud ja surm ei jõua ial katkendada», «pilverinnast lisa tuli», «uhkuse, tigeduse ja muu patuvõsudega täidetud südames», «armastuse täimele ei antud kusagil idanemise ruumi» jne. Need on perifraasid, iseloomulikud eriti klassitsistlikule kirjandusele. Kirik-

like, s. o. kirjanduslike mõjude jälgi näeme ka surija kõne religioosseis väljendeis «taevas kutsub», «sinu isa ja üks tõine kõrgem taevas», «silm ... tõisest ilmast sinu üle valvama» jne. Kuigi kiriklikke väljendeid oli Kreutzwaldi ajal, eriti vennastekoguduse mõjul, läinud mõnevõrra ka rahvakeelde ja neid vahel ehk ka muinasjuttudes tarvitati, vähemalt ühenduses surmaga, ei tundu nad kuigi omased rahva muinasjutustiilile. Rohkem sobivad sinna nii tõsisel juhul moralistlik-sentimentaalse-võitu sõnad «heaks ja vagaks» lapseks jäämisest, «mullasängi» minemisest ja tütrekesest, kes kui «talleke» maha jääb, tema «härdasti» nutmisest, ema «silmalaugude igavesti kinnilangemisest», «eidekese külma keha» «mulda viimisest», selle «silmaveega kastmisest», «elu kibedaist tundidest» jne.

Need on haruldasemad ja uueaegsemad, aga siiski juba rahvalikumad väljendused n.-ö. kõrges stiilis, mil ei puudu oma südamlikkus. Nendega liituvad mõned spetsiifiliselt kreutzwaldlikud pildid, näiteks pihlaka istutamisest «hauarünkale iluks» ja ta juurte maasse «siblimisest» (vrd. «Kalevipoja» Sissejuhatus), «sala soovimisest», vihma «pilve rüpest lisa» lüpsmisest, «eide rüpe» trööstist ja «nukra südame jahutamisest», «leekuningast» ja «leepajast», «nõukast leskmehest» jne. Juba kirjandusliku-maist «kreutzwaldismidest» esinevad siin väljendid, nagu «tuleb harukorraks arvata», «kuldseid päevi ei tohtinud loota» jm.

Kolmandaks on siinsele stiilile omased puhtrahvalikud väljendid: «läks puu kasvama, nii et lust oli näha», et «veri ikka veest paksem on»; «kulla» ja «mulla», «kuldtütre» ja «muldtütre» vastakuti asetus, «uue luua komme», «ei olnud silma nägemas ega südant lapse valu tundmas», «ilmaaegne leivanirk», «toas vedelema», «peab palukest oskama teenida», «orjatüdruk» jne.

Nii rohke arv pärimuslikke kõnekäände juba ühes väikeses juhuslikult valitud ja suhteliselt kirjandusliku ilmega katkendis kõneleb Kreutzwaldi stiili tugevast rahvalikust üldilmest. Rahvalikkus moodustabki tema stiili põhiomaduse. Kuid sellega, nagu nägime, on liitunud ka rohkesti kirjandusliku algupäraga elemente niihästi klassitsistlikust kui ka romantilisest stiilist.

9. Stiili ratsionalistlikud ja klassitsistlikud elemendid

Neid eriilmelisi ja eri algupäraga stiilielemente püüamegi alljärgnevas vaadelda pisut lähemalt, ühtlasi eritleda, millistes stiilivõtetes nad peamiselt avalduvad ja mis ühenduses on nad Kreutzwaldi loomingu üldlaadiga. Alustame Kreutzwaldile iseloomulike ratsionalistlik-klassitsistlike elementidega.

Kreutzwald sai oma kirjandusliku hariduse peamiselt saksa valgustajatelt ja uusklassitsistidelt (Lessing, Schiller, Goethe jt.), mitmesugustelt üleminekuaja autoreilt (Witschel, Zschokke, Jean Paul), aga ka varasemailt romantikuilt, kelle juures samuti olid tugevad ratsionalistlikud mõjud (Tieck, Houwald). Valgustuslik filosoof Zimmermann oli noorpõlves ta tähtsamaid ideoloogilisi juhte. Kodumaistest autoritest täiendasid neid ratsionalistid O. W. Masing ja P. Manteuffel — ainsad, kelle töid ta eluaeg mainis suure tunnustusega.[1] Ta enda maailmavaates on ratsionalistlikud ja valgustuslikud jooned ikka domineerivad, kuigi uusklassikalises tasakaalus romantilistega.

Suurem osa tema kalendreis ja mujal avaldatud jutte on otseselt valgustusjutud, alates «Viinakatkust» üle «Kilplaste» ja «Reinuvaderi» kuni «Uue koolmeistrini». Ka oma muinasjuttude eessõnas toonitab ta nende eesmärgina «tõsise elu üles näitamist», «tõe õpetust» ja «õpetuse ivasid mis omal kohal vilja võivad kanda». Satiiriliste muinasjuttude eesmärgiks säeb ta otse «nalja viisil inimeste rumalust sugeda».

Need ratsionalistlik-valgustuslikud eesmärgid on tähtsal kohal ka «Eesti rahva ennemuistsete juttude» ideoloogias ja elukujutuses. Kogu sisaldab terve rea otseseid mõistuse kiitmise ja rumaluse väljanaermise motiive. «Lolli võib petta» — sel rahvalikul moraalil põhjenebki «Härjapõlvlaste riid». Neid nimetatakse siin «tölparulisteks». Ka kuradit kujutatakse vahel tölplasena («Paristaja-poeg»), samuti nagu rahvusvahelistes «rumala kuradi» juttudes. Inimlikku ahnust ja sellega koos käivat rumalust või mõõdutundmatust «soevad» «Lopi ja Lapi», «Vägev vähk» ning vähemal määral paljud teised jutud.

[1] L. Tohver, Fr. R. Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, Tartu 1932. Vrd. eeltsit. Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus, Tallinn 1953, lk. 7—35.

Lausa tõlpluse piitsutamisele on pühendatud seitsme rätsepa lugu, mis on nii algupäralt kui laadilt otsesugulane «Kilplastega». Muidugi ei tähenda mingit lolluse kaitset ka «Naljakas härjamüümine», kuigi lolli üle naermine siin juba rahval ühineb muheleva sooviga, et ka selline aus lihtsameelne võiks õnnekorral mõnele ahnepäitsule (siin pastorile) õpetust anda, mis sellele üsna ära kulub. Siin ja «Võllamehikestes» avalduvad pisted pastoreile pole põhjustatud mitte ainult nende kui kirikumõisnike ahnusega, vaid ka nende kui pimedusejüngrite obskurantliku tegevusega, mida Kreutzwald valgustajana eluaeg oli vihanud.

Vähemaid «tõeõpetusi» ja rumaluse «sugemist» leiame paljudes teisteski muinasjuttudes. Kunagi aga ei saa neist välja lugeda inimmõistuse halvustust või selle võimetuse toonitust, nagu näiteks saksa kõrgromantikuil. Vahel püütakse koguni muinasjutu fantastilisi elemente mõistuslikult põhjendada või enam-vähem usutavaks teha (näiteks on isetootev käsikivi asendatud isejahvatajaga). Kus vähegi võimalik, püütakse imekausaliteediga sündmuste käiku põhjendada loogiliselt. Inimlikku mõistust hinnatakse kõrgeima väärtusena ja toonitatakse ikka jälle igatlaadi t a r k a d e (sõnatark, tuuletark, manatark) abi ja «halli vanamehe» õpetusi. Igasugu imeabilised ja haldjad on ühtlasi suured targad, kes kogu aeg kangelast juhivad, vahel otse kirbuna tal kõrvas «kutistades». Kangelase vastased on aga enamasti ka rumalad, vahel isegi päris «tõlparulised». Koguni mitmesuguseid nõiatempusid ja imerohtusid kirjeldatakse mõnikord üksikasjaliselt ning täpselt, otsekui populaarteaduslikus «Koduarstis» (nii näiteks hiire puljongi keetmist, kurnamist, pudelisse valamist, lusikaga sisseandmist ja rindadele määrimist — «Haruldane naise truudus»).

Ka Kreutzwaldi s õ n a v a l i k u s on väga suur osa ratsionaalse tunnetusprotsessiga, s. t. mõistuse ja tarkusega seotud sõnavaral. Nii näiteks «Kullaketrajates» küpsetatakse kook, mis on «tarkuse rohtudega täidetud, mis teile võimalust annab, kõik ära mõista, mis targad linnud isekeskis kõnelevad. Neil veiksil sulgiskuubil meestel on palju s a l a t a r k u s t varjul.»[2] Või edasi: «Siin nägi ta imestades, mis palju t a r k u s t inimestel see läbi tund-

[2] Siin ja allpool on kasutatud peamiselt eeltsiteeritud A. A s p e l i «Kullaketrajate» stiilist tehtud eriuurimust, vt. EKirj. 1937, nr. 8 ja 9, lk. 380—393 ja 437—459.

mata jääb, et ta linnukeelt e i o s k a.» «Inimeste r u m a l u s on suur.» «Kui tal suuremat t a r k u s t ei saa kui seda mis inimeste suust kuuleb, siis jääb tütarlaps igavest tallekeseks.»

Peale selle kuuluvad siia terve rida muid väljendeid: tegelased «mõtlevad», «peavad nõu», käivad «nõu küsimas», «arvavad», «mõistavad», «tunnistavad», «otsivad tunnismärki», «nõuavad otsust», «annavad otsust», «panevad tähele», «annavad õpetust», «võtavad õpetust» jne. On ilmne, et selliste sõnade nii sage ja mitmekesine tarvitamine üheainsa jutu piirides kõneleb autori enda ratsionalistlikust eelkalduvusest.

Sedasama võib tähele panna teisteski juttudes. Eriti iseloomulik on neis sõna «salatarkus», mida tarvitatakse isegi siis, kui tegemist pole mingi tõelise tarkusega, vaid alasti murueide tütarde nägemisega («Kuuvalgel vihtlejad neitsid»).

Teiseks selgub Kreutzwaldi sõnavalikut ja sünonüümikat analüüsides, et selles ei tarvitata kuigi palju harukordseid ja tugevama tundetooniga sõnu, vaid aetakse enamasti läbi kõige üldisemate tüüpiliste terminitega ja tarvitatakse neid enamasti nende otsetähenduses. Nii esinevad näiteks «Kullaketrajate» esimesel leheküljel konkreetsed nimisõnad: jutt, murud, keeletarkus, metsik laas, vanaeit, tütar, puie vari, õde, urtsik, üksik koht, neljapäeva õhtu, laupäeva öö, päikene, kuu, tähed, tütarlapsed, hommik, piigad, vokid, kuldlinad, lõng, annivakk, anne, videvik, kuuvalgus, sukavarras, näpp, koonal, salakamber, lukk, maja, kangas, ketrajad, suvi, kodu, salatee, nädalapäevad, öö, tee, lapsed.

Siin on iga asja nimetatud selle tavalise üldnimega, ainult «urtsik» on eriilmelisem kui tavaline «maja» ja liitsõnad «salakamber» ning «salatee» vihjavad muinasjutulisele salapärasusele, «sala-» on aga ühtlasi seotav autori ratsionalistliku laadiga, kuna ta on selguse vastand, niisama kui «rumalus» «tarkuse» vastand.

Seesugune ü l d s õ n a l i s u s teeb Kreutzwaldi stiili paiguti võrdlemisi jahedaks ning intellektuaalseks, niisiis ratsionalistlikuks, eriti juttude sissejuhatustes. Alles tegevuse kõrgkohtadel muutub stiil ekspressiivsemaks ja tundepärasemaks.

See ometi ei tähenda, et neil intellektuaalse stiiliga osadel puuduksid oma kõnekujundid. Juba esimese jutu esi-

mene lause — «Tahan teile ühe kena jutu vana päävade pärandusest vesta» — sisaldab metafoorilise perifraasi; «mineviku» asemel seisev «vana päävade» taotleb suuremat pidulikkust, hardust ja ilu, «pärandust» aga näitab, et jutustaja juba teadlikult oskab hinnata rahva vaimse pärandi väärtust. Ka siin ja ülejärgmises lausepaaris tarvitatud epiteet «kena» («kenad lillekesed», «kena kui oa kaunakene») toonitab teadlikku ilusa stiili taotlust, kuigi ühtlasi rahvaliku koduse tundetooniga. Nii püüab Kreutzwaldi teadlik stiilitahe ning kujundite tarvitus ka mujal oma esitusele anda kõrgemat, pidulikumat ja teadlikumat ilmet.

Tavaliselt on kirjanikul just metafoori kaudu võimalik eseme mõnd omadust fantaasia abil omapäraselt paisutada ja sel moel uusi tundetoone ning kujutlusi juurde tuua. Kreutzwaldi tavalises stiilis valitseb üldiselt ka metafooride puhul mõõdukas, rahulik laad. Temale tüüpilised metafoorid on tagasihoidlikud, nad ei avarda kujutlust, vaid toonitavad peasõnas juba leiduvat tundesisu. Näiteks rakendab ta sageli metafoori ühtlasi epiteedina: «magus jutt», «mesikeelne meelitus», «tuline viha», «kibedad pisarad». Ainult mõni neist on pisut eredam («põleva silmadega kass», «tuulesaadik nõiakera»).

Ka verbaalsed metafoorid ei üllata tavaliselt oma uudsusega (näiteks «Alati koormas teda mõte», «ta läks meelt lahutama», «varekse jutt kasvatas noore mehe julgust» jne.). Küll aga kõlavad mõned neist üsna rahvapäraselt: «vana eit sai... aru, mis külakuk... noorema tütre kõrva oli laulnud»; «Vara hommikul, kui eit ja õed veel koidu und pikutasivad,...; «Juba tütarlaste edevus mitu tükki enne aegu naernud, kust pika peale viimaks pisarpilli leidnud.»

Nii võtab autori mõnus rahu ja üleolek vahel isegi pisut humoristliku ilme: kuningapoega nimetatakse «külakukeks», neidu «kodukanaks», nõida «kulliks» jne.

Ainult harva esineb uudsemaid (ja laiendatud) metafoore: «Tütred õitsesivad...eide kuivanud kännu ümber»; «Pärast, kui vara ära viidud, laskis päälik tulekuke katuse arja panna. Juba sirutas kuke punane ari katuse otsist välja.»

Kui juba metafoor on võrdlemisi tagasihoidlik ja «kuiv», siis võib seda veel enam oodata Kreutzwaldi teistest lause-

figuuridest, näiteks perifraasi või kaudse ütlusena kasutatud metonüümiast või sünekdohhist. Seejuures on aga tähelepandav, et Kreutzwald armastab neid perifraase sageli tarvitada. Nii esineb tal «Kullaketrajates» «viha» asemel «südame paisus»; «söömise» asemel «kõhu täitmine»; «ei uinunud» asemel «unekatet silma peale ei tulnud» (vrd. rahva «sõba silmale ei tulnud»); «nutmise» asemel «silmaveega kastmine»; «ei tohtinud minna» asemel «ei tohtinud jalga tõsta»; «mis linnud kõnelevad» asemel «mis lindude nokad kuulutavad» (või koguni sünekdohhiline verb «nokatavad»); «nägemise» asemel «silma tulemine» jne.

Teatavasti on selline perifraaside kuhjamine omane eriti klassitsistlikule stiilile. Selle abil taotseti tõsta kirjanduslikku keelt üle igapäevase, «vulgaarse» keele taseme ja anda talle kõrgemat, pidulikumat ilu. Kuigi Kreutzwaldi perifraasid pole kaugel rahvakeelest, viitab nii nende sage tarvitamine kui ka laad kirjanduslik-klassitsistlikele mõjudele. Iseloomulik on siin eriti rahvakeelsete väljendite asendamine «peenemate» ja haruldasematega («unekate» pro lihtne «sõba»).

Veelgi enam kõnelevad sellest õilistamispüüdest Kreutzwaldi stiilis rohked personifikatsioonid ja nimelt loodusnähtuste, psüühiliste seisundite jne. isikustamine ja hingestamine aktiivse verbi abil. Näiteks «Kullaketrajais»: «sel aeal ... kui veel ... murud muiste kombel neljajalgsete ja sulgiliste keeletarkust kuulivad»; «Hommikuse koidu puna oli igalt poolt lindude keeled peastnud ja healitsema pannud»; «Aga kui kevade parajalt uut suve ilu sünnitas»; «... tallati vokiratas kiirema käigile, et töövirkus peiu armul kulutatud aea kätte tasuks»; «Paneb südame paisus naise lõuad kord lõksutama, siis ei jõua ükski vägi neid enam kinnitada»; «edevus naerab...» jne.

Muidugi leiame Kreutzwaldil ka kulunud, s. o. rahvalikumaks saanud isikustamisi (näiteks «Viletsus hüppab uksest ja tuleb aknast»; «Lootus ja kartus täitsivad ühtlasi südant»), kuid üldiselt on ta personifikatsioonitarvitus puhtkirjanduslik ja lähedal klassitsismile.

Nagu metafoor, nii on ka epiteet eriti suure stiiliilmestava väärtusega, juhatades kätte autori suhtumise kujutatavasse objektisse, ta väärtuste hinnangu ja tunde-

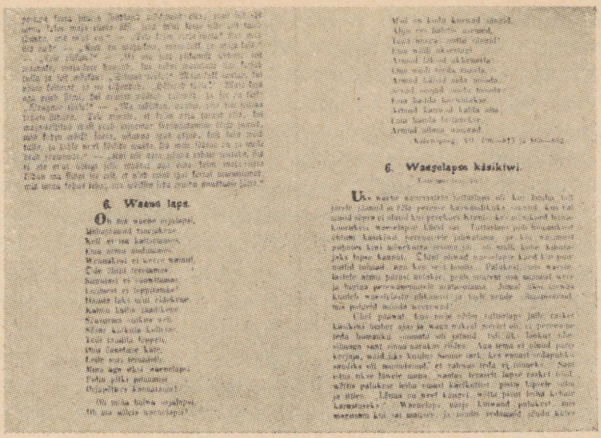

«Vaeselapse käsikivi» C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatus» II, 1875

tooni. Kreutzwaldi epiteedi-tarvituses domineerib samuti klassitsistlik laad, kuigi kõrvuti mõningate romantiliste joontega. Romantiline epiteet taotleb eset karakteriseerida mingi uue omaduse esiletoomisega; klassitsistlik aga piirdub eseme mõne tüüpilise omaduse toonitamisega («sinine meri») ja teenib õigupärast rohkem ilustamise kui karakteriseerimise ülesandeid (on siis nn. *epitheton ornans*). Kreutzwaldilgi on epiteedid enamasti üsna konventsionaalsed: lai laas, paks rägastik, õhtu vilu, tasane müdin, lai jõgi, kitsas sillake, kirju räästas, suur kotkas, villane sukalõng, priske tütar, must lind, kibedad pisarad, kollane jõekupuke, vokiratta kiirem käik, (pihlaka) punane marjakobar, kõikuv lilleke, suur varandus, pisuke lind jne.

Ainult mõnd üksikut epiteeti võime nimetada tõeliselt karakteriseerivaks, mingit uut omadust esiletoovaks, näiteks «laiaoksaline pihlakas», «käharokslik pihlakas», «põleva silmadega kass», võib-olla ka «põhjatu sügav», «lonkur vanaeit», «läikiv ülikond», «alasti armukene» jne.

Ka psüühiliste hinnangute või olukordade maalimine epiteediga on enamasti võrdlemisi üldsõnaline: «mõnus roog», «kuri nõu», «tõsine sõna», «piinatud

piiga» või kasutatakse nende puhul nn. substantiivset epiteeti: «rõemu kisa», «leina kurbdus, töö virkus, igatsemise pisarad, laulu igatsemine». Eriti sagedased on tal ka partitsiip-epiteedid: «kedratud lõng», «kuuldud asju», «sõnaldud sool», «sündinud õnnetus», «uppunud õde», «sajatatud nõiakera», «juhatatud pihlakas», «õpetud peastmise tükki». Kõik need suurendavad stiili intellektuaalsust.

Sageli tarvitatakse epiteete koos mitmesuguste laiendite ga, näiteks «laane urtsikus kedratud kuld lõngad», «surnuks nutetud poeg», «jõekupuks moondatud neitsi», «kenasti pulma riietega ehitud neiuke», «vetevangist peastetud neitsi», «praegu kuuldud jut», «neitsi käest saadud sõnumed», «sealihal silitatud kook», «tarblikult kokku segatud nõia rohud» jne.

Ei või just öelda, et kõik need täpsustused lausetähendusele ei lisaks midagi uut. Mõnikord teevad nad seda mõne detaili esiletõstmisega. Enamasti aga kordavad nad juba eelkuuldut, kergendavad küll lugejal nende meeldetuletamist, mõjuvad aga pikapeale väsitavalt ja lauset pikaks venitavalt või koguni pleonastlikult. Ainult harva, elavuse kõrgpunktidel, tarvitatakse «Kullaketrajais» intensiivsema tundetooniga metafoorilisi epiteete (tuline viha, mesikeelne meelitus).

Edasi on autori stiilile iseloomulik eri sõnaliikide tarvitamise rohkus. Verbid väljendavad ju tegevust ja nende rohke tarvitamine annab esitusele aktiivse, dünaamilise ning eepilise ilme. Seepärast leidub neid eriti eepikas ja eeposes. Adjektiivide rohkus väljendab nende tarvitaja vastuvõtlikkust asjade omadustele, erisugustele muljetele ja tundevarjunditele. Neid esineb sageli lüürikas, aga ka tunderikkas, romantilises või impressionistlikus proosas. Substantiivid ja üldse noomenid tähendavad aga tavaliselt seisvaid valmisasju või siis abstraktsiooni teel saadud tegevusnimetusi. Nende rohke tarvitamine annab stiilile staatilise ilme. Kõige sagedamini esineb seda teaduslikus proosas, aga ka ratsionalistlik-klassitsistlikus kirjanduses, kus pearõhk on tüüpilisusel ja selgusel. [3]

Kreutzwaldi stiilile «Kullaketrajais» on iseloomulik eriti

[3] Vt. W. Schneider, Stilistische deutsche Grammatik, Freiburg 1959, lk. 1—37.

rohke substantiivide tarvitamine. Seda nägime juba perifraaside puhul (näiteks «kuhu tütred iial oma j a l g a ei t o h t i n u d t õ s t a» pro «minna», «kui eit ja õed veel k o i d u u n d p i l u t a s i d» pro «magasid», «u n e k a t e t s i l m a p e a l e ei tulnud» pro «ei uinunud», «t u l e k u k k k a t u s e a r j a p a n n a» pro «süüdata», «k e e l e p e a l t v a l l a l e p e a s t m a» pro «kõnelema hakkama» jne.).

Nagu näeme, on siin aluseks rahvalikud kõnekäänud, mis suurendavad Kreutzwaldi stiili rahvalikku ilmet. Aga ühtlasi teevad nad tema ka pikatoimelisemaks, raskemaks ja vanamoelisemaks, eriti seal, kus Kreutzwald omaltki poolt seda harjumust jätkab, näiteks: «kustuta meistri i g a t s e m i s e p i s a r a d», «kuda a s j a k o r d õ i g e l t t e e l t oli läinud», «kahevahel m õ t l e m i s e d olid enam kui n ä d a l a p ä ä v a d lõpenud», «n o o r e l m e h e l ei olnud j u l g u s t ega u s a l d u s t õpetud p e a s t m i s e t ü k k i k a t s e k s võtta».

Teiseks tõstab stiili nominaalsust kalduvus mõningaid ebaharilikumaid tegevusi edasi anda verbi ja sellele lisatud substantiivi abil. Selliseid liitverbe leidub rohkesti juba rahvakeeles (näiteks: nõu andma, pahaks panema, armu heitma, otsa saama, kaebust tõstma jne.) — need moodustasid omal ajal loomuliku vaheliigi enne vastavate ühesõnaliste verbide kujunemist, ja paljudele neist pole asendajaid leitud praeguseni. Kreutzwaldi-aegne keel oli ses suhtes veelgi vähem arenenud ja nii on arusaadav, et Kreutzwaldi stiilis leidub palju nominaalsust ning pikatoimelisust, ilma et see oleks kuidagi ebarahvalik. Ühtlasi aga esineb siin terve hulk liitverbe, mis meile praegu tunduvad juba üsna vanamoelistena või koguni «vananenud neologismidena», mida enne Kreutzwaldi tarvitati vähe (või mida ta alles ise moodustas saksa keele eeskujul, näiteks «teed võtma», vrd. saksa «den Weg nehmen»). Siia kuuluvad väga sagedane «otsust andma» (s. o. vastama, otsustama), «otsust paluma» (küsima), «otsust nõudma», «vastust andma» (vastama), «märki saama» (märkama), «öömaja võtma» (ööbima), «ehmatust sünnitama» (ehmatama), «tulu saatma», «nõu ette võtma» (otsustama), «avalikuks tõusma» (selguma), «katseks võtma» (proovima), «lisaks panema» (lisama), «surma leidma», «nurja viima», «minekule tõttama», «nõu ette võtma», «võimust andma», «korrale toimetama» (korraldama), «kergitust tegema», «õpetust võtma» (õppima) jne. jne.

Vaevalt saab neid kõiki nimetada «ekvivalentseks perifraasiks», nagu arvab Aspel, sest perifraasi mõiste eeldab mingi otseväljendi teadlikku asendamist kaudsega, kas siis suurema ilu, piltlikkuse pärast või lihtsalt trafaretsusest. Siin aga pole tegu asendamisega, vaid see liitvorm oli ainus väljendumisvõimalus (ja sulgudes antud «õiged» väljendid on enamasti tekkinud alles hiljem). Nii pole ehk siinset «nominaalsust» küll vaja lugeda otse klassitsismi mõjuks, kuid objektiivselt lähendab Kreutzwaldi stiili ometi kui mitte klassitsismile, siis vähemalt arhailisele, vanaaegselt kohmakale kõne- ja kirjapruugile.

Sama muljet süvendavad Kreutzwaldi lause paigutised peaaegu pleonastilised sõnapaarid («julgust ega usaldust», «sammude müdinat ega sabitsemist», «püsi ega puhkamist», «mudast ja kõntsast», «veevangist ja lillekammitsast»), rohked määrused ja sagedane liitminevikkude eelistamine («sai lõpetanud», «oli õppinud» pro «lõpetas» jne.).

Kõigi nende üksikomaduste põhjal loeb A. Aspel Kreutzwaldi (või täpsemalt «Kullaketrajate») stiili «ülekaalukalt nominaalseks ... mis annab talle põhiliselt staatilise, mõtlikult rahuliku ja eriti pleonastilise liigliha tõttu, ühtlasi raskepärase ilme ... F. Strich'i tüpoloogia järgi tähendaks see Kreutzwaldi keelesüsteemi liigitamist klassika väljendussüsteemi piirkonda.»[4] Kuid Aspel isegi möönab, et see saksa ja prantsuse teoreetikute jälil tehtud otsus Kreutzwaldi puhul viib kui mitte ummikusse, siis ikkagi suurde ühekülgsusse. Ta lisab: «Ometi on ta oma võib-olla otsustavaimad kirjanduslikud mõjud saanud saksa romantikuilt ja esiromantikuilt» — mainides eriti Jean Pauli. Niisiis püüab ta «kategoorilise liigituse asemel» silmas pidada «selles avalduvate tendentside mitmekesidust». Ja nendeks tendentsideks peab Aspel «1) romantiliselt varjundatud intiimsuse ja hella tundelisuse tendentsi ... 2) realistlikke sugemeid, mis kaudselt teenivad karakteristika ülesannet»... Siia loeb autor ka «iroonilisi parenteese» (näit. sõna «pisarpill») ja rahvalikke vanasõnu, peab aga seda realistliku kujukuse tendentsi ainult «varjuandvaks väärtuseks».[5] Kolmandaks ja o l u l i s e m a k s Kreutzwaldi

[4] A. A s p e l, Lähtekohti Kreutzwaldi stiili iseloomustamiseks. EKirj. 1937, nr. 9, lk. 455.

[5] Sealsamas, lk. 455.

stiilielemendiks arvab ta siiski «ratsionalistlike väärtuste rõhutamist».[6]

Kokku võttes peab Aspel Kreutzwaldi stiili kõige lähemaks «uus-klassitsistlikule vormitahtele, kus selguse ja piduliku ilu väärtustel on keskne tähendus».[7] Sellega võib nõustuda, aga ainult peajoontes. Näib, nagu oleks uurija oma lääne eeskujude stiiliskeeme liiga palju usaldanud ja — nagu nägime eriti liitverbide puhul — klassitsistlikuks ning ratsionalistlikuks pidanud seda, mis tegelikult oli tingitud tolleaegse eesti keele arenemisastmest ja rahvalikkuse taotlusest. Seevastu on Kreutzwaldi stiili realistlikke ja romantilisi elemente nähtud liiga vähe ning nende osatähtsust alahinnatud. Tõenäoliselt aitas selleks kaasa ka analüüsimiseks valitud pala («Kullaketrajad»), mis pole küllalt esindav kogu teose stiilile. Igatahes vajab see iseloomustus tugevat täiendust ja ka korrigeerimist.

10. Stiili romantilised ja realistlikud elemendid. Stiililine areng

Kord on kahtlemata tarvis Kreutzwaldi k õ i g i juttude stiili vaadelda niisama üksikasjaliselt nagu «Kullaketrajate» oma; aga see on suur töö, mis peab jääma ootama eriuurimust. Küll aga püüame tutvuda siin veel mõne Kreutzwaldile iseloomuliku katkega, mille stiil eelvaadeldust tunduvalt erineb.

Peame nimelt toonitama ikka ja jälle, et Kreutzwaldi mentaliteedile oli üsna võõras vanale klassitsismile omane aristokraatsus ja peenutsemine, kõnelemata antiigijäljendamise püüdeist. Samuti ei vastanud ta maailmavaade kaugeltki Chr. Wolfi taoliste vulgaarratsionalistide borneeritusele ja intellektuaalsele ühekülgsusele. Juba oma noorusest peale taotleb Kreutzwald niihästi mõistuse kui ka tundmuste kultuuri ega suru viimaseid sugugi kõrvale «segaste kujutlustena» nagu Wolf, pigem ümberpöördult. Noorena olid talle teatavasti lähedal just tundmusi viljelevad esiromantilised autorid (Macpherson ja noor Schiller). Aga nagu saksa uusklassikud, Goethe ja Schiller, nii taotles ka vanem Kreutzwald s ü n t e e s i mõistuse ja tundmuste vahel. Seda toonitab ta oma muinasjuttude kogu eessõnas:

[6] A. A s p e l, tsit. teos, lk. 456.
[7] Sealsamas, lk. 458.

«Laste kõrval leiame jälle lapseliku südamega inimesi, kes, ehk nad küll selgesti teavad, et lugu tõsi ei või olla, siiski vana juttu rõõmuga loevad ja sealjuures oma elukevade õnneliku aega meelde tuletavad, kus jutt neile üsna tõsine näis ja neil veel kahtlevat mõtlemist ei olnud. Ka üks kuulus saksa laulik kiidab neid õnnelikuks «kes oma teadmise vara südame hinnaga ei ole ostnud».»[1]

Muinasjuttude kogu ilmumise ajal oli Kreutzwald ise juba küllalt «vana», et temagi juures need moraalsed, elukujutuslikud ja ideoloogilised elemendid esikohal on. Seepärast näeb ja hindab ta nii «inimese loodud kommete» ja «tõsise elu» näitamist kui ka sellest varisevaid «õpetuse ivasid» muinasjutu väärtuse peamiste mõõdupuudena.

Kuid selle kõrval oli muinasjutt ka Kreutzwaldile ennekõike fantaasiatäratav ning elamusiandev, n.-ö. romantiline kirjandusliik, ja just säärasena oli ta selle valinud oma eriliseks harrastusesemeks. Ka ümbertöötustes pole ta muinasjutust kuskil teinud ainult õpetlikku allegooriat (nagu suurel määral isegi veel saksa uusklassikud, näiteks Goethe paar kunstmuinasjuttu). See kõik näitab, et Kreutzwaldi intiimsemas elutundes mängisid ka romantilised elemendid üsna suurt osa, vähemalt romantilise igatsusena.

Eriti selgelt avaldub see tema hella ja kurtleva tagasi-igatsusena oma lapsepõlvesse, «elukevade õnnelikku aega», millal muinasjutudki olid veel täiesti elamuslikud: «On meil pisematki õigust seda oma lastele keelda, mis meile noorpõlves nii suurt õnne on valmistanud? Üksnes kivituimad südamed võiksid oma laste vastu nii armutud olla.»[2] Seesugust, paiguti otse valusat tagasiigatsust lapsepõlve elamusintensiteedi poole ilmneb «Eesti rahva ennemuistsetes juttudes» mitmel pool. See igatsus on kahtlemata kaasa mõjunud, et siin «lahked imelikud unenäod» on autorit aidanud jutte pikemaks venitada ja neile «uusi iludusi» sisse kududa. Õigupoolest tähendas ju terve see jutukogu Kreutzwaldile teatavat andumist eelmainitud tundeelamusele ja on seetõttu oluliselt romantiline teos, ehkki täitis ka valgustuslikke ülesandeid.

Kreutzwaldi psüühilisele lähtekohale on iseloomulikud just need jutud, kus see romantiline õnne- ja intensiteedi-

---

[1] Maailm, lk. 341.
[2] Sealsamas, lk. 342.

«Eesti maa-rahva Kalender ehk Täht-Raamat 1862...», frontispiss (muinasjutuvestja, tundmatu kunstnik)

iha on saanud kõige otsekohesema väljenduse. Sellisteks osutuvad kõige vabamalt loodud, rahvalikest eeskujudest kõige kaugemad lood: «Vaskjala silla piiga», «Kuuvalgel vihtlejad neitsid», «Näkineitsi», «Õnnemunake», «Udumäe kuningas», osalt ka «Pilli-Tiidu» jt. Nende lugude peategelased kuuluvad kõik ühte tüüpi, keda juhib sõnulseletamatu igatsus — ära argipäeva hallusest muinasjutulise imeõnne poole, ära unistuse, ilu, ühe sõnaga f a n t a a s i a maale. Ühtlasi on see tüüp Kreutzwaldi enda, õigemini ta «romantilise isikupoole» projektsioon, kõige intiimsem, «autobiograafilisem» kuju, keda ta loomingus üldse kohtame. Eelmainitud jutud on ses suhtes võrreldavad

ainult mõnede «Kalevipoja» sissejuhatuste värsside või siis ka «Paari sammukese» ja «Viru lauliku laulude» üksikkohtadega.

Nende juttude peategelasega on Kreutzwald loonud meie kirjandusse esimese «romantilise tüübi», kelle siseelu on kujutatud muinasjutu kohta haruldase, paiguti juba novellile läheneva nägemisselgusega. Eriti tema sobimatus argiellu, äraigatsus ja õnneiha, kõikumine unenäo ja tõelisuse vahel — see on uudne XIX sajandi eesti kirjanduses ja isikupärasena veel praegugi huviga loetav.

Ühtlasi on sellele tüübile antud ka traagilist sügavust, näidatud unielu ja kireelu paratamatut kokkupõrget reaaleluga, tegelikkusega. Väga intensiivse õnne hetk elus kas ei saa üldse korduda («Kuuvalgel vihtlejad neitsid») või rikub selle inimene ise oma pidurdamatuses («Näkineitsi»).

See romantiliselt traagiline põhihoiak avaldub ka Kreutzwaldi varastes muistendites («Emujärv» ja «Vaskjala silla piiga», osalt ka «Udumäe kuningas»). «Emujärv» (eriti koos Kreutzwaldi eeltsiteeritud täiendustega) — see on lugu inimeste «pattulangemisest» ja «Eedenist väljaajamisest», «kuldse ajajärgu» lõppemisest inimeste kurjuse läbi. Ta on otsekui müüt romantilise loodusõnne võimatuks saamisest, jumaliku «eluvee» äravõtmisest ja argipäevase «virtsavee» asemele jätmisest. Seegi kajastab Kreutzwaldile vähemalt tema intiimsemail tundidel nii omast romantilist pessimismi, mis ajas teda harrastama Ossiani ja tõlkima Lenaud. Ainult igatsus jääb üle neile, kes kord seda õnnelikumat põlve on näinud või aimanud kas muinsuses, igatsustemaal või unede udumäel. Ainult ühe sellise igatseja on «jumalik» kuu, see romantikute õnneandja, leidnud olevat küllalt süütu ja puhta, et teda enda juurde igavesele ilumaale võtta; teisi ootab see asjatult, sest feodaalses orjuse maailmas valitsevad ahnus, kalkus ja kurjus.

Kuid niihästi rahvajutu vestja kui ka Kreutzwald teab, et selle unistusõnnega peab kaasnema ka isiklik tublidus, julgus ja oskus ära kasutada kiirelt mööduvat hetke, et tabada saatuse poolt võimaldatud õnne. Nii liitub saksa varasemate romantikute «idamaisele» passiivsele imeootamisele siin ka midagi aktiivset, põhjamaist. Ja sellest vastuolust — ühelt poolt passiivne õnne ootamine, teisalt aktiivne õnnehaaramise tarve ja õnnekaotamise kartus —

tekib teatud dualism, alatine vibreerimine ootuse ja kartuse, omamise ja kaotamise vahel, pidev ebakindluse, kõige möödumise tunne, see romantikuile ja ka Kreutzwaldile omane joon. Ühtlasi võime lisada, et see ärev, kuid ebakindel oote-meeleolu sobis hästi ka neisse feodalismi lõpuaastakümneisse, millal vabanemise kevad-tunded küll juba õhus hõljusid, kuid kus veel valitseva feodalismi üksikud tormipuhangud seda vihasemalt raevutsesid. Ka selles suhtes on Kreutzwaldi teos oma ajajärgu väljenduseks.

«Rõõm ja mure kaksikvennad» ning «Õnne munal õrna koori» — nii on Kreutzwald seda romantilist põhitunnetust väljendanud «Kalevipojas». Seal kangelaseeposes vahelduvad uljas, kuid hukkuv v a p r u s ja l e i n; siin, muinasjutus — i m e a b i l s a a v u t a t u d õ n n ja selle i g a t s u s, ent vahelduvus ise on sama. Ja on iseloomulik küllalt nende mõlema teose romantilisele põhihoiakule, et Kreutzwald sedasama värssi tarvitab ka siin, nimelt jutus, mille pealkirigi on sümboolselt «Õnnemunake». Loomulikult on selliste kujude ja meeleolude vahendamisel kasutatud sõnastusstiil tunduvalt teine kui «Kullaketrajais», ja nimelt palju emotsionaalsem. Loeme näiteks katket «Õnnemunakesest» (siingi sõrendades iseloomulikke sõnu):

«Kui ta /Pärtel/ pilli suust võttes tasku pistis ja koju tahtis hakata minema, kohisesivad pärnapuu lehed tuule õhus nii *imelikult,* et *kohin kui inimeste healed* Pärtlile kõrva kostis, ja mitukorda arvas ta neid sõnu kuulma:

*«Õnne*munal koore *õrna,*
Viletsusel süda visa,
Tõtta *õnne* tabamaie.»

Seal tundis ta valusat *igatsemist,* et *süda kipus lõhkema,* siiski *ei teadnud ta ise, mis järel tema igatses: Rasked pisarad* langesid temal silmist palgile ja tema *ohkas:* «Mis aitab *õnnetumale õnnemuna,* kellele *seie ilma õnne ei ole loodud!* Ma tunnen lapse põlvest saadik, et *mina inimeste seltsi ei kõlba,* nemad *ei mõista mind ega mina neid:* Mis *neile rõõmu* teeb, se sünnitab *mulle südame valu,* ja mis *mind õnnelikuks* võiks teha, seda *ei tea ma isegi,* veel vähem tõised. *Rikus ja vaesus* olivad mul vaderiks, sellepärast *ei võinud minust ial õiget looma* kasvada.» Seal tõusis *äkitselt* valgus tema ümber, kui oleks pärnapuu ja kivi *heledamas päikese terades* seisnud, nõnda et temal tükil ajal võimalik ei olnud silmi lahti teha,... *Üks kaunis naisterahva kuju, lume valges riides,* seisis tema kõrvas kivi peal, kui oleks *üks ingel taevast* maha tulnud. Aga *neitsikese* suust tuleb *healeke, magusam kui ööpiku laul* tema kõrva, mis nõnda kostab: *«Armas* noormees, ära karda, vaid võta *ühe õnnetuma tütarlapse palumist kuulda!*

Mina vaene elan *viletsuse vangis* ja kui sina minu peale *armu ei heida*, siis ei ole mulle elu ilmas enam *peasemise lootust*. ... *Peasta, oh peasta mind igavast vangistuse kütkest*, ma palun sind kõige *inglite* nimel ...»

Siin pole palju ühist ei tavalise rahvajutu sõnastusega ega «Kullaketrajate» üldiselt rahuliku, paiguti intellektuaalse stiiliga. Tõsi küll, siingi esineb vahel raskepärast nominaalsust («elan viletsuse vangis», «igavast vangistuse kütkest», «peasemise lootus») ning sõnavara on võrdlemisi üldmõisteline, mitte konkreetne ega värvikas. Selle eest valitseb kõikjal paisutatud emotsionaalsus, n.-ö. vankumine elu ja surma vahel, ning vastav stiililine kontrastsus. Seda iseloomustavad eriti tundepäraselt üldistavad ja kontrastsed sõnapaarid: «õnn» ja «viletsus», «rikkus» ja «vaesus», «õnnelik» ja «õnnetu», «vangistus» ja «peastmine», «rõõm» ja «südamevalu». Seda täiendavad sama äärmuslikud metafoorilised väljendid: «igatsemist, et süda kipus lõhkema», «südame valu», «viletsuse vangis», «vangistuse kütkes», või «kui üks ingel taevast», «healeke magusam kui ööpiku laul», «kui oleks kivi heledamas päikese terades seisnud». Ka rida lauseid on üksteisega kontrastsed: «nemad ei mõista mind ega mina neid» jt. Emotsionaalsusest, kui mitte otse sentimentaalsusest kõneleb ka hellitlev deminutiivide tarvitus («neitsikese suust», «magus healeke») ja sagedane «ohkamine» ja «igatsemine», «peastmine» ja «armuheitmine», «palumine» «kõige inglite nimel» jne.

Need on kõik tunnused, mis viitavad kirjandusest saadud mõjudele, kuid mitte klassitsistlikust, vaid pigem sentimentaal-romantilisest kirjandusest, milles teadlikult nauditi ja taotleti «tundmusteõndsust» (Gefühlsseligkeit) ja seejuures vahel kalduti ka ülepaisutatud sentimentaalsusse. Samu jooni leidub ka mõnel hilisemal romantikul, näiteks Kreutzwaldile nii lähedasel Jean Paulil, «saatusromantikul» Houwaldil, samuti L. Tieckil. Umbes samale stiililaadile vihjab ka religioossete kujutluste ja mõistete tarvitamine, mida Kreutzwaldil muidu teatavasti esineb võrdlemisi harva. Niisamuti on tollele stiilile juba Rousseau'st peale omane kalduvus moraalseid omadusi, näiteks vagadust, süütust ning puhtust eriti esile tõsta ja korrumpeeritud kõrgseltskonna rikutusele vastu seada. Nii saavutab ka «Õnnemunakese» kangelane oma õnne sellepärast, et tema «süda on puhas

«Kullaketrajad» (kaas A. Roosileht, 1920)

kui lapse süda, kus sees midagi valet ega pettust ei ole». Eriti lähendavad seda elutunnet ja stiili romantismile aga «valusad igatsemised», üksinduse- ja loodusearmastus ning eemaldumine inimühiskonnast; tunne, et «mina inimeste seltsi ei kõlba», et «nemad ei mõista mind ega mina neid» ja et «mulle seie ilma õnne pole loodud». Kõik see kajastab mõnevõrra saksa romantismi XVIII—XIX sajandi vahetusel, aastakümneil, millal tardunud ühiskondlikud olud ja pettumus Prantsuse revolutsiooni tulemustest soodustasid üksindusmeeleolusid, valusat äraigatsemist, moraalse

«vagaduse» ja «süütuse» imetlemist ja ideaalses fantaasiamaailmas ilutsemist.

Peab ütlema, et neid sentimentaal-romantilisi jooni Kreutzwaldi keele- ja kujunditarvituses esineb siiski võrdlemisi harva, enamasti just eespool vaadeldud «romantilistes» juttudes. Sentimentaalset sõnadevalikut («vaga, karske ja ilmsüüta») leiame kõige rohkem «Vaskjala silla piigas» ja «Emujärves», teatud määral ka juttudes, nagu «Tuhka-Triinu» («puhas ja vaga») või «Haruldane naise truudus»:

«*Jumala mõtted* käisid teisiti kui *eksijatel inimestel. Tema halastus* ei lasknud *süüta hinge* elusalt mere põhja minna, vaid *juhatas imelikul kombel* teed, et ta hädast võis pääseda.» «*Imelikul kombel* laskis *jumala halastus* magades uut rammu ta kehasse kosuda.» «Jah, õnnelikuks tuleb iga meest kiita, kes endale on nii *kauni ja vaga* naise saanud, kelle elu kui *selgem allika vesi läbi paistab*, et seal mingit kõntsa ja prügi sees ei leita.»

Nagu öeldud, on sellised väljendused muinasjuttude valdavas enamikus üsna haruldased. Ka «Õnnemunakese» eespool vaadeldud katkendi rütmiline lauseehitus ei kordu mujal, vaid on enam-vähem ainulaadne. See ja ainult see tuletab meelde «ehtsaid» puhtromantilisi muinasjutte (näiteks A. Kivi «Seitsmes vennas» toodud «Kahvatu neitsi» või S. Aksakovi «Helepunane lilleke» või noore Gogoli mõni teos). Kõik teised Kreutzwaldi jutud on palju kainema, võiks öelda ka realistlikuma keeletarvitusega. Seal meenutavad sentimentaalromantikut ainult mõni magusavõitu epiteet, asenimetus vms. («magus hais», «magus jutt», «kallis armuke», «armas peiuke» jne.).

Palju sagedamini kui tundepaisutust võime Kreutzwaldi sõnastuses kohata romantiliseks peetavat fantaasialendu. Oli ju fantaasiaviljelus imekepiks, mille abil kõrgromantika taotles avada uue ilu- ja luulemaailma. Just selle võimaldamise tõttu peetigi muinasjuttu spetsiifiliselt romantiliseks luuležanriks, mida ühel või teisel kujul püüdsid viljelda paljud romantikud kõigil mail.[3] Fantaasia eesmärgiks oli rõõm kujuteldud elu rikkusest ja kirevusest, kas siis selle soovunelmalisest ilust või dramaatilisest elamusrikkusest, põnevusest ja jubedusest. Sellise muinasjutulise elukirevuse kujutamisoskust Kreutzwaldi juttudes

[3] R. Benz, Märchendichtung der Romantik, Gotha 1908; A. Anni[st], Elu ja luule põhijõud. «Looming» 1928, nr. 10, lk. 933—965.

«Kullaketrajad» (A. Roosileht, 1924)

toonitasime juba eespool. Ja siin ei saa tema stiilile enam kuidagi ette heita intellektuaalsust või kahvatust. Loetagu ainult kas või veealuste aedade ja hoonete kujutust «Näkineitsis»:

«Eemale minnes jõudsivad nemad ühe tiigi kaldale, kus sees *hõbesulgelised* haned ja luiked veepinnal ujusivad. *Ühetasane punetav koiduvalgus* paistis igalt poolt, ehk kül päikest kuskil nähtaval ei olnud. *Õilmetega rohkest kaetud põõsad* õhkasivad *magusat* haisu, ja *parmusuurused mesilased* lendasivad õilmete ümber. ... *Uhkes kirikusuuruses* toas, mis sedasama värki klaasist valatud oli kui magamise kamber, istusivad kakskümmend neli *jumedad* neitsid *hõbe*toolide peal. Natuke kõrgemal taga seina ligidal seisivad kaks *kuld*tooli, kus uhke kuninga proua ühe tooli peal istus ja tõine alles tühi oli.»

Siin näitavad kursiivis sõnad eriti epiteetide rohkust, mida paiguti on kasutatud isegi mitmeid üheainsa substantiivi kohta («ühetasane punetav koidu val-

gus»). Suurem osa neist on küllalt ilmekad (kuigi esinevad ka kulunud, kuid Kreutzwaldile iseloomulikud «m a g u s lõhn», «j u m e neitsi» jt.). Võime nentida ka dekoratiivset metallinimede «hõbe» ja «kuld» rohket tarvitamist, mis on otseselt võetud rahvalauludest ja -juttudest. Kreutzwaldi leidlikkust eri fantastiliste olendite ja nähtuste väljamaalimisel oleme toonitanud mitmel korral. Juba põhjakonna kuju, samuti jutus «Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis» esinevad imeelukad on omaette saavutus. Näiteks üldtuntud Perseuse (Püha Jüri) lohetapmise stseen («Õnne rublatükk») jääb oma detailses pitoresksuses ja fantastilises paisutuses küll vaevalt maha välismaa vasteist:

«Nemad ei olnud veel kolmat osa mäge ülesse roninud, kui *äkitselt kohin* ja *mühin* tõusis, *otsekui oleks raskem rahepilve tulemas*. Kõrgemalt mäe harjalt veeretas ennast üks *kole* metsaline alla, alt *keha poolt karu värki*, aga suuremast *hobusest palju kõrgem*; karvade asemel katsivad *soomuksed* tema keha, *kaks kõverad sarve* pääs ja *kaks pika tiiba* seljas, *jala pikused seakihva värki hambad* paistsivad *koledal* loomal suust, *pikad küüned* käpade ja jalgade külles. *Kole* kiskuja võis ehk veel paarkümmend sammu kuninga tütrest kaugel olla, kui ta oma *pika keele* suust välja ajas, misga ta ehk *kui madu*, neitsi enne neelamist tahtis nõõlada ...»

Siinse kujutuse hüperboolset hoogu aitavad vahendada nii otsetähendusega sõnade ilmekas valik kui ka lokkav kujundite keel, muu hulgas mitmed pikalt väljaarendatud võrdlused. Viimastele pole siin enam põhjust ette heita värvide puudumist. Edasi viib see kohutavuse taotlus isegi groteskini: koer mitte ainult ei pure end koletise südameni, vaid sööb «endast kümme korda» suurema eluka puhtalt ära «keha ja nahaga tükis»! Pole kahtlust, et selliselt paisutatud stiili peab nimetama romantiliseks. Aga oma arhailises kohmakuses vastab see ka rahva muinasjutustiilile; tolle paisutavat elamustetaotlust on ainult veel intensiivsemaks arendatud.

Umbes samasugust jubedusromantikat arendatakse ka jutus «Õised kirikulised» rahaaugu kaevamise kujutamisel, kus kadakapõõsa alt tõusevad esmalt igasugu tulipunased ja mitmepealised elajad, siis aga

«kohin ja mühin järgneb *kui oleks viiskümmend sepa lõõtsu puhumas*. Aga kohina järgi tõusnud üks *kole suur* pää..., mis pool inimese ja *pool elaja kuju* näitand, temal olnud üheksa *jalapikust kuldsarve* pääs ja kaks *küünra pikust kuldkihva* suus. Veel *koledam* kui tema kuju olnud *tulesädemed, mis kui keema läinud rauast* temal suust ja nina sõõrmetest *välja purtsanud* ja *kohinat* sünnitanud».

See sarvederohkus iseloomustab ka teisi Kreutzwaldi metsalisi ja meenutab Apokalüpsist.

Üldse on hüperbool muinasjuttude, aga ka kangelaslugude peamisi stiilikujundeid, mida Kreutzwald on rohkesti viljelnud. Ta tarvitab seda mitte ainult koleduse, vaid ka muinasjutulise rikkuse kujutamisel. Nii näeme «Nupumehes» kuninglike «lustipidude» jaoks toidu valmistamiseks ehitatavat

«*kakskümmend* suurt rehehoonet, mis laia lagedale neljanurgeliste, kui mõisa karjalaudad, ülestehti ... Pidude tarvis tapeti *tuhat* nuumhärga, *kakstuhat* vasikat, *viistuhat* siga ja kesikut, *kümmetuhat* lammast ja palju muid pudu lojuksid, mis igalt poolt karjade kaupa kokku ajeti.»

Veel enam hüperboliseeritud peokujutus esineb jutus «Kuidas kuningatütar seitse aastat maganud»:

«... saivad iga päävale *sada* härga ja *seitse sada* siga tapetud, ja *viissada* vaati õlut tehtud. Virna lautud vorstid seisivad *kui seinad*, sepikleivad ja koogid tegivad *suuremate heina kuhjade sarnatsed hunnikud*.»

Klaasmäe kokkusulatuseks aga tehakse ahi, «mis on suurem kui teie kuninga linn», selle kõrgus ulatub pilvedeni ja sulatamiskuumusest kuivavad «rabad, jõed ja järved» — ime küll, ainult väiksemad järved!

Kõik see paisutus on mõeldud muinasjutu sündmustiku erakordsuse ja elamusrikkuse tõstmiseks, et jutt lugejat kaasa haaraks ja temale usutavaks ja elavaks muutuks «imeteost hoolimata». Just seda muinasjuttude omadust meenutab Kreutzwald oma lapsepõlve mälestustes, kus Toapapa juttude mõjul «õine unenägu sünnitas sagedasti nuumhärja-suurusi sikkusid ja kassisid, kellel kümme sarve peas ja tulised sabad taga». [4] Ja võib ütelda, et ka Kreutzwald ise seda erutavat mõju on saavutanud just kõige laiemais lugejate ringkondades, kes elukujutuse tõepärasust ja ideoloogilisi «õpetuse ivasid» veel vähe hindasid. Olgu algupäraga kuidas on ja olgu nende sõnastuski paiguti raskevõitu, Kreutzwaldi jutud on kõigepealt muinasjutud ning haaravad eelkõige oma eelmainitud romantiliste omadustega.

Tõsi küll, sama elamuslikkuse ja imepärasuse taotlus viib Kreutzwaldi mõnikord ka üle piiri. Hüperbool on

[4] Vt. Jutud, lk. 367.

kaheteraga mõõk, mida ei tohi liiga sagedasti tarvitada, kuna kordamine vähendab ta efekti. Sama võib öelda imemotiivide kohta. Siin peitub üks ta jutukogu põhilisi puudusi, mida aga õnneks esineb harva, peamiselt võõrapärastes feejuttudes, ja sedagi rohkem juttude motiivistiku kui sõnastusstiili alal.

Kokku võttes võime väita, et Kreutzwaldi juttudes on romantiline element üsna olulisel kohal, avaldudes juba muinasjuttude valikus ja nende käsitlemises mitte allegoorilise moraaliõpetusena, vaid kõigepealt tugevate elamuste andjana fantastiliste sündmuste ja fantaasiarikka elukujutuse abil. Sõnastuses aitab sellele kaasa paiguti üsna emotsionaalne, romantiliselt värvirikas või hüperboolseks paisutatud stiil — kuid peamiselt tegevuse kõrgkohtades. Enamasti on ka sõnastus ikkagi rahvalik ja tavaliselt on ka fantastilised sündmused edasi jutustatud mitte ainult rahvalikult, vaid ka võrdlemisi realistlikult. Ikka ja jälle korduvad otse rahva elust võetud stseenid, kus toimivad talupoeglikud tegelased ning mille sõnastuses domineerivad realistlikud elemendid. Sellise stiili näiteid esitasime juba inimeste ja elukujutuse vaatluses. Kuid olgu neile lisatud näiteks Puukergitaja stseen «Kergejalgses kuningatütres»: kui jõumees oma määratu kotiga läheb kuninga varakambrisse «kotile moona otsima», ütleb varahoidja:

«Ehk sa oled, *vennike*, teelt eksinud, sa *tahtsid vist kuhugi haganiku minna,* raha tarvis ei oleks seesugust koguni tarvis olnud.» Kotimees vastas: «*Ega kot ääri nutma ei lähä*, ja enam ma ei või sisse panna, kui jõud mul lubab ärakanda.» Nõnda rääkides olivad naad varakambri jõudnud. Saivad uksed lukust lahti peastetud ja kullatündrid kõik nähtavale, ütles varahoidja: «Mis sa arvad, *kas peaks sest sulle koti täit saama*, mis siit ärakannad?» Kotimees kostis: «Saab näha, *kes enne katsumist midagi võib tõeks kiita?* Minu peremehel oli seie tulles kindel lootus, noorikuga tagasi sõita, aga nüüd ei saa paremat palka kui ühe *kotikese täie* raha. Noh, *raha on mõnikord parem kui kuri naine.*» Varanduse hoidja ütles pilkamisel: «*Kahju, et sul kühvlid kaasa ei ole võetud,* se lühendaks tööd, sest kämlaga koti täitmine on väga igav, pealegi kui nii suur kot täita on.» Puiekergitaja vastas: «Minu *kadund isa* ütles mitukorda naljatates: «*Kui kannu ja kappa kohal ei ole, siis peab kas tõrreservast ehk vaadisuust* rüüpama.»» ...»

Siin valitseb isegi lauseehituses ehtrahvalik kõnekeel. Raamatulikke sõnu või fraase pole üldse ehk olgu siis kreutzwaldlik «... ütles pilkamisel». Eriti silmapaistev on aga rohke rahvaliku huumori esinemine: kogu aeg näeme muigamapanevat vastuolu ootuse ja tegelikkuse, raske

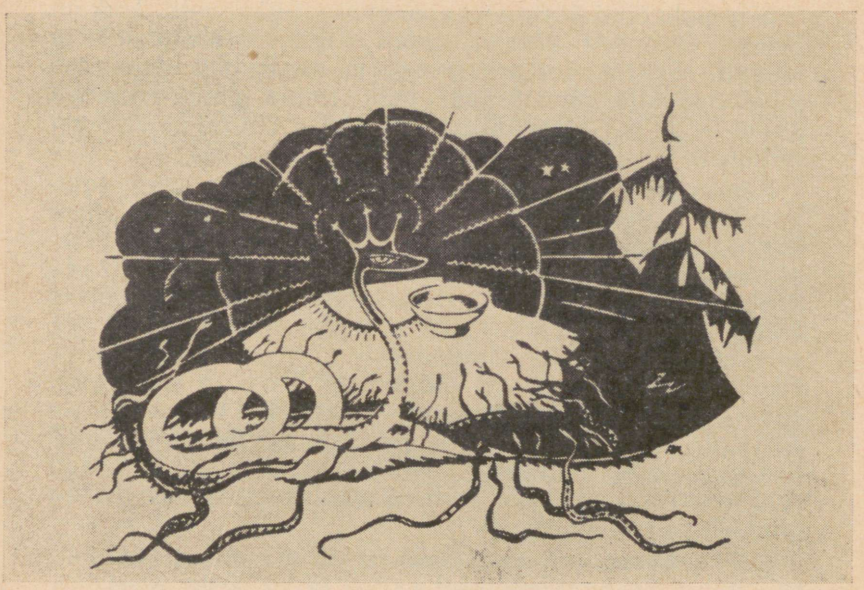

«Kuuvalgel vihtlejad neitsid» (A. Roosileht)

kulla ja määratu koti vahel; näeme varahoidjat, kes teist narriks peab ja teda nöögata püüab, kuid varsti ise narriks osutub. Näeme ehtrahvalikku kohmakas-tüsedat, kuid tagasihoidlikku, endamisi muhelevat vägimeest, kes oma põhjatut kotti nimetab «kotikeseks». Ja kuuleme tervet rida rahvalikke ütlusi: võrdlusi, allusioone, vihjeid ja vanasõna-taolisi sententse.

Sääraseid realistlikke stseene on rohkesti isegi kõige fantastilisema sisuga juttudes, näiteks «Julges rehepapis». Kangelane tuleb vanasse tondilossi, mille sügaval maa all olev tuba on kujutatud täiesti tavalise eesti talupojatoana:

«kus ühe seina ääres *pik laud ja pink*, tõise seina ääres jälle *ahi ja leehauk ahju ees* seisivad, ka mõned *puuhalud* olivad lee kõrvas *põrandal*. Neid sütitas mees põlema ja nägi *tulevalgel*, et *veike pada* ja *jahukauss ahju otsal* seisivad, ka natuke *soola* leidis ta *soola vakakese* põhjast. «Kas sa näed!» hüüdis rehepapp: «Ma leian siit kogemata *toidu vara, vet* on mul *lähkris*, mis joogiks kaasa võtsin, nüüd võin *sooja kõrti* keeta.» Üteldes seadis ta paja tulele, valas *vee* ja *jahud* sisse, riputas *soola* peale, segas *pilpaga* ümber ja keetis *kõrdi* valmis, valas siis *kaussi* ja tõstis *lauale*.»

Siin pole õieti ühtki silmapaistvat stiilikujundit, kõik on öeldud äärmiselt lihtsalt, ometi väga üksikasjaliselt ja elavalt. Sellest konkreetsusest ja realismist tunnistab juba sõnavalik, nimelt suur hulk (minu poolt kursiivis antud — A. A.) substantiive, mis kõik eht-talupoeglikust miljööst.

Samasugust talupoeglikku sõnastust näeme koos talupoeglike kangelastega isegi siis, kui need esinevad kõige muinasjutulisemas ümbruses. Nii seisab «Näkineitsi» veealuses lossis «sealiha, vorsti, käkki ja kerjemee vaagnad, õlle ja mõdu kannud laual, kui oleks kõige uhkem pulma pidu majasse juhtunud». Ja romantilisest Une-Tõnust öeldakse: «... pani nüüd lõualuud tööle ja sõi nii palju kui kõhtu mahtus, siis viskas ta ennast sängi pikali leiba luusse laskma.» Võib-olla tundub see talupoeglikkus romantilise kangelase puhul isegi labasena, kuid ta sulab kokku jutu üldstiiliga, sest ka selle romantilised elemendid on oluliselt rahvalikku laadi.

Eriti rahvapärane ning ilmekas on Kreutzwaldi dialoog (mida on suhteliselt palju) ja üldse ta otsekõne. Nägime seda juba eespool «kurja naise» või tigeda perenaise ning kõrgi ja toore mõisaproua tüüpe iseloomustades, kus rahvakeelsus ulatub isegi sõimusõnadeni («tattnina»). Aga ka juhuslikud kõrvaltegelased on sageli elustatud paari ehtsa rahvakeelse lausega. Nii näiteks jutus «Naljakas härja müümine» pistab üks võõras mees nooremale vennale parmu kõrva, üteldes: «Arvad sa härga adra ees kosuma, kui ta igapääv tõiste kätte künda annad? Ära ole halp, võta paremine oma härg, müü turul ära ja pista raha kopikas karmanni, siis sa tead missulon.» Ja mõnikord aitab rahvalikku ümbrusse sisse elada üksainus tundetooniga sõna, näiteks vanaeide tervitus: «Ärge pange pahaks, aus suur prouake» («Munast sündinud kuningatütar»).

Rahvalikke kõnekäände, võrdlusi, vanasõnu jne. leidub Kreutzwaldi mõnes jutus otse massiliselt. Nii leiame «Vaeselapse käsikivi» alguses:

«tütarlaps oli *kui lamba tal* järele jäänud», «oli *malk kohe kihutajaks* lapse kannul», «olivad vaeselapse käed *kui puunotid* tuimad», «Palukest ... peab ... *vere ja higiga* perevanematele äratasuma», «veri on ala *küünte al* ja *malk mõõdab selga* ...».

«Võõrasema» alguses:

«kosja läinud, aga *silmad koju unustanud*», tütar pidi «kõige kibedamat *koera pidu* ... maitsema», «*kui talleke* emast järele jäänud», «läks võõraslapse *lugu hoopis lakka*», «vaene *emata loomuke*», «veel noored, kelle *kael tanu ei jõuaks* kanda», «kumb neist kedrajatest sinu *omane* on», «*viinad* võeti vasta» jt.

«Kergejalgse kuningatütre» alguses:

«ühel hommikul *seitse suitsu läbi käivad* ja siiski *kaela ei kauta*», «... kellel niisama *kiired koivad* oleksivad», «keha *pea võrra lühemaks* tehti», «neil ridvade otsas rippuval *nupudel* vist palju *aju ja arusi* sees ei võinud olla», «et mõningal noorel inimesel *tuline veri* meele mõistuse *äraküpsetab*, mis läbi vahel *enam mõistust p-s kui peas leitakse*» jne.

«Pilli-Tiidu» alguses:

«*leivapalukest* teenimas», «laisa *veri küünte all*», «ega *hiir* ommetegi *magaja kassile* läha *suhu jooksma*», «mis minu kohta kui *hane selga valatud vesi* näitab», «misga sa hõlpsalt igapäävast *leiba ja rahakopikaid* võiksid *teenida*», «lootis, et maailm aega mööda *laisa naha* Tiidu seljast saab maha kammima ja *häda teda inimeseks kasvatama*» jne.

Üldiselt võime öelda, et pärimuslikku fraseoloogiat leidub peamiselt rahvalikumais ja talupoeglikust miljööst lähtuvais juttudes, ning sealgi eelkõige nende alguses, kus on jutt veel talupoeglikust eluringist.

Hiljem, koos muinasjutulisemate sündmustega muutub ka stiil enamasti romantilisemaks ja seal pole nagu kohta ega aegagi pärimusliku pildikuse jaoks. Kuningakojas või haldjate riigis valitseb tavaliselt «kõrgem stiil», mis on palju raamatulikum. Näiteks võõrapärases jutus «Munast sündinud kuningatütar» leiame ainult alguses ühe rahvaliku kõnekäänu («k a r e d a k o o r e a l l on mõnikord sile puu ja magus s i s u»).

Võime täheldada, et Kreutzwald rahvakeelseid kujundeid ja vanasõnu tarvitab harva päris täpselt või rahvaliku lühilausena, vaid lisab neile sageli mõne täienduse, muudab neid või põimib nad mingisse pikemasse lausesse. (Eeltoodud näiteis on ainult kursiivis sõnad pärimuslikud, muud on aga enam või vähem Kreutzwaldi lisandid.) See muutmine muidugi pisut moonutab vormelite rahvapärasust, aga aitab ühtlasi neil paremini liituda Kreutzwaldi pikatoimelise üldstiiliga. [5]

[5] Olgu tähendatud, et samasugust paisutavat või lühendavat rahvavormide ümbertöötamist leidub ka Kreutzwaldi muus proosas. Vt. I. S a r v, Rahvapärane fraseoloogia Fr. R. Kreutzwaldi loomingus, TRÜ Toimetised 41, Tartu 1956, lk. 101—116.

Kreutzwaldi sõnastuse muid omadusi ja võtteid siin ligemalt vaadelda viiks pikale. Mitmed neist kattuvad samasugustega ehtsas rahvajutus. Mainigem näiteks tähtsamais kohtades värsikujuliste ütluste tarvitamist («Võõrasema»). Sel puhul näeme enamasti nn. «Kalevipoja»-värssi, mida harjunud silm ehtsa rahvalaulu omast selgesti eraldab, kuid mis sellest hoolimata oma elustavat ülesannet täidavad. Samuti tarvitatakse sageli rahvalikku alliteratsiooni ja sellega seotud sõnapaare («Küti kadunud õnnes»: «ei saba ega sarve, ei sulge ega karva kotti saanud»). Samuti esineb tõusukohtadel Kreutzwaldi lauseis rütmi ja nuumerust, mis on küll palju aeglasem rahvajutu lause omast, kuid selle eest sageli kunstipärasem.

Kokku võttes võime ütelda, et Kreutzwaldi juttude sõnastuslik külg erineb küll tunduvalt rahvajutu omast, kuid teosele see enamasti kahjuks ei tule. Selle kirjanduslikult mõjustatud osad, kas siis klassitsistlikku või romantilist laadi, aitavad tema stiili mitmekesistada ja vastavaid situatsioone paremini välja maalida. Eriti juttude sissejuhatustes ja negatiivsete või humoorikalt nähtud kujude puhul on edasi arendatud just rahvajutu realistlikke vahendeid ja jõutud sellega väga kõrgele tasemele. Siin on sündinud eesti uus kunstipärane muinasjutustiil, mis on ühtlasi niihästi rahvalik kui ka realistlik. Just kõnekäändude, vanasõnade ja rahvaliku sõnavaliku tõttu saavutatud stiili rahvapärasus ja realism on see, mis moodustab Kreutzwaldi muinasjuttude ühe kõige iseloomulikuma ja väärtuslikuma omaduse. Võime seda väita, hoolimata paljudest vastupidistest kinnitustest ja etteheidetest. Viimased on peamiselt tingitud Kreutzwaldi töö õigekeelsuslikest konarustest ja vanamoelisest pikatoimelisest lauseehitusest, milles paiguti ei puudu ka saksapärasused. Teiseks häirib Kreutzwaldi lugemist paiguti klassitsistlikust stiiliharjumusest põlvnev nominaalsus ja kange pidulikkus (näiteks rohked perifraasid). Kuid viimast esineb tavaliselt ainult mõnes jutuosas, ja sealgi tuleb silmas pidada, et mitmed neist perifraasidest põhjenevad rahva kõnekäändudel. Teiseks peab arvestama, et nagu sisu ja elukujutuse poolest, nii on üksikud muinasjutud ka oma sõnastuselt üksteisest õige erinevad. Enamasti on sisuliselt kõige rahvalikumad jutud seda ka stiililiselt. Ja viimaste rohkuse tõttu võime öelda, et Kreutz-

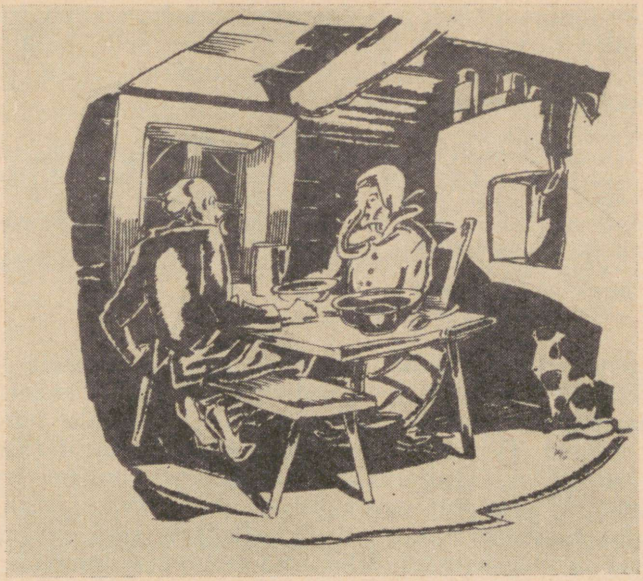

«Lopi ja Lapi» (A. Roosileht)

waldi stiil ta juttude peaosas on üsna rahvalik, ilmekas ja mõnuga loetav.

Mida võiks öelda Kreutzwaldi muinasjuttude stiili arengust?

Aastail 1836—1850 kirjutatud muistendites, nagu nägime, domineerib peamiselt raamatulik, lühidalt refereeriv sõnastus, milles on tunda klassitsismi ja sentimentaalse eelromantika elemente, moraalse müüdi loomise püüet. «Tänuliku kuningapojaga» algab teine ajajärk, kus peatähelepanu siirdub muinasjuttudele ja taotletakse juba olustiku rahvapärasust ning sündmuste väljamaalimist. See iseendast tähendab ka realistlike elementide rohkemat kasutamist. Järgneva loomingu sünniloost teame kahjuks liiga vähe, et siin kindlaks teha eri ajajärke. Nähtavasti sündisid rohkem ja vähem rahvalikud jutud paralleelselt, sõltudes tarvitatavast materjalist. Aga teatud määral võib ka seda arengut jälgida muutustest, mis on tehtud ühe jutu kahes redaktsioonis. See on «Härjapõlvlaste riid»,

mis on ilmunud 1855. a. «Maarahva kasulises kalendris» ja siis jälle tervikkogus 1866. a. Võrdleme selle mõningaid kõige erinevamaid kohti (esitades kursiivis välja jäetud või väga palju muudetud osi):

1855: «Nemad ropsisivad pisukeste käte ja jalgadega võidu, kiskusivad karupidi tutisi, ehk võtsid hammastega üksteisest kinni, *nii kui vahest meie mehed Viidulori laadalt koeo minnes.*»
1866: «Nemad lõivad, torkasid, hammustasid üksteist, sõtkusivad jalgade alla ja sasisivad karvupidi et kole oli näha.»
1855: «Väga hää, väga hää, *Kalevi poeg! et kogemata juhtumine sinu sammud seie juhatas.*»
1866: «Väga hea, külamees, et seie tulid.»

Näeme, et kuigi 1855. a. redaktsioon on üldiselt pikem ja detailsem, kaldub ta rahvalikkust taotledes vahel juba naturalismini, sisaldab laiemale lugejaskonnale tundmatuid vihjeid (Viidulori laat) või siia sobimatut (Kalevipoja nimetus). Hilisemas ümbertöötuses on need välja jäetud. Uus sõnastus on paiguti vähem värvikas, aga ühtlasi ka maitsekam, keeleliselt siledam (vrd. «karupidi tutisi») ja vähem raamatulik («sammud seie juhatas» asemel «seie tulid»).

Edasi on paiguti välja jäetud isegi pikemaid osi, mis on küll väga rahvalikud, aga kalduvad teemast kõrvale ja tunduvad labastena; hilisem redaktsioon on palju asjalikum ja kainem.

1855: «Mees vastas: Enne kui minust õiguse mõistja saab, peate riu alustust mulle põhjani üles rääkima. *Vaata hullupäid: Ma arvasin omasuguste keskis üksi mässamist tõusma, nüüd nään, et põlvekõrgusel meestel süda ka suurem kui keha. Arjapõlvelased hakasivad kolmekeste läbi ja ristati lugu seletama, üks kisendas hullemast kui teine, mis kui kasside pulmalaul meie kõrva kostis. Toho nurjatumad! hüüdis mees,* kui teie inimese viisil üksavalt ei oska rääkida, siis ei kuule ma sõna, *ehk oleks mul neli kõrva kahe asemel.* Senni kui üks räägib, *pidage teised kaks lõuad kinni ehk ma vautan jalakanda suu peale.*»
1866: «Mees ütles: Esiteks kõnelege mulle lugu, kust riid teil tõusnud, muidu ei ole mul võimalik teile õigust mõista. Aga ärge kisendage kõik ühtlase, vaid rääkige üksaavalt ja mõistlikult, et ma teie jutust aru saan.»

Säärast pisut vulgaarset, aga ilmekat rahvastiili tarvitab Kreutzwald ka «Viinakatku» 1840. a. väljaandes, samuti vahel oma eestikeelseis kirjades Faehlmannile ja harva isegi «Alg-Kalevipojas». Hiljem on need «teomehelikud» jooned aset andnud lihvitumale, kuid vähem ilme-

kale keelele — nähtavasti arvestades juba haritumat lugejaskonda.

Teiselt poolt vähenevad hiljem ka kohmakad «kirjamehelikud», «nominaalsed», vanale piibli- ja pastorikeelele omased väljendid ja asenduvad lihtsamatega. Näiteks:

1855: peate riu *alustust* mulle põhjani *üles rääkima.*
1866: Esiteks kõnelge mulle lugu, kust riid teil tõusnud.
1855: Ai, ai! ai, ai! Väga valus! Olen mõne korra vanaisa raudvitsa *tulises pikse nooles* kannatanud, mis selle vembla *vasta pisukeseks* /tuleb/ *arvata.*
1866: Ai, ai mis valus! Juba mõne korra maitsesin vana Pikse isa noolisi, mis selle vembla vasta midagi ei olnud.
1855: Aga ole kiire *katsumisel.*
1866: aga ruttu kiirest!
1855: kes sellepärast *riidu teeb,* sellel on vist muial *enam meelt kui pääs.*
1866: (puudub).

Kuigi ühest väiksemast jutust kindlamate järelduste tegemiseks on vähevõitu, võime «Viinakatku» ja 1840/50. aastate kalendrijuttude stiili ning eriti laialt väljamaalitud juttu «Tänulik kuningapoeg» juurde arvates siiski oletada, et just sel rahvajuttudega tegelemise k e s k m i s e l ajajärgul Kreutzwaldi ümbertöötus oli kõige vabam, võiks ehk öelda ka rahvalikult lopsakam, kuni naturalistlike elementideni. Hiljem, 1850-ndate aastate lõpul ja 1860-ndate algul, kui ta «võltsimise»-süüdistuste survel oma «Kalevipoega» ikka jälle ümber tegi, teda «rahvaehtsamaks», aga ühtlasi «viisakamaks» lihvis, muutus ka ta muinasjuttude väljatöötamine tagasihoidlikumaks.

Ühtlasi aga — ja seda näitab ka «Kalevipoja» 1853. a. ja 1857/61. a. redaktsiooni võrdlemine — muutub ta keeletarvitus palju siledamaks ja nüüdisaegsemaks, vabaneb mõnestki keelekohmakusest või tarbetust perifraasist. Seegi laseb väita, et tema lause raskepärasus ja nominaalsus on suurel määral tingitud just tolleaegse keele arenematusest ja arhailisusest, millest ta järk-järgult püüdis vabaneda.

11. Kirjandusloolline asend ning tähtsus

Lõpuks mõni kokkuvõtlik sõna ka «Eesti rahva ennemuistsete juttude» s u h e t e s t o m a e e l k ä i j a t e g a, selle kirjandusloolisest tähtsusest.

Juba üksikjuttude analüüsis nägime, et kaua oletatud (kuid mitte tõestatud) saksa laenud pole seal tegelikult kuigi suured ega olulised. Otseseid süžeelisi laenuelemente võisime kindlaks teha ainult 4—5 jutus, sealjuures üsna erinevailt autoreilt (Hebel, Tieck, Grimmid).

Olulisem on lääne fee-muinasjuttude üldine mõju, mis avaldub reas Kreutzwaldi enda kompileeritud juttudes ja teeb nad oma ülimusliku laadiga ning kõikvägevate haldjasolenditega suhteliselt vähe-eestiliseks. Osalt nende kaudu on ka Kreutzwaldi sõnastusstiilis paiguti sääraseid klassitsistlikke või sentimentaal-romantilisi jooni, mis on võõrad eesti rahvajuttude stiilile. Aga kaugelt suuremas osas juttudes on need laenuelemendid hästi ühte sulanud eesti rahvalik-talupoeglike elementidega ja selle tulemused mõjuvad uue tervikuna nii sisult kui vormilt. Nagu Kreutzwaldi juttude progressiivne valgustusdemokraatlik ideoloogia ka oma romantilistes avaldusvormides on täielik vastand Tiecki süngele pessimismile või reaktsioonilisele keskaja ihalusele, nii on ka Kreutzwaldi juttude ehitus ja stiil palju lihtsam ning rahvalikum, mitmeti lähemal rahvajutu stiilile.

Üldiselt võib Kreutzwaldi peamisteks eeskujudeks pidada mitte varasemaid, vaid hilisemaid romantikuid, eeskätt vendade Grimmide rahvalikku muinasjutukogu. Kuid Kreutzwald kompileeris oma jutte palju vabamalt ja nende stiilis ühineb erinevamaid elemente kui Grimmidel. Stiili, aga ka maailmavaate alal näikse Kreutzwaldi mõjustanud eriti Jean Paul, kellelt ta umbes samal ajal «Paari sammukese» jaoks tarvitas osi isegi otsetõlkes. Muidugi on Jean Pauli stiil ja kompositsioon Kreutzwaldi omast mitmekordselt keerukam ja vähemrahvalik. Teda lähendab Kreutzwaldile aga too mitmesuguste stiilielementide omapärane sulandumine sentimentalismist realismini, «mõistuse» ja «südame» koostöö toonitus, üldine soe humaansus, muuseas ka mõned konkreetsed stiilielemendid, näiteks autori sagedased «režii»-vahemärkused jutustuse käigus. See on iseendast romantiline võte, teadlik illusiooni rikkumine, mida klassitsistlik kõrge stiil kunagi ei lubanud. Jean Paulil esineb see aga alatasa ja ka Kreutzwaldil mõnes jutus mitu korda. [1]

---

[1] Näit. «Tontla mets»: «Ehk saame imelindudest täielikumaid sõnumid *kui jutuvankril mõne sammu kaugemale sõidame ja naabrikülasse*

Kreutzwaldi satiirilistes muinasjuttudes («Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad», «Lopi ja Lapi») tuleb eelkõige mainida nende saksa eeskujusid, Hebelit ja Grimme, kaudsemalt aga ka teisi saksa rahvaraamatuid, mida Kreutzwald mujal kasutanud ja sealt mõningaid stiilivõtteid õppinud (G. O. Marbach, A. F. Hoffmann, «Reinecke Fuchsi» autorina ka J. W. Goethe). Aga nagu nägime, on Kreutzwald ka need «laenujutud» nii omapärastanud ja ümber loonud, et nad oma «originaalidest» enamasti tunduvalt mahlakamad ja ka stiililt ilmekamad on.

Vähemal määral on Kreutzwald üht-teist õppinud ka teiste maade romantikuilt. Nii ütleb ta ise oma «paiklikele juttudele» värsikujulisi motosid ette kirjutanud olevat Walter Scotti romaanide eeskujul [2], kus need samuti «tema oma silmapilklikud loodused olid».

Üldiselt võib öelda, et Kreutzwald on küll mõjustusi vastu võtnud ja õppinud väga laialt, kuid mitte sel määral, et ta kunagi oma omapära oleks kaotanud. Ümberpöördult, isegi osalt tõlkepärastele juttudele on ta suutnud vajutada selge oma stiili pitseri ja teinud nad — mõnda küll palju vähem kui teisi, aga ikkagi — eesti juttudeks. Sest kõigepealt on teda mõjustanud ehtsad eesti rahvajutud. Ta peatähelepanu on ikka juhitud sellele, et ka ümbertöötustes jälgida ja edasi arendada nende humaanset ideoloogiat, nende eestipärast elukujutust ja nende rahvalikku stiili.

Seetõttu ei ole mitte kerge (ka mitte kuigi tähtis) kindlaks määrata «Eesti rahva ennemuistsete juttude» kirjandusloolist voolukuuluvust. Nägime ju, kuidas temas alatasa põimuvad ratsionalistlik valgustustahe ja humanism,

---

natuke puhkama läheme.»

Samasuguseid režiimärkmeid leidub teatavasti sagedasti ka Kreutzwaldi kalendrijuttudes, vahel harva isegi «Kalevipojas».

Režiimärkustele on lähedal ka autori omapoolsed kritiseerivad arvamisavaldused eri nähtuste puhul, vahel üsna följetonistlikus laadis, näit. jutus «Kergejalgne kuningatütar», kus kuningatütre võidujooksu nõude puhul lisatakse: «Noh, sest ep oleks suuremat viga olnud, kui võidujooksu kõrva üks teine tük lisaks ei oleks pandud ...» Samasuguseid kriitilisi vahemärkusi nägime «Tänulikus kuningapojas» (ülemaist, kes valavad viha oma süütuile alamaile) jm. Muidugi esineb samasugust võtet üsna laialt ka muus (romantilises) kirjanduses, kuid Jean Paulil ja tema eelkäijal, inglasel L. Sterne'il moodustab see otse ühe kompositsioonilise peavõtte.

[2] Kreutzwald Koidulale 14. IV 1868 = Kirjavahetus V, lk. 142.

klassitsistlik-pidulikud sõnastusvõtted, esiromantiline tundepaisutus ja kõrgromantiline fantaasialend ning hüperboolika, aga ka realistlik elukujutus kuni naturalistlike sõimusõnadeni. Millise stiilivoolu elemente pidada siin peamisteks ja domineerivaiks? See küsimus on nii raske, et sellele vaevalt saab vastata ühe sõnaga. Kas nimetada seda uusklassitsismiks, nagu Saksas Schiller ja Goethe oma vanemas eas harrastasid klassitsistlike ja romantiliste elementide sünteesi? Aga Kreutzwaldi juttudes pole pea midagi n e n d e peamistest mõjustajaist, antiikeeskujudest. Või otsida ta peamõjustajaid ja sugulasnähtusi nn. nooremast romantismist, Eichendorfi, Brentano jt. rühmast? Või siis vahepealsest omapärasest Jean Paulist? Või järelromantismist nagu W. Hauff jt.? Ka nendega seovad Kreutzwaldi ainult üksikud romantilised jooned. Nendele on aga võõras Kreutzwaldi lihtsus, talupoeglikkus ja realistlike elementide rohkus. Ka näiteks taanlase H. Anderseni kõrgeväärtuslike kunstmuinasjuttudega võrreldes on Kreutzwaldi omad siiski lähemal rahvajutule. Vendade Grimmide muinasjutud on aga liiga rahvapärased, et neid üldse siinsel kirjandusloolise stiilitunnuste otsimisel arvestada. Sedasama võib öelda Afanasjevi või Salmelaise kogust. Nendega võrreldes on Kreutzwaldi juttudes siiski jälle palju rohkem individuaalse luule elemente.

Niiviisi siia ja sinna kaaludes peame Kreutzwaldi teost kirjandusloolisel ikka jälle nimetama kõigepealt omapäraseks sünteesteoseks ja suhteliselt erineva laadiga juttude koguks. Juba muinasjuttude žanri kohaselt on neis kõige tooniandvamad muidugi romantilised elemendid, aga nimelt eesti progressiivse r a h v u s r o m a n t i k a omad ja seejuures juba kaunis tugevate r e a l i s t l i k e sugemetega, kus ühineb valgustusrealistide mõistuseaustus ja uuema realismi sensuaalsus. Romantilise elemendiga ongi ta võitnud kõige rohkem lugejaid, eriti noorte hulgas, ja tema vabalt kombineeritud juttuderühma romantilisel peakangelasel on kõige rohkem autobiograafilist ja psühholoogilist huvitavust. Tema realistliku elukujutusega kohad ning progressiivne, võitlevalt valgustusdemokraatlik ideoloogia on aga olnud kõige edasijuhtivam ning mõjurikkam ja see on püsinud elavana ning huvitavana tänapäevagi nõudlikule lugejale. Nii oli «Kalevipoja» kõrval «Eesti rahva ennemuistsed jutud» meie rahvusliku

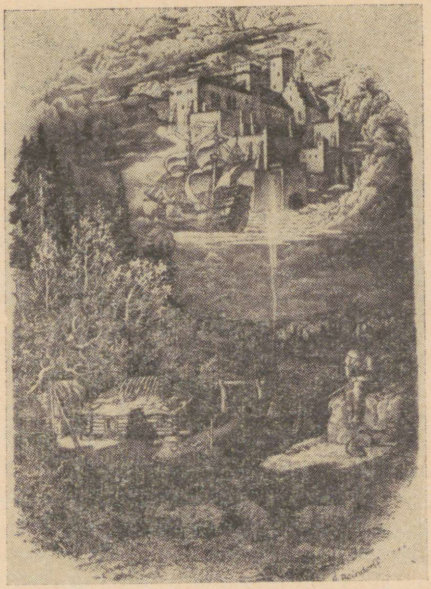

Frontispiss «Eesti rahva ennemuistsetele juttudele» (G. Reindorff, 1951)

romantika peateoseid, aga juba ka algava realistliku elukujutuse üks eelkäijaid.

Kreutzwaldi muinasjuttude kultuurilooline tähtsus selgub eriti nende ilmumisaegse ühiskonna vajadustest lähtudes. Nende valmimis- ja ilmumisaeg 1836—1866 langeb ju peajoontes kokku balti feodaalkorra lõpliku ummikussejooksmisega ning kapitalistlike vahekordade kujunemise ajajärguga, millal rajati alused rahvuslik-demokraatlikule ideoloogiale. Selle ettevalmistamiseks, kunstiliseks väljenduseks ning rahvahulkadesse kandmiseks aitasid suurel määral kaasa ka mainitud muinasjutud. 30.—40-ndail aastail aitasid saksa keeles avaldatud muistendid äratada laiemat huvi eesti talupojarahva mineviku ja luulevõimete vastu ning tõsta temast lugupidamist nii võõraste kui ka rahvast endast tõusnud haritlaste hulgas. 1850-ndail aastail avaldatud esimesed pikemad muinasjutunäited saksa ning eesti keeles aitasid seda huvi süven-

dada ja ka talurahvasse viia. Ja 1860-ndail aastail olid nad «Kalevipoja» kõrval esimeseks suuremaks kirjandusteoseks, mis rahvaluulel põhjenevaid humaanseid ideid arendas edasi rahvuslik-demokraatliku ideoloogiani, «sugurahva» kallikspidamise ning sotsiaalse õigluse nõueteni, levitades neid laiemaisse rahvahulkadesse.

Kuivõrd uus ja eesrindlik see oli, mõistame alles siis, kui meenutame, et tolleaegset «avalikku arvamist» esindas ainult J. W. Jannseni alandlik «Postimees», kus polnud ilmunud ka veel C. R. Jakobsoni sõnavõtud. Eelmainitud rahvuslik-demokraatlikku ideoloogiat olid tutvustanud ainult Kreutzwaldi enda «Sipelgas» II ja «Kalevipoeg». Kuid «Eesti rahva ennemuistsed jutud» oli raskestiloetavast «Kalevipojast» ka ideoloogiliselt palju radikaalsem ning kunstiliselt rahvalikum teos. See oli e s i m e n e eestikeelne proosateos, kus nii teravalt ja ilmekalt välja astutakse talurahva kui allasurutud «kuningapoja» eluõiguse ja vabaduse kaitseks, aadli ülekohtu ning julmuse paljastamiseks ja pastorite ahnuse väljanaermiseks. Neis oludes tundus see niivõrd uuena ja teravana, et ainult muinasjutu kuub (ja trükkimine vabameelsema tsensuuriga Soomes) võimaldas teose ilmumist.

Aga veel enam, see jutukogu oli ühtlasi esimene ja kaua aega ainus eestikeelne teos, kus nii teravalt kritiseeritakse külaühiskonnas endaski kujunenud varanduslikke vahesid ja sellega kaasnevat sotsiaalset ülekohut. Nii jätkas ta rahvajuttude ja -laulude võitlust vaestelaste ja orjapiigade õiguste eest, kuid laiendas seda ja rajas mõnevõrra teed ka sajandi lõpu kriitilisele realismile.

Niisiis olid need muinasjutud — kui ainult nende ridadevahelise teksti ja sümbolid lahti mõtestame — ideoloogiliselt Kreutzwaldi ja kogu tolleaegse kirjanduse kõige võitlevamaid ja k õ i g e r a d i k a a l s e m a i d ning edasijuhtivamaid proosateoseid. Ta ei kaeble ainult rahva kaotatud vabaduse pärast nagu «Alg-Kalevipoeg»; ta ei avalda ainult t r o t s i võidukate raudmeeste vastu ega anna l o o t u s t Kalevipoja kui rahva jõusümboli uuele vabanemisele nagu 1861. a. eepos, vaid viitab sellele uhke iseteadvuse ning otsese v õ i t l u s e teele, mille abil orjastatud rahvas määratsevale aadlikule võib «matsu» pähe virutada ja oma «kuningapoja» õigused jälle tagasi saada. Selles mõttes väljendab ta paiguti juba C. R. Jakobsonile omast võitlusvaimu.

«Vaeselapse käsikivi» (vinjett, G. Reindorff)

Teiseks on ta Kreutzwaldi kõige intiimsemaid teoseid, kus peegelduvad autori noorusaegsed romantilised igatsused ja õnneunistused kui ka hilisema ea julgemad fantaasialennud. Sellega valmistas ta ette rahvusliku liikumise kõrgaja romantilist lüürikat, Koidula «Udumäe kuninga», Kuhlbarsi «Häitsme meeste» ja Reinwaldi «Kuldrannakese» iluigatsusi.

Kolmandaks sisaldab ta ühe esimesena meie kirjanduses nii elulähedasi rahvaelu ja rahvatüüpide kujutusi ning rahvakeele kunstipärast rakendust, mis on nauditavad tänaseni. Tõsi küll, sel ajal olid mõndagi andnud juba Mannteuffeli «Ajaviide peeru valgusel» ning Kreutzwaldi enda varasemad jutud, kuid esimeses puudub siinne aktuaalne ideoloogia ja teised on siinsega võrreldes suurelt osalt ikkagi veel võõrapärased. Kuigi ka siin leidub võõraineid, mis koos muinasjutuliste stereotüüpkujunditega paiguti vähendavad rahvalik-realistlike elementide mõju, aitavad viimased ometi neid jutte elustada ja meiegi ajale lähendada. Nii head ning värvikat teoorjusaegse elu, inimeste ja nende keele kujutust ei kohta me uuesti nii pea ka hilisemas eesti kirjanduses.

Neljandaks ja võib-olla kõige püsivamaks «Ennemuistsete juttude» väärtuseks on muidugi nende pedagoogiline tuumakus ja mõjuvus. Juba «Eessõnas» toonitab autor oma teose teise peaülesandena kasvatuslikku toimet ja nimelt

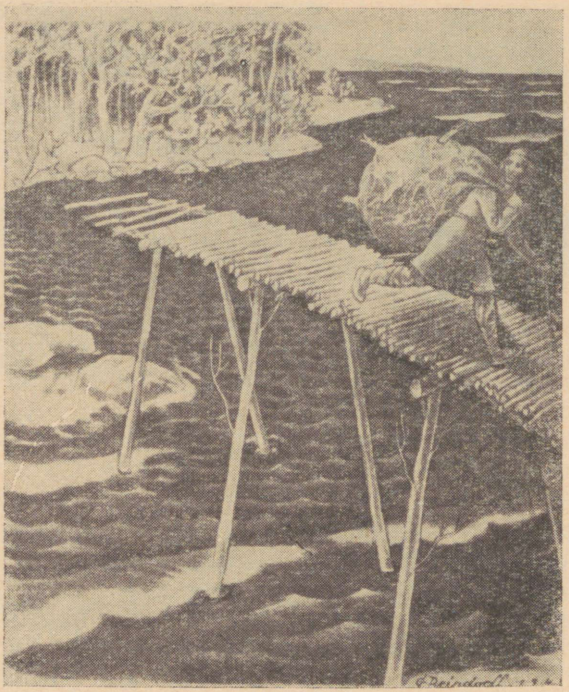

«Nupumees» (G. Reindorff)

mitte kuiva moraaliõpetuse andjana, vaid lapse iseseisva mõtlemise arendajana. «Laps, kes maast-madalast vanu jutte kuulis ja neid teistele lastele oskas rääkida, on oma vaimuandeid ergutanud, tema oskab koolmeistri suust õpetust vastu võtta ja ... tallele panna ...» «... nende vaim on unest ärganud ja ei maga enam nagu teistel, kellele niisugust õnne osaks ei saanud.» [3] Seda elamusliku kasvatuse ülesannet täidavad Kreutzwaldi jutud tõepoolest suurepäraselt ja selleks on kahtlemata kaasa mõjunud ka nende ümbertöötus. Rahvajuttudes veel mõnelgi pool esinevat toorust, rõvedust või eetilist küsitavust siin ei leidu (kui just asja ei võta väga rigoroosselt). Paremates rahvajuttudes eeskujuks seatud moraalseid omadusi on siin

[3] Maailm, lk. 342.

veel ilmekamalt esile toodud (nii ausust ja õiglust, töökust ja abivalmidust, heldust ja tänulikkust, taibukust ja tarkust, sõprust, julgust, vaprust jne.). Omalt poolt on ümbertöötaja püüdnud eriti toonitada ka ustavust oma sugulastele (loe: sugurahvale), südamepuhtust, vabadusearmastust, isiklikku vähenõudlikkust ja lihtsust, tundeerksust ning ilumeelt. Negatiivsete omadustena aga paljastab, taunib või naeruvääristab ta mitte ainult rumalust, ülekohut, pettust, laiskust jne., nagu see rahvajuttudeski tavaline, vaid eriti ahnust, saamahimu ja majanduslikku vägivalda teenijate ning vaesemate vastu.

Lõpuks tuleb Kreutzwaldi juttude kaugeltki mitte viimase tähtsusega väärtuseks pidada nende folkloristlikku ja kultuuriloolist huvitavust. Sest nagu nägime, on need võõrelementidest hoolimata oluliselt eesti muinasjutud, mis just oma hea ümbertöötuse tõttu kajastavad («nagu kullaga üle tõmbavad») kogu eesti rahva endist (ja ka XIX sajandi) elu.

Muidugi ei vasta nad oma laadilt enam tavalisele rahvajutule, aga see ei tähenda, et nad oleksid viimastest halvemad. Paremate juttude puhul on õigem väita, et neisse on juurde tulnud rahva kõnekeele mahlakust ja ehtsat rahvaelu ning rahvatüüpide kujutust, niisamuti suuremat meeleolukust ja kirevamat fantaasialendu, kõnelemata suuremast ideoloogilisest selgusest ja teravusest. Neis kõigis on rahvajuttude dispositsioone edasi arendatud ja seetõttu rahvalooming kõrgemale astmele tõstetud.

Tõsi küll, kuigi «Eesti rahva ennemuistsed jutud» oma ühiskondlikult funktsioonilt vastab «Kalevipojale» ja tema koostamismeetodki on selle omale väga lähedane, ei võinud ta juba oma muinasjutulise laadi tõttu omada säärast ühiskondlikku tähtsust kui «Kalevipoeg». Tal puudus nimelt eesti rahva vaba ja kangelasliku mineviku kujutus ühes seda kehastava hiidvägilasega, kes sai ka oleviku vabadusvõitluse sümboolseks juhiks. Ta muinasjutulised kuningad on n.-ö. «rahvusvahelised» ja tema realistlik elukujutus kajastab ainult osalt eesti hilisemat talupojaühiskonda — sellest on enamasti kõrvale jäänud mõisnikud, ja ka talupojad elavad nagu mingis vabade talupoegade patriarhaalses kuningriigis. Tema kirjanduslikuks eesmärgiks pole muistset elumiljööd heroiseerida, vaid juhtida rahva vabadusvõitlust parema tuleviku poole. Muinasjutuna vahendab teos rahva n.-ö. üldinimlikke

ootusi ja lootusi, mitte nii konkreetselt just eesti rahva vabadusvõitlust nagu eepos.

Võib-olla just oma vähemate pretensioonide tõttu on ta aga kunstiliselt mõnes suhtes ehk isegi õnnestunum kui «Kalevipoeg». Ta on saanud eesti esimeseks klassikaliseks proosateoseks, pannud soliidse aluse eesti rahvuslikule proosakirjandusele, nagu «Kalevipoeg» värssluulele. Nagu viimane, nii on ka tema ühendanud rahva enda tuhandeaastased traditsioonid eraldiarenenud kirjanduse traditsioonidega, loonud neist uue sünteetilise kunstivormi ja täitnud selle sügavalt rahvaliku, aktuaalseks arendatud võitleva sisuga. Nii rajas ta — koos «Kalevipojaga» — kindla aluse kogu järgnevale eesti rahvuslikule kirjandusele.

12. Mõju eesti kirjandusele ning muule kultuurile

Arvestades kõiki neid põhjapanevaid väärtusi, on arusaadav «Eesti rahva ennemuistsete juttude» silmapaistev kirjanduslik mõju. Nagu ta sünniloos nägime, üllatas Kreutzwaldi ennast 1866. a. väljaande välinegi levik. Kuigi hilisema aja mõõdupuude järgi väike, oli see tol ajal kõige kallima ilukirjandusliku raamatu kohta siiski tähelepandav ja näitas, et just muinasjutud olid murdnud tee tolleaegse ostjaskonna südamesse, millele enam kui poole odavam «Kalevipoeg» kaua aega asjata oli koputanud. Veel silmapaistvam oli 1875. a. ilmunud teise trüki levik, mille niisama kallid 1800 eksemplari müüdi ära mitte enam Soomega kahasse, vaid juba ainult Eestis; samuti kolmanda trüki 1200-line tiraaž 1901. a. Loetagu siingi üht paljutsiteeritud näidet nende juttude populaarsusest, mis kaugelt ületas «Kalevipoja»: «Ma olin alles väike poiss, kui mu isa ... üks kord «Eesti rahva ennemuistesed jutud» koju tõi. Oi, kullake, kudas neid lueti! Vana onu, kes õhtuti püssilage nikerdas, jättis töö seisma, isal kustus piip hammaste vahel ära ja ema vokk hakkas kord-korralt ikka tasem vurisema, kuni ta viimaks seisma jäi. ... Peagi hakkas raamat esmalt külakorda käima ja pärast kihelkonnakorda ja kui ta vaenekene tagasi tuli, oli just kui katkenud kana ... ühe sõnaga: ta oli päris otsa luetud ... Õnnelik raamat!» [1]

[1] «Uus Aeg», 1903, nr. 146, «Kiired pimedasse nurka». Vt. EREJ 1953, H. Niit. Järelsõna, lk. 471.

«Vaeselapse käsikivi» (E. Kaljas, 1953)

Kreutzwaldi raamatu umbes samasugust võlu mäletab käesoleva töö autor ka enda varasest lapsepõlvest XX sajandi algaastakümnel — ainult selle vahega, et raamat minu kodutallu ilmuski ainult «külakorda käies» — ja varsti jälle kadus. Aga temast jäi poisikese meelde elamus kui millestki sootu erakordsest, salapärasest, haaravast ja kohutavast, ammendamatust. Ei jaksanud selle romantikaga võistelda ja igatsust tema uuestilugemise järele kaotada ka varsti saadud Kunderi «Eesti muinasjutud»

(kuigi see oli palju lihtsam ja varsti peaaegu pähe õpitud), kõnelemata Eiseni muinasjuttudest.

Küllap valitses seesugune huvi Kreutzwaldi töö vastu paljudes teisteski eesti kodudes ja teistel ajajärkudel. Et teos XX sajandi teisel kümnel ja kodanlikus Eestis uutes trükkides ei ilmunud, oli osalt tingitud formalistlike arvustajate halvustustest, osalt aga mõningaist kirjastuslikest takistustest (Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisuse kestev rahakriis ja Eesti Kirjanduse Seltsi liigne venitamine). Rahva seas aga valitses teose vastu püsiv huvi, seda näitab muu seas ka 1924. a. ilmunud pooliku väljaande suhteliselt kiire läbimüük. Kui siis pärast järjekordseid venitusi uus (kärbitud) väljaanne a. 1951 ilmuda sai, oli ta menu isegi Nõukogude Eesti mitmekordselt avarama raamatuturu kohta silmapaistev — 25 000 eksemplarist polnud varsti enam ühtki müügil; samuti 1953. a. ilmunud järgmisest, niisama suurest, ent täielikumast trükist.

Peale eriväljaannete on üksikuid Kreutzwaldi muinasjutte loendamatul määral rahva hulka viinud arvukad koolilugemikud, alates C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatust». Selle I jaos (a. 1867) leidub «Vaskjala silla piiga», II jaos (1875) «Vaeselapse käsikivi», «Emujärv ja Virtsjärv», tütarlastele määratud lugemikus «Helmed» (1886) «Vägev vähk», «Tuhka-Triinu» ja «Toolse rannamehe tütar».

Mitte vähem aitasid seks tutvustamiseks kaasa M. Kampmanni «Kooli Lugemiseraamatud» alates a. 1905 kuni («Eesti lugemikkude» nime all) 30-ndate aastate lõpuni. Neist ilmus I (hiljem II) osas «Vaskjala silla piiga», II (hiljem III) osas «Emujärv ja Virtsjärv» (pealkirja all «Võrtsjärve sünd») ja Ülemiste järve lugu, IV (hiljem V) osas «Vaeselapse käsikivi», «Helde puuraiuja», «Rohkesti tasutud heategu», «Maa-alused», «Pikse pill» ja «Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud».

Umbes samu palasid esitasid M. Nurmiku «Lugemikud»: II köide neist sisaldas Ülemiste loo ja «Vaeselapse käsikivi», III osa «Vaskjala silla piiga» ja «Õnnemunakese». M. Nurmiku jt. autorite «Elav sõna» tõi III osas ära «Vaeselapse käsikivi», Ülemiste ja Emujärve lood, IV osa «Helde puuraiuja», «Rohkesti tasutud heateo» ja «Vaskjala silla piiga».

Muidugi ilmus Kreutzwaldi jutte ka mitmesugustes

Nõukogudeaegseid Kreutzwaldi muinasjuttude üksikväljaandeid

koguteostes (näit. J. Jõgeveri «Eesti muinasjutud» a. 1924), üksikute juttude eriväljaannetena ja mujal.

Nõukogude Eesti kirjanduslikes lugemikes pole rahvajutu näiteid just palju. Nii on A. Selmeti lugemikus V klassile (1952), kus käsitletakse rahvaluulet, eesti muinasjuttudest ainult üks näide (Kunderi «Ahjualused»). K. Taev — E. Sõgla «Eesti kirjandus VIII klassile» (1953) toob näiteid ainult «Kalevipojast»; ka L. Vihalema lugemikest puuduvad Kreutzwaldi lood üldse. A. Kriisa «Kirjanduse lugemik» V klassile (1961) sisaldab «Vaeselapse käsikivi»; K. Mihkla ja Ü. Tedre «Eesti kirjanduse õpik» VIII—IX klassile (1959) «Puulase ja Tohtlase»; H. Kuuti «Kirjanduse lugemik» VI klassile (1962) «Kullaketrajad» jne.

Nõukogude aja kõige silmapaistvamasse valikkogusse (E. Raud, «Tark mees taskus», 1961) on Kreutzwaldilt valitud «Kullaketrajad», «Vaeselapse käsikivi», «Puulane ja Tohtlane», «Paristaja-poeg», «Tänulik kuningapoeg», «Vägev vähk», «Rohkesti tasutud heategu», «Kuidas üks

kuningatütar seitse aastat oli maganud», «Tark mees taskus», «Põhja konn» ja «Helde puuraiuja».

Nagu näeme, on senised lugemike ja valikkogude koostajad eelistanud Kreutzwaldi juttudest ainult mõningaid, mõned teised aga alati kõrvale jätnud. Umbes samasugust eelistust märkame uuesti rahva sekka läinud juttude puhul. Kuivõrd võib seda valikut pidada õnnestunuks, kuivõrd vastab ta siinse vaatluse tulemustele?

Üldiselt võib öelda, et hästi. Muidugi on iga valiku tegemisel arvestatud lugejate iga, veel rohkem on see sõltunud valija ning tema ajajärgu üldisest mentaliteedist ja maitsest. «Vaskjala silla piigas» rõhutatud «vagaduse ja karskuse» ideaali arvasid väikelastele eriti sobivaks C. R. Jakobson ja Kampmann. Ka «Tuhka-Triinu» paiguti vagatsev-sentimentaalne väljatöötus ei ole teda XX sajandil enam lasknud tõusta koolilugemikkudesse. Alles Nõukogude Eestis on hakatud esirinda tõstma teravama sotsiaalkriitikaga palasid, nagu «Puulane ja Tohtlane» ja «Kullaketrajad». Aga «Vaeselapse käsikivi» on alati kuulunud kõige eelistatumate hulka, niisamuti «Vägev vähk», Emujärve ja Ülemiste järve lood, «Helde puuraiuja», «Rohkesti tasutud heategu», sageli ka «Pikse pill» (või ta kehvem versioon «Paristaja-poeg»). Kahjuks on lugemikkude koostajail ikka kahe silma vahele jäänud Kreutzwaldi kõige radikaalsema ideesisuga jutt kuningapojast karjapoisipõlves.

Pikemalt peatume suuremate valimikkude koostamisel, kuna see on eriti tähtis ka Kreutzwaldi töö uute tõlgete puhul. On ju arusaadav, et tavaliselt püütakse tõlkida ainult kõige paremat ja et Kreutzwaldi kogu tervikuna on selleks võrdlemisi ebaühtlane, oma korduvate motiividega ka võrdlemisi väsitav. Nii on terve teos tõlgitud ainult üks kord ja saksa keelde (F. Löwe), kõigis teistes keeltes on ilmunud valimikud. 1951. a. I. Pau toimetatud eestikeelne valimik on võetud aluseks ka teose vene- ja lätikeelseile väljaandeile. Kuivõrd aga võib pidada õnnestunuks just seda valikut?

Kreutzwaldi 43 pärismuinasjutust on seal välja jäetud 14, samuti kõik «paiklikud jutud». On arusaadav, et hüljati saksapärased «Munast sündinud kuningatütar» ja «Hädaohust pääsenud kuningapoeg». Lepime sellega, et on ohverdatud «Tontla mets» (kuigi on kahju sealsest Savise motiivist). Veel rohkem kahju on «Udumäe kuningast»,

juba tema kultuuriloolise tähtsuse ja esindavuse pärast. Ei tahaks aga leppida mõne meeleolurikka romantilise jutu väljajätmisega («Kuuvalgel vihtlejad neitsid», «Näkineitsi»). «Haruldane naise truudus» on kõrvale jäetud vist ta peakangelase jenoveevaliku kannatuse, «Naiste mõrtsukas» liigse «tooruse» pärast, aga nii on ilma jäädud kahest põnevast ja üsna võitleva ideoloogiaga jutust. Kahju on ka mahlakast satiirist seitsme rätsepa kohta (kuigi see oma algupära tõttu pole sobiv tõlkimiseks saksa keelde) ja eriti «Naljakast härjamüümisest». Ei oska õigustada, et on hüljatud ehtrahvalikud «Rohkesti tasutud heategu», «Öösised kirikulised» ja «Rõugutaja tütar». Juba rahvaehtsuse pärast oleks «Pikse pilli» pidanud eelistama «Paristaja-pojale». Kuidagi ei oleks tohtinud välja jääda ka mõned kõige iseloomulikumad «paiklikud jutud», vähemalt Ülemistest ja Võrtsjärvest, Porkuni preilist ja Parknaha kaupmehest. Selle asemel oleks rahulikult võinud välja jääda mõned võõrapärased feejutud, nagu «Kaksteistkümmend tütart» ja «Kivialuste ristitütar», samuti kompileeringud nagu «Leitud laps» ja ehk ka toorevõitu «Nupumees».

Igatahes tuleks uute tõlgete ettevalmistamisel valiku küsimus põhjalikumalt läbi kaaluda.

Kõige suuremaks tunnustuseks Kreutzwaldi muinasjuttude rahvalikkusele on see, et paljud neist *uuesti on läinud rahva suusõnalisse repertuaari* ja sealt ehtsa rahvajutuna uuesti üles kirjutatud. See nähtus on nii ulatusiik, et ta detailsem jälgimine ei mahu siinse töö raamidesse, vaid nõuaks eriuurimust. Olgu mainitud ainult, et eespool analüüsitud teisenditest viimaste aastakümnete üleskirjutused sagedasti (koolinoorsoolt kirja pandud variandid aga peaaegu kõik) on kas otse või kaudselt Kreutzwaldist mõjustatud (nii näiteks «Vaeselapse käsikivi» puhul). Seejuures enamasti ei saa üleskirjutajaid või jutustajaid süüdistada võltsimises, vaid neil kas on loetud või kuuldud materjal mälus segamini läinud (nii vististi ka kuulsal Vastseliina jutumehel Jaan Sandral) või on nad juttu tõesti kuulnud rahvajutuna, ehkki see on lähtunud Kreutzwaldi teosest. Igatahes on see nähtus parimaks tõestuseks nende juttude rahvalikule laadile ja stiilile.

Muide, tuleb rõhutada, et ka ses suhtes Kreutzwaldi juttude levik pole olnud kaugeltki ühesugune. Eespool vaa-

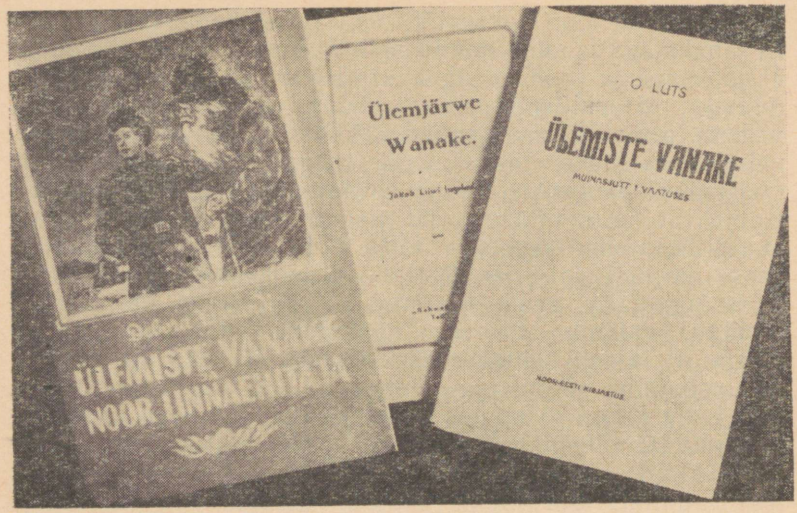

«Ülemiste vanake»

deldud võõrapärane «feejuttude» rühm pole üldse läinud rahva suhu. Eriti populaarseks on seal saanud aga ainult mõni üksik jutt, nii kõigepealt «Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada» (vist eriti tänu O. Lutsu näidendile), aga ka «Vaeselapse käsikivi», «Udumäe kuningas», «Emujärv ja Virtsjärv» ja «Vaskjala silla piiga». Vähemal määral on rahvajutte mõjustanud «Pikse pill», «Puulane ja Tohtlane», «Rohkesti tasutud heategu», «Härjapõlvlaste riid», «Võllamehikesed», «Tänulik kuningapoeg», «Näkineitsi», «Maa-alused», «Põhja konn», «Vägev vähk», «Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad», «Naiste mõrtsukas», «Julge rehepapp», «Küti kadunud õnn», «Parknaha kaupmees», «Porkuni preili» ja «Palmse härra päästab Tallinna».

Võimatu on konkreetsemalt jälgida Kreutzwaldi juttude ideoloogilist või kunstilist üldmõju rahvaloomingule või rahva mentaliteedile. Aga kindlasti on sedagi olnud. Kui «Kalevipoega» enam-vähem tõestatult peetakse eesti rahvusliku liikumise üheks tähtsaks ideoloogiliseks stimuleerijaks, siis võib seda öelda ka «Eesti rahva ennemuistsetest juttudest». Eesti proosakirjanduse «esimese originaal-

teose» ja selle välismaisegi menu äratatud rahvuslik uhkustunne ning teda kandev «orjastatud kuningapoja» uhkus ja vabaduseiha e i v õ i n u d k i jätta mõjustamata lugejate mentaliteeti.

Mis puutub eesti k i r j a n d u s s e ja kultuuriellu, siis võib sellest mõjust tuua ka konkreetsemaid näiteid. Tsiteerisime juba eespool H. Neusi vaimustatud sõnavõtte «Tänuliku vürstipoja» ilmumisel a. 1850, samuti A. Schiefneri või W. Schotti huvi ja hinnangu väljendusi järgnevate muinasjuttude puhul.[2] L. K o i d u l a imetlust tõestavad kõige paremini «Udumäe kuninga» ja «Narva neitsi» nimelised ballaadid, milledega ta ise küll «hoopiski mitte rahul ei ole». «Kes küll võikski seda rahvalik-lihtsat südamlikku, mõnusat vormi küllalt hästi edasi anda, ja veel mina? Tuleb palju viilida, enne kui ma neid katsetöid pisutki rahuliku südamega võõra silma alla tohin viia.»[3] Me ei tea, kui palju ta oma töid veel pärast seda on viilinud, aga võime küll väita, et neist said eesti esimesed kunstiväärtusega ballaadid, mis — ehkki keeleliselt kohati konarlikud — väga sugestiivselt edasi annavad autori iluigatsust ja südamekultust. Juba need kummutavad väite, nagu poleks «Eesti rahva ennemuistsed jutud» oma «saksapärasuse» tõttu inspireerinud uut luulet. Ent see oli alles algus.

Kreutzwaldi juttude otsemõju tuleb toonitada ka J a k o b K õ r v i puhul, kelle «Eesti-rahva muiste-jutud ja vanad-kõned» (Viljandi 1881) pole ilma temata kujuteldav. Siin kordub niihästi Kreutzwaldi huvi romantiliselt tugevatundeliste muinaspärimuste vastu kui ka tema kirjanduslik meetod, mis lubas mälus säilinud rahvamotiive liita ja vabalt ümber töötada, suurendades tundetoonilisi elemente. Võib kõnelda isegi samade motiivide ühetaolisest kasutamisest mõlemal autoril («Tänulik kuningapoeg»><«Vaesemehe poeg ja Vanapagan», «Näkineitsi»> «Lausa nähtud näkineiu», «Noore jäe käik ja veealused»), kõnelemata stiilist. Nii ongi loodud mõned üsna fantaasiarikkad ja meeleolukad romantilised muinaslood, peamiselt veehaldja muistenditest lähtudes. Ent Kreutzwald on oma jutte romantiseerides osanud säilitada rahvapärase üldilme, Kõrvil see stiilivaist aga puudub. Tema tundepaisutused kipuvad olema magusavõitu, ta loodusekirjeldused

[2] Vrd. näit. W. S c h o t t, Magazin für die Litteratur des Auslandes 1869, lk. 146 (vt. Kirjavahetus V, lk. 252).

[3] Koidula Kreutzwaldile 30. III 1870 = Kirjavahetus V, lk. 383—384.

«Helde puuraiuja» (A. Viidalepp)

raamatulikud ja endaloodud rahvalaululised vahelekiilud veel kaugemal ehtsa rahvalaulu stiilist kui Kreutzwaldi ornad. Nii võib juba siin märgata Kreutzwaldi loodud stiili algavat kidunemist, mis viis sajandi lõpu pseudomütoloogiliste ja võltsromantiliste «ilunäitluste» poole.[4]

Viimaste peaesindaja, P. Jakobsoni—A. Viera laulumäng «Udumäe kuningas» (tekst 1888, muusika esietendus 6. III 1894) mõjus oma pseudomütoloogiaga ning muinsuses ilutsemisega juba magedalt ja reaalelu ülesandeist kõrvalemeelitavalt. Aga küllap aitas temagi esimese ja väga armastatud eesti muusikalavastusena neil raskeil reaktsiooniaastail tõsta rahva enesetunnet. Ta kujunes selle aja algupärandite seas lööknumbriks (mängiti 48 korda). «Ja kui naispeaosaline Tiiu laulis «Ema süda» [Iisaku köstri R. Th. Hanseni viisil], siis saal otse ujus pisarate meres,» jutustab üks kaasaegseid.[5]

Umbes samal ajal (1889) näitas Jakob Tamm ka teisi Kreutzwaldi muinasjuttudes peituvaid edasiarenduse võimalusi, nimelt realistlikus suunas. «Puulase ja Tohtlase» põhjal loodud ballaad «Odavad orjad» toob meie luulesse esimese ilmeka hallparuni tüübi ja valmistab nii teed Kitzbergi näidendeile ja üldse kriitilisele realismile. Kreutzwaldilt on Tamm pärinud ka oma armastuse rahva-

[4] Vt. pikemalt V. Mälk, Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus, KKI Uurimused VII, Tallinn 1963, lk. 198 jj.

[5] «Esmaspäev», 8. IV 1939. Muide, A. Viera 80. sünnipäeva puhul lavastati «Udumäe kuningas» uuesti «Estonias» ja «Vanemuises». Arvustus (näit. R. Kangro-Pool «Postimehes» 8. VII 1918) tegi aga tüki pihuks ja põrmuks.

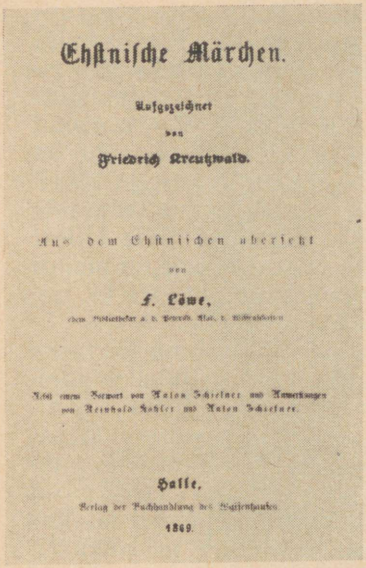
Ehstnische Märchen.

Aufgezeichnet

von

Friedrich Kreutzwald.

Aus dem Ehstnischen übersetzt

von

F. Löwe,

Halle,

1869.

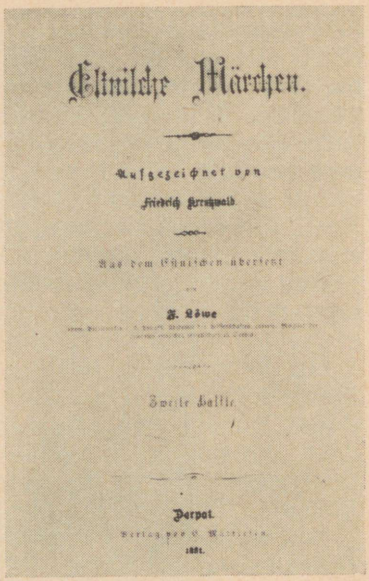
Ehstnische Märchen.

Aufgezeichnet von

Friedrich Kreutzwald.

Aus dem Ehstnischen übersetzt

von

F. Löwe

Zweite Hälfte.

Dorpat.

1881.

«Ehstnische Märchen» (saksa keelde tõlkinud F. Löwe, 1869—1881)

pärimuste vastu ning püüde neid rakendada rahva aktuaalseks eluvõitluseks. «Rahva vaimse pärandi tagasiandmises rahvale näeb ta relva võitluses rahvusliku kultuuri eest. Kõik see kutsub kujutlusse F. R. Kreutzwaldi.»[6] Sedasama tuleb öelda ka tolle ajajärgu teiste autorite (J. Bergmanni, M. J. Eiseni) ballaadiharrastusest ja folkloriainete edasiviljelusest.

Veel olulisem on «Eesti rahva ennemuistsete juttude» mõju eesti rahvapärimuste kogumise, publitseerimise ja uurimise ergutamisele. Juba Kreutzwald ise püüdis oma töö lõpuleviimise ajal Õpetatud Eesti Seltsi kaudu organiseerida laiemat rahvapärimuste korjamist rahva enda jõudude (koolmeistrite) abil.[7] Ja kuigi saksik ÕES sellega enam hakkama ei saanud, viisid J. Hurt

[6] R. Alekõrs, Jakob Tamme elust ja loomingust [Eessõna]. Jakob Tamm, Kogutud luuletused, Tallinn 1959, lk. 20 ja 44.

[7] Vt. Kreutzwald Donnerile. 7. XII 1865 = Kirjavahetus IV, lk. 351.

oma sõpradega ja Eesti Kirjameeste Selts selle algatuse ometi ellu ega ole kahtlust, et seejuures olid Kreutzwaldi mõlemad peateosed siin peamisteks innustajateks ja eeskujudeks. Mihkel Veske oli isegi Kreutzwaldi muinasjuttude üks esimesi saksa keelde tõlkijaid. A. Reinvald oma «Sakala kalendris» kiidab, et nii «Kalevipoeg» kui ka «Eesti rahva ennemuistsed jutud» «läigivad otsegu tähed Eesti kirjandusetaevas», need on «Eesti rahva võeraste rahvaste juures tutvaks ja kuulsaks teinud ja neile sellest märku annud, et meie Eestlased ka rahvas oleme, et meilgi oma mööd a n i k on olnud, et meil kaunis o l e v i k on, et meid julge ja kindel t u l e v i k ootab.»[8]

Oli loomulik, et teisigi sääraseid tähti sinna taevasse ihaldati ja seepärast uusi rahvajutte koguti. Juba vaadeldud J. Kõrvi kõrval on siin kõige agaram J u h a n K u n d e r, kes juba koolipoisipõlvest peale rahvaluule väärtusi propageeris (1872) ja siis oma kogutud rahvajutte ka publitseeris. Tema «E e s t i m u i n a s j u t u d» (1885) on Kreutzwaldi ja Kõrvi kogudega võrreldes esimene, kus rahvalt kuuldud süžeed esitatakse muutmata ja romantiseerimata kujul ning sõnastusele (kuigi see on isiklik) on osatud anda läbinisti rahvalik, lihtne ja ometi kunstipärane kuju.[9] Nii näis just tema juttudes olevat saavutatud õige tasakaal folkloristlike ja kirjanduslike nõuete vahel. Oma feodaalide-vastase, demokraatliku ideoloogiaga järgneb Kundergi Kreutzwaldi kogule kui oma peamisele innustajale ja soodsamais oludes oleks arvatavasti just temast kasvanud eesti Grimm või Afanasjev. Aga varane surm tegi ka Kunderi elust lühiaegse «tähelennu» ja jättis ta muinasjutukogu küllalt õhukeseks. Tema ja Kreutzwaldi publitseerimistööd jätkas M. J. E i s e n, kuid kirjanduslikult mitte oma eelkäijate tasemel. Ent temagi on just Kreutzwaldi «Pikse pilli» inspireeritud poeemis «K õ u j a P i k k e r» (1885) andnud oma parima. Rahvaehtne, hea vormiga s u u r klassikaline rahvajuttude kogu (nagu naaberrahvail) puudub meil tänapäevani. Ainult nende kirjanduslike ümbertöötuste poolest oleme Kreutzwaldi kogu tõttu ees nii mõnestki naabermaast.

---

[8] Sakala Kalender 1880. a. peale, Tartus 1879. «Eesti laulik ja kirjanik Fr. R. Kreutzwald», lk. 61. Muide, seal ilmus Kreutzwaldi stiilis välja arendatud muinasjutt «Kolm venda», autoriks arvatavasti A. Reinvald ise.

[9] Vt. V. M ä l k, tsit. teos, lk. 226 ja 264.

«Virolaisia satuja ja tarinoita» I, 1881
(kaas)

Kriitilis-realistlikule kirjandusvoolule ei olnud muinasjutu motiivid ega stiil kuigi sobivad. Ei leidunud meil ka hiljem kedagi, kes oleks muinasjutuliste kujude abil sümboolselt osanud väljendada ajajärgu ühiskondlikke ja muid aktuaalseid probleeme.[10]

Eesti tolle perioodi kirjanduses võiks Kreutzwaldi töö mõjust kõnelda vahest ainult E. Enno lüürikas, vähemalt tunnistab Enno ise, «et ta Kreutzwaldi muinas-

[10] Peale eelmainitute on XIX saj. lõpul ja XX saj. algul mõningaid Kreutzwaldi jutte värsistanud ka mõned tolleaegsed vähetuntud kirjamehed. Ainult näiliselt langeb Kreutzwaldi muinasjutuga kokku aga noorsoonäidend «Udumäe kuningas», mille «Vanemuine» lavastas 26. XII 1912. Tegelikult on see A. Kitzbergi ümbertöötus F. Pocci' järgi.

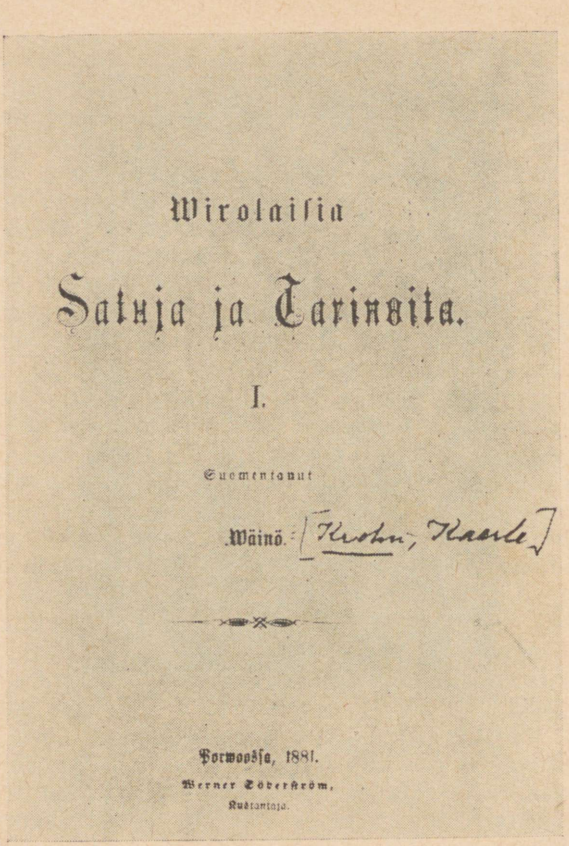

Wirolaisia

Satuja ja Tarinoita.

I.

Suomentanut

Wäinö. [Krohn, Kaarle]

Porwoossa, 1881.

Werner Söderström,

Kustantaja.

«Virolaisia satuja ja tarinoita» I (tiitelleht)

juttude kogust ja Juh. Liivi «Varju» nimelisest jutust kõige sügavamad ja jäädavamad mõjud on saanud.»[11] Võib arvata, et siin on mõeldud kõigepealt Kreutzwaldi romantilist juturühma («Kuuvalgel vihtlejad neitsid», «Õnnemunake» jt.), mis kõige lähemal on Enno mõnede laulude unelevale laadile, müstilistele õnneigatsustele ja hämaraile minevikumeeleoludele (nii tulevad meelde «Kodutare», «Õhtu kodutalus», «Vaenelaps jaaniööl», «Kolm eite», «Võiks otsast alata», «Samm sammu ikka» jt.). Muidugi ei saa siin kõnelda mingist otsemõjust,

[11] V. Ridala, Ernst Enno. Essee, Tallinn 1925, lk. 8.

E. Mutt, Fairy Tales from Baltic Shores (frontispiss ja tiitelleht)

vaid ainult teatud elutundelisest sugulusest, mille tõttu teistelt autoreilt üle võetakse ainult seda, milleks juba endal on eelkalduvusi. Siingi on ühisjooni ainult üsna piiratud alal; oluliselt oli Kreutzwaldi elutunne Enno omast palju aktiivsem ja ühiskondlikum.

Sootu teistsugune on Marie Underi suhtumine, kui ta kogus «Õnnevarjutus» (1926) ballaadistab kaks Kreutzwaldi muistendit, «Parknaha kaupmees» («Nahakaupleja Pontus») ja «Porkuni preili». Siin pole põhiliseks meeleoluks enam unenäoline õnneigatsus, vaid juba realistlik (või siis impressionistlik-imažinistlik) armastus kireva elurikkuse ja dramaatilise erakordsuse vastu. Seepärast on muistendite sündmustik välja maalitud võimalikult detailselt, värvirikkalt ja efektikalt. Kuigi see detailirikkus tundub vahel väsitavana ja mõni kujund pisut otsituna, on need Kreutzwaldi juttude ümbertöötustest kõige kunstipärasemad. Nii on neid hiljem tõlgitud ka mitmesse võõrkeelde, «Nahakaupleja» isegi jaapani keelde. [12]

[12] Vt. «Välismaalt». KKirj. 1963, nr. 12, lk. 768. Tõlkija on K. Matuba.

Suhteliselt kõige populaarsemaks on saanud ja edasiarendajaid leidnud Ülemiste järve muistend — juba sellega, et ta on seotud tuttavate kohtadega, aga ka oma dispositsioonidega, mida võis sümboolselt välja arendada.

Suhteliselt vähenõudliku noorsoolavastusena dramatiseerib loo kõigepealt O. Luts, kelle «Ülemiste vanakese» esietendus toimus «Vanemuises» juba 1916 (27. detsembril). Trükist ilmus teos alles 1919. Näidendi sündmustik on õige lihtsajooneline, kuid teatud sümboolika pealinna igavesest noorusest avab temagi ja oskusliku väljatöötuse tõttu sai ta varsti väga populaarseks. Võib-olla see ergutas sama teemat arendama ka Jakob Liivi, kelle lugulaul «Ülemjärve Vanake» ilmus Tallinnas kunagi 1920-ndate aastate alguses (täpsem aastaarv raamatul puudub). Kuigi nimetatud «lugulauluks», on see tegelikult värsikujuline dramatiseering ja mõeldud nähtavasti ooperi libretoks, kuna autor ütleb erinevaid värsimõõte tarvitanud «meie heliloojate soovi» arvestades. Töö tahab olla tema tuntud «Kõrbe lõvi» ja «Vaimude oru» jätk ja allegooriliselt kujutada kaasaja sündmusi. Kahjuks ei küüni autori kunstiline kujundusjõud kuidagi selle allegoorilise kondikava katmiseks, veel vähem elustamiseks. Mõnigi värss iseendast kõlab ju üsna kenasti, näiteks rahva kaela kangeks tegemise ja roomamise lõpetamise vajadusest (või värss «verepõllul üksi tärkab / vabaduse valge lill»). Aga üldiselt osutub autori hea tahe ja ideoloogia paratamatult naiivseks ja ta kujundikeel aegunuks.

Debora Vaarandi kasutas Kreutzwaldi lugu veerand sajandit hiljem Nõukogude Eesti ülesehituse poetiseerimiseks. Tema «Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja» (1947) on määratud kõigepealt noorsoole ja vastavalt sellele on lugu ümber kujundatud. Isegi järvevana pole siin mingi Tallinna hukutaja, vaid koguni valvaja. Aga hoolimata mõningast isikukultuse-aegsest klantsist on poeem kunstipärane, ta ehituspaatos ja tolleaegsed tulevikulootused väljendatud haaravais värssides («Kui suudeti kubjaste kepi all / nood müürid kokku tuua, / kui palju võimsamat suudab siis / me vaba rahvas luua.»). Nii on üldtuntud rahvalugu osatud elustada kaasaegse, tulevikku suunatud sisuga ja näidatud, et Kreutzwaldi muinasjutud, kui nende sümboolikat edasi arendada, ei tarvitse jääda kasutuks ka sotsialistlikule realismile.

Umbes samal, siin viidatud teel on hiljem loodud ka

«Seitse rätsepat» (J. Berkovitz, E. Mutt'i tõlketeoses)

mõned teised noorsookirjanduse tooted, nii Juhan Kangilaski 2-vaatuslik nukunäidend «Vaeselapse käsikivi» (1953), mille lavastused on leidnud head vastuvõttu, ja Astrid Pirni 3-vaatuslik noorsoonäidend «Kullaketrajad», mis lavastati Pärnu Draamateatris 1957.

Kokku võttes pole Kreutzwaldi muinasjuttude otseseid jälgijaid ja edasiarendusi eesti kirjanduses olnud just palju, aga suhteliselt vist mitte ka palju vähem kui «Kalevipoja» omi. Kunstiliselt on need olnud võrdlemisi kõrgel tasemel ja andnud rea asju ka meie klassika kullafondi.

Muude kunstide alal pole «Eesti rahva ennemuistsete juttude» mõju olnud nii viljastav — juba ehk sellegi tõttu, et neis pole nii esindavaid ega kangelaslikke kujusid nagu näiteks «Kalevipojas». Nii pole ta tegelastest vist ühtki seni püütud kujutada skulptuuris ega õigupoolest ka tahvelmaalis. Aga nende juttude illustratsioonidest

on mõnedki olnud oma aja kohta küllalt head. Juba 1860. a. ilmus Tallinnas esimene vihuke «ühes kahe üsna nägusa puulõikega» (nagu Kreutzwald hindab), ja ka teise ning kolmanda vihu jaoks olid valmis mõned joonised (F. N. Russowi, J. R. Berendhoffi või H. Schlichtingi tööna?). Nõnda oli see «eesti raamatuloos üks esimesi eestiaineliste illustratsioonide loomise katseid» ja juba selletõttu tähelepandav, kuigi see katse välistel põhjustel suuremalt jaolt nurjus.[13]

Kreutzwaldi muinasjuttude järgmise illustreerijana võime mainida alles August Roosilehte. Tema joonistega «Kullaketrajate» väljaanne (Tartu 1920) oli tollal üks meie paremini kaunistatud lasteraamatuid. Selles laiutav detailiderohkus kisub paiguti tähelepanu eemale peaasjast, kuid 1924. a. ilmunud koguväljaande I osa illustratsioonides on neid detaile juba liigagi väheseks stiliseeritud. Mitmed neist aga jäävad lihtsalt väheütlevaks oma vähese läbitöötuse ja pealiskaudsuse tõttu. Ainult mõned on meeleolukamad (näiteks juttudes «Kaksteistkümmend

---

[13] Sellest pikemalt vt. H. Treumann, Lisandusi «Eesti rahva ennemuistsete juttude» publitseerimisloole. KKirj. 1960, nr. 2, lk. 102. Vt. ka sama autori «Muinasjutu «Lopi ja Lapi» puulõikest». KKirj. 1964, nr. 6, lk. 352—355.

1860. a. ilmunud I vihu ja järgmiste vihkude kaanejoonise puulõike on teinud kunstnik Albert Heinrich Schmid. Vihus endas avaldatud puulõikejooniste autorsus pole kindel, H. Treumann peab võimalikuks, et see oli Russow ise. Säilinud on kolm puulõike joonist ka järgmistes vihkudes ilmunud muinasjuttude («Härjapõlvlaste riid», «Kivialuste ristitütar» ja «Lopi ja Lapi») jaoks, kuid H. Laakmann jättis nad avaldamata, kuna nad vihu «poole kallimaks» oleksid teinud. Samal põhjusel jääb ära ka Soomes ilmunud väljaande illustreerimine (vt. Kreutzwald Ahiqvistile 26. II 1865 = Kirjavahetus IV, lk. 369 jj.). Viimati mainitud joonised erinevad stiililt esimese vihu omadest ja kannavad signatuuri H. S. Kui see pole ksülograafi (H. Schmidi), vaid kunstniku oma, võiks viimane olla kas J. R. Berendhoff või Ernst Hermann Schlichting, kes sageli on kujutanud eestlaste elu ja kes oma muudegi tööde all vahel tarvitab monogrammi H. ja S. Edasi kuulub H. Treumanni arvates eelmainitud jooniste autorile ka 1862. aasta «Eesti maa-rahva kalendri» frontispiss, mis kujutab muinasjuttude vestmist eesti talutoas ja algupäraselt oli mõeldud Kreutzwaldi kogu jaoks. Kreutzwaldi «Julge rehepapi» jaoks valmistatud illustratsiooniks võiks mõnest vaatekohast pidada ehk ka J. R. Berendhoffi joonist «Romantiline mägimaastik» (vt. H. Treumann, Johan Rudolph Berendhoff ja Eesti Postimees. KKirj. 1961, nr. 12, lk. 753). Ometi on see täiesti võõras nii eesti maastikule kui ka Kreutzwaldi vastavale jutule. Ka on selle joonise stiil mõnevõrra erinev Kreutzwaldi juttude teiste tolleaegsete illustratsioonide omast.

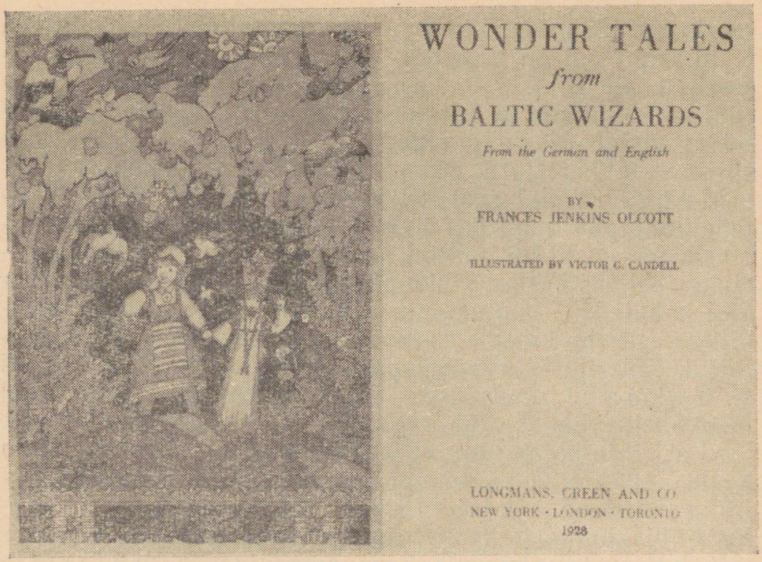

F. J. Olcott, Wonder Tales from Baltic Wizards (frontispiss ja tiitelleht)

tütart», «Puulane ja Tohtlane», «Lopi ja Lapi», «Nupumees», «Haruldane naise truudus», «Härjapõlvlaste riid»).

Eesti raamatugraafika suurte saavutuste hulka tuleb lugeda mitmeid Günther Reindorffi illustratsioone 1951. a. väljaandes. Tõsi küll, ka need ei ole kõik ühesugusel tasemel, mõnikord pole illustreeritud ideeliselt küllalt olulist stseeni või juttu, mõne juures jätab ta rokokoolik dekoratiivsus ja detailide kuhjamine meid külmaks ja tundub olevat vastuolus jutu lihtsa talupoegliku laadiga (näit. «Tuhka-Triinu»), mõned vinjetid jäävad kuivaks oma fotorealismi tõttu jne. Kuid juba frontispiss (karjapoiss unistab kuningalossist) on haruldaselt väljendusrikas, niihästi sisuliselt tabav kui ka oma parajal määral stiliseeritud vormilt uudne ja haarav. Samasugused suurepärased maastikupildid, ilmekalt välja joonistatud puud või pilved, fantaasiarikas kompositsioon jne. võluvad meid ka paljude teiste illustratsioonide puhul (näiteks «Nupumees», «Põhja konn», «Kivialuste ristitütar», «Paristaja-poeg»). Neis on Reindorff loonud omapärase muinasjutulise illust-

reerimisstiili, mida õigusega on nimetatud klassikaliseks. Häid tagajärgi on saavutanud ka mõned nooremad illustreerijad, nii A. Viidalepp (kogus «Tark mees taskus» 1961 — «Puulane ja Tohtlane», «Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud»), E. Kaljas «Vaeselapse käsikivi» (1953) ja S. Škop (lätikeelses väljaandes).

Muusika alal (kui välja arvata juba mainitud «Udumäe kuninga» muusika) pole Kreutzwaldi muinasjutu teemasid varem üldse püütud käsitleda, kuigi nende meeleolukus selleks küllalt võiks põhjust anda. Alles nõukogude ajal hakati koos muinasjutu põhjal loodud noorsoonäidenditega esitama ka selleks loodud saatemuusikat. Nii lavastati J. Kangilaski «Vaeselapse käsikivi» 19. II 1953 koos V. Reimani muusikaga ja A. Pirni dramatiseeritud «Kullaketrajad» a. 1957 Harri Otsa saatemuusikaga. «Paristaja-poja» ning «Pikse pilli» aineil kirjutas Jaan Koha 1954. a. konservatooriumi lõputööna oma «Sümfoonilise muistendi» ja Boris Kõrver samas žanris «Võitlus Põhjakonnaga» (esiettekanne 1954). Viimane teos esitati hiljem televisioonis koos samaainelise multifilmiga. Teemal «Vaeselapse käsikivi» on a. 1954 kirjutanud 6 sümfoonilist pilti Evald Brauer.[14]

Alles nõukogude ajal on jõutud ka esimese suurema muusikalavastuseni. 1956. a. esitati «Estonias» E. Kapi ballett «Kullaketrajad». L. Algvere ja P. Abolimovi libretos on Kreutzwaldi antud süžeest küll kaunis vähe järele jäänud: vanamoor on asendatud uhke nõianeitsi Loksberiga, kuningapoeg talupoisiga; neiu vesiroosiks muutumisest on välja arendatud pikk veealuse elu ja võitluse kujutus, mis täidab poole vaatust jne. Aga oluliselt on kogu see fantaasiamaailm inspireeritud siiski Kreutzwaldi jutust. Ja nii on ka eesti balletiliteratuuri rikastatud uue silmapaistva ja omapärase teosega.

13. Tõlked ja mõjud teiste rahvaste juures

«Eesti rahva ennemuistsete juttude» levik ja mõju ei piirdu ainult Eestiga ning eesti keelega. Nagu nägime, toimuski neist mõne esimese kirjanduslik vormistamine ja publitseerimine esialgu saksa keeles, kuna tol ajajärgul

[14] Kõik need andmed on saadud ENSV Teatri- ja Muusikamuuseumist a. 1962.

oli oluline tõsta eestlastest lugupidamist just saksa ülakihtides ning välismaal. See jätkus osalt ka XIX sajandi teisel poolel, ning juba peamiselt Saksamaal, kus selleks olid suuremad võimalused ja kus ilmunud eesti rahvaomaste teoste ergutav tagasimõju tekkivale eesti rahvuslikule intelligentsile oli ehk veelgi suurem.

Kuna eestikeelse kogu valmimise ajal ilmunud saksa tõlkeid mainisime juba eespool, vaatame siin ainult nende järglasi.

Nagu varem, nii avaldati Kreutzwaldi muinasjutte ka nüüd teaduslikes väljaannetes, kuna neis otsiti vana eesti ja germaani mütoloogia jälgi. Nii tõlgib W. Schott «Vaeselapse käsikivi» a. 1863 ja uurib temas eesti juttude seoseid vene ja isegi hiina juttudega.[1] Kreutzwald omalt poolt oli viidanud selle jutu sidemele Soome Sampo-eeposega.[2]

Aegapidi hakatakse aga jutte avaldama juba nende ilukirjandusliku väärtuse tõttu. Peale eespool mainitud kahe jutu J. v. Siversi kogus (a. 1858) ilmub nüüd «Tänulik kuningapoeg» juba teist korda saksakeelsena, nimelt baltisaksa kreiskoolide jaoks määratud Chr. Böhmi lugemikus.[3] Aastal 1868 avaldatakse kolm juttu («Kaksteistkümmend tütart», «Härjapõlvlaste riid», «Kuuvalgel vihtlejad neitsid») Riia ajakirjas «Die Libelle», kahjuks allikat nimetamata.[4] Tõlkijaks on Leipzigi üliõpilane Mihkel Veske. Varsti trükib need jutud ära ka Saksamaa ajakiri «Ausland».[5]

Kõige agaram vahetalitaja eesti muinasjuttude tõlkimisel on ka nüüd akadeemik A. Schiefner, kel oma päritolu, keelteoskuse, ametikoha ja sidemete tõttu selleks olid kõige suuremad võimalused. Juba 1860. a., Berliinist läbi

[1] Vt. A. Erman, Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland XXII, Berlin 1863, lk. 616—617. Vrd. W. Schott, Beiträge zur Verwandschaft russischer und finnischer Ueberlieferung, nebst russisch-chinesischem Anhange. Sealsamas, lk. 589—594. Vt. Kirjavahetus II, lk. 217 ja 218.

[2] Vt. Kreutzwald Schiefnerile 13. IX 1861 = Kirjavahetus III, lk. 223.

[3] Vt. Chr. Böhm, Deutsches Lesebuch für Kreisschulen, Töchterschulen und ähnliche Lehranstalten I, Reval 1867. Vrd. Kirjavahetus III, lk. 388.

[4] Vt. Kreutzwald Schiefnerile 13. XII 1868 = Kirjavahetus III, lk. 427—428.

[5] Vt. Das Ausland. Ein Tageblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker mit besonderer Rücksicht auf verwandte Erscheinungen in Deutschland. Stuttgart und Tübingen 1868, lk. 1041—1045 ja 1066—1070. Vrd. Kirjavahetus III, lk. 428.

«Eesti rahva ennemuistsete juttude» venekeelse väljaande tiitelleht (G. Reindorff)

reisides, oli ta Kreutzwaldi äsjailmunud esimese muinasjutuvihukese andnud Saksa «muinasjuttude kuningale» Jacob Grimmile, «kes selle üle väga rõõmus oli».[6] Ja niipea kui on ilmunud teose koguväljaanne, algatab ta ühes Russowiga selle tervikuna tõlkimise mõtte. «Kuna mina ise juba ühe eksemplari muinasjutte [Soome Kirjanduse] Seltsi kaudu sain, kinkisin ma Teilt saadud eksemplari Russowile, kes selle üle väga rõõmustas. Ta uuribki seda usinasti. Ta küsib sel puhul, kas Te ei tahaks teost ka saksa keeles välja anda. Saksakeelne tõlge leiaks kindlasti lugejaid ja veel rohkemgi kui eesti algupärand. Tõsi küll, hiilgavat honorari pole loota, küll aga viisakalt käituvat kirjastajat. Kuhn ja Reinhold Köhler (viimane Weimaris) võiksid kindlasti head nõu anda. Juhul kui Teie sellest ettevõttest eemale jääte, söandaks Russow heameelega tõlkima hakata ja mina saadaksin selle siis omapoolse eessõnaga maailma. Mõelge selle asja üle järele ja teatage mulle oma otsus.»[7] Muidugi ei ole Kreutzwaldil midagi selle vastu; kuid ise tõlkimisest loobus ta ajapuudusel.[8]

Teiseks on Kreutzwaldi juttude saksanduste eest püüdnud hoolitseda ka sõber Wilhelm Schott Berliinis. Tema tõlkes ilmuvad kaks juttu («Merineitsikene ja Palmse härra» ning «Emujärv ja Virtsjärv»).[9] Ka peab Schott läbirääkimisi Dümmleri raamatukauplusega, et see Kreutzwaldi kogu avaldaks.[10] Nähtavasti ei vii need sihile, niisamuti ei kuule me enam Russowi tõlkimiskavatsusest, sest 1867. a. suvel on selle asja juurde asunud n.-ö. elukutseline tõlkija dr. Ferdinand Löwe. Viimane on sündinud Hamburgis, kuni 1848. a. töötanud Vene Teaduste Akadeemia raamatukogus, siis silmapaistvalt osa võtnud revolutsioonilisest asutavast kogust Hamburgis, pärast

---

[6] Schiefner Kreutzwaldile 19. XII 1860 = Kirjavahetus III, lk. 185.

[7] Schiefner Kreutzwaldile 22. I 1867 = Kirjavahetus III, lk. 385.

[8] Kreutzwald Schiefnerile 27. I 1867 = Kirjavahetus III, lk. 387—388. Vt. ka sealsamas, lk. 389—390.

[9] Vt. Magazin für die Literatur des Auslandes. Herausgegeben von Joseph Lehmann, Berlin 1866, nr. 27 ja nr. 28.

[10] Schott Kreutzwaldile 14. XI 1867. Paar sammukest II, lk. 309. Kurioosumina olgu mainitud, et viimase tõlke (või selle äratrüki ajalehes «Neue Dörptsche Zeitung», august 1867) L. Koidula omakorda eesti keelde tagasi tõlkis ning avaldas «Eesti Postimehe Jututoas» 1867. a. oktoobris («Emujärv ja Virtsjärv»). Vt. A. Undla-Põldmäe, Kreutzwaldi ja Koidula kirjanduslikest suhetest. «Looming» 1963, nr. 12, lk. 1891.

HAIGLA
Республик. Тартуская Психоневрологическая ... нич. Больница

«Eesti rahva ennemuistsete juttude» lätikeelse väljaande tiitelleht (S. Škop)

seda viibinud poliitilise põgenikuna Londonis ja hiljem jälle olnud ametis Teaduste Akadeemia sekretariaadis Peterburis. Ta tõlkis muu seas saksa keelde Puškini «Boris Godunovi» ning valimiku Krõlovi valme ja sai selle eest Vene valitsuselt ordeni. Pensioneerituna asus ta elama Tallinna (1865) ja õppis siin «Kassisaba elanikelt» ning Wiedemanni sõnastiku abil ära eesti keele. Juba 1867. a. sügiseks on ta jõudnud saksa keelde tõlkida Kreutzwaldi kogust kuus juttu.[11] Schiefneri sõbra Reinhold Köhleri abil Weimaris leitakse ka kirjastaja Halles, kes on nõus ühe tõlkepoogna eest (neid on 15) 5 taalrit honorari maksma.[12] Sama hinda pakub ka Dümmleri raamatukaup-

[11] Vt. Schiefner Kreutzwaldile 20. X 1867 = Kirjavahetus III, lk. 407.

[12] Vt. Schiefner Kreutzwaldile 9. I 1868 = Kirjavahetus III, lk. 411.

«Lopi ja Lapi» (S. Škop)

lus, aga ainult 10 trükipoogna ulatuses.[13] Tõlke on heaks kiitnud prof. Schott Berliinis ja eessõna kirjutab Schiefner, kommentaarid Schiefner ja R. Köhler. Nii ilmubki teose esimene pool Halles 1869. a. algul.[14] Tõlkija saab oma honorari, tagasihoidlik autor aga mitte midagi. Isegi autorieksemplari tema jaoks on välja kaubelnud Schiefner — oma eessõna eest.

Näib, et selle teose tõlkimisest loobumise ja tõlkeõiguse hinnata loovutamisega oli Kreutzwald tõesti teinud majan-

[13] Kirjavahetus III, lk. 411.

[14] Ehstnische Märchen. Aufgezeichnet von Friedrich Kreutzwald. Aus dem Ehstnischen übersetzt von F. Löwe. Nebst einem Vorwort von Anton Schiefner und Anmerkungen von Reinhold Köhler und Anton Schiefner, Halle 1869.

«Võõrasema» (S. Škop)

dusliku vea, nagu ta hiljem ise arvab. Juba Löwe tõlke esimene pool saab hea arvustuse A. Schiefnerilt [15] ja E. Kuhnilt [16]. Kuid vahepealsete sõjasündmuste jm. tõttu ilmub tõlke teine pool alles a. 1881 Tartus.

Löwe tõlge oli täpne ja jäi oma täielikkuse poolest ainulaadseks kuni praeguseni. Väärib siiski tähelepanu, et juttude järjekord temas kaugeltki ei vasta Kreutzwaldi omale. Ilmselt on ka Löwe oma töö esimesse poolde teinud teatud valiku: esimesed seitse juttu on toodud järjest, edasi aga ainult numbrid 13, 17, 19, 24, 25, 26, 28, 31, 33, 35, 36, 38, 39. Välja on jäetud «Puulane ja Tohtlane»,

[15] A. Schiefneri retsensioon vt. «Revalsche Zeitung» 1869, 18. juulil, nr. 163, «Literärisches».

[16] Fr. Zarncke ajakirjas «Literarisches Centralblatt für Deutschland», Leipzig 1869, vrg. 1246. Vt. Schiefner Kreutzwaldile 17. XI 1869 = Kirjavahetus III, lk. 443 jj.

«Udumäe kuningas», «Kergejalgne kuningatütar», «Lopi ja Lapi», «Kivialuste ristitütar», «Haruldane naise truudus», «Tuhka-Triinu», «Rohkesti tasutud heategu», «Võõrasema», «Tark mees taskus», «Vägev vähk», «Leitud laps», «Seitse rätsepat», «Õnne rublatükk», «Naljakas härjamüümine». Nähtavasti on püütud sisse võtta kõige originaalsemad ja haaravamad jutud, kuna välja on jäetud saksa lugejatele juba tuttavad süžeed või siingi korduvad motiivid. Alles kui esimene köide head vastuvõttu oli leidnud, usaldas Löwe teisesse köitesse tõlkida ka kõik ülejäänud palad ja lisada neile isegi «paiklikud» jutud.

Et Kreutzwaldi muinasjuttude tõlkimine ja avaldamine saksa keeles oli tasuv ettevõte, seda näitab fakt, et umbes samal ajal ilmub ka teine tõlkekogu, nimelt Harry Jannseni «Märchen und Sagen des estnischen Volkes» (Riga-Leipzig I—1881, II—1888). Esimene anne sisaldab: «Puulane ja Tohtlane», «Helde puuraiuja», «Pikse pill» ning «Emujärv ja Virtsjärv». Teises andes järgnevad veel kuus: «Paristaja poeg», «Vaskjala silla piiga», «Kaksteistkümmend tütart», «Maa-alused», «Rohkesti tasutud heategu» ning «Öösised kirikulised». Peale selle leidub väljaandes rohkesti teiste üleskirjutajate (Faehlmanni, Lagose, Kõrvi jt.) lugusid. Ka siin on jutte püütud teaduslikult kommenteerida, kuid seejuures usaldatud Lagose jt. pseudomütoloogiat ja seetõttu on siinsed seletused veel väheütlevamad kui Schiefneri ja Köhleri omad Löwe tõlke puhul.

Hiljem on saksa keeles ilmunud ainult üksikuid Kreutzwaldi jutte, nii Löwis of Menari toimetatud kogus «Finnische und estnische Volksmärchen» (Jena 1922).

Saksa tõlgete abil tutvutakse Kreutzwaldi teosega ka teistel maadel ja tõlgitakse sellest üksikuid jutte.

Juba 15. märtsil 1870 kirjutab Kreutzwald sellest Koidulale rõõmuõhinal:

«Võib-olla olete juba kuulnud, kui laialdast vastuvõtmist «Eesti rahva ennemuistesed jutud» Löwe ümberpaneku kaudu on leidnud? Saksa keelest on need prantsuse ja inglise keelde tõlgitud, inglise keeles otsaga Ameerikasse ulatanud ja praegu tõlgib neid keegi daam vene keelde. Sellepärast kirjutas mulle hiljuti keegi sõber naljatades. «Sinust saab varsti eestlaste muinasjutu-Grimm, sest nõnda nagu tema saksa rahva ennemuistsed jutud läbi kogu haritud maailma rändavad, nõnda saavad ka sinu «Ennemuistesed» varsti ümber maailma reisima. Kahju ainult, et Sina oma tagasihoidlikkuses tõlkimise eesõigust endale ei ole jätnud, muidu võiksid nüüd üsnagi kena kasukopika saada!»»

Koidula vastab 30. III 70:

««Ennemuistsete» «reisist ümber maailma» olin minagi kuulnud — kui hea meel mul sellest on! Löwe saksakeelsed ümberpanekud on mul nende väljatulekust saadik ja iga päev ootan ma prantsuse- ja inglisekeelsete järelejõudmist, olen neid omale tellinud. Kes aga on see naisterahvas, kellele Teie tähendate kui vene keelde tõlkijale? Kas Teie tema nime teate? Ma umbes arvan, et selle sõnumi saite Schiefnerilt Peterburist.»[17]

Ka meile ei ole ükski neist viimati mainitud tõlkeist ligemalt tuttav ega käepärast.[18] Arvatavasti ilmusid need ajakirjanduses või albumeis ja kadusid silmapiirilt ühes nendega. Kahjuks pole meil tarvitada olevais Schiefneri kirjades kuskil juttu nende muinasjuttude venekeelseist tõlkeist.[19] Kindel toon, millega Kreutzwald ja Koidula kõnelevad prantsus- ja ingliskeelseist tõlkeist, ei lase nähtavasti kahelda vähemalt mõne sellise tõlke olemasolus ja ilmumises.

Meie raamatukogudes on säilinud ainult valik Kreutzwaldi muinasjuttudest (ja «Kalevipoja» proosaümberjutustusest), mis ilmus W. T. Kirby ingliskeelses tõlkes veerandsada aastat hiljem ja mis kuni praeguseni on meie muinasjuttude välistõlkeist üks soliidsemaid.[20] Oma laadilt on Kirby kogu midagi vahepealset tekstivalimiku ja populaarteadusliku ülevaate vahel. Kreutzwaldi juttudega vahelduvad Harry Jannseni kogust võetud (J. Lagose, Fr. R. Faehlmanni jt.) kirjapanekud, kuid ainult osa jutte on toodud täpses tõlkes, väga mitmeid, mis koostaja arvates kordavad eelmiste motiive, aga on ainult refereeritud. Ka on jutud omalt poolt uuesti liigitatud nende oletatud algupära järgi. Kuna seejuures on lähtutud Max Müller i «mütoloogilise kooli» väärteooriast ja muud eesti ainestikku pole tuntud, ei kannata see rühmitamine muidugi mingit kriitikat. Tõlgitud juttude valik väärib siiski tähelepanu ja siinsetki tutvustamist.

---

[17] Kirjavahetus V, lk. 379 ja 383.

[18] Küll ilmus mõni Kreutzwaldi jutt ajalehes «Рижский Вестник» 1874, nr. 60—63 ja 95, ja siis jälle lehes «Северо-Западная Неделя» 1901, nr. 10—27.

[19] Ka A. Dido eesti rahvaluule välismaiste trükingute bibliograafia «Litterature oral des Estoniens» ajakirjas «Revue des Traditions Populaires» 1893, lk. 353—365, 424—428, 485—495 väidab, et suur osa Kreutzwaldi muinasjutte on ilmunud ka vene keeles, kuid ei maini nende asukohta. Kahjuks pole see ajakiri ise meil kättesaadav.

[20] The Hero of Estonia and other studies in the romantic literature of that country. Compiled from W. F. Kirby I—II, London 1895.

«Pikse pill» (S. Škop)

Kirby teose esimese köite algusosa täidab «Kalevipoja» sisu ümberjutustus. Sellele laseb ta järgneda kolm muinasjuttu, mis tema arvates on «Kalevipoja» täiendused (Tales illustrative of the Kalevipoeg): «Tänulik kuningapoeg», «Nupumees», «Kullaketrajad» (nähtavasti sellepärast, et seal Kreutzwald vahel Kalevi nime on sisse põiminud). Edasi järgnevad rühmad: II. Vaeselapse ja leidlapse lood: «Tontla mets», «Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis», «Munast sündinud kuningatütar», «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas», «Pilli-Tiidu», «Õnnemunakene». III. Rahvusvahelised jutud (Cosmopolitan stories) (allmainitavaid jutte on siin ainult osaliselt tõlgitud, enamasti ainult refereeritud, viidates nende vasteile Lääne-Euroopa folklooris): «Naiste mõrtsukas», «Tuhka-Triinu», «Õnne rublatükk», «Hädaohust pääsenud kuningapoeg», «Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm», «Naljakas härjamüümine», «Härjapõlvlaste riid», «Vaskjala silla piiga», «Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud» (üsna lühidalt refereeritakse jutte «Lopi ja Lapi», «Rõugutaja tütar» ja «Võõrasema»). IV. Põhja-Euroopa rahvajutte (nendegi puhul näidatakse paralleele muilt rahvailt): «Näkineitsi». V. Lugusid jumalaist ja haldjaist: «Kaksteistkümmend tütart», «Miks Tallinn valmis ei tohi saada», «Maa-alused», «Rohkesti tasutud heategu». VI. Metsavaimud (Heath-spirits) sisaldab ainult H. Jannseni muistendeid. VII. Järvemuistendid: «Emujärv ja Virtsjärv». VIII. Lugusid kuradist ja nõidadest: «Paristaja-poeg», «Puulane ja

Tohtlane». IX. Peidetud varandused: «Julge rehepapp», «Võllamehikesed», «Õõsised kirikulised». X. Idamaised jutud: «Põhja konn». Järgnevais osades pole enam Kreutzwaldi jutte. Kokku on neid pikemalt esitatud 29, peale selle mõned lühidalt refereeritud kujul.

Uus ingliskeelne tõlkevalik Kreutzwaldi jutte ilmus Ameerikas üle 30 aasta hiljem, a. 1928 F. J. Olcotti ja a. 1930 eestlase Eugenie Mutti toimetatud kogudes.[21] Olcotti kogumikus on lapi, soome, läti ja leedu rahvajuttude kõrval eesti omadele jäänud üsna vähe ruumi. Kreutzwaldilt on seal ainult lugu Kalevipoja mõõga vargusest, «Õnnemunake» ja «Tontla mets». Needki on ümber jutustatud üsna vabalt. V. Candelli paar-kolm joonist on väheütlevad. E. Mutti kogu on väliselt kõige luksuslikum, mitmevärviliste piltidega. Ka tema on määratud lastele. Kreutzwaldilt on võetud siia järgmised jutud: «Kullaketrajad», «Maa-alused», «Tontla mets», «Helde puuraiuja», «Kuuvalgel vihtlejad neitsid», «Kivialuste ristitütar», «Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad», «Rohkesti tasutud heategu», «Põhja konn» ja «Pilli-Tiidu» — seega kokku 10 juttu, mis pea kõik on Kreutzwaldi enda poolt tugevasti ümber töötatud ja kõige uudsemaina näivad.

Palju vähem on «Eesti rahva ennemuistseid jutte» tõlgitud prantsuse keelde. Kuna varasemaid tõlkeid, millest kirjutab Kreutzwald, pole meieni ulatunud,[22] võime siin mainida ainult Nora Raudsepa-Kaplinski poolt umbes a. 1930—1935 tõlgitud juttu «Kuuvalgel vihtlejad neitsid», mis võlus prantsuse kirjastajat nähtavasti oma erootilist laadi romantikaga. Kahjuks pole seegi Eestis saadaval.

Üllatav on, et Kreutzwaldi jutukogu pole varem ega hiljem avaldatud soomekeelses tõlkes, kuigi teda esialgu tunti eriti just seal. Koos oma sõnastikuga oli see kogu juba eestikeelsena kaua aega soome üliõpilastele eesti keele õppimise vahendiks ja soomlaste hulgas uute eesti-

---

[21] Eugenie Mutt, Fairy Tales from Baltic Shores. Folklore stories from Estonia, Philadelphia 1930; F. J. Olcott, Wonder Tales from Baltic Wizards, New-York—London—Toronto 1928 (2 Kreutzwaldi juttu).

[22] Vt. ka «Revalsche Zeitung» 1882, 30. XII, lk. 2 teadet, mille järgi üks Kreutzwaldi jutt on ilmunud Ed. Laboulaye tõlkes ajalehes «Journal des Débats». Ka see pole meile kättesaadav.

J. Rainise teose «Jelta zirgs» (Kuldratsu, kaas)

sõprade kasvatajaks.[23] Tõenäoliselt oli tõlgete vähesuse üheks põhjuseks soome folkloristidele omane tauniv hoiak rahvaluule igasuguste «võltsimiste» vastu, niisiis ka loova kirjandusliku ümbertöötamise vastu. Soome keeles on ilmunud ainult kaks juttu noore Kaarle Krohni tõlkes.[24]

Kreutzwaldi juttude ulatuslikumad tõlked puudusid ka tsaariaegses ja kodanlikus Lätis. Ent Löwe saksakeelse tõlke vahetalitusel on ta ometi andnud lähtekoha läti kirjanduse ühele silmapaistvamale teosele. Jānis Rai-

[23] Nii näit. õppisid sealt eesti keelt hiljem eesti rahvaluule kogujana tuntud Oskari Lönnbohm-Mustonen ja tema noorem vend, luuletaja Eino Leino. Vt. O. A. Weberman, E. Leino G. Suitsin arvostelijana. «Virittäjä» 1961, lk. 223.

[24] Kaks juttu ilmusid J. Krohni ajakirjas «Kirjallinen Kuukausilehti» 1864 ja siis väikeses eriväljaandes «Virolaisia satuja ja tarinoita I» (1881). Tõlkijaks oli Väinö, s. o. Kaarle Krohn. Jutud on «Näkineitsi» ja «Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad». Jätku neile ei ilmunud.

nise näidend «Kuldratsu» (1909) on kõige ulatuslikum uuslooming, millele Kreutzwaldi jutud üldse aluseks on olnud.[25] Nii on vaja seda siingi pisut ligemalt vaadelda.

Ka ilma Rainise enda tunnistuseta oleks «Kuldratsus» kasutatud algallikas selgesti ära tuntav. Kuigi Aarne muinasjututüüp 530 («Kuningatütar klaasmäel») on rahvusvaheline ja tuntud nii Eestis kui ka Lätis, esinevad Rainise draamas just säärased üksikasjad, mida suusõnaline pärimus üldse ei tunne, vaid mida jutuga on liitnud alles Kreutzwald: siia kuuluvad imeratsu väljakutsumine jalakannaga trampimise teel, kuningatütre seitsmeaastane magamine jm. Peaaegu sõna-sõnalt on Kreutzwaldilt üle võetud isegi kuninga võõruspeoks valmistatud «sada härga ja seitsesada siga ja viissada aami õlut» või «vorstid on üles laotud nagu heinakuhjad ja leibadest on tehtud nagu kõrged kivihunnikud».

Ometi on Rainise ümbertöötus tugevasti muutnud jutu temaatilist ülesehitust. Rahvapärase isa õnnistuse ja isa haual valvamise motiivi asemel on sisse toodud «Valge Isa» (Kreutzwaldi teiste juttude «halli vanakese») nõuanded; noorema poja Antingi hea südame proovimiseks moondab see end abivajavaks sandiks ja saab Antingilt riided ja kingad (vrd. samasuguse motiiviga Kreutzwaldi «Leitud lapses»). «Halli vanakese» kuju on aga Rainisel tehtud veelgi vägevamaks, kogu elu heade jõudude kehastajaks; tema vastasjõuna on näidatud öö ja surma sümbolkuju Musta Ema; see ihkab endale varjusurmas viibivat kuningatütart Päikeselootust, kes sümboliseerib kogu rahva õnne. Eluvaenulike jõudude esindajana on juurde toodud ka kõrk ja kalk Must Prints, kes päästetud kuningatütart vägisi tahab endale kosida, talle koos Antingi sõrmega ära raiutud sõrmuse toob ja ta uuesti surmale lähenema sunnib. Kuid ka sellest päästab teda viimaks Anting, olles ise valmis tema eest surema.

Kogu muinasjutt on seega ümber kujundatud sümbolistlikult ja pandud väljendama peaideed, et õnne suudab võita ainult see, kes on valmis end täiesti ohverdama, n.-ö. oma südant ära andma kaasinimeste ja üldise õnne heaks, — siis umbes nagu Danko M. Gorki jutustuses «Vanaeit Izergil». Ka sõnastusstiililt vastab Rainise näi-

[25] J. Rainis, Kopoti raksti VII, Riga 1950, lk. 562. Vrd. H. Niit, Järelsõna. EREJ 1953, lk. 486.

dend üleeuroopalisele sümbolistlikule uusromantikale, nagu see esineb näiteks noorel Gorkil, vanemal G. Hauptmannil («Enne päikese tõusu»), Lesja Ukrainkal («Metsa laul») jt., osalt aga juba ka A. Ostrovskil («Lumivalgeke», 1873) jt. Nagu L. Ukrainkast ukraina kirjanduses, nii võib öelda ka Rainisest läti kirjanduses, et seal keegi varem rahvaluule müütilisi kujusid pole tõstnud säärase filosoofilise ja luulelise üldistuseni ja ühtlasi rakendanud progressiivse, inimsuse ning rahva vabaduse eest võitleva ideoloogia teenistusse. Rainise puhul aitas teatud määral selleks kaasa ka Kreutzwaldi eeltöö.

Nagu juba eespool nägime, saabus koos nõukogude võimuga «Eesti rahva ennemuistsete juttude» tõeline renessanss, mis avaldus niihästi teose ideoloogiliste ja kunstiliste väärtuste uuestiavastamises kui ka trükitiraažide kümnekordses kasvus.

Umbes samas tempos on nõukogude ajal kasvanud ka nende juttude levik väljaspool Eesti piire. Aastal 1953 ilmus suur, ligi $^2/_3$ teosest haarav valimik v e n e keeles (20 000 eks.). Sellele osaks saanud arvustustest olgu mainitud väga kiitev hinnang autoriteetses bibliograafilises koguteoses «Muinasjuttude väljaandeist lastele»[26]. Peale selle on mitmeid Kreutzwaldi jutte ilmunud venekeelseis koguteoseis.

Venekeelse tõlke vahetalitusel on Kreutzwaldi teos tunginud ka teiste NSV Liidu vennasrahvaste juurde. Nii on 1951. a. eestikeelne valimik 1962. a. ilmunud ka läti keeles[27] eesti kunstniku S. Škopi kaunis heade joonistustega. Kuuldavasti on samasugune valimik ettevalmistusel leedu keeles. «Vaeselapse käsikivi» on ilmunud ka tšehhi keeles (1964).

Igatahes pole siis «Eesti rahva ennemuistsed jutud» mitte ainult meie rahvusliku kirjanduse üks esikteoseid, vaid ka üks esimesi eesti raamatuid teistes keeltes. Ta on olnud esimene ja praeguseni ainus nõnda laialt tuntud ja

[26] Об изданиях сказок для детей. Дом детской Книги. Москва 1955, lk. 319 jj. Vrd. В. М я л к, Сборник эстонских народных сказок. «Советская Эстония» 20. X 1953, nr. 248, lk. 3.

Olgu märgitud, et teose siin esile tõstetud voorused (terav sotsiaalne kriitika, tööinimeste suuremeelsuse toonitus, huumor, kujundirikas stiil jm.) on suurelt osalt just Kreutzwaldi ümbertöötuse tulemus. Vene tõlkele heidetakse ette raamatulikke fraase ja rahvaliku lihtsuse puudust.

[27] Senas igaunu tautas pasakas, Rīga 1962. (Tõlkinud Dz. P l a k i t i s. Järelsõna T. K a r m a, illustr. S. Škop.)

armastatud eesti muinasjutukogu — nii omal maal kui ka mujal. Muidugi oleks tema täienduseks vaja ka teist ja ammendavamat valikut, mis on lähemal eesti tõelistele rahvajuttudele. Aga keegi ei saa salata, et juba tema on meie rahvaloomingut tutvustanud üsna kunstipäraselt ja menukalt, on viinud eesti folkloristliku elukujutuse teatud määral maailmakirjandusse. Ja nii kodus kui väljas on ta inspireerinud mitmeid uusi silmapaistvaid kunstiteoseid.

Mis aga kõige tähtsam: «Eesti rahva ennemuistsete juttude» uued väljaanded ja nende levik on selgesti näidanud, et need jutud veel praeguseni on säilitanud oma huvitavuse — nii Eestis kui ka väljaspool meie keelepiire. Neis avalduv koostaja loov lähenemine rahvaaineile, demokraatlik ideoloogia, haarav sisu ja kunstipärane vorm — kõik see vastab ka praeguse noorsookirjanduse nõudeile, eriti Nõukogudemaal.

See on tagatiseks, et need jutud veel kaua püsivad elavaina ja et nende suurim populaarsus pole ehk veel praegugi saavutatud, vaid on alles ees.

Генезис и художественные особенности «Эстонских сказок» Ф. Р. Крейцвальда

Резюме

ЧАСТЬ I.

1. ВВЕДЕНИЕ

В процессе возникновения эстонской национальной литературы огромную роль играло народное творчество — песни, сказки, мифы и т. д. Эстонский народ, на протяжении долгих веков томившийся под гнетом иноземных захватчиков, мог выражать свои чувства, мысли и чаяния только в этих традиционных формах; дело издания книг на эстонском языке уже начиная с XVI века находилось в руках его поработителей и служило только их целям. Об эстонской национальной литературе можно говорить только с того времени, когда началось издание произведений народной поэзии.

Как известно, существует два творения, послуживших краеугольным камнем эстонской национальной литературы: это созданный Ф. Р. Крейцвальдом на основе героических народных преданий эпос «Калевипоэг» (1857—1861) и переработанные им же «Старинные эстонские народные сказки» (1866). «Калевипоэгу» посвящено много научных трудов, а генезис и значение «Сказок» до сих пор систематически не освещены. Настоящее исследование и является первой попыткой в этом направлении.

2. ПРЕЖНЯЯ ТРАКТОВКА ПРОБЛЕМЫ

При рассмотрении такого произведения, как «Эстонские сказки» Крейцвальда, наиболее важным является вопрос их внешнего и внутреннего генезиса, то есть их отношения к традиционным эстонским сказкам. Неизбежно возникает вопрос: сколько в них национального и сколько международного, как и в каком духе перерабатывал Крейцвальд народные и почерпнутые из литературы мотивы? Только после такого фольклористического анализа каждой сказки встают вопросы более общего литературоведческого характера: какие литературные влияния сказались в этих произведениях, какова их идейная сущность и художественная ценность, их значение и влияние на последующую литературу, и т. д.

Как отвечали на эти вопросы до сих пор?

Еще Крейцвальд сам в своих предисловиях, ссылаясь на А. Шифнера, правильно отметил, что сюжеты народных сказок большей частью интернациональны и что «зеркалом своего народа» их делает только национальная обработка и приданный им локальный колорит. Поэтому он в своих сказках обращал главное внимание на эту национальную обработку, а сюжеты черпал из собственной памяти, не

особенно задумываясь об их происхождении. В частных письмах он несколько раз указывал, что сказка «Семеро портных» очень близка к сказке Гримма о семи швабах, а «Лопи и Лапи» почти идентична «Трем желаниям» П. Гебеля, так что, по его мнению, их не стоит переводить на немецкий язык. Но в других письмах он подчеркивает, что все свои сказки он слышал в народе и что немецкие элементы в них появились, возможно, благодаря эстонским женщинам, которые служили няньками в семьях прибалтийских немцев и пересказывали в деревне сказки, услышанные от немецких детей.

В период национального движения 1860—1880 гг. сказки Крейцвальда воспринимались как чисто национальные произведения, и никто не думал об изучении их источников. Но уже М. Веске заметил, что Крейцвальд взял у народа только сюжеты, подвергнув их затем очень свободной переработке. А. В. Рейман со своей стороны добавил, что сказки эти рассказаны в народном духе, но не в народном, то есть легко читаемом стиле.

Такие же обобщающие, но поверхностные мнения высказываются и в течение последующих десятилетий. Только иногда мимоходом отмечаются источники некоторых сказок (напр. Я. Йыгевер в 1908 г.). С другой стороны, в начале текущего столетия молодые писатели из неоромантического лагеря остро критиковали сказки Крейцвальда за их «германизм» (Ф. Туглас).

В 1920-х годах, под влиянием так называемого финского метода, требования, предъявляемые к фольклористической точности записей, становятся все строже. Это приводит к резкому осуждению крейцвальдовских «фальсификаций» (М. Эйзен, В. Андерсон). При этом, однако, критики не замечают национальной окраски и художественной ценности этих переработок и даже не пытаются подробно обосновать свои суждения. В 1930-х годах были освещены источники только двух сказок («Лопи и Лапи» — Э. Лаугасте, «Громовая волынка» — О. Лооритс, В. Андерсон). Делаются также попытки проанализировать стиль одной сказки (А. Аспель). В общем же сказки Крейцвальда как будто предаются забвению. Даже переиздаются они только один раз (1924).

Советские литературоведы начинают заниматься изучением и анализом сказок Крейцвальда в первые же послевоенные годы. Рассматривая все произведения в социальном плане, они подчеркивают антифеодальную и антиклерикальную направленность сказок, раскрывают их реалистические элементы. Подробнее начинают изучать и творческую историю сказок (Х. Нийт), оценивать их идейно-художественные качества (Э. Нирк).

Однако все это представляет собой только начало более глубокого и систематического изучения этого классического произведения. Еще почти не затронут самый трудный вопрос — вопрос о народной и национальной основе каждой сказки, а без этого все обобщения и характеристики остаются субъективными и поверхностными. Так как черновых записей Крейцвальда не сохранилось, то для изучения каждой сказки надо сперва выяснить, что он мог получить от народа для ее написания. Следовательно, надо иметь обзор многих, если не всех других записей данного типа сказки. А таких записей можно найти в наших архивах десятки. Особенно трудно при этом отличить исконно народные варианты от других, которые сложились уже под влиянием опубликованных сказок Крейцвальда. Поэтому и в нашем анализе некоторые вопросы остаются еще открытыми.

3. ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ФОН

Как эпос «Калевипоэг», так и сборник «Эстонских народных сказок» Крейцвальда появились в условиях разложения крепостничества и роста капиталистических отношений в Эстонии. Оба эти произведения имели своей целью повысить самосознание эстонского народа и противодействовать онемечению образованных эстонцев. Кроме того, эти книги должны были показать немецким «высшим кругам», что эстонский народ так же способен к культурному развитию, как и другие народы, должны были служить оружием в идеологической борьбе против реакционного прибалтийского дворянства. Создавая эти произведения, Крейцвальд стремился заложить основу эстонской национальной литературы. Поэтому оба эти произведения должны были оставаться творениями *народной* поэзии, воссозданными на высоком художественном уровне. Крейцвальд при их обработке оперировал фольклорными материалами довольно свободно. Таким же образом поступали и его предшественники в других странах Европы, как, например, Ш. Перро во Франции, И. К. Музеус, Л. Тик и др. в Германии, М. Чулков (В. Левшин), а затем А. С. Пушкин, П. П. Ершов и др. в России. Даже братья Гримм слагали свои «Детские и семейные сказки» из многих записанных вариантов и перерабатывали их, хотя и менее субъективно, чем Крейцвальд, Тик и другие романтики. Как братья Гримм и Пушкин, так и Крейцвальд знали, что сказка становится народной благодаря тому, что даже интернациональные мотивы она перерабатывает в национальном духе, придавая им новое содержание и локальный колорит.

Лишь в середине XIX в. записи и издания сказок приобретают более точный, научный характер (Афанасьев и др.) но и тогда сказки подвергаются стилистической обработке, а *современная* народная жизнь в них отображается даже меньше, чем у Крейцвальда.

«Эстонские сказки» Крейцвальда не дают материала, например, для изучения «странствующих» международных сказочных мотивов по сравнительному историко-географическому методу. Но эти сказки можно и нужно изучать как художественные произведения, выяснять их народнопоэтическую основу, оценивать народность их содержания и стиля.

4. РАННИЕ ПУБЛИКАЦИИ ЭСТОНСКОГО ФОЛЬКЛОРА. МОЛОДОСТЬ КРЕЙЦВАЛЬДА

Наиболее ранним изданием, свидетельствующим о пробуждении интереса к эстонской народной поэзии, является известное собрание И. Г. Гердера «Volkslieder» (1778), где опубликовано и несколько эстонских народных песен. Некоторые эстонские исторические предания появились в печати уже в 1764 году.

Первые записи эстонских народных сказок были опубликованы в первых десятилетиях XIX в. (Шлегель, Розенплянтер, Кнюпфер), большей частью (19 сказок и 5 преданий) в альманахе Розенплянтера 1814—1818 гг. Но лишь в 1840-х годах под влиянием знаменитых «Эстонских мифов» Ф. Фельмана возникает романтический интерес и к эстонским сказкам. Г. Нейс публикует некоторые из них на немецком языке в журнале «Das Inland». Изложены они были

довольно кратко и сухо, но именно это и вызвало у Крейцвальда стремление опубликовать эстонские сказки «в их подлинной красе».

Фридрих Рейнгольд Крейцвальд (1803—1882) был сыном эстонского крепостного крестьянина и до 15 лет прожил в крестьянской среде, в тесном общении с мызными барщинниками. Не прерывалась эта глубокая связь и позже, когда он, преодолев многие трудности на пути к образованию, учился в Тартуском университете (1826—1832) и проводил летние каникулы в родных местах. В те годы Крейцвальд познакомился с народными сказаниями северо-восточной и северной Эстонии, а в продолжение следующих 44 лет, когда он работал врачом в городе Выру, — и с фольклором юго-восточной Эстонии. Крейцвальд не делал точных записей народных прозаических сказаний, но он помнил многие из них, и когда начал писать свои сказки, мог использовать сохранившиеся в памяти мотивы. При этом он соединял элементы разных сказок, а иногда составлял из них почти самостоятельные новые сказки.

5. ПРЕДАНИЯ И СКАЗКИ В РАННЕМ ЛИТЕРАТУРНОМ ТВОРЧЕСТВЕ КРЕЙЦВАЛЬДА (1831—1859)

Еще в 1830-х годах, будучи студентом, Крейцвальд написал на немецком языке несколько баллад романтического характера, основой для которых послужили местные предания: о гордой барышне из замка Зегевольд (Сигулда) (1831), об осаде Беверины, о барышне из Поркуни (1836), о великане Калевипоэге и др. В 1836 году он опубликовал свое первое предание «Девушка у Васькъялаского моста». Затем последовал ряд более коротких заметок о народных верованиях и местных преданиях, которые он впоследствии переработал для своего сборника сказок. В 1844 году был опубликован цикл преданий о семействе графа Палена из замка Пальмсе.

Первая сказка Крейцвальда — «Благодарный королевич» — появилась в печати в 1850 году. С этого года, собственно, и начинается работа Крейцвальда над эстонскими сказками. Способствовали этому также восхищенные отзывы, которыми друзья встретили его первенца.

Но и эта сказка появилась на немецком языке. Только после ее выхода в свет Крейцвальда начинает занимать мысль о систематической публикации сказок на эстонском языке. Осенью 1854 года в эстонском календаре появляется сказка «Ссора гномов». В 1857 году у Крейцвальда закончено уже полдюжины сказок, а вскоре число их возрастает до двадцати. Но для эстонского сборника сказок еще долго не находилось издателя.

6. ВЫХОД В СВЕТ ПЕРВЫХ ВЫПУСКОВ СКАЗОК (1860—1865)

В 1860 году друзья Крейцвальда А. Шифнер, Х. Нейс и Ф. Руссов наконец как будто находят выход: типография Линдфорса в Таллине готова издать сказки Крейцвальда маленькими выпусками (вместе с народными песнями). Для этого Крейцвальд посылает в Таллин рукопись 25 сказок. Но уже начало этого собрания застряло в цензуре; вычеркнуты были, например, «Человечки из-под виселицы» и «Смешная продажа быка». В результате в первом выпуске (1860)

появились только две сказки («Златопряхи» и «Девушки, купающиеся при лунном свете») и три песни. Наиболее примечательным в этом первом выпуске было предисловие автора, где он подчеркивает огромную ценность народной поэзии, «драгоценного наследия предков», «красы и славы эстонского народа».

Однако этим выпуском дело издания сказок в Таллине и ограничилось. Руссов был перегружен другими работами и в 1863 году покинул город, получив новую службу в Петербурге. Типография перешла в руки нового хозяина, часть рукописи Крейцвальда была потеряна. Четыре сказки автор не смог больше восстановить, так как у него не сохранилось даже черновых записей.

Следующие выпуски (2-й и 3-й) вышли в г. Тарту у издателя Лаакмана (1864, 1865); они содержали 9 сказок. Расходились выпуски медленно, поэтому и новый издатель отказался продолжать их публикацию.

Но сказки Крейцвальда уже вызвали интерес и за пределами Эстонии. В опубликованной Шифнером в «Бюллетене Петербургской Академии наук» сказке «Как сирота нашел свое счастье» были обнаружены некоторые параллели с татарской и германской мифологией, так же, как и в «Громовой волынке», которой заинтересовался даже Якоб Гримм. Друзья Крейцвальда стали искать для его сказок нового издателя.

7. ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ (1866)

Через Х. Нейса и А. Шифнера Крейцвальд обратился с соответствующей просьбой в Финское литературное общество. Так как в Гельсингфорском университете нужны были эстонские тексты для студентов-филологов, то Финское литературное общество дало свое согласие на издание сказок и даже попросило Крейцвальда пополнить свой сборник новыми сказками и преданиями. Вследствие этого объем его увеличился почти наполовину. Первая часть рукописи была послана в Гельсингфорс в начале 1865 года, в апреле дело было решено окончательно, а вскоре начался и набор. Но Крейцвальд в течение долгого времени все еще писал и посылал новые материалы. Предисловие и последняя сказка («Спасенный королевич») поступили в типографию лишь осенью 1866 года. Книга вышла из печати в конце того же года тиражом 500 экземпляров.

История создания и выхода в свет «Эстонских сказок» напоминает генезис «Калевипоэга». Оба эти произведения являются плодом двадцатилетнего труда, оба вышли лишь после долгой борьбы их автора с множеством трудностей, оба смогли увидеть свет лишь в Финляндии при помощи петербургских и финских ученых.

Но «Эстонские сказки» вскоре завоевали гораздо большую популярность, чем «Калевипоэг». Уже в 1875 году в Тарту вышло второе издание в 1800 экземплярах, а в 1901 году — третье издание (1200 экз.). Кроме того, некоторые сказки Крейцвальда попали в школьные хрестоматии, разошлись в десятках тысяч экземпляров и вновь стали достоянием народа. А за годы Советской власти «Сказки» изданы общим тиражом свыше 50 000 экземпляров.

8. АНАЛИЗ ОТДЕЛЬНЫХ СКАЗОК И ПРЕДАНИЙ

А. Сказки

1. Златопряхи (АТ 301 А, 403)

Сказка эта представляет собой осуществленную Крейцвальдом свободную компиляцию. Отправной точкой послужила, по всей вероятности, сказка о трех похищенных девушках (тип Аарне-Томпсона 301 А, в собрании Хурта 23 варианта). Но у Крейцвальда их похитителем является не черт, как в фольклоре, а ведьма, местом их пребывания — не преисподняя или подземное царство, а дремучий лес.

Эпические мотивы Крейцвальд почерпнул и из сказки «Белая и черная невеста» (АТ 403, у Хурта 25 вариантов). Как там, так и здесь увезенную девушку бросают в ручей, она превращается в кувшинку, но потом снова делается человеком.

Хозяйке девушек, старой ведьме, присущи черты прибалтийской помещицы. Тяжелый труд трех златопрях напоминает барщинную повинность крестьянок, выполняющих свой «урок» для мызы. В сказке воплощены мечты закабаленного народа об уничтожении эксплуататоров. Как художественное произведение, «Златопряхи» — одна из лучших сказок Крейцвальда.

2. Девушки, купающиеся при лунном свете

В этой сказке использованы народные мотивы: похищение короны короля змей (АТ 672 А), знание языка птиц, лебеди, которые превращаются в девушек и купаются в озере (АТ 400). Но в сказке Крейцвальда юноша только один раз видит их красоту, потом им овладевает такое страстное желание снова их увидеть, что он вскоре погибает от тоски. По-видимому, на Крейцвальда оказала влияние тема романтической любви к красоте, к идеальному миру, в то время часто встречавшаяся в литературе.

3. Длинноногий, Ловкорукий и Зоркоглазый

Сказка довольно близка по сюжету к народной сказке «Чудесные помощники» (АТ 513 А). Здесь использованы также некоторые мотивы из сказки о глупом черте (АТ 1060), о жар-птице (АТ 550) и др., слитые в одно художественное целое.

4. Заколдованный лес

При разработке сюжета этой сказки использованы некоторые мотивы сказки Людовика Тика «Die Elfen»: крестьянская девушка проводит одну ночь в царстве эльфов, а потом оказывается, что она отсутствовала семь лет. Начало и конец своей сказки Крейцвальд обработал самостоятельно, используя некоторые народные предания (например, об искусственном человеке). Несмотря на наличие чисто литературных элементов, эта сказка отображает мечты народа о справедливом обществе, где все равны, свободны и счастливы.

5. Сироткин жернов (AT 565, 480)

В своих главных чертах эта сказка перекликается с народной сказкой о чудесной мельнице (AT 565, ср. Аарне-Андреев 715 и Афанасьев 188), которая появляется из потустороннего мира и может молоть соль, деньги, кашу — все, что захочет хозяин. По Крейцвальду, мельница ничего не производит, а только перемалывает зерно и тем облегчает работу сироты. Когда же злая хозяйка хочет открыть сундук, в котором работает мельница, оттуда вырывается пламя и сжигает хозяйку, подобно тому, как это происходит в сказке «Пряхи у колодца» (AT 480). Сказка «Сироткин жернов», хотя и переработана Крейцвальдом, имеет вполне народный характер как по идейному содержанию, так и по форме и снова изустно распространяется в народе.

6. Двенадцать дочерей (AT 332)

Начало взято из народной сказки «Смерть в кумовьях» (AT 332), остальное, по всей вероятности, разработано самим Крейцвальдом под влиянием западноевропейских сказок о добрых и всесильных феях; при этом использованы и некоторые эстонские предания. В сюжете сказки национального мало, но ее обработка и идейное содержание соответствуют народному духу.

7. Как сирота нашел свое счастье

Сказка, как можно полагать, была создана под влиянием статьи академика А. Шифнера о героических преданиях минусинских татар («Ала Картага»), где рассказывается о семи страшных собаках, которые, освободившись от цепей, могут уничтожить весь мир. Читая эту статью, Крейцвальд припомнил, что и он в юности слышал рассказы народа о живущих на краю света страшных собаках или людях с собачьими головами, которых стережет войско, чтобы они не уничтожили все живое. На основе этих преданий Крейцвальд и составил эту сказку. Ее главный герой — мальчик-сирота, которому помогает «седой старик», стереотипный образ в эстонских народных преданиях. Эпизоды, рисующие работу сироты у жестокой хозяйки, разработаны Крейцвальдом реалистично.

8. Чурбан и Береста (AT 1180)

Народной основой здесь послужили сказки о людях, которые ради наживы продали душу черту, а также народные предания об искусственных работниках (на языке современных понятий — роботах), которые приносят своему хозяину всякое имущество или же трудятся на него (AT 1180, 1175 и т. д.). Крейцвальд обработал эти мотивы более реалистично и представил «роботов» как символ нетребовательных и покорных рабов, о каких мечтают жадные хозяева.

По своему идейному содержанию сказка резко направлена против богатых и жестоких хозяев, а также и против всякого рода эксплуататоров.

9. Король Туманной горы

Эту сказку Крейцвальд создал, использовав народные предания о леших и о счастливых жителях подземного царства; некоторые ее мотивы заимствованы из сказки Л. Тика «Эльфы». Социальная направленность здесь не так ярко выражена, как в «Заколдованном лесу». Романтичная тоска по фантастической стране счастья определяет настроение всей сказки. На ее основе поэтесса Л. Койдула написала свою прекрасную романтическую балладу «Король Туманной горы», а А. Вийра использовал ее сюжет при создании первой эстонской оперы того же названия.

10. Легконогая принцесса (AT 513 A)

Основой этой сказки также послужила народная сказка о чудесных помощниках, сюжету которой она соответствует в гораздо большей мере, чем «Длинноногий, Ловкорукий и Зоркоглазый». Вообще эта сказка очень близка к народным как по сюжету и идейному содержанию, так и по форме изложения, в ней много народных поговорок и юмора.

11. Лопи и Лапи (AT 750 A)

Сказка восходит к народной сказке-легенде о трех желаниях (AT 750 A), в которой бичуется алчность и глупость людей. Как видно, Крейцвальд использовал здесь не эстонские народные варианты этой сказки, а запись И. П. Гебеля в его книге «Schatzkästlein». Но это касается только сюжета. Вся обработка сказки носит вполне народный эстонский характер и показывает, как мастерски Крейцвальд умел использовать народный склад речи.

12. Крестница волшебниц, живущих под камнем

Происхождение этой сказки неясно. По-видимому, Крейцвальд сложил ее сам под влиянием западноевропейских сказок о добрых феях. И здесь встречаются некоторые народные элементы, но их мало. По своей художественной ценности сказка заметно уступает лучшим сказкам Крейцвальда.

13. Хитроумный (AT 301 A, 531, 851)

Сказка довольно близко совпадает по сюжету со сказкой о трех похищенных принцессах («О трех царствах», AT 301 A). Но так как образы этих принцесс использованы уже в «Златопряхах», то здесь девушки представлены дочерьми хозяина подземелья. Видимо, Крейцвальд сам присоединил сюда мотив о том, как героя оклеветали его товарищи (AT 531), а также различные другие мотивы.

14. Необыкновенная верность жены (AT 882, 613)

Сказке соответствует международный сюжет «Спор о верности супруги» (AT 882), который получил широкую известность по «Декамерону» Бокаччо. Вариант, приведенный Крейцвальдом, все же заим-

ствован из эстонского фольклора, к нему добавлен мотив об открытии источника и об излечении больного («Правда и кривда», AT 613). Так как действие происходит в городской среде, эстонского колорита здесь довольно мало. В стиле чувствуются некоторые сентиментальные, литературные элементы.

15. Золушка (AT 510 A)

По сюжету сказка совпадает с одноименной международной сказкой и ее эстонской редакцией. Но некоторые детали показывают, что на переработку, осуществленную Крейцвальдом, оказала влияние и редакция Перро в его известном собрании французских сказок (например, мотив могущественной волшебницы и животных, которых она превращает в экипаж с лошадьми, и т. д.). В стиле заметны некоторые сентиментально-литературные элементы, но в целом сказка, особенно ее начало, рассказана очень живо и занимательно.

16. Сын Паристая (AT 1148 A и B)

В основе этой сказки лежит обработка самим Крейцвальдом сказки «Громовая волынка». При этом он использовал мотив сделки человека с чертом (AT 1148 A). Начало сказки написано живо, в народном юмористическом стиле. Последующая же часть дает мало нового.

17. Громовая волынка (AT 1148 Б)

Эта сказка в общих чертах традиционна и международна (черт крадет у бога грома его громовой инструмент); ее мифический сюжет встречается уже в V веке н. э. в эллинистическом эпосе «Дионисиака» Нонноса. Позже она распространилась во многих странах Европы. Крейцвальду эта сказка стала известна по записи И. Лагоса, но он ее немного переделал, придав ей более острую социальную направленность. Образ глупого и жадного черта напоминает прибалтийского помещика, а Пиккер (эстонский «хозяин грома») в образе пастуха сделался представителем народа. В итоге можно сказать, что древняя мифическая сказка в обработке Крейцвальда сохранила свой народный характер и снова вошла в устный оборот.

18. Щедрая награда за доброе дело (AT 1148, 1166, Sage 37)

Основой сказки является международное сказание о «Скором возвращении домой». Как показал А. Тэйлор, вначале полет по воздуху совершал финский или лапландский волшебник. В позднейших вариантах его место занимает черт, которого человек спас от грома (AT 1148 A). Лешего ввел в сказку, возможно, лишь Крейцвальд, по аналогии с другими преданиями.

19. Ссора гномов (AT 518)

Народной основой здесь послужила древняя международная сказка о чертях, спорящих из-за волшебных предметов (AT 518), которую Крейцвальд использовал уже в эпосе «Калевипоэг» (X руна).

Здесь он ее немного переделал, дав человеку, который носит «шапку-невидимку» или «шапку Гадеса», способность узнавать мысли других людей. Тем самым он придал сказке социальную окраску, критикуя в ней лицемерие высшего общества.

20. Человечки из-под виселицы (AT 1000, 326, 1567)

Герой сказки, «хитрый Антс», в эстонских сказках соответствует хитрому Уленшпигелю из фольклора Центральной Европы; но обычно Антс надувает Ванапагана, «глупого черта». Крейцвальд, по-видимому, сам превратил Антса в слугу прибалтийского пастора, чтобы подвергнуть критике алчность «церковных помещиков». Далее, к этому сюжету присоединены некоторые мотивы из сказки о бесстрашном (AT 326) — парне, который играет в карты с мертвецами, спит под виселицей и т. д. Вплетен сюда и мотив о благодарном мертвеце, который указывает человеку место, где захоронен клад, и ряд других мотивов из народных преданий и шуток (например, AT 1567).

Сказка эта особенно замечательна своей социальной направленностью; недаром цензор в 1860 году запретил публиковать ее.

21. Как королевна семь лет проспала (AT 530)

Сюжет этой сказки соответствует международному сюжету о царевне на стеклянной горе (у Афанасьева «Сивка-Бурка», AT 530). Крейцвальд, записав эту сказку по памяти, внес только небольшие изменения; так, например, королевна в его сказке спит целых семь лет (из сказки «Волшебное зеркальце» — AT 709), герой сам относит свое кольцо царю и т. д.

На первый взгляд кажется странным, что и здесь у Крейцвальда главный герой — украденный сын чужеземного короля. Но Крейцвальд понимал образ королевича как символ того, что и среди народа есть «царственные», то есть высоко одаренные личности.

На сюжет этой сказки латышский классик Я. Райнис создал свою романтическую драму «Золотой конь».

22. Благодарный королевич (AT 313 A)

Соответствующая этой сказке Крейцвальда народная сказка «Чудесное бегство» — одна из самых популярных в эстонском фольклоре. Крейцвальд ее дополнил и очень детально разработал, усилив ее локальный колорит и углубив идейную направленность: хозяин подземелья напоминает прибалтийского помещика или деревенского богатея.

23. Мачеха (AT 403 C)

Здесь также, правда, несколько иначе, чем в «Златопряхах», Крейцвальд следует народной сказке о «белой и черной невесте». К ее концовке еще в народной интерпретации прибавился мотив об освобождении оборотня (человека-волка, AT 409). Этот конец Крейцвальд оставил для следующей сказки, а сюда прибавил мотив борьбы за жизнь падчерицы.

24. Дочь волшебника (AT 403 C, 409)

Здесь обработан другой вариант вышеназванной сказки вместе с мотивом об оборотне.

Локальный колорит усилен путем детальной обрисовки борьбы вокруг оборотня. Волшебник при этом показан как деревенский богач, который хочет навязать свою дочь жениху, дав ей богатое приданое.

25. Русалка

Сказка разработана на основе международного предания о русалке (или морской царевне, Мелузине), которая увлекает юношу к себе в подводное царство, где они живут некоторое время счастливо; но затем они должны расстаться, так как муж нарушил запрет русалки и увидел ее в виде полуженщины-полурыбы или змеи. Герой возвращается к людям, но продолжает тосковать о русалке. До некоторой степени это предание известно и в народе (в западной Эстонии), но одним из источников этой сказки, по-видимому, была немецкая «народная книга» «Die schöne Melusine». Даже обработка и стиль здесь более литературны и новеллистичны. Романтическая идеализация жизни в фантастическом мире является как бы протестом против безрадостной реальности.

26. Подземные жители (AT 1848 A, 327)

Эта сказка также разработана на основе предания о подземных жителях, которые иногда преподносят человеку богатые подарки. Но в эстонских народных сказаниях не говорится о том, что эти подземные обитатели — такие искусные кузнецы (гномы). Этот мотив возник под влиянием германской мифологии. Образ Ильмаринена заимствован из карело-финской поэзии, хотя там он никогда не является подземным кузнецом.

27. Мудрый советчик в кармане (AT 561, 563)

Здесь Крейцвальд соединил мотивы из сказок об освобожденном духе (ср. «Лампа Аладина» из «1001 ночи»), о чудесных дарах и др. Возможно, что он присоединил сюда по памяти и некоторые элементы из восточных сказок В. Гауффа. Сказка написана живо и занимательно, но национальных черт в ней мало.

28. Северный дракон (AT 300, 561)

Сказка создана Крейцвальдом довольно свободно из различных сказочных мотивов. Образ дракона («лягушки») взят из сказки о победителе дракона (Персей, AT 300). Некоторые элементы навеяны и восточной мифологией (В. Гауфф). В целом эта сказка — одна из самых фантастических и занимательных в сборнике Крейцвальда.

29. Всесильный рак и ненасытная жена (АТ 555)

Здесь Крейцвальд довольно подробно пересказал международную сказку о рыбаке и рыбке. Приблизительно в таком же виде она, вероятно, была известна и в эстонском народе, хотя гораздо большей популярностью пользовалась другая редакция, которую Крейцвальд использовал в «Добром дровосеке». Особенно живыми красками нарисовал Крейцвальд образ вздорной и жадной жены.

30. Найденыш (АТ 326, 562)

Эта сказка также представляет собой весьма свободную компиляцию различных мотивов; основой послужила та же сказка о бесстрашном юноше, но использованы также сказки о подземных сокровищах, о чудесных предметах и др. Из-за этого вновь созданная сказка производит впечатление слишком пестрой и лишенной национальной окраски.

31. Яичко счастья (АТ 332, 433 В)

Здесь из народной сказки («Смерть в кумовьях» — АТ 332) взят только начальный мотив, а из других сказок — образ девушки, превращенной в змею (АТ 433 Б), и некоторые второстепенные мотивы. В общем же это очень поэтичная сказка, в которой нашли отражение романтические чаяния самого Крейцвальда.

32. Как семеро портных пошли на Турецкую войну (АТ 1287, 1290)

Сам Крейцвальд указывает на близкое родство этой сказки с немецкими шванками о семи швабах. Но и здесь нельзя говорить о переводе или плагиате; мы имеем дело с переработкой в национальном духе некоторых международных шуточных историй. Часть из них известна и в эстонском фольклоре, другие Крейцвальд почерпнул из соответствующей сказки братьев Гримм и из «Народной книги» Г. О. Марбаха.

33. Убийца жен (АТ 311, 312)

Сказка довольно точно следует народному сюжету «спасения от изверга при помощи сестры» (АТ 311), или «Синей бороды» (АТ 312). Некоторые элементы взяты из переработки этой сказки Шарлем Перро, а Крейцвальд со своей стороны добавил образ верного слуги Тыну, который наказывает злодея-помещика. Благодаря этому сказка получила национальную окраску и социальную направленность.

34. Неразменный рубль (АТ 300)

Здесь Крейцвальд использовал международный сюжет о победителе дракона (в этой сказке — летающего медведя). Начало сказки Крейцвальд дополнил мотивами из других сказок (АТ 530), а в конце подчеркнул, что герой, обретя счастье, не забыл своих братьев.

35. Храбрый гуменщик (AT 326)

В этой сказке в третий раз использован сюжет «бесстрашного», но теперь это сделано в связи с образом хитрого гуменщика, о котором, как и о глупом черте, в Эстонии много преданий. Благодаря этому сказка получила локальный колорит, хотя в фабуле здесь мало нового.

36. Как королевич вырос в пастушках (AT 920, 921)

Сказку, по-видимому, сложил сам Крейцвальд, использовав мотивы из сказок «Сын Соломона и сын кузнеца» (AT 920) и «Умные речи» (921). По идейному содержанию это одно из самых сильных и актуальных произведений Крейцвальда, где он подчеркивает «королевское» свободолюбие и демократичность пастуха. В сказке использованы и некоторые литературные мотивы.

37. Смешная продажа быка (AT 1642, 1600)

Начало сказки точно соответствует сюжету международного шуточного рассказа «Выгодная сделка» («Дурак и береза»), а вторая половина — шуточной истории «Дурак-убийца». Слияние этих двух сказок встречается и в эстонской устной традиции. Образ жадного пастора известен по народным шуткам, Крейцвальд только вырисовал его более детально и сатирически. Поэтому цензор изъял из первого издания и эту сказку.

38. Тийду-музыкант (AT 566)

Первая половина сказки сложена, по-видимому, самим Крейцвальдом, придавшим ей почти новеллистический характер. Во второй половине использован сюжет о Фортунатусе (AT 566), а также предание о музыканте, который терпит кораблекрушение и которому помогает святой Николай (ср. былину о Садко).

Сказка направлена против человеческих пороков — жадности и ненасытности.

39. Королевна, родившаяся из яйца (AT 510)

Сказка представляет собой, по-видимому, переделку сюжета о Золушке, причем использована такого же рода сказка немецкого писателя И. К. А. Музеуса («Die Nymphe des Brunnens»); мотив рождения девушки из яйца взят из эстонских народных песен. Локального колорита и интересных деталей в ней довольно мало.

40. Добрый дровосек (AT 555, 75)

Здесь использована вторая, восточноевропейская редакция сказки о рыбаке и рыбке, которая в эстонском фольклоре очень популярна. Крейцвальд в своей переработке подчеркнул заботливое и бережное отношение народа к природе.

41. Ночные посетители церкви

Основой сказки является народное (и международное) предание о мертвецах, устраивающих в церкви свое богослужение. К этому мотиву присоединено предание о поисках клада и мешающих этим поискам привидениях.

42. Пропавшая охотничья удача

Здесь также использовано предание — о заколдованном ружье, которое всегда стреляет точно в цель, при условии, что охотник не будет метить в вожака стаи зверей или птиц.

43. Спасенный королевич спасает своих братьев (AT 707)

Сказка близко совпадает с международной сказкой о трех золотых сыновьях (о царе Салтане, AT 707), но некоторые традиционные мотивы Крейцвальд заменил другими. В обработке и колорите мало национального.

Б. «Местные сказки»

1. Почему Таллин никогда не должен быть достроен

В международных преданиях часто говорится о затоплении (или угрозе затопления) какой-нибудь постройки (церкви) или города. Так как озеро Юлемисте расположено выше города Таллина, это предание особенно подходило к местным условиям. Неясной остается только причина, почему озеро хочет погубить город. В других вариантах город повинен в загрязнении вод озера или же город был обещан «хозяину» озера или черту в награду за помощь при постройке. В обработке Крейцвальда это предание стало очень популярным.

2. Продавец дубленых кож

Фольклорного источника этого рассказа найти не удалось, но следует полагать, что таковой существовал. В народе много преданий, рассказывающих о том, что в старину из человеческой кожи делали башмаки (лапти) и пр. Имя Понтус напоминает о шведском генерале Понтусе Делагарди (1520—1583), который был губернатором Лифляндии. Но Понтус из сказки Крейцвальда олицетворяет собой жестокость и жадность всех чужеземных угнетателей народа, желающего справедливого наказания для них.

3. Барышня из замка Поркуни (Боркхольм)

Исторической основой предания служит такой факт: в 1554 году рыцарь Тизенгузен из замка Ранну (Ранден) утопил свою сестру Барбару в озере за ее любовь к человеку из «низшего сословия». Этот мотив народ перенес, видимо, на старый замок в Боркхольме.

4. Визжащая бедренная кость

Предание о прыгающей и визжащей кости широко распространено в народе. Конец сказки (кость превращается в незнакомца, который утверждает, что был некогда шведским королем, и просит похоронить его кость), по-видимому, добавлен Крейцвальдом с целью заклеймить всех поработителей эстонской земли.

5. Переместившееся озеро

По народным преданиям, многие озера передвигались с одного места на другое (например, чтобы избежать загрязнения и т. д.). Однако такая интерпретация, как здесь, согласно которой озеро переменило место из-за ложной клятвы, представляет собой романтическое истолкование этого сюжета, созданное, возможно, самим Крейцвальдом под влиянием литературы.

6. Купеческая дочь из Нарвы

Других записей этого романтического предания нет.

7. Где скрыты старинные сокровища города Нарвы

Фольклорных записей, связанных с этим преданием, найти не удалось.

8. Девушка у Васькъялаского моста

Предание о поднятой на луну девушке распространено по всей северной Евразии. Крейцвальд опубликовал сказку, облеченную в романтическую форму, еще в 1836 году. В ней говорится, что луна поднимает к себе девушку не для того, чтобы спасти ее от непосильных жизненных тягот (как в фольклоре), а за ее необычайную чистоту и мистическую любовь к луне.

9. Озера Эмуярв и Выртсъярв

Предания о странствованиях озер очень популярны в Эстонии, но обычно в этих преданиях озера уходят, чтобы избежать загрязнения. Приведенный здесь вариант, по которому озеро Эмуярв ушло из-за упадка нравственности среди жителей, представляет собой романтическое толкование предания, появившееся впервые в сборнике Ф. Тирша в 1809 году. Крейцвальд со своей стороны дополнил эту редакцию еще одним мотивом: бог отнимает у народа Эмуярв и заменяет его другим озером, где вода мутная.

10. Дочка рыбака из Тоолсе

Основой послужило международное предание о том, что черт иногда похищает слишком гордых или злых людей; возможно, что здесь оказало влияние также предание о женихе-мертвеце (мотив Леноры).

11. Кучи камней, напоминающие о временах Великого голода

Предание это имеет в своей основе действительные факты. Но поведение помещика фон Палена, якобы кормившего крестьян во время голода, идеализировано Крейцвальдом с целью указать хороший пример другим помещикам.

Хлеб был действительно роздан народу во время голода (в 1695 году и позже), но это была плата за изнурительный труд.

12. Дух, охраняющий владельцев замка Пальмсе

Поверья о духах — хранителях человека распространены у различных народов. Других записей поверья в связи с фон Паленами не сохранилось.

13. Королевич, спасенный из когтей орла

Предание это, по-видимому, локализовано из «странствующих» сказочных мотивов.

14. Морская дева и владелец замка Пальмсе

Об этом предании нет других достоверных записей. Возможно, что при его написании сказалось влияние литературных образцов (например, «Бури» Шекспира).

15. Постройка часовни

Это предание, возможно, народное, хотя других достоверных записей нет. Согласно другому варианту, колокола для часовни взяты с погибшего корабля.

16. Владелец замка Пальмсе спасает город от врага

Такое же предание связано с городом Гапсаль (Хаапсалу); оно традиционно, но мало популярно.

17. Вестники смерти у владелицы замка Пальмсе

Предание основывается на народном поверье о том, что душа человека, покинув тело, является ему в виде тени, предвещая смерть.

18. Охотник за привидениями

Основой предания послужила популярная сказка о «щенках святого Георгия», то есть о волках, которые преследуют и уничтожают не только чертей, но и злое привидение, которое человек выбрасывает из сарая. Соединение этого мотива с образом помещицы своеобразно, так как она здесь представлена не в виде привидения, а живой. По-видимому, здесь сказалась контаминация с преданиями о людях, которые мучают других как кошмары или

оборотни. Для Крейцвальда характерно, что он и в конце своей книги показывает помещицу, которая мучает своих крестьян и за это погибает, растерзанная волками.

В. Другие сказки Крейцвальда

Кроме произведений, опубликованных в «Эстонских сказках», Крейцвальд записал еще несколько преданий и сказок, которые сохранились в рукописи или были напечатаны на немецком языке. К этой группе относятся:

1. Реки Эмайыги и Педья — местное предание о том, как река-мать Эмайыги призвала на помощь своего старшего сына — приток Педья, чтобы вместе прорвать мост (в Улила или в Тарту), который «давит грудь матери».
2. Налог Чудскому озеру — народное предание о том, что маленькие озера и реки должны платить налог большим и время от времени посылают им косяки рыб.
3. Как Олай построил в Таллине церковь — интернациональное предание о постройке церкви святого Олафа в Норвегии, а потом и в Таллине (в XIII столетии). В традиционной форме предание гораздо шире, но Крейцвальд, по-видимому, забыл мотив, говорящий о том, что жена Олая (Олева) сама называет имя своего мужа и таким образом невольно является причиной его гибели. Вместо этого к преданию присоединен другой мотив — помощь черта в строительстве церкви.
4. Странствующие скалы. В эстонских народных сказаниях странствуют только озера и священные деревья. Это предание Крейцвальд переработал по образцу германских сказаний о царстве гномов-кузнецов.
5. Священный родник погоды в Лайузе — интернациональное предание о роднике, которому приносят жертвы для изменения погоды и глубину которого невозможно измерить.
6. Сотворение волка — интернациональное предание (Аарне US 39), по которому волк сотворен чертом.
7. Сотворение морошки — народное предание о том, что морошку сотворил черт для того, чтобы заманивать людей в болота.
8. Некоторые сказки о черте — три из них взяты из группы народных сказок о глупом черте (AT 1138, 1014 и 1135), две из группы AT 545 Б и 1141, а три, по-видимому, из народных анекдотов.

*

Таким образом, мы более или менее точно определили происхождение каждой сказки Крейцвальда. Приблизительно в отношении двух третей из них можно установить народный (и международный) тип по системе Аарне, послуживший для них основой, а третья часть сказок составлена из традиционных мотивов в свободной обработке. Сюжет лишь четырех сказок в той или иной степени заимствован из литературных источников: «Лопи и Лапи» — у Гебеля, «Семеро портных» — у Гримма и Марбаха, «Заколдованный лес» и «Король Туманной горы» — отчасти у Тика. Кроме того в трех

сказках можно отметить влияние Музеуса, Перро и татарского сказания «Ала Картага». Но как услышанные от народа, так и эти заимствованные мотивы переработаны Крейцвальдом в народном духе, приспособлены к эстонскому народному быту и подчас даже отличаются более ярко выраженным местным колоритом, чем некоторые другие сказки, заимствованные самим народом у соседних народов.

ЧАСТЬ II

1. СТЕПЕНЬ И ХАРАКТЕР ПЕРЕРАБОТКИ СКАЗОК

В первой части данного исследования («Генезис сказок Крейцвальда») освещается происхождение «Эстонских сказок» и фольклорные основы каждой из них. В этой, второй части автор ставит своей задачей проанализировать характер «Эстонских сказок» как литературного произведения, их идейно-художественное содержание, композицию и стиль, а также показать, какое историческое значение имели «Эстонские сказки» для дальнейшего развития эстонской литературы и культуры вообще. В заключение рассматриваются вопросы перевода «Эстонских сказок» на другие языки.

По степени оригинальности сказки Крейцвальда можно разделить на несколько групп.

Меньше всего изменены Крейцвальдом сказки первой группы. Они наиболее близки к общему международному типу, действие их происходит в семьях королей или в совершенно фантастических сферах (например, сказки 10, 14, 21, 34 и 43). Несколько больше внесено эстонского колорита в ряд других сказок, где международный сюжет также сохранился, но действие происходит в крестьянской среде; это сказки 11, 15, 19, 22, 23, 24 и 37. С эстонскими народными верованиями больше связаны сказки, основанные на преданиях, например, сказка 42, и ряд так называемых местных сказок.

Всего к этой группе мало измененных сказок можно отнести девятнадцать произведений, или одну треть всех «Эстонских сказок» Крейцвальда.

Несколько более изменены сказки второй группы. В них при обработке появились новые действующие лица и отчасти новые мотивы, однако основной народный сюжет отчетливо различим и может быть определен по системе Аарне-Томпсона. В эту группу входят сказки 3, 13, 16, 17, 29, 33, 35, 40 и ряд местных сказок (3, 5, 10, 12, 17, 15), что составляет четверть всего состава «Эстонских сказок».

К третьей группе можно отнести сказки, которые значительно переработаны. Основной тип здесь еще поддается определению, но привнесенных мотивов так много, что сказку можно считать уже почти индивидуальной. В эту группу входят сказки 1, 5, 8, 20, 36, 25 и 32, а из местных 4 и 9, то есть девять сказок, или 15 процентов всего состава; некоторые из них отличаются высокой художественностью.

И, наконец, в четвертую группу можно включить сказки, составленные Крейцвальдом произвольно. Конечно, и в них различимы некоторые народные или литературные мотивы, однако определить в них конкретный фольклорный тип не удалось. В эту группу входят сказки 2, 4, 9, 6, 7, 12, 26, 27, 28, 30, 31, 38 и 39, а из местных — 2, 6, 7, 13, 14, общим числом восемнадцать сказок, или 29 процентов всего состава.

Художественная ценность сказок этой группы различна, в большинстве они мало оригинальны и скомпилированы из стереотипных мотивов; так, в основу некоторых из них положены сюжеты западноевропейских волшебных сказок. Но здесь же мы встречаем и ряд эмоционально-насыщенных литературных сказок Крейцвальда (3, 31, отчасти 9, 28 и 38).

В итоге можно сказать, что в двух третях сказок Крейцвальда можно определить служащие их основой фольклорные типы, а одна треть составлена автором произвольно. Это касается только сюжетных мотивов, литературная же форма во всех случаях целиком принадлежит Крейцвальду.

2. ЦЕЛЬ И МЕТОД ПЕРЕРАБОТКИ

Крейцвальд обращался с фольклорным материалом так свободно, разумеется, не с целью фальсификации, а лишь потому, что своей главной задачей он ставил отображение жизни и психологии эстонского народа при помощи фольклора. Он хотел возвратить народу его творения, воссозданные на более высоком художественном уровне, в форме национальной литературы. Поэтому он считал своей прямой обязанностью не только соединять разные варианты одного сказочного сюжета, но и дополнять сюжет мотивами других сказок, излагать все это по возможности подробно и выразительно, так же, как это сделал бы идеальный рассказчик из народа. К сожалению, Крейцвальд в молодости не записывал услышанных им сказок. Впоследствии он восстановил их по памяти или по коротким заметкам. И, конечно, на протяжении тридцати-сорока лет многое приобрело в его памяти другой облик, кое-что забылось и было дополнено мотивами из других услышанных или прочитанных сказаний. Однако во всех составленных им сказках Крейцвальд неизменно стремился сохранить их народный характер и не превратил их в произведения, где преобладает индивидуальное творчество автора, как, например, в сказках Музеуса или Тика.

Новые мотивы у Крейцвальда, так же как и в подлинной народной сказке, включены обычно в ее начальную часть, которая, кроме того, наиболее заметно окрашена местным колоритом и содержит реалистические элементы. Начиная с «интригующего момента» фабула развивается уже по обычной сказочной схеме. Однако в некоторых случаях два сюжета сливаются в середине сказки, и тогда требовалась их более основательная переработка. Только 18 сказок основаны каждая на одном народном сюжете, а 19 сказок сложены из 41 традиционного сюжета.

Довольно часто (более чем в десяти случаях) встречается и обратное положение, когда один и тот же народный сюжет используется Крейцвальдом два или три раза, в разных его вариантах (см. таблицу типов по системе Аарне-Томпсона, приведенную в конце

настоящего исследования). Так как эти варианты довольно сильно разнятся между собой, то это не приводит к повторению. Только некоторые мелкие мотивы, например, о чудесных помощниках и о седом старике, много раз повторяются.

Характерная особенность сказок Крейцвальда (по сравнению с народными) — это их объем. Каждая сказка Крейцвальда занимает в среднем около десяти страниц, тогда как в сборниках Кундера и Эйзена объем каждой сказки не превышает пяти, а в сборнике А. Якобсона — трех страниц. Точные записи сказок, сделанные в позднейший период, обычно еще короче. Объем сказок Крейцвальда обусловлен не только соединением разных сюжетов и мотивов, но и более полным и подробным описанием событий и персонажей, более частым применением диалога и т. д. Именно такой амплифицирующей переработкой Крейцвальд значительно повысил художественные достоинства своих сказок.

3. ВЫБОР СКАЗОК В СБОРНИКЕ

Преобладающее большинство сказок в собрании Крейцвальда относится к группе волшебных сказок. К типу легендарных можно отнести только одну сказку («Лопи и Лапи»), но даже в ней роль христианского бога или святого исполняет всесильная фея. Вообще можно сказать, что Крейцвальд как рационалист избегает персонажей из христианской мифологии. Но и из так называемых новеллистических сюжетов он воспользовался только тремя, из группы сказок о глупом черте (великане) — шестью и из группы сатирических — пятью сюжетами. Сказок о животных у Крейцвальда вообще нет. Из всех известных в народе сказочных сюжетов (по Аарне) Крейцвальд использовал только 5—7 процентов, а из группы волшебных сказок примерно одну четверть. Отчасти этот выбор ограничивали и внешние условия: Крейцвальд знал, что цензура, вычеркнувшая даже сказку «Человечки из-под виселицы», никогда не пропустила бы более острых сатирических сказок. А сказки о животных нарушили бы стилевое единство сборника, и, кроме того, Крейцвальду, может быть, просто не хотелось отводить им место в сборнике, объем которого был невелик.

Более полно представлены в «Эстонских сказках» народные предания. Они легли в основу ряда сказок, например, 2, 18, 26, 41, 42, а в некоторой степени даже сказок 4, 6—9, 12, 18, 25, 26. Вместе с местными сказками такие сказки дают представление о всех главных группах народных преданий.

В выборе и обработке сказок, а также преданий заметно особенное пристрастие Крейцвальда к так называемым романтическим мотивам (хотя и не в такой степени, как у немецких романтиков). В некоторых случаях он стремится подчеркнуть реальное в народных преданиях и верованиях. В целом эту переработку характеризует не только увлечение романтическими элементами, но и освещение реалистических моментов, подчеркивание деталей народного быта.

4. ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Народные сказки во многом отражают реальную народную жизнь, быт. Но прежде всего в этих творениях народной поэзии находит свое выражение идеология народа, его думы и чаяния.

Сказки рассказывались прежде всего для того, чтобы хоть в воображении увидеть осуществленными свои мечты, хотя бы на миг почувствовать себя счастливым, сильным, богатым — хозяином имения, женихом царской дочери или царем. В этом сказочном, идеальном мире сбываются надежды слабых и угнетенных, воплощаются их мечты о социальной справедливости. Их представитель — сирота или младший сын, даже дурачок, — за свою правдивость и доброту неизменно оказывается победителем и получает в награду богатство и счастье. Богатые, сильные и могущественные почти всегда показаны злыми и несправедливыми и несут за это наказание.

Эта народная идеология сохранилась почти во всех сказках Крейцвальда, и не только сохранилась, но и проявляется еще ярче и отчетливее, чем в народной традиции, становится более ясной, активной и боевой. Конечно, и в сказках Крейцвальда, как и в устных народных сказках, герой борется обычно за свое личное счастье и награждается богатством, любовью принцессы. Но при этом герой (во многих сказках это сирота или вообще обиженный судьбой) всегда обладает высокими моральными качествами и именно поэтому волшебное счастье ему улыбается. И он это счастье всегда разделяет со своими родными и с теми, кто ему помогал. Крейцвальд не осуждает личное богатство как таковое. Не в нем он видит причину несправедливости, а только в алчности и скупости людей. Но у Крейцвальда богатые почти всегда алчны и несправедливы и только воображаемый идеальный герой остается справедливым и добрым даже тогда, когда становится королем. Таким образом, и этот идеал — отражение надежд и чаяний народа.

Со своей стороны Крейцвальд выдвинул некоторых идеальных героев, которые борются за счастье *других*, выступая не только против дракона, чтобы спасти принцессу, но и против жестокого господина («Убийца жен») и даже против самого короля и соглашаясь лучше умереть, чем терпеть унижение («Как королевич вырос в пастушках»). Ясно, что Крейцвальд призывает к такой же отваге и свободолюбию и своих читателей. «Королевский сын» или «королевская кровь» в его сказках как бы символизируют идеального представителя народа.

Боевой характер сказок особенно проявляется в изображении отрицательных персонажей и явлений. И здесь у Крейцвальда подчеркивается социальная несправедливость. Показано не только то, как злая мачеха притесняет сироту или богатый бедного, как обычно в народной сказке, но и очень конкретно изображена несправедливость богатого крестьянина по отношению к пастуху или служанке, жадность пастора, обирающего прихожан, жестокость помещика или генерала к своим подчиненным. Все это в сказках Крейцвальда строго осуждается и карается.

Здесь особенно ярко проявляется идейная цель Крейцвальда как просветителя-демократа. Это борьба за гуманизм в самом широком смысле, за равноправие всех сословий, всех народов, всех людей, даже самых обездоленных и невежественных: у них может быть чуткая душа и доброе сердце, делающие их достойными королевских почестей.

Однако Крейцвальд и в своих сказках остается просветителем. Только изредка он приближается к идеологии революционных демократов, рисует лишь единичные проявления активного про-

теста против несправедливости. Эту действенную борьбу Крейцвальд не возводит в принцип для всего народа.

Крейцвальд не только переработал свои сказки в социальном плане, но и во многих случаях усилил в них романтические элементы, эмоциональность. В сказках Крейцвальда имеется ряд героев и героинь, которых характеризует напряженная жизнь чувств, страстные, хотя и пассивные грезы о счастье, мистическая любовь к неземной красоте (к луне или фее); иногда эти герои даже гибнут, стремясь к несбыточной мечте. Эти романтические элементы иногда отдаляют сказки Крейцвальда от народных сказок, однако этот романтизм не имеет того реакционного характера, который наблюдается, например, у Тика.

В целом «Эстонские сказки», так же, как и «Калевипоэг», проникнуты духом борьбы. Оба эти творения, имеющие в своей основе народную поэзию, доказывали, что эстонский народ — народ старой и высокой культуры, что народ — это королевич в неволе, которому надо возвратить его королевские права.

5. ИЗОБРАЖЕНИЕ БЫТА И МЕСТНЫЙ КОЛОРИТ

Как уже отмечалось, Крейцвальд считал своей важной задачей не только передать в сказках народные думы и чаяния, но и по возможности конкретно изобразить народную жизнь и местную среду. Это ему удалось, но не везде в одинаковой степени. Некоторые сказки, где действуют традиционные сказочные персонажи, довольно далеки от эстонской жизни. Однако большинство сказок, как например «Благодарный королевич», изобилует местными особенностями, насыщено колоритом эстонской народной жизни. В таких сказках главным героем является крестьянин или крестьянка и даже королевские дети, по существу, очень близки к крестьянам. Подробно изображена только крестьянская среда, тогда как королевский двор и городская жизнь показаны стереотипно и поверхностно. Подробных описаний природы в сказках нет, но краткие сведения о природе отвечают эстонской или по крайней мере северной действительности. Интереснее даны описания необыкновенной, сказочной среды, отличающиеся эмоциональностью и романтическим характером.

Ярче всего изображены отрицательные стороны экономической и социальной жизни в феодальной эстонской деревне, например, сцены, в которых описывается тяжелая работа девушек на ручной мельнице, труд деревенских прях, батраков, различные полевые и домашние работы, горькая участь сирот и пастухов, работающих у жадного хозяина, и т. д.

Во многих сказках изображается крестьянский быт, дается описание бедной лачуги бобыля, деревенской корчмы и т. д. Не только местные предания, но и многие сказки связаны с определенными местностями Эстонии. Таким образом даже фантастические приключения как бы становятся ближе к реальной жизни и местной обстановке.

6. ИЗОБРАЖЕНИЕ ЛЮДЕЙ

Описание производственной и общественной среды у Крейцвальда всегда связано с изображением людей и их семейной жизни. Особенно часто в сказках встречается ярко написанный образ злой,

сварливой жены, которая мучает и бьет свою падчерицу и подневольных людей, а иногда и своего мужа. Эта злая женщина настолько досаждает всем, что ее насильственной смерти радуется даже ее собственный муж («Как королевич вырос в пастушках»). Персонажи такого рода всегда имеют народный характер и при их изображении язык Крейцвальда изобилует народными выражениями. Когда же в сказках изображаются королевы, то даже своей речью они напоминают реальных прибалтийских помещиц.

Местный колорит имеют также образы жестокого помещика, жадного пастора, скупого хозяина и т. д.

Из положительных образов наиболее индивидуализированным является тип юноши (часто это пастух либо музыкант), который увлечен своими мечтами о счастье, любви и красоте. В сказках, где говорится о переживаниях таких юношей, можно заметить внесенные Крейцвальдом некоторые автобиографические черты, а также литературные влияния. Это первый образ романтического героя в эстонской литературе.

Вообще можно сказать, что в сказках Крейцвальда местных и реалистических деталей и образов гораздо больше, чем в традиционной народной сказке, и разработаны они ярче и рельефнее. Чувствуется, что целью переработки сказок было не только доставить читателю развлечение, но и отобразить реальную жизнь эстонского крестьянина. Даже стереотипные сказочные образы переработаны применительно к эстонской среде и дополнены другими, которые можно назвать даже типично эстонскими образами (пастухи, батрачки, богатые хозяева и хозяйки, помещики и их слуги, бобыли, гуменщики и т. д).

7. КОМПОЗИЦИЯ

По своей композиции сказки Крейцвальда близки к народным. Если исключить группу, связанную с преданиями, то в остальных сказках Крейцвальда преобладают композиционные приемы, типичные для волшебных сказок. Сказка построена по обычной схеме: в начале скромный и ничем не выделяющийся герой проходит через большие трудности, затем с помощью какой-нибудь волшебной силы завоевывает счастье (полцарства и т. д.). Конец всегда должен быть счастливым; противники и трудности, а также силы героя преувеличены; действие драматическое, но развитие его простое; действующих лиц мало. В сказках всюду применяются приемы повторения мотивов, ярких контрастов и т. д. Очень часто применяется прием климакса: выступают три героя, делают трехкратные попытки и. т. д., причем наибольшее значение имеет последняя ступень. Другими словами, здесь почти везде выполнены требования так называемых эпических законов А. Олрика. Но вместе с тем в сказках Крейцвальда разные волшебники или волшебные предметы встречаются слишком часто, так что этот прием иногда кажется уже механическим.

Сказки, написанные самим Крейцвальдом на основе народных преданий и верований, по своей композиции сильно отличаются от волшебных: они короче, приключений в них меньше, эмоциональных, а иногда и психологических элементов больше; многие из этих сказок имеют трагический конец.

8. ЛИТЕРАТУРНО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ЯЗЫК

Стиль сказок Крейцвальда часто называли ненародным и даже германизированным. Однако с таким утверждением нельзя согласиться. Язык «Эстонских сказок», правда, изобилует формами, которые с точки зрения нынешней грамматики и орфографии эстонского языка могут считаться ошибочными, замечаются также некоторые германизмы в синтаксисе. Однако эти недостатки легко устранимы путем редактирования, без значительного ущерба для самобытности стиля Крейцвальда. Стиль, в собственном смысле слова, у Крейцвальда богатый, яркий и в общих чертах народный. Этому особенно способствует обилие пословиц и поговорок, чисто народных сравнений, метафор, живых разговорных оборотов.

В некоторых местах чувствуется влияние традиционного книжного стиля, свойственного в то время духовным и сентиментальным произведениям. В произвольно составленных романтических сказках стиль имеет более «книжный» характер.

Различные элементы стиля Крейцвальда требуют отдельного рассмотрения.

9. РАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИЕ И КЛАССИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ

На формирование Крейцвальда как литератора оказали большое влияние просветители-рационалисты XVIII века, немецкие классики — Лессинг, Шиллер, Гете, а также некоторые другие авторы — Жан Поль, Цшокке и др. Рационалистические и просветительские идеи и мотивы занимают видное место и в других народных книгах Крейцвальда, и в его сказках. Ряд сказок посвящен высмеиванию глупости и прославлению мудрости. Уже в самом подборе слов обращают на себя внимание часто повторяющиеся эпитеты «умный», «мудрый», глаголы «учиться», «раздумывать» и т. д. Но тенденция к некоторой рассудочности характерна для стиля «Сказок» и в более широком смысле. В их словарном составе преобладают типические термины, конкретные имена существительные. Общий эмоциональный строй сказок довольно сдержанный. Если же автор в драматических сценах стремится к высокому, торжественному стилю, то это достигается посредством перифраз и персонификации.

10. РОМАНТИЧЕСКИЕ И РЕАЛИСТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ

Однако рационалистическая интеллектуальность и классическая высокопарность отнюдь не характерны для стиля всех «Эстонских сказок». Крейцвальд никогда не был строгим интеллектуалистом. Он, как и вышеназванные немецкие классики, особенно Жан Поль, очень высоко ценил и «сердце», то есть эмоциональную жизнь и фантазию человека. Его сказки никогда не превращались в сухую аллегорию (как, например, у Лессинга и даже у Гете), но всегда оставались по своей сущности романтическим жанром, где главная роль принадлежит человеческим мечтам и главным художественным средством является фантазия, сказочный вымысел.

Наиболее близок автору сказок, как мы видели, романтический герой, который только в мечтах, в воображении может хоть на короткий миг возвыситься над печальным миром рабства и алчности.

Но в большинстве случаев это не пассивный, а активный романтик, который не только ждет счастья, но и сам готов бороться за него. Для характеристики этого героя Крейцвальд пользуется имеющим эмоциональную, даже сентиментальную окраску подбором слов: «болезненная тоска», «одиночество», «душевная чистота», «кротость» и т. д. В сказках Крейцвальда часто встречаются фантастические сцены, в описаниях которых много красочных элементов, метафор, сравнений и эпитетов, так же, как и в народной поэзии. К сказочно-романтическим приемам относятся и преувеличения, гиперболы, разного рода волшебные мотивы, которые Крейцвальд употребляет, как уже было сказано выше, даже слишком часто.

Однако наряду с такими фантастическими элементами в «Эстонских сказках» имеются и реалистические. Особенно близки к эстонской сельской действительности вступительные части сказок, где описывается реальная жизнь героев до наступления сказочного момента. Персонажам крестьянского происхождения свойственна вполне реалистическая крестьянская речь, их язык изобилует народными пословицами и поговорками, народными шутками, а в диалогах, при споре, даже вульгаризмами. Благодаря реалистическим и юмористическим элементам стиль сказок Крейцвальда в общем воспринимается как н а р о д н ы й стиль.

II. СТИЛИСТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ «ЭСТОНСКИХ СКАЗОК»

В преданиях, написанных Крейцвальдом до 1850 года, преобладают классические и сентиментально-романтические элементы. Как Фельман, так и Крейцвальд стремятся создать из преданий мифы или романтические баллады. В 1850-х годах заметна противоположная тенденция: произвольно перерабатывать народные сказки и при этом по возможности детально изображать народную жизнь, не избегая даже натуралистических элементов. В конце 1850-х и в начале 1860-х годов стиль Крейцвальда освобождается от крайностей, становится более ровным и чистым.

В литературно-историческом отношении метод обработки сказок, применяемый Крейцвальдом, близок к методу немецких романтиков, особенно братьев Гримм. Правда, Крейцвальд во многих случаях гораздо свободнее, по памяти составляет новые сказки из мотивов разных других сказок и тем приближается к методу Музеуса или Тика, но и эти новые или переделанные им сказки по своему стилю и духу гораздо ближе к народным сказкам, чем у вышеназванных авторов. Как в мировоззрении, так и в литературном стиле Крейцвальда рационалистические, романтические и реалистические элементы сливаются в своеобразное целое (так же, как например, у Жан Поля), и это целое близко к стилю эстонских н а р о д н ы х сказок.

Благодаря этому книга Крейцвальда стала одним из краеугольных камней в фундаменте эстонской национальной литературы. Как «Калевипоэг» в поэзии, так «Эстонские сказки» в художественной прозе заложили основы эстонского национального романтизма. По силе своего влияния «Калевипоэг», конечно, стоял на первом месте, уже потому, что в «Эстонских сказках» отсутствовал такой герой,

как Калевипоэг, олицетворяющий мощь и волю, историю и будущность всего народа. Но по сравнению с «Калевипоэгом» «Эстонские сказки» означали шаг вперед в том отношении, что в них разоблачалось социальное неравенство также и в эстонской деревне; для этого в сказках были применены некоторые выразительные средства реалистического стиля. В эстонской литературе того времени это было совсем новым явлением, подготовившим путь к критическому реализму конца XIX века.

12. ПОПУЛЯРНОСТЬ «ЭСТОНСКИХ СКАЗОК» И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭСТОНСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ И ИСКУССТВО

«Эстонские сказки» стали одним из самых популярных произведений Крейцвальда и всей эстонской литературы: ими зачитывались все, и молодые и старые. Уже первое издание сказок разошлось за несколько лет, за ним последовало второе издание в 1876 и третье в 1901 году.

В буржуазной Эстонии «Эстонские сказки» были изданы только один раз, в 1924 году, да и то не полностью — причиной этому были экономические трудности и формалистическая критика. Но интерес народа к «Эстонским сказкам» не уменьшался, и когда в 1951 году вышло новое издание с иллюстрациями Г. Рейндорфа, его большой тираж разошелся в несколько месяцев; такое же дополненное издание вышло и в 1953 году. Вообще за годы Советской власти «Эстонские сказки» разошлись в 50000 экземпляров, что в десять раз превышает их общий тираж до 1940 года.

Что же касается отдельных, самых популярных и лучших сказок Крейцвальда, таких как «Сироткин жернов», «Девушка у Васькъялаского моста», «Почему Таллин никогда не должен быть достроен», то они уже давно входят в школьные хрестоматии и разошлись в сотнях тысяч экземпляров. Так они стали достоянием народа и снова вошли в его устный репертуар. Сказки эти много раз записывались вновь, и часто даже трудно точно установить, какие черты в них традиционные и какие взяты у Крейцвальда. Нет сомнения в том, что «Эстонские сказки» сыграли большую роль в культурном развитии народа.

«Эстонские сказки» оказали большое влияние на развитие эстонской литературы. По их сюжетам Л. Койдула написала две баллады («Король Туманной горы» и «Девушка из Нарвы»), которые были первыми произведениями этого жанра в эстонской литературе. Якоб Кырв по примеру Крейцвальда создал целый сборник таких же романтических переработанных сказок (1881), однако художественная ценность их невелика. То же можно сказать о первой эстонской опере на тему сказки «Король Туманной горы» П. Якобсона и А. Вийра (1888). В балладе Я. Тамма «Дешевые рабы», написанной по сказке «Чурбан и Береста», уже можно заметить новые, реалистические элементы. Известный фольклорист М. И. Эйзен в 1885 году создал по образцу «Громовой волынки» Крейцвальда мифологический эпос «Гроза и Гром». На гораздо более высоком художественном уровне написаны баллады Марии Ундер «Продавец дубленых кож» и «Барышня из Поркуни» (1926). Оскар Лутс драматизировал сказку «Почему Таллин никогда не должен быть достроен» (1919). Поэтесса Дебора Вааранди, поэтически воплотив тему послевоенного восстановления Таллина, написала балладу «Старик из Юле-

мисте и юный градостроитель» (1947). И. Кангиласки по мотивам сказки «Сироткин жернов» создал пьесу для кукольного театра (1953).

О влиянии «Эстонских сказок» в области изобразительного искусства можно судить прежде всего по иллюстрациям к ним. Иллюстрации А. Роозилехта (1920, 1924) отличаются излишней стилизацией, зато некоторые работы проф. Г. Рейндорфа можно назвать классическими. Довольно интересны иллюстрации А. Вийдалеппа и Э. Кальяса.

В музыке самым крупным произведением на темы «Эстонских сказок» является балет Э. Каппа «Златопряхи» (1956); другими композиторами на сюжеты сказок написаны сюиты.

Сказки Крейцвальда оказали вдохновляющее влияние и на эстонских фольклористов. За сборником сказок Крейцвальда вскоре последовали и другие издания (Ю. Кундер, М. И. Эйзен, Я. Йыгевер, О. Каллас), которые в фольклористическом отношении отличаются гораздо большей точностью, но по художественной ценности стоят ниже «Эстонских сказок» Крейцвальда.

13. ПЕРЕВОДЫ И ВЛИЯНИЕ НА ЛИТЕРАТУРУ ДРУГИХ НАРОДОВ

Некоторые из «Эстонских сказок» вышли на немецком языке раньше, чем на эстонском. Полный немецкий перевод всего сборника был издан в 1869 году (первая половина) и в 1881 году (вторая половина). Переводчиком был Ф. Лёве, который до этого перевел на немецкий язык эпос «Калевипоэг», а также занимался переводом произведений Крылова, Пушкина и др. В то же время большинство сказок Крейцвальда появилось в немецком переводе Гарри Янсена (1881—1888). Некоторые сказки были напечатаны в русских, финских и французских газетах и журналах. Многие из «Эстонских сказок» вышли на английском языке в переводе У. Т. Кирби (1895), Ф. Олькотта (1928) и Э. Мутта (1930). Ознакомившись с немецким переводом сказки «Как королевская дочь семь лет проспала», латышский поэт Я. Райнис написал на этот сюжет символистическую драму «Золотой конь» (1909).

Но лишь в годы Советской власти «Эстонские сказки» Крейцвальда получили самое широкое распространение. В 1953 году на русском языке был издан сборник, в который вошли две трети «Эстонских сказок». Сборник был хорошо встречен читателями и критикой. Те же сказки вскоре были переведены на латышский и литовский языки.

Таким образом, можно сказать, что «Эстонские сказки» Крейцвальда — не только одна из первых, но и одна из популярнейших книг эстонской классической литературы; она сохранила свою ценность и в наши дни. Близкое народу содержание и художественные достоинства книги служат залогом того, что она будет любима еще многими поколениями читателей.

Der Ursprung und der künstlerische Charakter der «Estnischen Märchen» von F. R. Kreutzwald

Zusammenfassung

«Die estnischen Volksmärchen» (1866) von Fr. R. Kreutzwald (1803—1882) ist nicht nur die erste Sammlung estnischer Märchen, sondern überhaupt das erste bedeutendere Prosawerk in der estnischen nationalen Literatur. Fast ebenso wie das Epos «Kalewipoeg» hat dieses Buch die Entwicklung des estnischen Nationalbewusstseins und der estnischen nationalen Kultur ermutigt und stimuliert. Als erste und grösste Sammlung dieser Art ist es in viele andere Sprachen (Deutsch, Englisch, Russisch, Lettisch u. a.) übersetzt worden und bis jetzt für die Andersprachigen der bedeutendste Repräsentant der estnischen Märchenwelt geblieben.

Die Entstehungsgeschichte und die folkloristische Grundlage dieses Grosswerkes sind aber bisher nur wenig erforscht worden. Lange Zeit hat man es als wortgetreue Volkspoesie aufgefasst und als folkloristisches Quellenwerk benutzt, wozu es kaum dienen kann. In den letzten Jahrzehnten ist man nach einer näheren, doch oberflächlichen Bekanntschaft mit seiner Beschaffenheit geneigt, in der entgegengesetzten Richtung zu übertreiben: man behauptet, dass es überhaupt keine Volksmärchen sind, noch weniger estnische, und dass Kreutzwald sie gänzlich «verfälscht» hat. Dieses Wort wird sogar in den kapitalen Bolte-Polívka's «Anmerkungen zu Brüder Grimm's Kinder- und Hausmärchen» gebraucht. Diese Behauptung hat man aber nicht näher begründen können. Nur ein einziges Märchen von Kreutzwald («Des Donners Dudelsack») haben O. Loorits und W. Anderson auf seinen Ursprung hin untersucht und sind dabei miteinander in eine scharfe Polemik geraten.

Da Kreutzwald keine Aufzeichnungen der Entwürfe seiner «Märchen» hintergelassen hat, so ist eine genaue Untersuchung ihrer Entstehungsgeschichte in der Tat eine schwierige, nahezu unmögliche Aufgabe. Man hat für jedes einzelne Märchen erst den internationalen Typus (oder Typen) festzustellen, womöglich alle aufgezeichneten Volksvarianten dieses Typus zu durchforschen; dann erst wird es möglich zu sagen, was Kreutzwald für das betreffende Märchen von der estnischen Volkstradition überhaupt nehmen k o n n t e und was er selbst erfinden oder entlehnen musste. Beinahe von jedem solchen Typus gibt es aber in unseren Archiven sehr viele, zwanzig bis fünfzig, manchmal sogar über hundert Aufzeichnungen. Dann muss man noch in Betracht ziehen, dass einige dieser Aufzeichnungen schon unter dem literarischen Einfluss der Kreutzwaldschen Märchen entstanden sind.

Andererseits muss man beim Untersuchen des Ursprungs dieser Märchen auch die deutsche Märchenliteratur durchmustern, da es sicher ist, dass manche Motive von dort stammen. Meist können wir dabei nicht von bewusster Entlehnung reden, sondern bloss von einer unbewussten Kontamination vieler Motive im Gedächtnis Kreutzwalds.

Das ist eine Tatsache, die wir bei der Erforschung der Kreutzwaldschen Märchen immer beachten müssen: sie sind aus dem Gedächtnis aufgeschrieben worden. Kreutzwald war der Sohn eines estnischen Leibeigenen, seine ganze Kindheit und seine Jugendjahre sind im engsten Kontakt mit dem estnischen Landvolk verstrichen. Er hat gewiss eine Menge echter Volksmärchen und Sagen gehört und im Gedächtnis bewahrt. Er bemerkt dazu aber selbst, dass er in seiner Jugend nichts aufgezeichnet hat. Alle seine Märchen hat er erst viele Jahrzehnte nachher aus der Erinnerung niedergeschrieben oder vielmehr bearbeitet. Denn Kreutzwald wollte ja überhaupt kein genaues folkloristisches Material für die Erforschung der Wanderung einzelner Märchentypen geben, wie man solche z. B. bei der Untersuchung nach der geographisch-historischen Methode braucht. Er wusste bereits, dass der Märchenstoff meist international ist; so war ihm auch nur die nationale Bearbeitung dieses Stoffes wichtig. Er wollte in seinen Märchen das frühere Leben und die Seele des Estenvolks zeigen, deshalb suchte er, die traditionellen Märchenmotiven so wiederzugeben, wie es die besten Volkserzähler taten oder tun würden, also viel ausführlicher und reicher, als man sie gewöhnlich dem Aufschreiber erzählt. So sind die Kreutzwaldschen Märchen viel länger als bei den anderen Herausgebern (z. B. bei den Brüdern Grimm oder bei den estnischen Sammlern Kunder, Eisen und Kallas). Andrerseits ist seine Erzählungsweise doch volkstümlich geblieben; die Volksmotive sind nicht in märchenhafte Novellen verwandelt, wie es z. B. bei den sogenannten «Volksmärchen» von Musäus oder Ludwig Tieck der Fall ist.

I

Nach der Beleuchtung der Entstehungsgeschichte der «Estnischen Märchen» und der Prinzipien ihrer Bearbeitung werden in der vorliegenden Untersuchung der Ursprung und die folkloristische Grundlage jedes Märchens beschrieben — soweit es beim jetzigen Stande der estnischen Folkloristik möglich ist. Das Resultat wollen wir ganz kurz resümieren.

A. Eigentliche Märchen

1. Die Goldspinner wurde von Kreutzwald ziemlich frei gestaltet, wobei die Hauptmotive aus Aarne-Thompsons (kürzer AT) Märchentypen Nr 301 A und 403 genommen wurden. Mit den drei geraubten und versklavten Königstöchtern bei der alten Zauberin kann zugleich das versklavte estnische Volk gemeint sein.

2. Die im Mondschein badenden Jungfrauen ist eigentlich ein Kunstmärchen, wobei die sehr populären AT 672 und 400 benutzt werden.

3. Schnellfuss, Flinkhand und Scharfauge entspricht ziemlich genau dem volkstümlichen AT 513 A, das aber nur

teilweise benutzt und mit den Motiven AT 1060 A und 550 vervollständigt wird.

4. Der Tontla-Wald benutzt die estnischen Volkssagen von den geheimnisvollen und reichen Unterirdischen (< den Toten?). In der Darstellung ihres glücklichen Lebens und ihrer Spiele hat Kreutzwald einige Szenen dem Kunstmärchen «Die Elfen» von L. Tieck entlehnt.

5. Die Handmühle des Waisenkindes ist eine Umgestaltung des volkstümlichen Märchens von der Zaubermühle (AT 565); die geheimnisvolle Truhe und das daraus sprühende Feuer ist AT 715 entnommen.

6. Die zwölf Töchter. Nur der Anfang dieses Märchens entspricht dem AT 332, sonst benutzt Kreutzwald hier ziemlich frei die westeuropäischen Feenmärchen und einige Motive aus dem estnischen Volksglauben.

7. Wie ein Waisenkind unverhofft sein Glück fand. Der Ursprung dieses Märchens ist ziemlich dunkel geblieben. Als volkstümliche Grundlage benutzt Kreutzwald wenigstens einige Volkssagen von apokalyptischen Hundeschnäuzigen, Kynokephalen, die über das Uralgebirge klettern und die Welt vernichten wollen. Wahrscheinlich entnahm er aber einige Motive dem tatarischen Heldenlied über Ala Kartaga, das A. Schiefner gerade veröffentlicht hatte.

8. Bäumling und Borkling. Als Grundlage dienen hier die internationalen Märchen, wo ein Mensch seine Seele dem Teufel für dessen Hilfe verschreibt (AT 1174—1180). Ausserdem benutzte Kreutzwald die Volkssage von künstlich beseelten Schleppern (schwedische Skratten), die ihrem Eigner Getreide oder Milch bringen, in einigen Varianten aber auch gewöhnliche Arbeit leisten. Diese Gestalt der Arbeitsskratten hat Kreutzwald zum Symbol seelenloser Roboter gemacht, in welche die geizigen Grossbauern ihre Arbeiter verwandeln wollen.

9. Der König des Nebelberges. Wie im «Tontla-Wald» so sind auch hier einige Szenen aus L. Tiecks Märchen «Die Elfen» benutzt worden; als volkstümliche Grundlage dienen aber die Sagen von den glücklichen Unterirdischen.

10. Die schnellfüssige Königstochter entspricht ziemlich genau dem AT 513 A.

11. Lopi und Lapi ist eine estonisierte Umarbeitung der «Drei Wünsche» von J. P. Hebel; die estnische Volkstradition kennt eine andere Redaktion desselben Typus AT 750 A.

12. Der Pate der Unterirdischen scheint von Kreutzwald selbst unter dem Einfluss westeuropäischer Feenmärchen erdichtet worden zu sein.

13. Der Schlaukopf entspricht ziemlich genau einer Lokalredaktion von AT 301 A.

14. Seltene Weibestreue ist eine estnische Redaktion von AT 882, die schon im Volksmunde mit AT 613 verschmolzen ist.

15. Aschen-Trine entspricht in den Hauptzügen der estnischen Redaktion von AT 510 A; einige Details zeigen aber, dass Kreutzwald auch die Perraultsche «Cendrillon» gelesen hat.

16. Der Donnerssohn ist eine Bearbeitung des volkstümlichen AT 1148 B, dem am Anfang eine Bearbeitung von AT 1148 A hinzugefügt ist.

17. Donners Dudelsack entspricht dem internationalen AT

1148 B, das schon im V. Jahrhundert in «Dionysiaka» von Nonnos benutzt wurde. Kreutzwald hat das Sujet vom sozialen Aspekt aus betrachtet und dem Teufel das Gesicht eines baltischen Barons gegeben.

18. Reichlich vergoltene Wohltat. Als Grundlage dieses Märchens dient das Motiv von der wunderbaren Fahrt (AT 1166); die Stelle des lappischen Zauberers vertritt hier aber der Teufel (AT 1148 A), mit der Waldgeistgestalt kontaminiert.

19. Der Zwerge Streit ist eine ziemlich genaue Bearbeitung von AT 518.

20. Die Galgenmännlein. Der Hauptheld des Märchens (Schlauer Hans) ist in Estland sehr volkstümlich als Gegner des «Dummen Teufels» (AT 1000 u. a.), anstatt dessen hier (nach Vorbild der Volksanekdoten) der baltische Pastor erscheint. Die Szenen am Galgen und im Kirchturm sind AT 326, das Motiv der dankbaren Toten AT 1567 entnommen.

21. Wie eine Königstochter sieben Jahre geschlafen hat entspricht ziemlich genau dem volkstümlichen AT 530; nur das Ende hat Kreutzwald umgearbeitet.

22. Den dankbaren Königssohn hat Kreutzwald nach einer in Estland überaus populären Redaktion der «Magischen Flucht» (AT 313 A) wiedererzählt und dabei das lokale Kolorit besonders ausführlich geschildert.

23. Die Stiefmutter entspricht dem volkstümlichen «Die weisse und die schwarze Braut» (AT 403 C), nur die Endpartie ist frei gestaltet.

24. Rõugutaja's Tochter. Hier hat Kreutzwald eine andere volkstümliche Redaktion des AT 403 C befolgt, die mit AT 409 kontaminiert ist.

25. Die Meermaid entspricht der internationalen Sage von der schönen Melusine, die Kreutzwald wahrscheinlich durch ein deutsches Volksbuch kennengelernt hat, die aber auch der westestnischen Volkstradition nicht ganz fremd ist.

26. Die Unterirdischen. Die estnischen Volkssagen von den unter der Erde wohnenden Erdgeistern hat Kreutzwald hier durch germanische Gnomenvorstellungen vervollständigt und aus der «Kalewala» die Gestalt des Schmiedegottes Ilmarinen hinzugezogen.

27. Der Klugmann in der Tasche scheint von Kreutzwald selbst kompiliert worden zu sein, wobei er Motive aus AT 561, 563 und wahrscheinlich auch aus W. Hauffs orientalischen Märchen benutzte.

28. Der Nordland-Drache. Auch dieses Märchen hat keine bestimmte volkstümliche Grundlage, obwohl Motive aus AT 300 und 561 benutzt worden sind.

29. Der zaubermächtige Krebs und das unersättliche Weib entspricht AT 555, das in dieser Redaktion auch in Estland bekannt ist; viel populärer ist aber eine andere Fassung, wo anstatt des Krebses (oder Fisches) eine vom Waldgeist geschenkte zaubermächtige Rute alle Wünsche erfüllt.

30. Der Findling scheint von Kreutzwald selbst mit Hilfe von Motiven aus AT 326 und 562 kompiliert worden zu sein.

31. Das Glücksei ist ein romantisches (und autobiographisch gefärbtes) Kunstmärchen, wo auch Motive aus AT 332 und 433 B verwertet worden sind.

32. Wie sieben Schneider in den Türkenkrieg zogen beruht auf internationalen Schwänken (AT 1287, 1290 u. a.), von denen einige auch in estnischer Volkstradition bekannt sind; sicherlich haben hier auch «Die sieben Schwaben» der Brüder Grimm und ein entsprechendes Märchen von O. Marbach mitgewirkt.

33. Der Frauenmörder entspricht im allgemeinen der internationalen «Blaubart»-Geschichte (AT 311, 312); einige Züge sind der Sammlung von Perrault entlehnt. Doch hat Kreutzwald seiner Bearbeitung einen echtnationalen Charakter und einen sozialen Ideengehalt verliehen.

34. Der Glücksrubel. Die uralte Perseusmythe (AT 300) ist hier ziemlich volkstümlich wiedererzählt und durch einige andere Motive vervollständigt.

35. Der herzhafte Riegenaufseher. Der Riegenaufseher war in Baltikum eine durchaus volkstümliche Gestalt; hier hat ihn Kreutzwald mit der Fabula von AT 326 verbunden.

36. Wie ein Königssohn als Hüterknabe aufwuchs. Die volkstümlichen Motive aus AT 920, 921 und andere haben hier nur als Ausgangspunkt gedient. Sonst ist das Märchen ziemlich frei geschaffen; es ist von kämpferisch-sozialem Ideengehalt erfüllt.

37. Der närrische Ochsenverkauf. Der Anfang dieses Märchens entspricht dem volkstümlichen AT 1642, die Endpartie dem AT 1600. Die Gestalt des habsüchtigen Pastors hat Kreutzwald den Volksanekdoten entnommen.

38. Dudelsack-Tiidu. Den novellistischen Anfang des Märchens hat Kreutzwald wahrscheinlich selbst erdichtet, in der Endpartie hat er AT 566 benutzt.

39. Die dem Ei entsprossene Königstochter beruht auf AT 510, ist aber auch von der «Nymphe des Brunnens» von J. K. A. Musäus beeinflusst. Das Ei-Motiv ist der estnischen Volkstradition entlehnt, sonst finden wir aber hier recht wenig vom estnischen Lokalkolorit.

40. Der mildherzige Holzhacker benutzt die in Estland sehr populäre osteuropäische Redaktion von AT 555.

41. Die nächtlichen Kirchengänger beruht auf estnischen Volkssagen von den Toten, die nächtlich ihren Gottesdienst halten, manchmal auch den Lebenden einen verborgenen Schatz zeigen.

42. Das dem Schützen entkommene Glück entspricht den estnischen und internationalen Volkssagen von den verzauberten Büchsen (vgl. «Der Freischütz» von C. M. Weber).

43. Der aus der Gefahr erlöste Königssohn wird Retter seiner Brüder entspricht ziemlich genau dem internationalen AT 707; von nationalen Elementen enthält es wenig.

B. Lokalsagen

1. Warum Reval niemals fertig werden darf entstammt wahrscheinlich einer internationalen Volkssage von Gebäuden, die nicht fertig werden dürfen, da der Teufel (oder Erdgeist) sie sonst zum Lohn für seine Hilfe bekommt (vgl. Olaus-Sage).

2. Der Gerblederverkäufer. Von dieser Sage haben wir keine andere Aufzeichnung, doch scheint sie volkstümlich zu sein. Der

Name Pontus stammt wahrscheinlich von Pontus de la Gardie (vgl. AT 815).

3. Das Fräulein von Porkuni (Borkholm) beruht auf einem historischen Ereignis vom Jahre 1554, wo die Gebrüder Tiesenhusen ihre Schwester Barbara im Wirtsjärw ertränkten. Mit Porkuni hat man diese Überlieferung wahrscheinlich erst später verbunden.

4. Der winselnde Fussknöchel entspricht einer sehr populären Volkssage, nur das Ende ist von Kreutzwald umgedichtet.

5. Der von der Stelle gerückte See. Nach der Volkssage ziehen die Seen fort, wenn man ihr Wasser irgendwie beschmutzt oder beleidigt. Wahrscheinlich ist diese Sage hier romantisiert.

6. Die Kaufmannstochter von Narwa. Von dieser romantischen Sage kennen wir keine andere Aufzeichnung; ihrem Charakter nach scheint sie der deutsch-baltischen Tradition entlehnt zu sein.

7. Wo Narwas früherer Reichtum liegt. Ebenso.

8. Das Mädchen von der Waskjala-Brücke entspricht einer Volkssage (US 7), die im ganzen nördlichen Eurasien bekannt ist. Doch hat Kreutzwald sie schon i. J. 1836 romantisiert; im Volksmund hebt der Mond das Mädchen zu sich empor, weil es über zu schwere Arbeit klagt, hier jedoch, weil es eine mystische Sehnsucht nach dem Mond empfindet.

9. Die Seen Emujärw und Wirtsjärw entspricht einer populären Volkssage, doch ist sie schon bei der ersten Aufzeichnung (1809) romantisiert.

10. Die Tochter des Strandbewohners von Toolse scheint auf internationalen Sagen zu beruhen, wonach die schlechten oder zu übermütigen Menschen dem Teufel verfallen oder ein Toter ein Mädchen freit (Leonore-Motiv).

11. Die Steindenkmäler der Hungersnot beruht auf volkstümlichen Überlieferungen; doch hat Kreutzwald die Gestalt des Barons von Pahlen etwas idealisiert: das Brot wurde den Hungernden gegen schwere Arbeit geliefert.

12—15 und 17. Der Herren von Pahlen Schutzgeist. Der aus den Klauen eines Adlers gerettete Königssohn. Die Meermaid und der Herr von Pahlen. Der Kapellenbau. Der Frauen von Pahlen Todesboten. Von diesen mit der Familie Pahlen verbundenen Sagen oder Memoraten haben wir keine anderen glaubwürdigen Aufzeichnungen; sie lebten wahrscheinlich in der deutsch-baltischen Tradition, waren aber wenig verbreitet.

16. Ein Herr von Pahlen rettet Reval aus Feindeshand beruht auf einer deutsch-baltischen Volkssage, die auch auf Hapsal lokalisiert ist.

18. Der Heimgänger-Schütze beruht auf einem Volksmärchen AT 1150, das nur gelegentlich mit von Pahlen verbunden ist.

C. Einige andere Märchen von Kreutzwald

Einige von seinen Märchen hat Kreutzwald nicht in seiner grossen Sammlung veröffentlicht, sondern schon früher im «Inland»; einige von ihnen sind überhaupt unveröffentlicht geblieben. Zu dieser Gruppe gehören:

1. Emajõgi und Pedja — eine populäre Lokalsage, wo der Embach seinen Nebenfluss Pedja als Tochter zu Hilfe ruft, um eine Brücke zu zerstören, die «der Mutter Brust bedrängt».

2. Der Tribut von Peipsi — ebenso eine volksmässige Lokalsage, wonach kleinere Seen den grösseren gewisse Fischmengen als Tribut schicken.

3. Wie Olew in Tallinn eine Kirche erbaute — internationale Olafs-Sage, die aus Skandinavien entlehnt und auf die Olaus-Kirche in Tallinn lokalisiert ist. Kreutzwald hat wahrscheinlich die Szenen, wo Olafs Frau selbst seinen Namen unbedachtsamerweise den Revalensern kundgibt, vergessen und den Kirchenbau mit des Teufels Hilfe erklärt.

4. Die Felsenwanderung — eine von Kreutzwald (nach germanischen Vorbildern?) frei bearbeitete Sage; die estnische Volkstradition kennt nur das Wandern von Seen und Hainen (Hainbergen, heiligen Bäumen).

5. Die heilige Wetterquelle in Laius — eine traditionelle internationale Sage von heiligen Quellen (oder Seen), deren Tiefe unmessbar ist.

6. Schöpfung des Wolfes — eine populäre internationale Ursprungssage, nach der der Teufel den Wolf für sich schaffen wollte, aber nach Gottes Willen sich einen Feind schuf.

7. Schöpfung der Schellbeeren — wahrscheinlich volkstümliche, aber wenig verbreitete Ursprungssage, wonach der Teufel die Schellbeeren schuf, um Menschen in die Moraste zu locken.

8. Einige Teufelsgeschichten. Es enthält acht mehr oder weniger volkstümliche Märchen von dem dummen Teufel; drei Motive von ihnen sind AT 1138, 1014, 1135, zwei AT 545B und 1141 und drei wahrscheinlich wenig verbreiteten Volksanekdoten entnommen.

Als Schlussfolgerung können wir sagen, dass nur 4—6 Kreutzwaldsche Märchen teilweise von der Literatur beeinflusst sind. Die absolute Mehrheit seiner Märchen beruht auf volkstümlicher Grundlage, ist aber von Kreutzwald mehr (bei $^1/_3$) oder weniger (bei $^2/_3$) frei bearbeitet worden; dabei sind viele estnische volkstümliche Elemente hinzugekommen und das nationale Kolorit ist verstärkt worden.

II

Im ersten Teil unserer Untersuchung haben wir die Entstehungsgeschichte und die folkloristische Grundlage des Werkes von Kreutzwald analysiert. Hier ist es unsere Aufgabe, den literarischen Charakter und die Bedeutung dieses Werkes für die estnische Kultur zu erwägen.

Es ist erwiesen, dass ungefähr $^2/_3$ der Märchen Kreutzwalds ihrer Fabel nach auf Volksmärchen beruhen, während bei $^1/_3$ die verwerteten Volkstypen schon schwieriger festzustellen sind; einige von ihnen könnten sogar Kunstmärchen genannt werden, obwohl manche Motive auch hier volkstümlich sind. Durch ihre Bearbeitung sind die Märchen zwei- bis viermal länger geworden als die gewöhnlichen Volksmärchen, weil die Situationen, das Leben und die Taten der Helden viel umständlicher beschrieben werden. Nur selten werden dabei die Volksmotive romantisch weiterentwickelt, z. B. um das märchenhafte Glück oder die Schönheit der phantastischen Welt zu beschrei-

ben, die romantische Sehnsucht nach ihr zu unterstreichen («Im Mondschein badende Jungfrauen») oder die einfachen Lokalsagen zu Mythen umzudeuten («Der Emusee und der Wirtssee», «Das Mädchen von der Waskjala-Brücke» usw.). Meistens werden aber die realistischen Elemente hervorgehoben, um die kämpferische Ideologie des Autors zu betonen. Wie die Volksmärchen, so projizieren auch die Märchen Kreutzwalds die Wünsche und Träume des Erzählers. Auch hier erwirbt ein Bauernbursche manchmal Hand und Herz einer Prinzessin, und ein armes Waisenmädchen wird Königin. Das sind volkstümliche Symbole des menschlichen Glücks. Wichtiger ist, wofür diese armen Leute belohnt werden: für ihre Gerechtigkeit, Tapferkeit, Güte, Dankbarkeit, kurz — für ihre sozialen Tugenden. Genauso volkstümlich verkörpern die negativen Typen die soziale Ungerechtigkeit der Grossen und Reichen, unter deren Joch das estnische Volk grausam leiden musste. Für Kreutzwald als aufklärerischen Demokraten ist es besonders charakteristisch, dass er die humanistische Ideologie der Volkspoesie nicht nur beibehalten, sondern vertieft, klarer und aktiver gemacht und ihr eine zeitgemässe Färbung verliehen hat. Sein idealer Held ist beispielsweise ein Königssohn (als Symbol des Volkes), der auch als Hirtenknabe sich lieber töten als beleidigen lässt, oder ein tapferer Knecht («Gänse-Tõnu), der seinem grausamen Herrn (resp. Ritter Blaubart) mit dem Knüppel Gerechtigkeit lehrt, usw. Die romantische Sehnsucht Kreutzwalds ist nicht in die Vergangenheit, sondern in die Zukunft gerichtet.

Auch in den Lebens- und Menschenschilderungen Kreutzwalds dominieren realistische und lokale Züge. Das garstige und zänkische Weib, der geizige Bauer, der schlaue Knecht, das arbeitsame Waisenmädchen, der träumerische musikliebende Dorfjunge, der grausame Gutsherr, der kluge Riegenwächter usw. — alle diese Gestalten sind der estnischen Wirklichkeit nachgeschrieben; sie und ihr Leben sind meistens mit lokalen und nationalen Zügen ausgestattet, sogar mehr als in wirklichen Volksmärchen. Nur die königlichen Gestalten haben gewöhnlich ihren internationalen stereotypen Charakter beibehalten, so z. B. in den fremdartigen Feenmärchen.

Auch die Komposition der Märchen Kreutzwalds ist volkstümlich und entspricht im allgemeinen den «Epischen Gesetzen» Axel Olriks. Was den Wortstil betrifft, kann man hier verschiedene Elemente unterscheiden. Hie und da herrschen klassizistische Züge vor: die Sätze sind viel länger und langatmiger als in der Volkssprache, die Wortwahl trägt oft einen nominalen und intellektuellen Charakter, besonders beliebt sind Periphrasen usw. An «romantischen» Stellen dagegen wird auch der Stil viel emotionaler, in realistischen Szenen, besonders in Dialogen, herrscht die reine, an Sprichwörtern und bilderreichen volkstümlichen Redewendungen reiche Volkssprache. Dabei passen alle diese verschiedenen Elemente im Stil Kreutzwalds gut zueinander, ebenso wie z. B. im Stil Jean Pauls. Vom volkstümlichen Märchenstil unterscheidet ihn bloss der vom deutschen Satz beeinflusste, etwas schwerfällige Satzbau, einige in der Schriftsprache fremdartig klingende dialektische Wörter und Wendungen und die noch nicht präzisierte, altertümliche Rechtschreibung.

Ihrem allgemeinen Charakter nach sind die «Estnischen Volksmärchen» ein romantisches Buch, doch nicht im Sinne der deutschen Früh- oder Hochromantik. — Sie nähern sich vielmehr der jüngeren Romantik, z. B. den Märchen der Brüder Grimm, Clemens Brentanos,

W. Hauffs und anderer, deren Stil mehr volkstümliche und realistische Elemente enthält. Kreutzwald behandelt die Volksmotive viel freier als Grimm (schon deshalb, weil er sich meistens nur auf sein Gedächtnis stützen konnte). Im allgemeinen sind die Märchen Kreutzwalds volkstümlich wie ihrem Ideengehalt, so auch ihrer Komposition und ihrem Stil nach. Deswegen war auch ihr literarhistorischer Erfolg und ihre Bedeutung so gross. Wie «Kalewipoeg» für die estnische Poesie, so sind die «Estnischen Märchen» für die estnische nationalromantische Prosa ein Erstlingswerk und zugleich ein Grundpfeiler geworden. Selbstverständlich konnten sie auf das nationale Selbstbewusstsein nicht so ermutigend wirken wie das estnische Volksepos, aber als Kunstwerk ist dieses Werk höher und einheitlicher als der «Kalewipoeg». Seine sozial-kritischen Elemente, die Gestalten des unbarmherzigen Gutsherrn und geizigen Bauers, waren Vorläufer des kritischen Realismus. Nicht umsonst hat der Realist Jakob Tamm die Fabel seiner sozialen Ballade «Die billigen Sklaven» Kreutzwalds «Bäumling und Borkling» entnommen, ebenso wie Lydia Koidula seinen romantischen «König vom Nebelberg» zu einer gleichnamigen romantischen Ballade umgearbeitet hat. Später haben noch viele Schriftsteller nach den Märchen und Sagen Kreutzwalds Balladen und sogar Epen und Dramen geschrieben (M. J. Eisen, M. Under, O. Luts, D. Vaarandi u. a.). Auch der Lette J. Rainis hat hieraus den Stoff zu seinem Drama «Das goldene Ross» entlehnt. Mannigfaltig ist der Einfluss des Werkes von Kreutzwald auch auf die estnische bildende Kunst und Musik gewesen (G. Reindorff, A. Viidalepp, E. Kapp u. a. m.).

So sind die «Estnischen Märchen» nicht nur estnische Klassik, sondern auch ein wahres Volksbuch geworden, besonders während der Sowjetmacht; ihre Auflagen sind heute um das Zehnfache gestiegen.

Die erste vollständige Ausgabe der «Estnischen Märchen» in deutscher Sprache ist schon in den Jahren 1869—1881 erschienen, ihr folgten drei kürzere Ausgaben in englischer Sprache (1895, 1928, 1930). Einzelne Märchen sind auch in viele andere Sprachen übersetzt. Während der Sowjetmacht erschien eine grosse Auswahl in russischer (1953) und in lettischer (1962) Sprache.

Ihr demokratischer Ideengehalt und ihre volkstümliche künstlerische Form haben die Sammlung Kreutzwalds zum populärsten und bekanntesten estnischen Märchenbuch gemacht. Ihr Erfolg ist immer noch im Ansteigen.

AARNE-THOMPSONI NORMAALTÜÜPIDE VASTEIST KREUTZWALDI KOGUS

AT	Kr.
300	28, 34
301 A	1, 13
311	33
312	33
313 A	22
326	20, 30, 35
332	6, 31
400	2
402	31
403	1, 23, 24
409	24
433 B	31
461	27
471	9
480	5
510	6, 15, 39
513 A	3, 10
518	19
530	21
531	13
550	3
555	29, 40
561	27, 28
562 B	30
563	27, 30
565	5
566	38
613	14
672 A	2
707	43
750 A	11
851	13
882	14
920	36
921	36
1000	20
1060 A	3
1148 A	16
1148 B	16, 17
1150	Paikl. 18
1166	18
1287	32
1290	32
1567	20
1600	37
1642	37

Aarne FFC 25 muistendid:

Muistendid	Kr.
S 1	41
S 12	Paikl. 4
S 25	41
S 27	26
S 37	18
S 57	26
S 80	2
S 89	Paikl. 5, 9
S 102	42

Tekkelood

US 7	Paikl. 8
US 41	40
US 75	40

Tabel II

MUINASJUTTUDE VALMIMISE KRONOLOOGIA

1831 Toolse rannamehe tütar (ballaadi faabula).
1836 Porkuni preili (ballaadi faabula).
1836 Vaskjala silla piiga (Inland).
1837 Küti kadunud õnn (Inland).
1844 Emajõgi ja Pedja. Peipsi kümnis (käsikiri).
1845 Palmse von Pahlenite lood (Inland).
1846 Mõned eestlaste kuradilood (käsikiri).
1846 Kaljude rändamine (käsikiri).
1847 Kuidas Olev Tallinnas kirikut ehitas (Inland).
1848 Emujärv ja Virtsjärv (kirjavahetus).
1849 Tänulik kuningapoeg (Verh. GEG 1850).
1854 Härjapõlvlaste riid (Maarahva kasuline kalender 1855).
1850 ja 1854 — valmivad 5—10 EREJ esimese poole juttu.
1857 suvi — valmivad veel vähemalt 6 EREJ esimese poole juttu.
1858 Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud ja Võllamehikesed (Sivers, Taschenbuch).
1858 Pikse pill (Lagose redaktsioon — Inland).
1859 suvi — Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis (Vene TA Bulletään).
1859 sügis — Russovile saadetud 25 juttu (enamasti EREJ esipoolest), peale eelmainitute veel: Kullaketrajad, Kuuvalgel vihtlejad neitsid, Tark mees taskus, Naljakas härjamüümine, Murueide kasvandik (=Kivialuste ristitütar?), Mitmekordne pettus, Naerivaras, teadmata pealkirjaga jutt. Tõenäoliselt olid seal ka: Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm, Tontla mets, Vaeselapse käsikivi, Kaksteistkümmend tütart, Puulane ja Tohtlane, Udumäe kuningas, Kergejalgne kuningatütar ning Lopi ja Lapi (ilmunud a. 1864 ja 1865). Võib-olla olid seal ka Paristaja-poeg, Rõugutaja tütar ja Näkineitsi (faabulad olid juba varem kirja pandud).
1865 (osalt varem, mõned viimased ka veel 1866) — on kirja pandud 18—20 eelmainimata «päris» muinasjuttu ja umbes 7 eelmainimata «paiklikku» juttu.
1866 suvi — Eessõna (24. VI) ja Hädaohust pääsenud kuningapoeg.

NIMEDE REGISTER

Välja on jäetud Kreutzwaldi nimi, kuna see esineb peaaegu igal leheküljel.

Aarne, A. — 6, 28, 115, 152, 155, 158, 162, 177, 186, 191, 223, 236, 240, 243, 262, 268, 288, 291, 313, 400
Aavik, J. — 25
Ahlqvist, A. — 80—82, 84, 85, 87, 89, 386
Ahrens, E. — 71
Abolimov, P. — 388
Afanasjev, A. — 38, 40, 60, 116, 159, 292, 380
Aksakov, A. — 38, 189, 350
Aleksander I — 225
Alekõrs, R. — 379
Algvere, L. — 388
Aminoff, T. G. — 91
Anceläne, A. — 224, 247
Andersen, H. Chr. — 364
Anderson, W. — 6, 23, 25, 43, 146—148, 282, 329
Annist, A. — 31, 150, 174, 193, 249, 350
Ariste, P. — 109
D'Arlincourt — 222
Arnim, A. — 34, 35
Aspel, A. — 25, 99, 335, 336, 342, 343
Assafrey, Chr. — 78
Auerbacher, L. — 192
Azadowski, M. K. — 35—38

Babuškina, A. — 38
Belinski, V. — 38, 159
Benfey, Th. — 61
Benz, R. — 34, 350
Berendhoff, J. R. — 386
Bergmann, J. — 379
Bertram, vt. Schultz-Bertram
Bestužev-Marlinski, A. — 37
Bernard, Th. — 67
Bienemann, Fr. — 41, 222, 225, 228 jj., 236, 239, 244, 249
Blindner, H. — 43
Blumberg, G. — 49, 61
Boberg, M. — 225, 263
Boccaccio — 13
Boecler, J. W. — 167, 240, 246
Bolte, J. — 20, 23, vt. Bolte-Polivka
Bolte-Polivka — 20, 100, 105, 111, 130, 132, 138 jj, 141, 143, 157, 162, 172, 180, 185, 188, 192, 196, 200, 208, 220, 257, 329
Bonnius, Fr. — 232
Brauer, E. — 388
Brentano, Cl. — 34, 35, 174, 364
Brotze, J. Chr. — 315
Bunge, F. — 53
Böhm, Chr. — 389
Böhm, M. — 208
Bürger, A. — 247
Byron, G. — 13

Candelli, V. — 398
Castrén, A. M. — 63
Cocchiara, D. — 32, 36

Dal, V. — 37
Dante, A. — 13, 14
Dehn, A. — 232

De la Croix — 72, 79
De la Gardie, Jacob — 229
De la Gardie, Pontus — 228 jj.
Diesfeld, J. — 78
Dido, A. — 396
Donner, O. — 17, 82, 83, 379
Dümmler — 391 jj.

Eichendorff, J. — 34, 364
Eisen, M. J. — 6, 22, 23, 41, 102 jj., 109, 117, 121, 124—126, 148, 152, 154, 167, 169, 172 jj., 176, 178 jj., 182, 185, 188, 195, 214, 216, 223 jj., 227, 229 jj., 238 jj., 241, 244, 248, 254, 256, 261, 266, 379 jj.
Engels, Fr. — 36
Enno, E. — 381—383
Erman, A. — 389
Europeus, D. — 59
Faehlmann, Fr. R. — 24, 38, 44 jj., 50 jj., 56, 60—64, 156, 172, 176 jj., 243, 261 jj., 292, 317, 360, 395 jj.
Firdousi — 13
Forselius-Boecler — 20, 55, 63, 88
Forsmann-Koskinen, Y. — 82
Fouqué, De la Motte — 104, 174, 295
Fölkersahm, H. — 249

Galland, A. — 32
Glinka, G. — 37
Goethe, W. — 13, 14, 31, 33, 104, 125, 174, 334, 343 jj., 363
Gogol, N. — 13, 350, 364
Gorki, M. — 13 jj., 108, 295 jj., 400 jj.
Grimm, vennad — 16, 34—36, 39, 40, 42, 60, 61, 70, 96, 117, 141, 148, 157, 192, 220, 244, 263, 272, 292, 306, 362—364, 380, 391, 395
Gutsleff, J. — 203

Haavio, M. — 167, 178, 227
Hackmann, O. — 122
Haltsonen, S. — 39
Hannikainen, P. — 44
Hansen, R. Th. — 378
Harva (Holmberg), U. — 218, 223, 242, 257, 306
Hastfer — 229
Hauff, W. — 35, 180, 184, 306, 364
Hauptmann, G. — 401
Hautala, J. — 7, 39, 63
Hebel, J. P. — 25, 132 jj., 272, 277, 362 jj.
Hehn, J. M. — 41
Heine, H. — 34, 104
Herder, J. G. — 31, 33, 36, 40
Herodotos — 205
Hirn, Y. — 108
Hipping, A. — 229
Hoffmann, A. F. — 363
Hollmann, R. — 53
Holter, A. — 43
Holzmayer, J. B. — 176, 267
Holmberg, vt. Harva
Homeros — 13, 125, 173, 318 jj., 322
Houwald, E. — 334, 348
Huhn, vt. Hehn, P.
Hupel, A. W. — 41, 167
Husen — 46
Hurt, J. — 6, 28, 94, 98, 100, 103, 105, 106, 110, 112, 117, 121, 124, 135, 137—139, 141, 143 jj., 152, 155, 157 jj., 160, 162, 164, 166, 168, 171, 178, 185, 188, 192, 201, 204, 208, 210, 214, 220, 229, 236, 240, 241 jj., 257, 268, 270, 288, 311, 379

Ingvar — 236

Jakobson, A. — 286
Jakobson, C. R. — 28, 116, 199, 207, 222, 366, 372, 374
Jannsen, H. — 395—397
Jannsen, J. W. — 140, 222, 314, 317, 366
Jansen, E. — 241, 301
Jazõkov, N. — 37
Jean Paul (Richter) — 334, 342
Jeršov, P. — 38
Jung, J. — 22, 223, 227
Jänes, H. — 24
Jõgever, J. — 21, 100, 179, 217, 241, 244, 348, 362, 364
Jürgenson, D. — 51

Kahk, J. — 71, 198
Kaissarov, A. — 37
Kaljas, E. — 388
Kallas, A. — 235
Kallas, O. — 112, 137, 141, 181, 286

Kampmaa (Kampmann), M. — 22, 23, 240, 372, 374
Kangilaski, J. — 385, 388
Karl XII — 236
Kangro-Pool, R. — 378
Kapp, E. — 388
Karell, Ph. — 51, 68
Karling, S. — 265
Karma, T. — 401
Kelch, Chr. — 41, 232
Kettunen, L. — 231
Kirby, W. — 396
Kirejevski, P. — 38
Kitzberg, A. — 318, 378, 381
Kivi, A. — 189, 231, 295, 350
Klee, G. L. — 127
Kluge — 67
Koha, J. — 388
Koidula, L. — 53, 128 jj., 140, 189, 239, 314, 363, 367, 377, 391, 395 jj.
Knüpffer, A. — 43, 48, 57 jj., 60, 165, 169, 286
Kriisa, A. — 373
Krohn, K. — 39, 120 jj., 123, 147, 150, 176, 206, 399
Krõlov, I. — 392
Kuhlbars, F. — 367
Kunder, J. — 21, 22, 96, 188, 196, 286, 371, 380
Kuhn, E. — 391, 394
Kuusi, M. — 103
Kuut, H. — 373
Köler, Joh. — 89
Köhler, R. — 391—393, 395
Köppen, P. — 63
Küchelbecker, W. — 37
Kõiva, O. — 287
Kõrv, J. — 172, 377, 380, 395
Kõrver, B. — 388
Kyros — 205

Laakmann, H. — 78, 80 jj., 85, 86, 92 jj., 386
Laboulaye, E. — 398
Lagos, J. — 63, 69 jj., 148—151, 154, 160, 231, 395 jj.
La Motte Fouqué, vt. Fouqué
Laugaste, E. — 25, 132, 189, 194, 240, 264
Lebite, A. — 96, 188
Lehmann, J. — 391
Leino, E. — 399
Lenau, N. — 346
Lerchis-Puschkaitis, A. — 39
Lermontov, M. — 13, 129
Lessing, G. E. — 334
Levšin, V. — 36
Liiv, J. — 384
Liiv, Juh. — 318
Liiv, E. — 238, 264
Lindfors — 69, 76, 78
Lips, J. E. — 242
Liungman, W. — 96, 111 jj., 147, 149, 153, 160, 162, 165, 176, 181, 186, 192, 196 jj., 208, 210 jj., 220, 270
Ljubarski, A. V. — 37
Loorits, O. — 25, 109 jj., 115, 124, 147 jj., 172 jj., 176, 178, 206, 208, 214, 218 jj., 224, 228, 240, 257 jj., 262
Lotman, J. M. — 37
Luts, O. — 228, 376, 384
Lätt, S. — 158
Lönnbohm (Mustonen), O. — 399
Löwe, F. — 20, 23, 105, 111, 123, 149, 153, 160, 162, 165, 172, 226, 247, 255, 258, 374, 391, 393—395
Löwis of Menar — 395
Lönnrot, E. — 39, 60, 84

Mackensen, L. — 23
Macpherson, J. — 31, 343
Maeterlinck, M. — 197
Mannteuffel, P. — 14, 334, 367
Marbach, G. W. — 192, 194 jj., 272, 363
Markwardt, B. — 36
Marx, K. — 36, 40
Masing, G. M. — 132
Masing, O. W. — 14, 42 jj., 52, 232, 234, 334
Masing, U. — 149
Matuba, K. — 383
Meletinski, E. M. — 294
Merkelbach, V. — 229
Meyer, R. — 120, 127
Mickiewicz, A. — 14
Mickwitz, C. — 72, 78—80, 199, 209, 222
Mihkla, K. — 373
Milton, J. — 14
Mohn, M. — 58

Musäus, J. K. A. — 33, 117, 213, 272, 318, 323
Mutt, E. — 398
Mädler, M. — 43
Mäger, M. — 102, 238
Mälk, V. — 27, 378, 380, 401
Mörike, E. — 34
Müller, G. — 237
Müller, M. — 61, 396

Napoleon — 33, 34
Nekrassov, N. — 13
Neus, H. — 19, 41, 43, 57, 58—62, 65, 67 jj., 71 jj., 72, 76—78, 81 jj., 90, 100, 104, 165 jj., 173, 244, 264, 267, 286
Niemi, A. — 63
Niit, E. — 233
Niit, H. — 27, 293, 299, 370, 400
Nirk, E. — 26, 27, 99
Nocks, J. — 51
Nonnos — 149
Normann, E. — 189, 264
Novikov, N. N. — 36
Nurmik, M. — 372

Odojevski, V. F. — 38
Olaus (Olaf) — 262 jj.
Olrik, A. — 120 jj., 123, 184, 326
Olcott, F. J. — 398
Ostrovski, A. — 401
Otsa, H. — 388

Pachmann — 78
v. Pahlen'id — 56, 249, 252, 254, 259, 301
Pabst, E. — 43, 67, 232, 256
Pajus, P. — 226
Pau, I. — 26, 374
Pantenius, H. — 235
Parijõgi, J. — 7, 72
Pawels, H. — 265
Percy, Th. — 31
Perrault, Ch. — 32, 109, 142 jj., 196 jj., 272, 306, 318, 323
Petenberg — 67
Peterson, K. J. — 14, 52, 207, 229
Picander — 208
Piksanov, N. — 14
Pirn, A. — 385, 388
Plakitis, D. — 401
Pocci, F. — 381
Pogorelski, A. — 38, 109
Polivka, G. — 20, vt. Bolte-Polivka
Pomerantseva, E. V. — 293
Poom, E. — 114
Puškin, A. S. — 13, 36—38, 159, 185, 220, 392
Pärn, J. — 207
Põldmäe, R. — 110

Rabelais, F. — 13
Radištšev, A. — 31, 36
Rainis, J. — 162, 399—401
Ranisch, W. — 184
Ranke, K. — 200
Raud, E. — 181, 293, 373
Raudsepp-Kaplinski, N. — 398
Razin, S. — 37
Reiman, V. — 20, 21
Reiman, V. (helilooja) — 388
Reimann, P. — 34
Rein, E. — 205
Reindorff, G. — 26, 107, 131, 136, 142, 144, 387
Reinthal, C. — 65
Reinvald, A. — 367, 380
Renner, J. — 231
Ridala, V. — 23, 24, 382
Roosileht, A. — 25, 26, 97, 386
Rosenplänter, J. H. — 39, 41—43, 46
Rousseau, J. J. — 31, 33, 36, 348
Russow, F. N. — 41, 66 jj., 72, 76—78, 231 jj., 386, 391
Russwurm, C. — 45, 67, 236, 240, 244, 256
Rustaveli — 13
Rõbnikov, P. N. — 38

Saari, H. — 231
Sachssendahl, E. — 65
Saharov, P. — 38
Salmelainen, E. — 39 jj., 63, 65, 292
Saltõkov-Štšedrin, M. — 295
Sandra, J. — 114, 139, 375
Sarv, I. — 357
Scott, W. — 13, 363, 389, 391
Schiefner, A. — 17—20, 38, 51, 60, 63—65, 68, 70, 76, 90, 106, 111, 119, 121—123, 132 jj., 167, 222, 237, 377, 389, 391—396
Schiller, Fr. — 13, 14, 334, 343, 364

Schirren, C. — 232
Schlegelid, vennad — 33
Schlegel, J. H. — 41, 43, 46, 58, 166 jj., 168, 170
Schlichting, H. — 386
Schmid, H. — 386
Schneider, W. — 340
Schott, W. — 377, 389, 391, 393
Schults, H. — 146
Schultz, W. — 148
Schultz-Bertram, G. — 18, 80 jj., 91, 159, 191, 222, 232—234, 289
Schwab, G. — 172
Scott, W. — 13
Selmet, A. — 373
Setälä, E. N. — 111
Sievers, J. — 43, 60, 389
Simonsuuri, L. — 102, 172 jj., 216, 225, 227, 229, 257 jj.
Sinimets, S. — 230
Sjögren, A. — 59, 63
Shakespeare, W. — 13, 109, 255
Sofokles — 205
Sommer, S. — 6, 157
Stavenhagen, W. S. — 253
Sterne, L. — 363
Suits, G. — 24, 25
Sõgel, E. — 27, 373

Škop, S. — 401

Taev, K. — 373
Talve, I. — 203
Tamm, J. — 125, 218, 378 jj.
Tampere, H. — 41
Tammsaare, A. — 318
Taylor, A. — 153
Tedre, Ü. — 40, 373
Tieck, L. — 19, 24, 33 jj., 104, 109 jj., 126—128, 173, 197, 272, 279, 282, 295, 306 jj., 323, 334, 348, 362
Thiersch, F. — 42, 58, 244 jj.
Thompson, St. — 172, 188, 196 jj.
Tiesenhusen, B. — 232
Tiesenhusen, J. — 232
Toa Jakob (Fischer) — 21, 48, 174
Tohver (Raud), L. — 24, 208, 334
Tolstoi, L. — 295
Treumann, H. — 386
Tšernõševski, N. — 38, 199
Tuglas, Fr. — 22, 318
Tšaikovski, P. — 103
Tšitšerov, V. — 293
Tšulkov, M. — 36

Uhland, L. — 34
Ukrainka, L. — 401
Under, M. — 230, 235, 239, 383
Undla-Põldmäe, A. — 391

Vaarandi, D. — 228, 384
Vaga, V. — 266
Vassar, A. — 30
Vergilius — 106
Veske, M. — 20, 301, 380, 389
Vihalem, L. — 373
Viidalepp, R. — 178, 195, 388
Virzaladze, E. — 173
Vojeikov, A. — 37
Vunk, G. — 251

Weber, C. M. — 218
Weberman, O. A. — 399
Weiner, C. — 264
Wesselski, A. — 282
Wiedemann, J. — 392
Wieland, M. — 33, 109
Wiera, A. — 129, 378
Willmann, Fr. W. — 43
Witschel, J. H. W. — 334
Wolff, Chr. — 33, 343

Zarncke, Fr. — 394
Zschokke, H. — 334
Žukovski, V. — 31, 37, 38

ILLUSTRATSIOONIDE NIMESTIK

Lk.

1. Friedrich Reinhold Kreutzwald, 1860
2. Wilhelm ja Jacob Grimm 35
3. Porkuni preili lugu Masingi «Marahva Näddalalehes» 1825 42
4. Eesti muinasjuttude soomekeelne tõlge, 1847 (P. Hannikainen) 44
5. Kreutzwaldi kivi Kaarlis 47
6. «Tuisulaste» eessõna. «Maa-rahva Kasuline Kalender, 1859 49
7. Kreutzwaldi «paiklike juttude» päritolukohad 50
8. Toolse lossi varemed (W. S. Stavenhagen, 1857) 52
9. «Vaskjala silla piiga», «Inland» 1836 53
10. Rakvere lossi varemed (C. v. Ungern-Sternberg, 1827) . . 54
11. «Emajõgi ja Pedja» (Kreutzwaldi esimene eestikeelne muistend) 55
12. Heinrich Neus 57
13. Anton Schiefner 64
14. Fr. N. Russow 66
15. «Härjapõlvlaste riid» (Kreutzwaldi esimene eesti keeles ilmunud muinasjutt) 67
16. «Pikse pill» (Lagose redaktsioon «Inlandis», 1858) . . . 69
17. Kreutzwaldi muinasjuttude tsenseerimisakt a. 1860 . . . 73
18. Kreutzwaldi muinasjuttude I vihik, 1860 74
19. Kreutzwaldi muinasjuttude II vihik, 1864 75
20. Otto Donner 83
21. August Ahlqvist 85
22. «Eesti rahva ennemuistsed jutud», 1866 88
23. Fr. R. Kreutzwaldi ja H. Laakmanni vaheline leping «Eesti rahva ennemuistsete juttude» II trüki kohta, 1874 . . . 92
24. «Kullaketrajad» (tundmatu kunstnik, 1860) 95
25. «Kullaketrajad» (A. Roosileht) 97
26. «Kuuvalgel vihtlejad neitsid» (tundmatu kunstnik, 1860) . 101
27. «Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm» (G. Reindorff, 1945) . . 107
28. «Vaeselapse käsikivi» esinemise kohad 113
29. «Kergejalgne kuningatütar» (G. Reindorff, 1945) . . . 131
30. «Lopi ja Lapi» (tundmatu kunstnik, 1860) 133
31. «Kivialuste ristitütar» (tundmatu kunstnik, 1860) . . . 135
32. «Kivialuste ristitütar» (G. Reindorff, 1945) 136
33. «Tuhka-Triinu» (G. Reindorff, 1946) 142
34. «Paristaja-poeg» (G. Reindorff, 1945) 144

35. «Paristaja-poeg» (A. Roosileht, 1924) 145
36. «Härjapõlvlaste riid» (tundmatu kunstnik, 1860) 155
37. «Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud» (A. Viidalepp, 1961) 161
38. «Tänulik kuningapoeg» (A. Viidalepp, 1961) 163
39. «Tark mees taskus» (G. Reindorff, 1948) 179
40. «Põhja konn» (G. Reindorff, 1948) 183
41. «Seitse rätsepat» («Die sieben Schwaben» Grimmide muinasjutukogust) 193
42. «Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas» (G. Reindorff, 1948) 207
43. Porkuni lossi varemed (W. S. Stavenhagen 1857) . . . 233
44. Porkuni lossi torn 235
45. Vaskjala talu vaade (A. Solodownikov) 241
46. Näljaaja kivikuhi Palmses («Mardi kääbas») 250
47. Palmse mõis 251
48. Tallinn. Vaade Oleviste kirikule (C. V. Ungern-Sternberg, XIX saj. algupool) 263
49. Olevi (tegelikult Pawelsi) kenotaaf Oleviste kirikus . . 265
50. Kuulutus ajalehest «Perno Postimees ehk Näddalileht» 1860 311
51. «Vaeselapse käsikivi» C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatus» II, 1875 339
52. «Eesti maa-rahva Kalender ehk Täht-Raamat 1862 ...», frontispiss (muinasjutuvestja; tundmatu kunstnik) 345
53. «Kullaketrajad» (kaas, A. Roosileht, 1920) 349
54. «Kullaketrajad» (A. Roosileht, 1924) 351
55. «Kuuvalgel vihtlejad neitsid» (A. Roosileht) 355
56. «Lopi ja Lapi» (A. Roosileht) 359
57. Frontispiss «Eesti rahva ennemuistsetele juttudele» (G. Reindorff, 1951) 365
58. «Vaeselapse käsikivi» (vinjett, G. Reindorff) 367
59. «Nupumees» (G. Reindorff) 368
60. «Vaeselapse käsikivi» (E. Kaljas, 1953) 371
61. Nõukogudeaegseid Kreutzwaldi muinasjuttude üksikväljaandeid 373
62. «Ülemiste vanake» 376
63. «Helde puuraiuja» (A. Viidalepp) 378
64. «Ehstnische Märchen» (saksa keelde tõlkinud F. Löwe, 1869—1881) 379
65. «Virolaisia satuja ja tarinoita» I, 1881 (kaas) 381
66. «Virolaisia satuja ja tarinoita» I (tiitelleht) 382
67. E. Mutt, Fairy Tales from Baltic Shores (frontispiss ja tiitelleht) 383
68. Seitse rätsepat (J. Berkovitz, E. Mutt'i tõlketeoses) . . . 385
69. F. J. Olcott, Wonder Tales from Baltic Wizards (frontispiss ja tiitelleht) 387
70. «Eesti rahva ennemuistsete juttude» venekeelse väljaande tiitelleht (G. Reindorff) 390
71. «Eesti rahva ennemuistsete juttude» lätikeelse väljaande tiitelleht (S. Škop) 392
72. «Lopi ja Lapi» (S. Škop) 393
73. «Võõrasema» (S. Škop) 394
74. «Pikse pill» (S. Škop) 397
75. J. Rainise teose «Jelta zirgs» (Kuldratsu) kaas 399

SISUKORD

Eessõna 5
Lühendid 8

Esimene osa

FR. R. KREUTZWALDI MUINASJUTTUDE ALGUPÄRA

Sissejuhatus 13

1. Lähtekohti 13
2. Probleemi senised käsitlused 16

I. «Eesti rahva ennemuistsete juttude» sünnilugu

1. Kultuuri- ja kirjanduslooline tagapõhi Euroopas . . . 30
2. Eesti varasem rahvajutukirjandus ja Fr. R. Kreutzwaldi noorpõlv 40
3. Muinaslood Kreutzwaldi varasemas kirjanduseharrastuses (1831—1859) 51
4. Esimesed vihud ilmuvad (1860—1865) 68
5. Koguväljaanne (1866) 81

II. Üksikute rahvajuttude analüüs

A. Muinasjutud

1. Kullaketrajad (AT 301 A, 403) 94
2. Kuuvalgel vihtlejad neitsid (AT 672*, 400, S 80) . . . 100
3. Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm (AT 513 A, 1060 A, 550) . 105
4. Tontla mets 108
5. Vaeselapse käsikivi (AT 565, 480) 111
6. Kaksteistkümmend tütart (AT 332, 510) 117
7. Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis 118
8. Puulane ja Tohtlane (AT 1180) 124
9. Udumäe kuningas 126
10. Kergejalgne kuningatütar (AT 513 A) 129
11. Lopi ja Lapi (AT 750 A) 132
12. Kivialuste ristitütar 134
13. Nupumees (AT 301 A, 531, 851) 137

14. Haruldane naise truudus (AT 882, 613) 139
15. Tuhka-Triinu (AT 510 A) 141
16. Paristaja-poeg (AT 1148 A ja B) 143
17. Pikse pill (AT 1148 B) 146
18. Rohkesti tasutud heategu (S 37, AT 1148, 1166*) . . . 152
19. Härjapõlvlaste riid (AT 518) 154
20. Võllamehikesed (AT 326, 1000, 1567 A, S 1 ja S 18) . . 157
21. Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud (AT 530) 160
22. Tänulik kuningapoeg (AT 313 A) 162
23. Võõrasema (AT 403 C) 166
24. Rõugutaja tütar (AT 403 C, 409) 169
25. Näkineitsi 171
26. Maa-alused (AT 1848 A, S 27) 175
27. Tark mees taskus (AT 461, 561, 563) 178
28. Põhja konn (AT 300, 561) 181
29. Vägev vähk ja täitmatu naine (AT 555) 185
30. Leitud laps (AT 326, 562 B) 186
31. Õnnemunake (AT 332, 402, 433 B) 187
32. Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad (AT 1287, 1290) 191
33. Naiste mõrtsukas (AT 311, 312) 195
34. Õnne rublatükk (AT 300) 199
35. Julge rehepapp (AT 326) 202
36. Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas (AT 920, 921) 205
37. Naljakas härjamüümine (AT 1642, 1600) 208
38. Pilli-Tiidu (AT 566) 210
39. Munast sündinud kuningatütar (AT 510) 212
40. Helde puuraiuja (AT 555, US 41 ja 75) 214
41. Öösised kirikulised (S 1 ja 63) 215
42. Küti kadunud õnn (S 102) 217
43. Hädaohust pääsenud kuningapoeg saab vendadele päästjaks (AT 707) 219

B. Paiklikud ennemuistsed jutud

1. Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada 222
2. Parknaha kaupmees 228
3. Porkuni preili 231
4. Vinguv jalaluu (S 12) 236
5. Paigast läinud järveke (S 89) 238
6. Narva kaupmehe tütar 239
7. Kus Narva endine varandus magab 240
8. Vaskjala silla piiga (US 7) 240
9. Emujärv ja Virtsjärv 243
10. Toolse rannamehe tütar 246
11. Näljaaja mälestuse kivikuhjad 249
12. Palmse härrade varjaja-vaim 253
13. Kotka küüsist päästetud kuningapoeg 254
14. Mereneitsike ja Palmse härra 254
15. Kabeli ehitamine 255
16. Palmse härra päästab Tallinna vaenlaste käest 256
17. Palmse prouade surma-kuulutajad 257
18. Kodukäijate kütt (AT 1150) 257

C. Kreutzwaldi muud muinaslood

1. Emajõgi ja Pedja 261
2. Peipsi kümnis 261
3. Kuidas Olev Tallinnas kirikut ehitas 262
4. Kaljude rändamine 266
5. Laiuse püha ilmaallikas 267
6. Hundi loomine 267
7. Murakate loomine 268
8. Mõned eestlaste kuradilood 268

III. Kokkuvõte 271

Teine osa

FR. R. KREUTZWALDI MUINASJUTTUDE KUNSTILINE LAAD

1. Ümbertöötamise aste ja laad 277
2. Ümbertöötamise eesmärgist ja meetodist 281
3. Juttude valik ja esindavus 287
4. Ideoloogilisi lähtekohti 292
5. Olustikukujutus ja lokaalkoloriit 306
6. Elu- ja inimestekujutus 316
7. Kompositsioon 324
8. Sõnastusstiil 329
9. Stiili ratsionalistlikud ja klassitsistlikud elemendid . . . 334
10. Stiili romantilised ja realistlikud elemendid. Stiililine areng 343
11. Kirjanduslooline asend ning tähtsus 361
12. Mõju eesti kirjandusele ning muule kultuurile 370
13. Tõlked ja mõjud teiste rahvaste juures 388

Lisa

Генезис и художественные особенности «Эстонских сказок» Ф. Р. Крейцвальда. Резюме 403
Der Ursprung und der künstlerische Charakter der «Estnischen Märchen» von F. R. Kreutzwald. Die Zusammenfassung . 430
Tabel I. Aarne-Thompsoni normaaltüüpide vasteist Kreutzwaldi kogus 439
Tabel II. Muinasjuttude valmimise kronoloogia 440
Nimede register 441
Illustratsioonide nimestik 446

Аннист Аугуст Яанович
Генезис и художественные особенности «Эстонских сказок» Ф. Р. Крейцвальда
На эстонском языке
Оформление Х. Аррака
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Lehiste
Kunstiline toimetaja A. Vender
Tehniline toimetaja Ü. Laul
Korrektor Ü. Rattur

Ladumisele antud 24. XII 1965. Trükkimisele antud 20. VII 1966. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 28,25+ 1 kleebis. Tingtrükipoognaid 23,7. Arvestuspoognaid 27.07. Trükiarv 4000. MB-08013. Teliimise nr. 9866. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III

Hind rbl. 1.27

7—2—3

Rbl. 1.27

A
27912
7557830

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00755783 0